

О. П. Білих

**Словозмiна в
церковнослов'янській мові
української редакції
(кінець XVI-XVII ст.)**

О. П. Білих

**Словозміна в церковнослов'янській мові
української редакції
(кінець XVI – XVII ст.)**

Кіровоград – 2016

ББК 81.416.1

Б 61

УДК 811.161.2'163.1

ISBN 978-966-2466-42-3

Білих О. П.

Б 61 Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI – XVII ст.). – Кіровоград : ФОП Александрова М.В., 2016. – 328 с.

Відповідальний редактор – Зубов М. І., доктор філологічних наук,
професор

Рецензенти:

Білоусенко П. І., доктор філологічних наук, професор,

Скаб М. В., доктор філологічних наук, професор

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 6 від 28 грудня 2015 року)

У монографії проаналізовано систему словозміни церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст., виявлено та описано особливості цієї системи порівняно зі старослов'янською та тогочасною українською літературною мовами. Здійснено спостереження за характером та способами взаємодії церковнослов'янської й української літературних мов на морфологічному рівні.

Для науковців, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-966-2466-42-3

© Білих О. П.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ.....	16
1.1. Іменники чоловічого роду.....	16
1.2. Іменники середнього роду.....	50
1.3. Іменники жіночого роду.....	67
Висновки до першого розділу.....	84
РОЗДІЛ 2. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ.....	90
2.1. Нечленні прикметники.....	92
2.2. Членні прикметники.....	103
2.3. Ступені порівняння прикметників.....	125
Висновки до другого розділу.....	129
РОЗДІЛ 3. ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ.....	132
3.1. Кількісні числівники.....	133
3.1.1. Числівник єдинъ	133
3.1.2. Числівник дъва	137
3.1.3. Числівники три, четъри	142
3.1.4. Числівники пять – десять	147
3.1.5. Числівники 11 – 19.....	151
3.1.6. Числівники 20 – 90.....	154
3.1.7. Числівники на позначення сотень.....	157
3.1.8. Числівники тысяца і тма	158
3.1.9. Складені числівники.....	160
3.2. Збірні числівники.....	161
3.3. Дробові числівники.....	165
3.4. Порядкові числівники.....	166
Висновки до третього розділу.....	171
РОЗДІЛ 4. ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ.....	173
4.1. Особові та зворотний займенники.....	173
4.2. Предметно-особовий займенник.....	182
4.3. Неособові неродові займенники.....	192
4.4. Неособові родові займенники.....	196
Висновки до четвертого розділу.....	223
РОЗДІЛ 5. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ.....	225
5.1. Форми теперішнього і простого майбутнього часів.....	225
5.2. Складені форми майбутнього часу.....	234
5.3. Форми минулого часу.....	238
5.3.1. Аорист.....	239
5.3.2. Імперфект.....	246
5.3.3. Перфект.....	252
5.3.4. Давноминулий час.....	258
5.4. Форми умовного способу.....	262
5.5. Форми наказового способу.....	266
5.6. Дієприкметники.....	272

5.6.1. Активні дієприкметники теперішнього часу	272
5.6.2. Активні дієприкметники минулого часу	275
5.6.3. Пасивні дієприкметники теперішнього часу	278
5.6.4. Пасивні дієприкметники минулого часу	279
5.7. Дієприслівники	283
5.8. Інфінітив	294
Висновки до п'ятого розділу	297
ВИСНОВКИ	299
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	302
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	305

ВСТУП

У кінці XVI – XVII ст. в Україні склалася своєрідна й певною мірою виняткова для слов'янського світу мовна ситуація. Особливість її полягала в тому, що в тогочасному суспільстві використовували кілька літературних мов: українську «просту» мову, церковнослов'янську (словенороську), значною мірою польську, а також частково грецьку й латинську [Білодід 1986, с. 21; Толстой 1988, с. 61; 1998б, с. 180; Німчук 1980, с. 38–40, 90–96; Мечковская 1984, с. 15; Чепіга 1989, с. 90; Мойсієнко 2006а, с. 49; Мозер 2011, с. 48–49]. Провідною тенденцією цього часу було розширення сфер функціонування української літературної мови [Чепіга 1989, с. 79]. Уже в XVI ст. вона виходить за межі лише ділових і юридичних документів і починає вживатися в полемічній та ораторсько-проповідницькій літературі. Тогочасною українською літературною мовою перекладають навіть канонічні твори (найбільш відомим із таких перекладів є знамените Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561 років) [Німчук 1980, с. 37; Русанівський 1985, с. 140; Чепіга 2001; Фаріон 2015, с. 293–331].

Разом із тим, на цей час доволі міцними були позиції й церковнослов'янської мови. Певна її криза в кінці XVI ст. не означала занепаду [Чепіга 1995, с. 287]. Підтвердженням є те, що повний текст Біблії вперше у східних слов'ян було видано в 1581 р. в Острозі саме церковнослов'янською мовою [Німчук 1980, с. 39]. Особливо зріс авторитет церковнослов'янської мови на початку XVII ст., коли вона стала не лише одним із об'єктів полеміки між православними й католиками, але також інструментом і символом національно-визвольної боротьби [Русанівський 1985, с. 137; Чепіга 1995, с. 287]. На захист церковнослов'янської мови від нападок єзуїтських полемістів виступили такі відомі діячі культури того часу, як І. Вишенський, З. Копистенський, Л. Зизаній, М. Смотрицький, П. Беринда та ін. [Німчук 1980, с. 93; Русанівський 1985, с. 138].

Високий авторитет церковнослов'янської мови, шанобливе ставлення до неї, використання творів, писаних цією мовою, у суспільному житті стали причиною того, що вона активно впливала на українську мову. За спостереженнями В. М. Русанівського, в XVII ст. «всі рівні української літературної мови позначені зростаючим впливом церковнослов'янської» [Русанівський 1985, с. 147]. Активна взаємодія української й церковнослов'янської мов певною мірою «стирала грані між обома мовами» [Русанівський 1985, с. 146; Мечковская 1984, с. 10], але не призводила до їхнього повного змішування. Українські (також і білоруські) книжники того часу усвідомлювали, що «проста» і «словенороська» – різні мови [Німчук 1980, с. 91]. Підтвердженням цього є книги з паралельними текстами (церковнослов'янськими і писаними «простою» мовою), які були популярними в кінці XVI – на початку XVII ст. [Толстой 1988, с. 63–65; Фаріон 2015, с. 299–300], а також те, що в цей час відбулося функціональне розмежування обох мов навіть і в церковному житті. Відомий автор-полеміст кінця XVI – початку XVII ст. І. Вишенський в одному зі своїх послань сформулював його таким

чином: «Евангелія и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворачайте. По литургии ж для зрозуменя людского попросту толкуйте и выкладайте. Книги всѣ и уставы словенским языком друкуйте» [Вишенский 1955, с. 23].

Важливим явищем у розвитку церковнослов'янської мови цього часу була кодифікація її норм. Слов'янські книжники в усі періоди функціонування церковнослов'янської мови піклувалися про її чистоту й правильність, бо цього вимагало насамперед церковне життя. Однак особливо гострою потреба в упорядкуванні церковнослов'янської мови, у створенні чітких норм її використання стала в Україні кінця XVI – XVII ст. [Русанівський 1985, с. 139; Алексеев 1987, с. 37–38; Пиккио 2003, с. 398–399]. Зумовлено це було цілою низкою причин.

По-перше, особливостями полеміки між православними й католиками. Одним із предметів цієї полеміки була церковнослов'янська мова. Відомий польський автор того часу, єзуїт П. Скарга у книзі «Про єдність Костьолу Божого» (1577 р.) заявляв, що «словенська» мова не може бути мовою церкви, бо цю мову ніхто як слід не розуміє, немає на світі народу, який би говорив цією мовою так, як у книгах, і тому вона не має й не може мати своїх правил, граматики і словників [Русанівський 1985, с. 139]. Можливо, що значною мірою у відповідь на ці закиди в Південно-Західній Русі в кінці XVI – на початку XVII ст. почали з'являтися граматики й словники церковнослов'янської мови: **Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго язъка. Совершеннаго искусства осми частей слова** (Львів, 1591 р.), **Грамматика словенска** Л. Зизанія (Вільно, 1596 р.), **Грамматіки славенскіа правилное Свнтагма** М. Смотрицького (Єв'ю 1619 р.), **Грамматики или Писменица язъка Словенскаго** (Крем'янець, 1638 р.), **Лексис** Л. Зизанія (Вільно, 1596), **Лезикон славеншроскій и именъ тлъкованіе** П. Беринди (Київ, 1627 р.).

По-друге, потребами освіти. З кінця XVI ст. початкові братські школи, які існували в багатьох українських (а також білоруських) містах, почали перетворюватися в школи вищого ступеня [Німчук 1980, с. 40]. Відомими навчальними закладами того часу були, зокрема, Львівська братська школа, Острозька академія, Києво-Могилянський колегіум та ін. Першорядного значення в них надавали вивченню мов, насамперед церковнослов'янської та грецької [Німчук 1980, с. 93], а навчальна практика вимагала впорядкованих і кодифікованих норм.

По-третє, розвитком книгодрукування. В кінці XVI ст. книгодрукування швидко поширилося в українських і білоруських землях, а в першій половині XVII ст. Києво-Печерська друкарня вже стала однією з найбільш потужних у східних слов'ян [Огієнко 1994, с. 263–269]. Можливість виготовляти книги у великій кількості примірників (насамперед для потреб церкви) вимагала особливо ретельного й відповідального ставлення до правильності мови творів, представлених у цих книгах, що сприяло усвідомленню тогочасними вченими необхідності впорядкування мови, насамперед церковнослов'янської.

У результаті дії названих чинників в Україні кінця XVI – початку XVII ст. відбувалися інтенсивні процеси розвитку й упорядкування церковнослов'янської мови, завдяки чому Україна в XVII ст. стала центром, де вироблялися норми цієї мови, які мали вплив на весь греко-слов'янський ареал [Толстой 1988, с. 61; Пиккио 2003, с. 399; Мозер 2011, с. 51–52]. Це відзначав російський науковець Н. І. Толстой. На його думку, в кінці XVI ст. таким центром була Вільна, а протягом майже всього XVII ст. Київ, а також Львів, Острог, Кутейно як своєрідні філії цих центрів [Толстой 1988, с. 57]. Особливо суттєвим вплив церковнослов'янської мови української редакції був на російську церковнослов'янську мову XVII ст. [Трубецкой 1995, с. 365; Виноградов 1982, с. 25–34; Бобрик 1990, с. 73; Успенский 1994, с. 86; Запольская 2003, с. 23–29; Шимко 2007, с. 29; Мозер 2011, с. 54]. Відомий російський філолог Б. А. Успенський зазначає, що в другій половині XVII ст. цей вплив «набуває характеру масової експансії» [Успенский 1994, с. 86]. Окремі дослідники взагалі вважають, що в XVII ст. відбулося витіснення московської редакції церковнослов'янської мови київською [Трубецкой 1995, с. 365], і є підстави говорити про розрив писемної традиції в історії російської літературної мови [Шимко 2007, с. 29].

З огляду на сказане вивчення церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. є потрібним не тільки для створення загальної історії церковнослов'янської мови та всебічного дослідження української літературної мови цього часу, воно є необхідним і для повної характеристики процесів, які відбувалися в цей час у літературних мовах інших слов'янських народів.

Однак, незважаючи на те, що церковнослов'янська (старослов'янська) мова вже довгий час перебуває в полі зору багатьох науковців, вивчена вона нерівномірно. Протягом достатньо тривалого часу дослідники звертали увагу насамперед на найдавніші пам'ятки слов'янської писемності з метою реконструювати так звану класичну старослов'янську мову й через неї отримати інформацію про мову праслов'янську [Мейє 1951, с. 7; Толстой 1961, с. 53; Мареш 1961, с. 12; Пиккио 2003, с. 368]. Діяльність багатьох учених, спрямована на пошук, публікацію та вивчення найдавніших пам'яток, зробила можливим створення праць, які містили узагальнені відомості про старослов'янську мову [Leskin 1905; Кульбакин 1911; Ван-Вейк 1957; Вайан 1952; Селищев 1951; 1952 та ін.]. За найдавнішими старослов'янськими рукописами укладені відомі словники [Miklosich 1862–1865; Slovník; СтСл 1994].

Особливості власне церковнослов'янської мови (різних періодів розвитку) довгий час аналізували переважно у зв'язку з вивченням історії слов'янських загальнонародних та літературних мов. Церковнослов'янські пам'ятки досліджували в основному з метою виявлення в них окремих локальних рис, характерних для певних слов'янських мов [Толстой 1988, с. 52–53]. Однак уже на початку XX ст. науковці констатують недостатність такого підходу. Про необхідність окремого вивчення різних редакцій церковнослов'янської мови, а також про важливість наукової розробки її історії

від виникнення й до нового часу заявляють, зокрема, члени Празького лінгвістичного гуртка у знаменитих Тезах, опублікованих до I Міжнародного з'їзду славістів [Тезисы, с. 33].

Із середини ХХ ст. розпочинається новий етап у дослідженні церковнослов'янської мови. Науковці цього часу говорять про актуальність детального вивчення як власне церковнослов'янської мови, особливостей її будови, функціонування й змін, так і взаємодії цієї мови з мовами окремих слов'янських народів у всі періоди розвитку [Толстой 1961, с. 52; Виноградов 1961, с. 13; Мареш 1961, с. 12; Журавский 1965, с. 44]. Важливість саме такого вивчення церковнослов'янської мови була аргументована на IV Міжнародному з'їзді славістів [Толстой 1988, с. 52–87; Цейтлин 1959, с. 157–158]. Особливо широко проблеми дослідження церковнослов'янської мови були представлені на V Міжнародному з'їзді славістів. Учасникам з'їзду були запропоновані, зокрема, теми «Старослов'янська мова, її структурна характеристика й локальні типи», «Історія і періодизація локальних типів старослов'янської мови», «Роль церковнослов'янських елементів в історії окремих слов'янських літературних мов» [Толстой 1964, с. 155].

В основному цими напрямками продовжилось згодом дослідження церковнослов'янської мови. Учені працювали, зокрема, над уточненням кількості її редакцій (ізводів) [Мареш 1961; Хамм 1964; Журавский 1965, с. 47; Журавський 1967; Михаїле 1966; Конеский 1971], досліджували пам'ятки та розпочали роботу з укладання словників різних редакцій [Хамм 1964; Мареш 1966; Михаїле 1966; Мошинский 1966; Назор 1966; Хоргоши 1982; Карпова 1985; Словарь 1987]. Багато уваги було приділено особливостям давньоруської (східнослов'янської) редакції, її формуванню та взаємодії з давньоруською літературною мовою. Це питання обговорювали учасники IX Міжнародного з'їзду славістів [IX МСС, с. 52–80]. Різним його аспектам присвячена ціла низка праць українських, російських, білоруських мовознавців та славістів з інших країн В. В. Німчука [Русанівський, Німчук 1983; Німчук 1985б; 1993; 1994; 1997;], В. М. Русанівського [Русанівський, Німчук 1983; Русанівський 1985; 1996; 1997], Г. А. Хабургаєва [Хабургаєв 1984; 1988а; 1988б; 1988в; 1994], В. М. Живоїва [Живов 1987; 1988; 1998], Є. М. Верещагіна [Верещагин 2001; 2012], А. Й. Журавського [Журавский 1965; 1967], І. Тота [Тот 1985] та ін. У 80-ті роки ХХ ст. українські вчені почали працювати над укладанням Словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Карпова 1985], у 1987 році вийшов пробний зошит цього словника [Словарь 1987], згодом його укладачі опублікували спостереження за морфологією мови пам'яток – джерел словника [Нариси 2008].

Церковнослов'янська мова української редакції кінця XVI – XVII ст. також достатньо довго перебуває в полі зору багатьох дослідників, хоча, можна сказати, знаходиться поки що на периферії їхніх інтересів. Науковці переважно звертали увагу на сфери її функціонування (у зв'язку з характеристикою мовної ситуації в Україні та інших слов'янських землях у XVI – XVII ст. [Житецький 1987, с. 20–45; Соболевский 1980, с. 81–90; Огієнко 1995, с. 107–113; Толстой 1988, с. 52–87; Німчук 1980, с. 35–40, 90–96; Русанівський 1985, с. 135–152;

2001, с. 94–103], здійснювали різноаспектні дослідження церковнослов'янських словників і граматик [Німчук 1980; 1985; Мечковская 1984; Романова 1995; Кузьминова 1996; 2007; 2012; Запольская 2003, с. 45–67], аналізували особливості орфографії та словозміни деяких частин мови (переважно на матеріалі Острозької Біблії 1581 р., а також «Синопису») [Булич 1893, с. 130–406; Врядий 1984; Абраїмова 1999; Хан Чжи Хен 2010]. Але й до сьогодні ні один із рівнів церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. не був предметом окремого аналізу в нормативному плані (із залученням широкого матеріалу, представленого насамперед у друкованих книгах), тому вивчена вона фрагментарно, що зумовлює актуальність пропонуваного дослідження.

Із вивченням церковнослов'янської мови пов'язана низка проблем різного характеру. Однією з них є проблема термінологічного позначення об'єкта дослідження. Протягом достатньо тривалого часу, аж до XIX ст., міжслов'янську писемно-літературну мову називали «словенською» (або «слов'янською») [Хабургаев 1988в, с. 8; Пиккио 2003, с. 364]. Таку назву використовують, зокрема, й українські граматисти кінця XVI – початку XVII ст. Л. Зизаній і М. Смотрицький (**Граматїка словенска** Л. Зизанія, **Граматїки славенскїа правилное Гвнтагма** М. Смотрицького), вона представлена також у працях О. Х. Востокова (Разсуждение о славянскомъ языке, служащее введением къ Грамматике сего языка) [Востоков 1865]. «Термінологічне уточнення знадобилось тільки в XIX ст., коли порівняльно-історичне мовознавство почало використовувати цей термін для позначення однієї з індоєвропейських груп мов» [Хабургаев 1987, с. 64; Цейтлин 1987, с. 43]. З того часу була запропонована ціла низка термінів, і на сьогодні міжслов'янська писемно-літературна мова має чи не найбільше у порівнянні з усіма іншими мовами світу назв [Копыленко 1966, с. 36]: «давньословенська», «давньоболгарська», «староболгарська», «(давньо)церковнослов'янська», «старослов'янська», «давньослов'янська», «давньослов'янська писемно-літературна». Ні один із цих термінів не є загальноприйнятим, хоча майже всі вживаються й у сучасній науковій літературі. Найменше прихильників мають терміни, в яких актуалізована вказівка на діалектну основу міжслов'янської писемно-літературної мови («давньословенська», «давньоболгарська», «староболгарська»). Назва «давньословенська мова» вийшла з ужитку ще в XIX ст. після того, як було доведено, що основою старослов'янської мови слугували македонські говори староболгарської мови. Терміни «давньоболгарська» та «староболгарська» побутували довший час, однак більшість фахівців вважають їх невдалими через те, що в них не відображений інтерслов'янський характер старослов'янської (церковнослов'янської) мови, який був властивим їй уже з самого початку функціонування, а також через те, що вживання цих термінів може бути причиною нерозрізнення міжслов'янської літературної мови і мови болгарського народу давніх періодів їхнього розвитку [Копыленко 1966, с. 36; Хабургаев 1987, с. 65; 1988в, с. 8]. Більш поширена назва «(давньо)церковнослов'янська мова», однак є науковці, які її вважають також невдалою, тому що «слов'янська писемність ще в початковий період ...

вийшла за рамки церковного вжитку» [Копыленко 1966, с. 36]. Найуживанішим терміном є «старослов'янська мова», однак його недолік у тому, що він застосовується лише до першого етапу розвитку міжслов'янської писемно-літературної мови. У середині ХХ ст. Н. І. Толстой запропонував термін «давньослов'янська мова» [Толстой 1961], який підтримало багато науковців [Мареш 1961; Журавський 1965 і ін.], Н. О. Мещерський з уточненням «писемно-літературна» [Мещерський 1995, с. 21–22]. М. М. Копиленко у статті, присвяченій аналізу назв міжслов'янської писемно-літературної мови [Копыленко 1966], пропонує до загального вжитку термін «давньослов'янська літературна мова», яким слід позначати, на його думку, «єдину літературну мову південних слов'ян (IX – XVIII ст.), східних слов'ян (X – XVIII ст.), мораван (чехів) (IX – XI ст.) і волохів-молдован (XIV – XVIII ст.)» [Копыленко 1966, с. 41]. Недоліком цього терміна, на нашу думку, є те, що він (із таким змістом), не охоплює церковнослов'янську мову після XVIII ст., яка, хоча й звузила свої функції, вживалася в багатьох православних церквах у ХІХ ст. [Німчук 2004, с. 783], продовжують її використовувати й зараз [Кравецкий, Плетнева 2001; Куземська 2012].

Таким чином, абсолютно загальноприйнятої назви для міжслов'янської писемно-літературної мови, яка виникла в середині IX ст. і довгий час використовувалася багатьма слов'янськими народами, поки що нема. Ідеальний термін для її позначення повинен відповідати таким вимогам: 1) відображати південнослов'янську основу цієї мови, 2) містити вказівку на те, що вона фактично з часу свого виникнення мала міжслов'янський характер, 3) що вона, хоча й була створена для потреб церкви, використовувалася й у світському житті, 4) що вона продовжує існувати й зараз (тобто не тільки давня), хоча й має вужчі у порівнянні з попередніми етапами розвитку функції. Такий термін сформулювати, очевидно, неможливо. Тому ми в своїй роботі використовуємо традиційні назви «старослов'янська мова» (мова найдавніших слов'янських перекладів із грецької мови, здійснених Кирилом і Мефодієм та їхніми учнями, час існування – середина IX – X ст.) і «церковнослов'янська мова» (мова, яка є продовженням старослов'янської у різних народів, переважно слов'янських). Ці терміни з наведеним значенням є, власне, найбільш уживаними в сучасному мовознавстві [Толстой 1990; Русанівський 2004; Касаткин 1990; Німчук 2004].

Мова, започаткована Кирилом і Мефодієм та їхніми учнями, вже в перші століття свого існування поширилася на значні території. У ході функціонування вона взаємодіяла з місцевими мовами, результатом чого стало виникнення її локальних різновидів. У спеціальній літературі ці різновиди прийнято називати «варіантами», «типами», «рецензіями», «ізводами (зводами)», «редакціями» [Журавський 1967, с. 22]. Найбільш поширеним серед сучасних славістів є термін «редакція» [Намм 1974, s. 189; Касаткин 1990, с. 575; Німчук 2004, с. 782]. На різних етапах розвитку церковнослов'янської мови існувала різна кількість її редакцій. Загалом же науковці виділяють такі редакції: чеську (чесько-моравську), панонсько-словенську, хорватсько-глаголичну, середньоболгарську, сербську, російську, українську, румунську [Хамм 1964, с. 84; Намм 1974, s. 189]. Окремі науковці об'єднують українську

й російську редакції в одну східнослов'янську (з українською і російською підредакціями) [Німчук 2004, с. 782]. Крім того, на думку відомого білоруського науковця А. Й. Журавського, є підстави вважати, що в XVI – на початку XVII ст. існувала білоруська редакція церковнослов'янської мови [Журавский 1965; Журавський 1967]. З приводу східнослов'янської редакції можна зауважити, що на ранніх етапах це була, можливо, єдина редакція. Що ж до кінця XVI – XVII ст., то практично всі науковці визнають існування української (південнозахідноруської) та московської редакцій (підредакцій).

Таким чином, церковнослов'янська мова протягом усього часу свого функціонування, хоча й не втрачала єдності, не була монолітною системою [Німчук 2004, с. 782], а існувала як сукупність редакцій. Тому для створення її повної історії необхідне детальне вивчення кожної редакції (у ході якого може бути уточнена і їхня кількість). На перших етапах такого вивчення найбільш доцільно, як зазначають науковці, використовувати метод синхронних зрізів [Толстой 1988, с. 34; Герд 1998, с. 6]. Особливо важливим при цьому є дослідження церковнослов'янської мови в епохи так званої централізації [Толстой 1988, с. 53]. За спостереженнями Н. І. Толстого, історія давньослов'янської (тобто церковнослов'янської) мови – це «доволі послідовна зміна періодів централізації (нормалізації) і децентралізації (втрати чіткості норм і проникнення локальних явищ) ... та міграція центрів» [Толстой 1988, с. 53]. Один із прикладів періоду централізації – кінець XIV – початок XV ст. (діяльність тирновської та ресавської шкіл у південних слов'ян) [Німчук 2004, с. 782]. Своєрідним у цьому відношенні є кінець XVI – XVII ст. у східних слов'ян, коли центр церковнослов'янської книжності виник у Південно-Західній Русі, а потім (у др. пол. XVII ст.) почав формуватися й у Москві.

Кожна редакція церковнослов'янської мови – це, по суті, сукупність певних відхилень від первісної, кирило-мефодіївської норми, тому важливим аспектом дослідження різних редакцій є порівняння з так званою класичною (канонічною) старослов'янською мовою [Грковић-Мејџор 2005, с. 14]. Крім того, фахівці звертають увагу на те, що церковнослов'янська мова в різних регіонах функціонувала, активно взаємодіючи з місцевими мовами (це могло призводити навіть до їхнього змішування й виникнення «гібридних» мов [Живов 1988, с. 55; Толстой 1988, с. 54]), тому об'єктивна характеристика кожної редакції передбачає порівняння її також із відповідною національною мовою [Журавский 1965, с. 44]. При цьому, на думку багатьох науковців, важливо враховувати, що взаємодія церковнослов'янської й місцевої мов могла бути виражена не лише в обміні елементами, але й у тому, що ці мови здатні були утворювати своєрідні опозиції [Живов 1988, с. 44; Успенский 1994, с. 5; Шимко 2008, с. 96], диференційними ознаками в яких виступали риси церковнослов'янської мови, що відрізняли її від місцевої (переважно близькоспорідненої). Такі відношення ставали причиною збереження давніх характеристик у мові церковнослов'янських текстів. Зокрема, очевидно, саме вказаною причиною можна пояснити послідовне використання в обстежених нами пам'ятках із кінця XVI – XVII ст. старовинних форм минулого часу (аориста, імперфекта, перфекта і плюсквамперфекта), 2-ї ос. одн. теперішнього

часу на **-ши** (а не на **-шъ** чи **-ш**), наз. в. одн. особового займенника першої особи **азъ** (а не **я** чи **ѧ**) і под. В українській літературній мові вже в XVI ст. такі форми практично відсутні [Керницький 1967, с. 199, 182–183, 123].

Церковнослов'янська мова – мова літературна, тому центральною проблемою при її дослідженні є проблема норми [Толстой 1988, с. 35]. До норм церковнослов'янської мови може бути застосоване загальноприйняте визначення цього терміна (норма – сукупність стійких традиційних реалізацій мовної системи на певному етапі її розвитку, відібраних і закріплених у процесі суспільної комунікації [Семенюк 1990, с. 337; Єрмоленко 2004, с. 420]). Разом із тим, науковці звертають увагу на своєрідність норм церковнослов'янської мови. З однієї сторони, для них характерна особлива консервативність, зумовлена тим, що протягом багатьох століть (аж до кінця XVI – початку XVII ст.) джерелом норми для книжників були давні тексти, які мали суспільне визнання, насамперед канонічні [Алексеев 1987, с. 37], це призводило до постійних спроб архаїзації мови, до «відновлення давнього узусу» [Німчук 2004, с. 782]. З іншої сторони, норми церковнослов'янської мови (як і норми взагалі) допускали варіанти. За спостереженням Н. І. Толстого, «поняття норми для давньослов'янської (церковнослов'янської) мови ... може бути ... сприйняте для окремих епох достатньо широко, з допущенням певних, у першу чергу фонетичних, а потім і граматичних та лексичних варіантів» [Толстой 1988, с. 37]. У національних літературних мовах, пов'язаних із живим мовленням, варіанти протягом у переважній більшості випадків нетривалого часу перебувають у відношеннях конкуренції, згодом у результаті впливу живого мовлення один із них зникає або відбувається їхня диференціація, семантична чи стилістична. У книжних літературних мовах, зокрема й у церковнослов'янській, процеси диференціації варіантів дуже повільні, тому на кожному з етапів може бути представлена достатньо велика кількість відносно рівноправних (семантично й стилістично) різновидів однієї й тієї ж одиниці [Русановский 1970, с. 58–59; Передрієнко 1979, с. 7; Ремнева 1988, с. 7]. З огляду на це при описі церковнослов'янської мови на певному синхронному зрізі особливого значення набуває квантитативна оцінка виявлених варіантів [Толстой 1988, с. 43–44; Журавський 1967, с. 25]. За її допомогою можна з'ясувати, наскільки активно є взаємодія церковнослов'янської мови з місцевою, а також установити тенденції в розвитку її норм.

Основним джерелом інформації про особливості розвитку будь-якої літературної мови та про її характер на кожному з етапів функціонування є пам'ятки, писані цією мовою. Тому при вивченні церковнослов'янської мови, як мови літературної, надзвичайно важливою є проблема програми дослідження пам'яток [Устюгова 2008, с. 89]. Про необхідність єдиного комплексного підходу до аналізу писемних джерел писав, маючи на увазі історію російської літературної мови, ще Ф. П. Філін [Филин 1981, с. 3]. В останні десятиліття ця проблема привертала увагу багатьох науковців [Ремнева 1988, с. 13–14; Герд 1998, с. 6; Киянова 2007, с. 2; Устюгова 2008, с. 89]. Зокрема, певного поширення в кінці XX – на початку XXI ст. набув підхід, запропонований М. Л. Ремнєвою, за якого при дослідженні церковнослов'янських пам'яток

варто брати до уваги лише окремі, найбільш яскраві риси, які протиставляють мову книжних і ділових текстів [Ремнева 1988, с. 4.] (наприклад, особливості форм минулого часу, наявність або відсутність «давального самостійного», двоїни і под.). Такий підхід, можливо, є ефективним при вивченні окремих пам'яток, особливо писаних так званою гібридною мовою, однак він не може бути універсальним. У різних регіонах, де використовувалася церковнослов'янська мова (тобто для різних її редакцій), набір диференційних (стосовно місцевих мов) ознак є різним. Зокрема, для східних слов'ян яскравою характерною ознакою церковнослов'янської мови (ознакою «книжності») є прості форми минулого часу (аорист та імперфект), південними слов'янами, з огляду на те, що аорист та імперфект у їхніх мовах представлені, ці форми сприймаються по-іншому [Живов 1988, с. 56]. Одна й та ж форма може бути сприйнята як диференційна або не диференційна ознака навіть носіями особливо близькоспоріднених східнослов'янських мов. Це, зокрема, можна сказати про кличний відмінок, який завжди використовувався в українській мові (і характерний для церковнослов'янської), а в російській у ході її розвитку зник. Тому ми приєднуємося до тих науковців, які вважають, що ґрунтовні висновки про особливості розвитку певної літературної мови (зокрема й церковнослов'янської), а також про її характер на різних етапах функціонування можливі лише за умови комплексного суцільного й системного опису її норм на всіх рівнях [Журавський 1967, с. 25; Филин 1981, с. 3; Герд 1998, с. 6; Устюгова 2008; Шимко 2008, с. 96]. Такий підхід забезпечить отримання об'єктивної інформації як щодо особливостей певної редакції церковнослов'янської мови у порівнянні з місцевою літературною мовою, так і щодо її особливостей у порівнянні з іншими редакціями.

На кожному з рівнів норми церковнослов'янської мови різних редакцій мають різний характер [Живов 1988, с. 50; Грковић-Мејдор 2005, с. 11]. Найяскравіше своєрідність кожної редакції проявляється в орфографії та морфології, «тоді як в області лексики та синтаксису межі нормативного є більш розмитими» [Живов 1988, с. 50]. В. М. Живов пояснює це особливостями поширення церковнослов'янської книжності. У ході копіювання рукописів переписувачі, спираючись на книжну вимову (що встановлювалася в результаті богослужбового використання текстів) та факти розмовної мови, виробляли відносно прості правила, які дозволяли отримати правильні форми [Живов 1988, с. 50–51]. Для лексики й синтаксичних конструкцій такі правила сформулювати було важче.

Крім того, норми різних рівнів церковнослов'янської мови були не однаковими щодо послідовності використання. Найбільш стійкими, за спостереженнями дослідників, є морфологічні норми, тому їхні особливості – це найоб'єктивніші характеристики різних редакцій церковнослов'янської мови [Хабургаев, Рюмина 1971, с. 66–68; Кутина 1978, с. 253; Живов 1988, с. 50; Язык 1990, с. 5–6; Киянова 2007, с. 2]. Саме тому предметом дослідження у пропонованій роботі є система морфологічних форм.

Особливістю функціонування церковнослов'янської мови української редакції в кінці XVI – XVII ст. є наявність ґраматик і словників. Ця обставина

дає змогу застосувати такий специфічний спосіб характеристики, як з'ясування того, наскільки норми, виявлені в текстах, відповідають нормам, зафіксованим у граматиках [Сиромеха 1979; Ремнева 1983]. Зіставлення обох типів норм, по-перше, дозволить отримати інформацію про ступінь імперативності тогочасних граматик, тобто про їхній вплив на функціонування церковнослов'янської мови протягом досліджуваного періоду і, по-друге, допоможе з'ясувати тенденції в розвитку норм. Тенденції можуть проявитися у відхиленнях від запропонованих у граматиках рекомендацій (на такі відхилення вже звертали увагу науковці [Ремнева 1983]), а також у різній реальній (у текстах) частотності варіантів, поданих у граматиках. У граматиках Л. Зизанія й М. Смотрицького, як відомо, рекомендована достатньо велика кількість варіантів (особливо в парадигмах іменних частин мови) переважно без чітких указівок щодо частотності їхнього використання [Німчук 1985, с. 77, 107–111 і ін.; Ремнева 1988, с. 12].

З урахуванням усього вище сказаного мета пропонованого дослідження – з'ясувати стан системи форм змінних частин мови в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст., виявити та описати особливості цієї системи порівняно зі старослов'янською та тогочасною українською літературною мовами. Здійснити спостереження за характером та способами взаємодії церковнослов'янської й української мов на морфологічному рівні.

Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань:

1) на основі матеріалу, дібраного з друкованих та рукописних пам'яток, виявити й описати систему форм змінних частин мови в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст.;

2) виявити можливі варіанти форм, з'ясувати причини їхнього виникнення та тенденції розвитку;

3) шляхом порівняння виявлених форм із їхньою кодифікацією в тогочасних граматиках та словниках з'ясувати, як співвідносилась реальна мовна практика кінця XVI – XVII ст. з тогочасними уявленнями про правильність мови;

4) з'ясувати наявність чи відсутність можливих регіональних та жанрово-стилістичних відмінностей у системі форм церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст.;

5) здійснити зіставний аналіз виявлених форм із відповідними формами старослов'янської мови і встановити характерні особливості саме української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI – XVII ст.;

6) шляхом порівняння з українською літературною мовою др. пол. XVI – XVII ст. з'ясувати характерні ознаки церковнослов'янської мови того часу, а також способи взаємодії цих мов.

Матеріал дослідження становлять понад 130 тисяч формовживань слів змінних частин мови, дібраних шляхом суцільної вибірки зі стародруків (та деяких перевиданих рукописів) кінця XVI – XVII ст. Список джерел матеріалу укладено таким чином, щоб у ньому були представлені всі жанри конфесійної, конфесійно-світської та світської літератури, в яких уживалася церковнослов'янська мова [Толстой 1988, с. 69; 1998а, с. 96–97; 2002, с. 85–86].

Переважна більшість обстежених пам'яток – це друковані книги, видані на території України (укладаючи їхній список, ми керувалися каталогом Я. Запаска та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 1 (1574 – 1700)» [Запаско 1981]). Виняток становлять лише **Граммати́ка словенска і Лексис** Л. Зизанія (Вільно, 1596 р.) та **Граммати́ки славенські̑ правилноє** **Сѹнтагма** М. Смотрицького (Єв'ю, 1619 р.), належність яких до української книжної традиції у науковців не викликає сумнівів. Спираючись при доборі матеріалу насамперед на стародруки, ми враховували те, що вони були підготовлені до видання висококваліфікованими фахівцями, мали достатньо великі накладі, тому репрезентують об'єктивну картину норм церковнослов'янської мови, яка побутувала в Україні того часу*.

---

*У великих за обсягом пам'ятках обстежений не весь текст, а вибірки розміром у 500 повнозначних слів, із *ОБ 1581* (повні назви пам'яток див. у списку використаних джерел) обстежено 100 таких вибірок, із *ВВ 1594, ІЗ 1624, ТрЦв 1631, ТрЦв 1642, Тр. 1646, ТрП 1648, МД 1666, МО 1680* – по 50.

РОЗДІЛ 1 ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

У давнину особливості відмінювання слов'янських іменників залежали від характеру будови основ (зокрема від основотворчих суфіксів, чи детермінативів). Відповідно до цього у праслов'янській мові, як з'ясували дослідники, існували окремі типи відмінювання іменників з основами на *-ǫ- (*-jǫ-), *-ā- (*-jā-), *-ǫ-, *-ī-, *-ū-, *-es-, *-en-, *-et-, *-er- [Мейє 1951, с. 318–345; Вступ 1966, с. 263–271; Бернштейн 1974, с. 136–318]. Однак уже в праслов'янській мові ці типи відмінювання не були ізольованими [Бернштейн 1974, с. 141], у результаті різних фонетичних та морфологічних процесів вони активно взаємодіяли, і старовинна система відмінювання зазнавала глибоких перетворень, у ході яких на передній план усе більше почало виходити граматичне значення роду [Вступ 1966, с. 276; Бернштейн 1974, с. 144]. Уже пам'ятки старослов'янської мови, за спостереженнями науковців, демонструють розподіл іменників за типами відмінювання значною мірою залежно від роду [Вайан 1952, с. 108; Ван-Вейк 1957, с. 236]. Ще тісніший зв'язок між типами відмінювання та родами іменників констатують дослідники в церковнослов'янській мові східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 9] (як і в східнослов'янських мовах цього часу [Шульга 1983, с. 118; Йорданиди, Шульга 1984, с. 191; Шульга 1987, с. 72]). Згодом роль роду при відмінюванні зростала, тому характеристику відмінкових форм іменників церковнослов'янської мови кінця XVI – XVII ст. доцільно, на нашу думку, здійснювати в межах груп за родами. При цьому необхідно враховувати й поділ іменників на відміни за давніми основами, окремі елементи якого були надзвичайно стійкими й зберігалися протягом достатньо тривалого часу.

З огляду на сказане характеристику відмінкових форм іменників подаємо в межах груп за родами, окремо форм однини, множини і двоїни. У ході аналізу враховуємо, що до чоловічого роду належать іменники з давніми основами на *-ǫ- (*-jǫ-), *-ǫ-, *-ī-, *-en-, *-ā- (*-jā-), до середнього – на *-ǫ- (*-jǫ-), *-es-, *-en-, *-et-, до жіночого – на *-ā- (*-jā-), *-ī-, *-ū-, *-er-. Такий підхід дає змогу виявити характерні риси аналізованих форм, порівняно з відповідними у старослов'янській мові, а також в українській.

1.1. Відмінювання іменників чоловічого роду

Однина

Називний відмінок. У наз. в. одн. переважна більшість розглянутих іменників чол. р. мають нульові закінчення. Невеликою кількістю вживань представлені також форми на -о, -є, -ы та -а.

Нульові закінчення наз. в. одн. в іменників чол. р. з давніми основами на *-ǫ-, *-jǫ-, *-ǫ-, *-ī- є закономірним продовженням старослов'янських -ъ та -ь, вони розвинулися в результаті занепаду зредукованих. При цьому форми наз. в. могли закінчуватися на тверді або м'які (чи пом'якшені) приголосні (графічно, відповідно, на -ъ або, рідше, без нього та на -ь чи -й): рѣ(ч)ъ, да вѣдѣтъ

свѣтъ (ОБ 1581, 1)*, **Раздѣляет же са слогъ на три** (ГрЛ 1591, 8), **столпникъ же чѣдиса** (Лим. 1628, 23 зв.), **братъ нашъ** (ТрЦв 1631, 39), **Ты еси Помоцникъ** (ПКП 1661, 44), **паде жребій** (ОБ 1581, 128), **Гѣ Бѣ Вседержитель** (ТрЦв 1631, 38), **Іерей ... нарече** (ПКП 1661, 44), **Ѡнде Кнѣзь** (ПКП 1661, 71), **Прійдетъ Господь** (ЄвЛ 1644, 87), **огнь любви Бжїа** (ПКП 1661, 22 зв.), **широкъ пѣтъ** (ЄвЛ 1644, 20).

Прикінцеві **ж, жд, ц, ц** в розглянутих формах в основному є, очевидно, твердими, про що свідчить літера **ѣ** після них: **мѣжъ** (ОБ 1581, 28; ПКП 1661, 84 зв.), **мужъ** (ПМ, 65), **вождъ** (ПКП 1661, 3 зв.), **дождъ** (ПКП 1661, 70 зв.), **отрочищъ** (ПМ, 71), **зѣмецъ** (ОБ 1581, 56 зв.), **конецъ** (ГрЛ 1591, 181), **младенець** (ВВ 1594, 31 зв.), **трѣпѣснецъ** (ТрЦв 1631, 380), **сердцевѣдецъ** (ПМ, 52), **чѣдотворецъ** (ПКП 1661, 13 зв.). Лише в поодиноких випадках такі утворення закінчуються на **-ѣ**: **мѣжъ** (ОБ 1581, 17 зв./2), **мѣць** (ОБ 1581, 17 зв.), **Ѡць** (ВВ 1594, 155), **Прѣвенець** (ОБ 1581, 22 зв.), **слѣпецъ** (ВВ 1594, 84). Пом'якшений **ц** тут є, можливо, результатом впливу української мови, для якої він був характерним і в XVI ст. [ІУМФ 1979, с. 315; Шевельов 2002, с. 790; Мойсієнко 2006а, с. 297].

Прикінцевий звук **р** у наз. в. міг бути і твердим, і пом'якшеним. У більшості обстежених пам'яток кількісно значно переважають форми на **-ръ** (що, можливо, є результатом впливу української мови [Булич 1893, с. 227], у пам'ятках якої в XVI – XVII ст. твердий **р** в кінці слова широко представлений [ІУМФ 1979, с. 317; Шевельов 2002, с. 810; Мойсієнко 2006а, с. 281–287]): **Прѣ(з)вѣтер(ѣ)** (Лим. 1628, 2 зв.), **Лазаръ** (ТрЦв 1631, 21), **Цръ** (Тр. 1646, 456), **Вратаръ** (ПКП 1661, 59), **монастъръ** (ПКП 1661, 12 зв.). Утворення на **-ръ** частотнішими є лише в *ОБ 1581* та *ПМ*: **Цръ** (ОБ 1581, 27), **звѣрь** (ОБ 1581, 16 зв./2), **слюсаръ** (ПМ, 61), **болничаръ** (ПМ, 75), **царъ** (ПМ, 75).

Однією з особливостей української мови, зокрема й XVI – XVII ст., є наявність іменників чол. р., які в наз. в. мають закінчення **-о** [Самійленко 1964, с. 109–111; Керницький 1967, с. 16–17]. У розглянутому матеріалі такі форми поодинокі. У всіх випадках із закінченням **-о** в наз. в. виступає тільки власна назва **Марко**: **Марко рече** (ТрЦв 1631, 168), **сѣтый Марко** (ЄвЛ 1644, 110), **Маркѡ** (ПКП 1661, 34 нн). Кілька форм на **-о** від українських антропонімів зафіксовано також у *ПМ*: **урядникъ именемъ Грицко** (ПМ, 52), **Федко воздѣль руцѣ** (ПМ, 52).

Імена на **-ій** (на зразок **Антѡній**) та іменники **Нѡй** і **Манѡй** у наз. в., крім нульового закінчення, могли мати також **-ѣ**. Найбільш послідовно воно використовується в *ЛМГ*: **Ѡци ... антонїе и ѡевдосїе первоначалницѣ вѣхѣ**

---

* Після скороченої назви джерела подано номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка *зв.* вказує на зворот аркуша. Цифра перед позначенням аркуша (2/, 3/ і т. д.) вказує на номер пагінації. Аркуші першої й другої пагінації спеціально не позначаються. Цифра /2 після номера аркуша в *ОБ 1581* вказує на праву колонку, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються **ѣ** і **ѣ**, позначені в текстах надрядковими знаками. Цитати з перевидань подаються звичайним шрифтом курсивом.

(ЛМГ, 1), нача(т) же бл̄женны(й) афанасіе ... швѣталище себѣ созыдати (ЛМГ, 1), старецъ же еѳиміе ... совѣцастаста со братією (ЛМГ, 10), игүме(н) тогда бы(ст) старецъ васілие (ЛМГ, 29). В інших обстежених пам'ятках трапляються лише поодинокі вживання цієї форми: **Азъ** кон(ъ)стантинъ, нареченый въ стѣомъ кр̄щеніи василіе (ОБ 1581, 3 нн), прійде митрополитъ ... еласонскій ... **Арсеніе** (ГрЛ 1591, 3 зв.), **Грѣте** его корніліе (ВВ 1594, 106 зв.), хитрословаше проклѣтый несторіе (РО 1683, 29 зв.), **внїде** **Нше** въ ковчегъ (ЄвКП 1697, 270 зв.). В *ОБ 1581* іменник **Маной** на одній сторінці вжитий і з нульовим закінченням, і з закінченням **-є**: рече **Маной** къ женѣ своей (ОБ 1581, 116 зв./2), помолисѧ маное къ г̄ви (ОБ 1581, 116 зв.). Загалом же подібні іменники в наз. в. частіше мають нульові закінчення: **моусій** (ОБ 1581, 76 зв./2), **Афанасій** (ПМ, 61), **Василій** (ПМ, 53), **Антоній** (ПКП 1661, 14), **Феодосій** (ПКП 1661, 27 нн), **Генадій** (ЛМГ, 21), **Евѳимій** (ЛМГ, 21), **Афанасій** (МД 1666, 60 зв.), **Прокопій** (МД 1666, 105 зв.). Невелику поширеність форм на **-є** підтверджує й те, що вони не подані в граматиці М. Смотрицького. Хоча в граматиці Л. Зизанія для іменника **Ной** рекомендований і варіант із **-є**: **Ной**, или **ноє** (40 зв.). Умови використання форм на **-є** дають підстави вважати, що вони були шанобливими назвами й, очевидно, мали «високе» стилістичне забарвлення [Крысько 2007, с. 89].

Іменники чол. р. з колишньою основою на ***-en-** у наз. в. одн. завжди (за винятком одного вживання) мають нульові закінчення: **погрѣзоша** въ гл̄бинѣ **яко** камень (ОБ 1581, 32), **Камен(ъ)** привѣжище **зацемъ** (ПКП 1661, 29), **всемъ** **злъ** корень (ОБ 1581, 9 нн), **корень** **всѣмъ** **злы(м)** (ВВ 1594, 93), **разгорѣсѧ** ... **пламень** (ОБ 1581, 10 нн), **ижже** **ихъ** **пламень** (ТрЦв 1631, 272). Із давнім **-ы** зафіксована лише одна форма (у вибірках із *ОБ 1581*) [Булич 1893, с. 169]: **егда** **пламы** **взыйде** **вше** **олтарѧ** (ОБ 1581, 116 зв./2). Давнє закінчення наз. одн. іменників ***-en-**основ уже в старослов'янській мові було, за спостереженнями дослідників, рідкістю [Вайан 1952, с. 128], практично відсутнє воно й у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 49].

Грамотичне значення чол. р. у старослов'янській мові (як і в інших слов'янських) мала також невелика кількість іменників із давніми основами на ***-ā-**, ***-jā-** [Вайан 1952, с. 117, 195]. Вони представлені й у розглянутому матеріалі, в наз. в. виступають із традиційним закінченням **-а** (**-ѧ**): **бѣ** **мѣжъ** **о҃ужика** **мѣжъ** (ОБ 1581, 121 зв./2), **единъ** **юноша** ... **слуга** ... **разболисъ** (ПМ, 50), **старѣ(и)шина** **пекѣци(х)** **хлѣбы** (ПКП 1661, 71), **сей** **сѣдѣа** **ест(ъ)** (ТрЦв 1631, 54). Із закінченням **-а** в наз. в. зафіксовані також іменники на зразок **винопийца** та слова **патріархъ**, **є҃зархъ**, **ирнархъ**: **да** **не** **о҃умретъ** **о҃убїйца** (ОБ 1581, 106 зв.), **се** **чл̄къ** **гдца** и **винопийца** (ЄвЛ 1644, 35 зв.; ЄвКП 1697, 35), **не** **повѣдисѧ** къ **неподобномъ** **дѣланію**, **Патріарха** **Івси(ф)** (ТрЦв 1631, 58), **Петръ** **Могила** ... **є҃зарха** **Константинополскогѧ** **Фронъ** (Тр. 1646, 3 нн), **тотъ** же **ирнарха** **пронг҃менъ** **возмѣтошасѧ** (ЛМГ, 29). Такі форми (зокрема й утворення на зразок **винопийца**) потрапили до

церковнослов'янських текстів, очевидно, з української мови, в якій вони в XVI – XVII ст. з'явилися в результаті польського впливу [Керницький 1967, с. 9–10] (можливим є також безпосередній польський вплив на церковнослов'янську мову). Однак у розглянутому матеріалі вони, власне, поодинокі. Іменники на зразок **винопийца** частіше виступають у наз. в. з нульовим закінченням і суфіксом **-ецъ**: **жизнодавецъ** (ТрЦв 1631, 19), **чѣколювецъ** (ТрЦв 1631, 56), **законодавецъ** (ПКП 1661, 3) і ін. Іменники **патрїархъ**, **принархъ** у всіх випадках, крім наведених, мають у наз. в. нульові закінчення: **патрїархъ** (ГрЛ 1591, 3 зв.; Лим. 1628, 1; ПКП 1661, 25 нн і ін.), **їринархъ** (ЛМГ, 27).

Родовий відмінок. У род. в. одн. іменники чол. р. в переважній більшості випадків мають закінчення **-а**, **-ѧ**. Представлені тут також, але значно меншою кількістю вживань, форми на **-Ѹ** (**-ю**) та **-и**, **-є**.

Іменники чол. р. з давніми основами на ***-ǫ-**, ***-jǫ-** в наз. в. могли мати закінчення **-а**, **-ѧ** та **-Ѹ**. Однак панівними є традиційні **-а** (після твердих приголосних) та **-ѧ** (після м'яких і пом'якшених): **в началѣ глагола** (ГрЛ 1591, 129), **в(ъ) мѣрѸ възраста** (ВВ 1594, 32), **оу стїго Иордана** (Лим. 1628, 13 зв.), **гарост(ь) гнѣва Бжїѧ** (ПКП 1661, 36), **Ѡ гнѣва** (РО 1683, 3), **Ѡ кваса** (ЄвКП 1697, 143 зв.), **до краѧ** (ОБ 1581, 82), **Ѡ їереѧ** (Тр. 1646, 255), **гласъ воплѧ велика** (ПКП 1661, 73 зв.), **грамоты ... до князѧ** (ЛМГ, 8). Іменники з основами на **ж**, **ч**, **жд**, **ц** переважно мають закінчення **-а**: **въ домѸ мѸжа** (ОБ 1581, 121 зв.), **не тревѸютъ здравїи врача** (ЄвЛ 1644, 26 зв.), **Ѡ дожда** (ПКП 1661, 34 зв.), **от ... вожда** (Син. 1680, 170), **снѣтъ ... жерца** (ОБ 1581, 61), **Ѡ Ѡца** (ГрЛ 1591, 42), **оу старца** (Лим. 1628, 15), **сѣдалище жревца** (ТрЦв 1631, 40), **отъ Каменца Подолскаго** (ПМ, 84), **Ѡ ... старца и Ѡца своего** (ЛМГ, 6), **до конца** (МД 1666, 2 зв.). Лише поодинокими вживаннями (в ЛМГ та Сл. 1629) представлені форми на **-ца** (**-цаѧ**): **полъ мѣстаца** (ЛМГ, 19), **м(с)ца маѧ** (ЛМГ, 22), **Двоженца Канонъ** (Сл. 1629, 2/114). Написання **-ца** (і навіть вимова **-ца** при написанні **-цаѧ**) рекомендоване для такого типу форм і граматиною М. Смотрицького. Коментуючи відмінювання іменників **отецъ**, **чванецъ**, **сердце**, автор пише: **И се вѣстно бѣди/ самѧ орѠографїѧ дѣла полагаемѸ бѣти /ѧ, во вкончанїи ... произносимо же бѣти такъ /а: отца /такъ же отца, чванца /такъ же чванца** (98).

Іменники з основами на **р** у род. одн. мають переважно закінчення **-ѧ**: **Ѡ ... г(с)дрѧ** (ОБ 1581, 6 нн), **Ѡ царѧ** (ГрЛ 1591, 152), **влизъ ѡлтарѧ** (Лим. 1628, 15 зв.), **на гробъ ... Лазарѧ** (ТрЦв 1631, 2), **изъ монастыря** (ПМ, 74), **до мн(с)тра** (ЛМГ, 6), **Ѡ кесарѧ** (ЄвКП 1697, 195). У ПКП 1661 та Син. 1680 частішими є вживання на **-а**: **Ѡ ... Монастыря** (ПКП 1661, 56), **Ѡ ... олтарѧ** (ПКП 1661, 62), **в(ъ) домѸ Презвѣтера** (ПКП 1661, 47 зв.), **от корене Августа, кесара** (Син. 1680, 173), **нижае монастыря** (Син. 1680, 176). Однак не є рідкісними в цих пам'ятках і форми на **-ѧ** (**-я**): **Инокъ ... стѸдїйскагѧ Монастыря** (ПКП 1661, 9 зв.), **при оуглѣ олтарѧ** (ПКП 1661, 37 зв.), **щастѣем ... нашего царя** (Син. 1680, 179). Форми род. в. одн. іменників чол. р.

на *-ра* і на *-ря* дослідники фіксують на цей час і в пам'ятках української мови [Шевельов 2002, с. 810; Мойсієнко 2006а, с. 281–285].

Закінчення *-ŕ* за походженням є показником род. в. одн. іменників із колишніми **-ŷ*-основами. У давнину ці іменники становили окрему відміну, яка ще в праслов'янську епоху почала руйнуватися, об'єднуючись з іменниками **-ŏ*-основ [Дурново 2000, с. 254; Мейє 1951, с. 330]. Одним із результатів цього процесу було певне поширення *-ŕ* в род. в. серед іменників чол. р. Нові форми род. в. іменників **-ŏ*-основ на *-ŕ* дослідники фіксують уже в пам'ятках старослов'янської мови [Вайан 1952, с. 112], зрідка вони трапляються й у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 27] і пізніших [Гринчишин 1995, с. 262; Німчук 2015, с. 13]. Здавна *-ŕ* в род. в. одн. іменників чол. р. представлено й у східнослов'янських мовах [Самійленко 1964, с. 115; Керницький 1967, с. 22; Шульга 1987, с. 80; ДРГ 1995, с. 173], згодом воно особливо активізувалося в українській [Самійленко 1964, с. 115–116; Матвіяс 1974, с. 89; Воронич 1982], широко вживалося, зокрема, й у XVI – XVII ст. [Карский 1962, с. 552; Маштабей 2013, с. 66; Керницький 1967, с. 27–41; Жовтобрюх 1980, с. 35; Кедайтене 1985, с. 131–132; Чепіга 1985, с. 37; 1993, с. 39; 1997, с. 232; Добосевич 2003, с. 49; Макович 2013, с. 109]. І. М. Керницький в опрацьованих ним пам'ятках XVI ст. виявив 229 іменників, які постійно творять форми род. в. одн. на *-у* і ще 52, які можуть приймати то *-у*, то *-а* навіть і в межах однієї пам'ятки [Керницький 1960, с. 47–48]. У розглянутому матеріалі форми род. в. на *-ŕ* іменників чол. р. з давніми **-ŏ*-основами, хоча й не були особливо рідкісними, мали невелику поширеність. Про їхню частотність можна судити з таких цифр. Найбільше утворень на *-ŕ* зафіксовано в рукописній пам'ятці *ЛМГ* (15 із 173-х виявлених формовживань род. в. іменників чол. р. колишніх **-ŏ*-основ). Відносно часто вони трапляються також у вибірках із *ОБ 1581* (10 із 228), а також у *ПМ* (7 із 136). У більшості інших обстежених пам'яток ці форми також представлені, але лише загалом поодинокими вживаннями.

Постійно закінчення *-ŕ* в род. в. одн. серед розглянутих іменників чол. р. колишніх **-ŏ*-основ мають, за нашими спостереженнями, 22 слова. Більшість із них – це рідковживані в обстежених текстах абстрактні іменники, представлено тут також і кілька географічних назв та назв із конкретними значеннями: **за Хѧ Излѧвшѧгѧ изъ(ъ) вѧкъ своегѧ ... Кровь** (МД 1666, 105 зв.), **ѧко трос(т) ѿ вѧтрѧ ... возшѧмѧша** (ЛМГ, 29), **постави ... кумира ... бога грому** (Син. 1680, 173), **да Орѧографїѧ Граматичнаѧ Дїалектѧ нашего ... сохрѧненнѧ вѧдетъ** (ТрЦв 1631, 8 нн), **ѿ долѧ и до верха** (ОБ 1581, 37/2), **СЛУЖЕБНИКЪ ... ѿ єллинскаго зводѧ ... исправлен єст(ъ)** (Сл. 1629, 25 нн), **тѧже(с)ного ... ламентѧ и плачѧ ... ср(д)ца испо(л)нилъ** (ЛМГ, 16), **провождѧхѧ до ... шѧозѧ** (ЛМГ, 28), **церимонїѧлнѧгѧ ради шѧходѧ** (Тр. 1646, 253), **половцы** (прозвалися) **... от плѧну людей** (Син. 1680, 170), **влизѧ вѧвшѧго подѧ** (ЛМГ, 27), **ѧ(з) же сего зацности и пожиткѧ изреци не могѧ** (ОБ 1581, 12 нн), **ради зла(г) поступкѧ** (ЛМГ, 30), **Бѧше же расколѧ и сѧлнаго мѧтежѧ** (ЛМГ, 17), **Того же рокѧ** (ЛМГ, 32), **отгнѧ же отъ стану** (біля озера) **иноки** (ПМ, 53), **Ѣзарха**

... Константинопольского Фрѣнѣ (Тр. 1646, 3 нн), днѣ ходѣ ѿсюдѣ (ОБ 1581, 66/2), ѿ ... афонѣ (ЛМГ, 1), прозваны быша ... донцы – от Дону (Син. 1680, 170). Ще 18 слів могли мати варіантні закінчення -ѣ або -а. Причому часто форми з обома закінченнями представлені в межах однієї пам'ятки: м(ь)здѣ дѣланіа виноградѣ (ВВ 1594, 3/13) – изыйдете из винограда (ОБ 1581, 121/2); бой сведоша ..., еликій нынѣшнего вѣку не бѣше видѣный (Син. 1680, 182) – кѣ миродержителемѣ тмѣ вѣка сегѣ (ПКП 1661, 13); прекормитель гладѣ дѣшевнаго (ВВ 1594, 4 нн) – измоша ... ѿ гладѣ (ПКП 1661, 40); валь окрестѣ граду дѣлаху (ПМ, 70) – властелинѣ града Кѣрска (ПКП 1661, 47 зв.); сѣдѣци прѣмо Гробѣ (ТрЦв 1631, 237) – ѿвалити камень ѿ гроба (ТрЦв 1631, 19); преходѣ даже до раздѣленіа дѣши и дѣхѣ (ОБ 1581, 12 нн/2) – дарованіе дѣха сѣаго (ОБ 1581, 11 нн); не слышателе законѣ праведни прѣ(д) вѣмѣ, но творци законѣ (ОБ 1581, 11 нн) – прѣж(д)е закона (ПКП 1661, 32 нн); вѣ(т)хаго же и новаго завѣтѣ ... книгѣ немало ... испѣсти (ВВ 1594, 5 нн) – вѣ всѣ(х) книгахѣ ветхаго завѣта (ОБ 1581, 5 нн); Вѣ лѣто вѣтїа Мїрѣ, зрѣѣ (ТрЦв 1631, 9 нн) – Главѣ Мїра вѣ(ь) перстѣ(ь) вѣ(ь)сели (ПКП 1661, 1 зв.); вѣ всѣхѣ странахѣ родѣ нашего (ОБ 1581, 5 нн) – ѿ рода елимелехова (ОБ 1581, 121 зв.); власть славеноросская и Рѣму досязаше (Син. 1680, 168) – войною доставши Рѣма (Син. 1680, 168); стра(н)но бо сѣнѣ огненное прикосновеніе (ОБ 1581, 12 зв.) – вѣставѣ ... ѿ сна (ОБ 1581, 12 зв./2); да ѿ менши(х) накажем(ь)сѣ иже о большыхѣ страхѣ (ВВ 1594, 21) – избежи насѣ ѿ всѣаго ... страха (Тр. 1646, 100); соудѣ гнѣва вѣїа ... болатисѣ ... подобаетѣ (ВВ 1594, 59) – на зимѣ страшнаго сѣда (ПКП 1661, 32); не пощади трѣдѣ (ВВ 1594, 6 нн) – за подѣ(ь)лїе трѣда ... прославитѣ (ПКП 1661, 18 нн); оуставѣ обра(з) имѣще (ВВ 1594, 8) – ѿ наѣченїи ... Стѣдїйскагѣ Устава (ПКП 1661, 27); Фѣвдѣсїй всѣ правила Чинѣ тогѣ повелѣ ... прочести (ПКП 1661, 27 нн) – Агггскїй образѣ Иночѣскаго чина (ПКП 1661, 4); прѣ(д) двѣ(р)ми храмѣ (ОБ 1581, 7/2) – оу дверїи храма (ОБ 1581, 106 зв.).

Наявність род. в. на -ѣ в аналізованій групі звертає на себе увагу, крім іншого, ще й тому, що в граматиці М. Смотрицького -ѣ рекомендоване лише для слова домѣ: того домѣ (114). Інші іменники чол. р. в парадигмах мають род. в. на -а (-ѣ). Певне поширення в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. род. в. на -ѣ серед іменників чол. р. (навіть і всупереч рекомендаціям граматики М. Смотрицького) відбулося, очевидно, в результаті впливу української мови.

Ще одна особливість проаналізованих іменників чол. р., які могли мати в род. в. одн. закінчення -ѣ, полягає в тому, що серед них представлена достатньо велика відносна кількість тих, що виступають і з -ѣ, і з -а (18 проти 22-х, зафіксованих лише з -ѣ). Російська дослідниця М. В. Шульга, спираючись на свої власні спостереження та дані інших авторів, з'ясувала, що відносна кількість таких іменників (серед тих, що могли мати в род. одн. -у) в усіх

східнослов'янських мовах у ході їхнього розвитку зменшувалася. У писемних пам'ятках XI – XIV ст. три чверті іменників, що могли мати в род. одн. -у, виступали також із -а. У XVII ст. в мові російських ділових пам'яток їх лише 8%. Зменшення кількості таких іменників зафіксоване й в інших східнослов'янських мовах [Шульга 1986, с. 80–81].

Серед розглянутих іменників із давніми *-й-основами традиційну форму род. в. (на -ŷ) постійно мають лише слова **домъ** і **полъ**: **Изъиде ... ис домъ** (ОБ 1581, 51 зв.), **старѣйшины домъ** (ТрЦв 1631, 4), **изъиде изъ домъ** (ПКП 1661, 48 зв.), **вси первенцы мъжескаго полъ** (ОБ 1581, 61), **ослатъ женска полъ ... пѣ(т) св(т)** (ТрЦв 1631, 75), **людіе ... мужеска и женска полу** (Син. 1680, 176), **со оного полъ Іордана** (ЄвКП 1697, 10 зв.). Зафіксоване також одне вживання форми на -ŷ від іменника **медъ**: **медъ ... и инъхъ Даровъ ... приносъ быти** (Сл. 1629, 11 нн). В інших випадках цей іменник та інші аналізованої групи виступають із флексією -а (яка почала вживатися в результаті впливу іменників *-ѡ-основ): **да бѣдѣтъ равна (стовби) ѿ долъ и до верха** (ОБ 1581, 37/2); **ѿ основаніа даже и до верха** (ЛМГ, 23), **сла(д)чайше ... меда** (ОБ 1581, 12 нн/2); **обръте делъ ... по(л)нъ меда** (ПКП 1661, 70 зв.), **умершаго воскреси силою Сына и Бога своего** (ПМ, 71).

Іменники чол. р. з колишніми основами на *-й- за особливостями творення род. в. одн. в обстежених пам'ятках також не становлять монолітної групи, хоча загалом тут переважає нова флексія -а (-ѣ), яка почала вживатися в результаті впливу іменників *-ѡ-основ. Із традиційним закінченням -и в усіх зафіксованих випадках виступає лише слово **пѣтъ**: **на вѣстокъ слѣцъ оу пѣти вѣсходацаго** (ОБ 1581, 121/2); **ѿ тмъ пѣти пополъзновеннагѡ** (ПКП 1661, 7 зв.), **того пѣти ... держи(м)сѣ** (ПКП 1661, 57 зв.). Варіантні форми (на -и та -ѣ) має іменник **лакоть**. Варіант на -и зафіксований лише в *ОБ 1581*, в інших виступають форми з новим закінченням: **да сътвориши ... столпъ єдинъ, лакти же єдиногѡ и полъ** (ОБ 1581, 37/2), **разливашесѣ пламень ... на лакта четъридесѣтъ и девѣтъ** (ТрЦв 1631, 274), **в(ъ) тылъ лакта** (Сл. 1629, 2/40). Лише нові закінчення (-а, -ѣ) мають іменники **господъ**, **огнь**, **татъ** (в *ОБ 1581* зафіксована також форма **огню**): **во имѣ гѣ** (ОБ 1581, 6 нн), **реченное ѿ Г(с)да** (ЄвЛ 1644, 3), **прѣша мздъ ѿ Гѣ** (ПКП 1661, 31 нн), **из(ъ) средъ огна** (ОБ 1581, 82/2), **къ растворенію огна** (Розм., 29), **посредѣ огна** (Лим. 1628, 23), **сохранилъ естъ ... ѿ огна** (ЛМГ, 28), **ѿ огна** (МД 1666, 16), **оубоастесѣ ѿ лица огню** (ОБ 1581, 82/2), **ѿ ... татѣ** (МД 1666, 210); **ѿ сѣда огна геєнскагѡ** (ЄвКП 1697, 83).

Із варіантними закінченнями в род. в. вживаються також іменники чол. р. з давніми основами на *-en-. Загалом частіше вони представлені з традиційним закінченням -є: **до дне смѣрти** (ОБ 1581, 116 зв.), **в(ъ) шестъый часъ дне** (ТрЦв 1631, 170), **до дне смерти** (ПМ, 67), **ѿ дне сєгѡ** (РО 1683, 48), **вѣтвѣ ѿ корене твое(г)** (ПКП 1661, 16 нн), **от корене Августа** (Син. 1680, 173), **в(ъ) и(з)сѣченѣ(м) ѿ камене Гровѣ** (ТрЦв 1631, 170), **хож(д)ахъ посредѣ пламене** (ТрЦв 1631, 272), **ѿ ... пламене** (Тр. 1646, 556), **Из(ъ) пламене**

(ТрП 1648, 300). Хоча трапляються й форми на **-и** та **-а**: **въ съвершеніе дни єдинаго** (ОБ 1581, 101 зв./2); **єгѡ же положи въ област(ь) дни** (ПКП 1661, 2 зв.), **ѿ прѣваго дня М(с)ца Августѡ** (ТрЦв 1631 9 нн), *отъ св. дня пасхи* (ПМ, 59), **поставлю тѡ в(ъ) ра(з)сѣлинѣ каменѡ** (ТрЦв 1631, 206). Окремі іменники цієї групи зафіксовані лише з **-а**: **Перстена ради** (Тр. 1646, 402), **в начало жатвѣ гачмена** (ОБ 1581, 121 зв./2). У граматиці М. Смотрицького для такого типу іменників у род. в. допускаються варіантні закінчення, хоча рекомендовано переважно **-є** [Булич 1893, с. 169–170]: **Вса на /нь, кончацаа са ... имена /чистѣе родительный единственный сходити творѡт(ъ) на /є. нежели на /а: пакѡ, корень /корене: степень /степене: камень /не: день /дне: пламень /не: и про(ч)** (144).

Іменники чол. р. з давніми основами на ***-ā-**, ***-jā-** в род. одн. мають майже в усіх випадках традиційні закінчення **-и**, **-ѣ**: **на мленіе ... Ісаїи** (Сл. 1629, 45 зв.), **Гловеса ... Юноши** (Сл. 1629, 165), **Фѡмѣ стѣгѡ** (Сл. 1629, 15 зв.). Іменник **Ісаїа** зафіксований також (в *ОБ 1581* та *ЄвЛ 1644*) у формі **исаїа (Исаїа)**: **даша ємѣ книгѣ исаїа пр(о)рка** (ОБ 1581, 5/29/2), **даша ємѣ книгѣ Исаїа Пр(о)рка** (ЄвЛ 1644, 199 зв.). У *ЄвКП 1697*: **даша ємѣ книгѣ Исаїи Пр(о)рка** (205 зв.). Закінчення **-а** тут з'явилось, очевидно, в результаті впливу іменників ***-jō-**основ (хоча можливим є також, що це давня форма, характерна для іменників з основами на ***-jā-**). Із закінченням **-и** (**-ѣ**) зафіксовані також у род. в. слова **патрїархѣ, ієрархѣ, євангелистѣ і ѱалмистѣ**: **ѿ Гѣѣйшагѡ Патрїархи** (ПКП 1661, 27 нн), **Сѡмволѣ ... Патрїархи Александрійскаго** (Букв. 1671, 40; Букв. 1681, 38; Букв. 1692, 40), *молитвами ієрархи Николы* (ПМ, 59), **ѿ ннѣшнагѡ Єв(г)листѣ Лѣки** (Сл. 1629, 240 зв.), **Призываетѣ насѣ ... словеса ѱалмистѣ** (Сл. 1629, 3). Іменники із суфіксом **-ецѣ** (чи **-ца**) представлені з варіантними закінченнями **-а** та **-ѣ**: **ѿ волка лютаго ... и всеадца** (ТрЦв 1631, 22), **подражатель ... Законодавца** (ПКП 1661, 2 зв.), **Великагѡ ... законодавцы ... Моисеа тѣло** (ПКП 1661, 29 нн), **ѿ ... члѣкоѡѣцѣ** (МД 1666, 210).

Таким чином, розглянуті форми, незважаючи на їхню певну структурну строкатість, свідчать, на нашу думку, про те, що в церковнослов'янській мові др. пол. XVI – XVII ст. загалом існувала тенденція до витворення єдиної форми род. в. іменників чол. р. на **-а** (**-а**), дію якої стримували традиційність більшості церковнослов'янських текстів, норми, зафіксовані в тогочасних граматиках, а також вплив тогочасної української літературної мови (з поширеними в ній закінченнями род. одн. на **-у**, **-ю**).

Давальний відмінок. У дав. в. одн. іменники чол. р. мають переважно закінчення **-ѣ** (**-ю**), рідше **-ови** (**-єви**), в окремих випадках **-и**.

Іменники з давніми основами на ***-ō-**, ***-jō-** виступають із закінченнями **-ѣ**, **-ю** та **-ови**, **-єви**. Панівними є (як для назв неістот, так і істот) традиційні **-ѣ** (після твердих приголосних) та **-ю** (після м'яких і пом'якшених): **къ всемѣ сонмѣ** (ОБ 1581, 42), **къ іоаннѣ** (ВВ 1594, 69), **ко єп(с)пѣ** (Лим. 1628, 15), **млюса Гдѣ Бгѣ** (ПКП 1661, 80 зв.), **ко ... митрополитѣ іѡвѣ** (ЛМГ, 15), **ко**

ИрѡдѸ (ЄвКП 1697, 294 зв.), Бл҃годареніе ... сѣздателю вѣ(з)сѣлаю (ТрЦв 1631, 8 нн), кѣ ... Кнѣзю СвѣтославѸ (ПКП 1661, 78 зв.), исповѣда ... Антонію (ПКП 1661, 52). Іменники з основами на **ц, ж, жд** мають в усіх випадках закінчення -Ѹ: повѣда ѿцѸ (ОБ 1581, 116 зв./2), повѣсть жрьцѸ (ОБ 1581, 51 зв.), предаст(ѣ) ... черноризцѸ (ПКП 1661, 83 зв.), дѣмонѣ ... сотвори ходити столцѸ (Лим. 1628, 42), ТворцѸ (РО 1683, 4 зв.), дождѸ преставшѸ (ПКП 1661, 71), повѣда мѣжѸ своємѸ (ОБ 1581, 116 зв.). Іменники з основами на **р**, як і в род. в., демонструють хитання у виборі закінчень м'якого чи твердого різновидів. У більшості обстежених пам'яток кількісно переважають форми з закінченням -ю: кѣ єламѸ црѣю (ОБ 1581, 101 зв.), не вѣдѣцѸ господарю нивты ... сѣлаше (Лим. 1628, 12 зв.), господарю тамо суцу (ПМ, 79), рекл(ѣ) єси Пастѣрю (ТрЦв 1631, 84), возопіимѣ ... Црѣю (Тр. 1646, 608), посла ... г(с)дрю (ЛМГ, 35), вратарю повелѣ (ЄвКП 1697, 169). У ПКП 1661 та РО 1683 частіше вживаються закінчення -Ѹ: вратарѸ ѿверзшѸ в(ѣ)нїде (ПКП 1661, 67), повели ... КеларѸ (ПКП 1661, 85 зв.), любовѣ имѣлаше кѣ Монастѣрю (ПКП 1661, 84 зв.), кѣ ... Пастѣрю (ПКП 1661, 7), избрана бѣвши ... ЦарѸ (ПКП 1661, 22 зв.), кѣ ЛазарѸ (РО 1683, 2). Зафіксовані вони і в інших пам'ятках: кѣ олтарѸ (ОБ 1581, 46 зв.), царѸ притечетѣ (ІЗ 1609, 20 зв.), доборомѸ Пастѣрю (МД 1666, 121), Пособствоваху ... царю (Син. 1680, 168).

Закінчення **-ови (-єви)** за походженням є показником дав. в. одн. іменників із колишніми ***-й-**основами. Ще в давнину воно почало поширюватися на іменники інших груп. Форми дав. одн. іменників чол. р. ***-ѡ-, *-јѡ-**основ з **-ови, -єви**, переважно назв осіб, зафіксовані (поряд із традиційними) уже в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 113], не є рідкісними вони й у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 33, 45]. Згодом доля закінчень **-ови, -єви** в різних слов'янських мовах склалася по-різному. У південнослов'янських вони вийшли з ужитку, у західнослов'янських поширилися й активно використовуються [Коломієць 1962, с. 211; Филин 2006, с. 366], у всіх східнослов'янських на ранніх етапах розвитку також були представлені [Шахматов 1957, с. 257; Филин 2006, с. 369–371], але в подальшому закріпилися лише в українській мові, становлячи одну з її характерних морфологічних рис [Дурново 2000, с. 282–283; Коломієць 1962, с. 211; Бевзенко 1962, с. 142; Филин 2006, с. 375]. Використовувалися ці закінчення (поряд із **-у, -ю**), зокрема, й в українських пам'ятках XVI – XVII ст. [Маштабей 2013, с. 67; Керницький 1967, с. 41–47; Німчук 1981, с. 18; Кедайтене 1985, с. 133; Стрельчук 1999, с. 8; Чепіга 1985, с. 36; 1997, с. 232–233; Добосевич 2003, с. 49; Мойсієнко 2003, с. 137; 2010, с. 121; Воронич 2008, с. 52; Макович 2013, с. 111], частіше в назвах осіб.

У розглянутому матеріалі форми дав. в. на **-ови, -єви** від іменників чол. р. колишніх ***-ѡ-, *-јѡ-**основ виявлені в усіх обстежених пам'ятках (крім *Сильв.*, але й там зафіксовано *господеви*). Утворені вони, як і в тогочасній українській мові, в основному від назв осіб. І хоча ні в одній із пам'яток ці форми не

переважають, уживаються вони достатньо широко. Про їхню частотність можна судити з таких цифр. Найбільша відносна кількість форм на **-ови**, **-єви** виявлена в *ЄвЛ 1644* (75 із 259-ти зафіксованих уживань дав. в. назв осіб **-ǫ-*, **-jǫ-*основ, приблизно 29 %), порівняно широко представлені вони також у *ЄвКП 1697* (79 із 278-ми, 28 %), *МД 1666* (31 із 113-ти, 27 %), *МО 1680* (17 із 69-ти, 25 %), *ВВ 1594* (13 із 57-ми, 23 %), *ІЗ 1624* (10 із 45-ти, 22 %), *Сл. 1629* (10 із 64-х, 16 %), *ТрЦв 1642* (7 із 80-ти, 9 %), *ОБ 1581* (13 із 170-ти, 8 %), *ПКП 1661* (21 із 288-ми, 7 %), *РО 1683* (8 із 113-ти, 7 %), в інших пам'ятках зафіксовано лише по кілька випадків. Розподіл закінчень **-ови**, **-єви** за твердими та м'якими основами в розглянутому матеріалі є традиційним, **-ови** виступає після основ на тверді приголосні, **-єви** – після основ на м'які (також на **ж** та в словах **царѣ** і **пастырѣ**): рече **Петрови** (*ВВ 1594*, 81), **пристѣпиша къ Ісови** (*ЄвЛ 1644*, 50 зв.), **Иосифови ... повели** (*ПМ*, 58), **повелѣ ... Архитриклинови** (*МД 1666*, 30), **да поругаються бѣсови** (*Син. 1680*, 176), **плотскаа желаніа дѣхови повинѣлѣ еси** (*МО 1680*, 32), **Прє(д)словіе къ блѣвѣрномѣ ... читателеви** (*ОБ 1581*, 7 нн), **равного Фотієви** (*ПКП 1661*, 27 нн), **предал(ъ) еси насъ ... Царєви неправеднѣ** (*ТрЦв 1631*, 273), **къ Добромѣ Пастыреви** (*МД 1666*, 210), **рече мѣжеви** (*ОБ 1581*, 116 зв.). Лише зрідка трапляються випадки впливу закінчень твердого різновиду на м'який, коли після основи на м'який приголосний ужите **-ови**: рече **гѣ ... къ Моисієви** (*ОБ 1581*, 66/2), **Повелѣвашеса ѿ Г(с)да Мойсеєви** (*РО 1683*, 31), **преклонивъ ... Главѣ свою Ієреєви** (*Сл. 1629*, 2/109), **глагола Андреєви** (*ЄвКП 1697*, 361). Такі випадки взаємодії твердого і м'якого різновидів відмінювання зафіксовані дослідниками в церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 33], в українських пам'ятках XVI – XVII ст. [Керницький 1967, с. 44; Чепіга 1985, с. 37], характерні вони й для багатьох говірок сучасної української мови [Бевзенко 1980, с. 96].

Невеликою кількістю вживань серед розглянутих форм на **-ови**, **-єви** представлені назви неістот: **Прєсвѣтломѣ ... Родови ... Мира, Здравил** (*ІЗ 1624*, 5), **вѣсѣмвѣтій мірови** (*Тр. 1646*, 605), **свѣтѣтѣ мірови просвѣтилѣ еси** (*ТрП 1648*, 439), **хотѣ всѣхъ сѣтворити житела раєви** (*ОБ 1581*, 2), **ѡ послѣдѣющихъ прє(д)логови** (*СмГр*, 382), **сѣти ... монастыреви дарова** (*ПМ*, 54), **мѣстѣца грѣ(н)товѣ мн(с)треви сочиниша** (*ЛМГ*, 9), **мона(с)тѣрови гѣстѣ(н)скомѣ** (*ЛМГ*, 9).

У *Син. 1680* та *РО 1683*, крім того, виявлені утворення на **-евѣ** (**-євѣ**): **писаше ... къ ... Лентулѣевѣ** (*Син. 1680*, 168), **пойдоша ... просто въ очи неприятелевѣ** (*Син. 1680*, 180), **который рай чѣковѣ лѣчшій** (*РО 1683*, 87 зв.). Такі форми (на **-ѣ**) на цей час зафіксовані й у пам'ятках української мови [Маштабей 2013, с. 67; Керницький 1967, с. 45–46; Матвіяс 1974, с. 104; Воронич 2008, с. 52; Фунікова 2012, с. 104].

Отже, проаналізований матеріал свідчить, що, незважаючи на високу продуктивність закінчень **-ѣ**, **-ю** при творенні дав. в. іменників чол. р. колишніх **-ǫ-*, **-jǫ-*основ, у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI –

XVII ст. могли бути використані й закінчення **-ови**, **-єви**. Такий стан норми відображений і в тогочасних граматиках, у яких варіантні закінчення подані для іменників чол. р. різних груп: **димостенови**, **и нѣ** (ГрЛ 1591, 30), **ною**, **ноєви** **и їерею**, **їереєви** (ЗизГр, 40 зв., 41), **томѣ сынѣ** /или **сѣви** (СмГр, 99), **томѣ жерцѣ** /или **жерцєви** (СмГр, 100), **томѣ домѣ** /или **домови** (СмГр, 114). Особливо яскравим підтвердженням певної рівноправності **-ѣ**, **-ю** та **-ови**, **-єви** є випадки використання обох варіантів у межах однієї фрази: **словеса**, **гаже иногда Аристотель Платонѣ Учителєви своємѣ ... написа** (ПКП 1661, 40 зв.), **противлахѣса Началникѣ ... раздѣлені(а) Фотїєви** (ПКП 1661, 26 нн), **противѣм(ъ)са ... нїшемѣ врагѣ, лютомѣ пастыреви свинї(й) дїаволѣ, ... а приближѣ(м)са добромѣ Пастырѣ ове(ц) Б҃гови** (МД 1666, 121), **замышленнаа точїю нечистота о҃же б҃ываетъ вертепомъ разбойниковѣ дїаволѣ** (РО 1683, 47 зв.).

Іменники з колишніми основами на ***-й-** частіше виступають у розглянутому матеріалі з новим для них закінченням **-ѣ**: **къ сѣѣ** (ОБ 1581, 9 нн), **всаанна сѣѣ Дѣдѣѣ** (ТрЦв 1631, 54), **врѣчи ю сѣѣ твоємѣ** (ПКП 1661, 18 нн), **се же сътворите всемѣ мужескѣ полѣ** (ОБ 1581, 121), **мирѣ домѣ семѣ** (ЄвЛ 1644, 30 зв.), **Домѣ нїшемѣ** (МД 1666, 346). Представлені також (для **сынѣ**) і традиційні форми на **-ови**: **повелѣ(л) еси С҃ынови** (ТрЦв 1631, 308), **Ѡцѣ же и с҃нови** (Тр. 1646, 120), **с҃нови твоємѣ** (ПКП 1661, 16 нн).

Для іменників чол. р. з давніми основами на ***-й-** характерним було здебільшого традиційне закінчення **-и**: **сладка гортани моємѣ словеса твоя** (ОБ 1581, 10/2), **да прил(ь)пнетъ азъкъ(ъ) гортани егѡ** (ПКП 1661, 31 зв.), **пѣти Б҃жїю ... о҃чиши** (ЄвЛ 1644, 76 зв.), **къ томѣ пѣти не приближаетса** (ПКП 1661, 57 зв.), **в(ъ)дашаста пѣти б҃гства** (ЛМГ, 29). Представлене також (для **огнь**) і нове закінчення **-ю**: **яко сѣно огню постоитъ** (ОБ 1581, 10 нн), **огню предаєми** (Лим. 1628, 45), **ключилося огню угаснути** (Син. 1680, 173). Слово **господь** виступає з варіантними закінченнями **-ѣ** та **-єви** (обидва були однаково можливими): **се праздникъ гѣ** (ОБ 1581, 121/2), **Ѡидоста къ г(с)дѣ** (Лим. 1628, 21), **будет господу ... противен** (Син. 1680, 176), **помолиса г(с)дєви** (Лим. 1628, 37), **Соломон господєви храмъ съоружаетъ** (Сильв., 227), **г(с)дєви прє(д)стоимъ** (ЛМГ, 37). У більшості обстежених пам'яток цей іменник скорочений таким чином, що немає змоги з'ясувати, яке закінчення (**-єви** чи **-ови**) використовувалося: **Поимъ г҃ви** (ОБ 1581, 32), **поклониса Г҃ви** (ТрЦв 1631, 92) і ін.

Іменники з давніми основами на ***-еп-** у дав. в. представлені переважно словом **день**. Із традиційним закінченням **-и** воно зафіксоване тільки один раз (у *ПКП 1661*): **взарающѣ о҃же дни**, **начаша велможи вѣхати** (ПКП 1661, 6 зв.). У всіх інших випадках має (зокрема й у цій же пам'ятці) нові закінчення **-ю** або **-єви**: **дню Пентикостномѣ** (ІЗ 1624, 38), **Дню же ... рождєства** (ЄвЛ 1644, 48), **сѣщѣ дню праздничнѣ** (ПКП 1661, 48), **яко днєви начало** (ОБ 1581, 14 нн), **свѣтоносномѣ днєви** (ТрЦв 1631, 344), **довлѣет(ъ) днєви**

слоба егѡ (ЄвЛ 1644, 19; ЄвКП 1697, 19 зв.), нхъ же снѣгы днєви показѡ(л) єси (МО 1680, 74). Із закінченням -ю та розширеною основою зафіксована, крім того, форма дав. одн. іменника полудень: Полуднїю сѡцѡ почиваютъ братїа (ПКП 1661, 58 зв.). Із цієї групи в дав. одн. виявлено також слово камень із закінченням -єви: рецѡ каменєви сѡмѡ (ЄвЛ 1644, 199 зв.; ЄвКП 1697, 204).

Кількома вживаннями в розглянутому матеріалі представлені також форми дав. в. іменників чол. р. давніх *-ā-, *-jā-основ. Вони мають традиційні закінчення -ѣ та -и: глѣтъ ... старѣйшинѣ (ПКП 1661, 62), поє(м) тѣѣ ... Бл(д)цѣ (МО 1680, 141), Подобаетъ(ѣ) же Єп(с)пѡ бѣти ... не пїаници, не бїйци (Сл. 1629, 104), ведоша ... къ сѡдїи (ПКП 1661, 66 зв.). Закінчення -ѣ мають також іменники Євангелистѣ і Патріархѣ: ѡглавленїа коємѡждо Єв(г)листѣ предложенна (ЄвЛ 1644, 8 нн), сѣдѡцѡ, Патріарсѣ на возилѣ (Лим. 1628, 20), къ Єтѣйшемѡ Патріарсѣ (ПКП 1661, 26 нн). Слово Патріархѣ зафіксовано й із закінченням -ѡ: ко вселенскомѡ патриархѡ (ГрЛ 1591, 3 зв.).

Знахідний відмінок. У знах. в. іменники чол. р. мають форми, які дорівнюють або наз. або род. відмінкам. Назви неістот, за рідкісними винятками, мають форми, що дорівнюють наз. в.: принесете приносѣ гѡ (ОБ 1581, 56 зв.), многѡ трѡдѡ содѡловаютъ (ГрЛ 1591, 137), подѡимѡтъ сѡдѡ (ІЗ 1609, 7), готовятъ ємѡ Кръстѣ (ТрЦв 1631, 167), Имѣше сей Авва обычай (ПМ, 58), воспрї(й)мѣте Мє(ч) дѡвнѡй (МД 1666, 121), ѡидите ... вѣ огонь вѣчнѡй (ВВ 1594, 118), сѡтвори ... Єп(с)нїа днѣ (ПКП 1661, 3), Дѣти ... попраша камень (МО 1680, 98). Із закінченням -а (як у род. в.) назви неістот уживаються дуже рідко. Нами виявлено лише поодинокі випадки: послѡшай гласа моєго (ОБ 1581, 13 нн).

Назви істот представлені переважно із закінченнями -а (-ѡ) (як у род. в.): пристави и(м) ..., Єлізара жерца (ОБ 1581, 77/2), видѣх(ѣ) аггѡ (Лим. 1628, 4), Бл(с)вите ... Гѡ (ТрЦв 1631, 2 нн), обрящу инока (ПМ, 53), имамѡ помощника (ПКП 1661, 15 зв.), послаша ... г(с)дина ѡца коє(н)тарїа на игүменство (ЛМГ, 12), приношаше жрѣтвѡты ... и юнца єдиногѡ (ТрЦв 1631, 75), исцѣли коня (ПМ, 72). Закінчення -а мають також ті назви неістот, які вжиті з переносними значеннями і є, власне, назвами осіб: сей источника показѣтъ вѣстанїю (ТрЦв 1631, 238), покѡсисѡ (князь) ... ѡлѡчити ѡ града Кїєва ... толикагѡ свѣтилника ѡца нїєгѡ Антѡнїа (ПКП 1661, 11 зв.).

Поширення закінчень род. одн. в знах. одн. іменників чол. р. було пов'язане, як відомо, з формуванням категорії істот [Шахматов 1957, с. 220–223; Кедайтене 1955; Крысько 1992, с. 42]. Форми знах. в. одн. на -а (-ѡ) серед назв осіб є звичайними вже у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 206], вживаються вони й у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 33, 41], Винительнѡй ѡдѡшевленѡхѡ вѣцїй на /а (СмГр, 84) рекомендований також граматикую М. Смотрицького. В обстежених пам'ятках форми знах. в. на -а (-ѡ) серед назв істот є панівними. Лише зрідка (переважно в ОБ 1581) трапляються вживання з нульовими закінченнями: сарра

жена твоя родитъ тебѣ снѣ (ОБ 1581, 7), зача жена и роди снѣ (ОБ 1581, 116 зв./2), да заколютъ овенъ (ОБ 1581, 46 зв./2), тече авраамъ въ кравты и поа телець (ОБ 1581, 7/2), заклавше телець оупитанный (Тр. 1646, 403). В інших пам'ятках із назв істот чол. р. форму знах. в. з нульовим закінченням має лише іменник **конь** у сталому сполученні **на конь** (у межах якого давня форма зберігалася в законсервованому вигляді [Борковський 1949, с. 129; Крысько 1992, с. 32]): *всяде на конь и поиде въ путь* (ПМ, 73), **всади на конь** (ПКП 1661, 60 зв.).

Форми знах. в. іменників чол. р з давньою основою на **-jā-* мають переважно традиційне закінчення **-ю (-8)**: **избавилъ естъ ... Ілію** (Тр. 1646, 556), **восхвалиша Іеремію** (ПКП 1661, 36), **аша того юношѸ** (ОБ 1581, 5/25 зв.; ЄвКП 1697, 184). У *ЄвЛ 1644* в цій фразі слово **юноша** в знах. в. має, можливо, в результаті впливу інших іменників чол. р., форму **юноша**: **аша того юноша** (ЄвЛ 1644, 168 зв.).

Орудний відмінок. В ор. в. майже всі проаналізовані іменники чол. р. незалежно від особливостей будови давньої основи представлені закінченнями **-омъ, -емъ**, які є закономірним продовженням старослов'янських флексій **-омъ** (для **-ō-, *-ī-*основ [Вайан 1952, с. 107, 109]) та **-емъ** (для **-jō-, *-ī-* та **-en-*основ [Вайан 1952, с. 107, 120, 127]). Закінчення **-омъ** виступає після твердих приголосних, **-емъ** – після м'яких і пом'якшених (також і після **ц, ж, жд, ч, ц** та **р**): **пре(д) сонмо(м)** (ОБ 1581, 106 зв./2), **многи(м) трѸдомъ ... сію** (книгу) **єдва съврѸшихомъ** (ТрЦв 1631, 9 нн), **размѸраа поасомъ мѸсто** (ПКП 1661, 37), **съ ... сномъ** (ОБ 1581, 7), **съ ... веліимъ воплемъ** (ПМ, 54), **ндый ... съ Кнземъ(ъ)** (ПКП 1661, 67), **прійдоша пѸтемъ въ васанъ** (ОБ 1581, 71 зв.), **огнемъ(ъ) сож(ъ)же** (Лим. 1628, 32 зв.), **Знаменавъ ... перстенемъ главѸ** (Тр. 1646, 402), **съ Ѡцемъ** (ОБ 1581, 7 нн), **мечемъ насечи** (ОБ 1581, 101 зв.), **съ плачемъ** (ПМ, 54), **на островѣ ... сѸдаше ... пасицемъ** (ЛМГ, 4), **сподовиса с(ъ) таковымъ мѸжемъ(ъ) бесѸдовати** (ПКП 1661, 78 зв.), **по(д) ... Монастыре(м)** (ПКП 1661, 16). Форма ор. в. іменника **господь** переважно скорочена: **стоахъ междѸ гмѣ и вами** (ОБ 1581, 82/2), **стати пре(д) Гмѣ** (ТрЦв 1631, 75) і ін. У тих випадках, коли у скороченні присутня літера на позначення голосного, зафіксовано закінчення **-емъ**: **пре(д) Гдемъ** (ВВ 1594, 117), **пре(д) Гдемъ Бгомъ(ъ)** (Тр. 1646, 117), **похвалитса пре(д) Г(с)демъ** (ПКП 1661, 26 зв.).

В українських писемних пам'ятках XVI – XVII ст., як і в багатьох говірках сучасної української мови, дослідники фіксують численні випадки взаємодії твердого та м'якого різновидів відмінювання, у результаті чого іменники з основами на м'які приголосні набувають закінчень, зокрема й в ор. в., характерних для твердих основ [Керницький 1967, с. 47; Німчук 1981, с. 19; Чепіга 1997, с. 233]. Зрідка форми ор. в. з **-омъ** при основах на м'який приголосний трапляються й в обстежених пам'ятках: **горъсть мѸки ... съ елеомъ** (ОБ 1581, 42/2), **помазѸющихъ(ъ)са елеомъ** (Тр. 1646, 455), **єлико заповѸда гѣ мовсіомъ** (ОБ 1581, 42/2), **подаемое Іереомъ** (Тр. 1646, 255),

також: **пре(д) Іереемъ** (Тр. 1646, 255), *Мужіе ... съ іереомъ ... приношаху* (ікону) (ПМ, 60), **видѣ ... Іуанна ... съ Зеведеемъ** (ОБ 1581, 5/3; ЄвЛ 1644, 10; ЄвЛ 1690, 10 зв.; ЄвКП 1697, 10), **съ Ісомъ Назореемъ** (ОБ 1581, 5/15, ЄвЛ 1644, 98 зв.; ЄвЛ 1690, 101; ЄвКП 1697, 100). Можливо, такі форми з'явилися в результаті впливу української мови.

У старослов'янській мові та в ранніх церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян дослідники фіксують в ор. в. одн. іменників чол. р. з основами на м'який приголосний закінчення **-имъ** [Станівський 1983, с. 141; Нариси 2008, с. 33] (**объчачимъ, гноимъ**). Серед проаналізованих форм це закінчення не представлено.

Зафіксовано також кілька форм дав. в. від іменників ***-ā-**, ***-jā-** основ. Форми з ***-ā-** основами виступають із традиційним закінченням **-ою**: **Блженны(м) Ловкою** (ІЗ 1624, 5), *со старостою* (ПМ, 89). Слова на зразок **Исаїа** мають або закінчення **-емъ** (яке трапляється в таких іменників і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 118]), або традиційне **-єю**: **реченное Іереміемъ** (ЄвЛ 1644, 5 зв.), **реченное Исаїемъ** (ЄвЛ 1644, 23 зв.), **съ Азарією** (ТрЦв 1631, 274), **по реченномъ Исаїєю** (ПКП 1661, 35 зв.). Іменники **патріархъ, евангелистъ**, які в інших відмінках могли виступати з закінченнями, характерними для ***-ā-** основ, мають флексії **-омъ, -емъ: съ ... Патріархомъ** (ПКП 1661, 89), **Ев(г)листом(ъ) списана** (ЄвЛ 1644, 5).

Місцевий відмінок. У місц. в. одн. для іменників чол. р. основними є закінчення **-ѣ** та **-и**. Зрідка використовуються також **-ѹ (-ю), -є**. Закінчення **-ови**, яке інколи трапляється в місц. в. в українських пам'ятках XVI – XVII ст. [Карский 1962, с. 552; Керницький 1967, с. 49; Воронич 2008, с. 54], не зафіксовано.

В іменниках із давніми основами на ***-ǫ-, *-jǫ-** в переважній більшості випадків виступають традиційні закінчення **-ѣ** (після твердих приголосних) та **-и** (після м'яких і пом'якшених): **въ ветсѣмъ ... завѣтѣ** (ОБ 1581, 9 нн), **въ постѣ** (Лим. 1628, 45 зв.), **въ градѣ Кіевѣ** (ТрЦв 1631, 9 нн), **въ ужасѣ** (ПМ, 51), **на Пр(с)толѣ** (ТрП 1648, 62), **ѡ ... дарѣ** (ПКП 1661, 32 нн), **состави на кловѣ свой монастырь** (ПКП 1661, 88 зв.), **въ ѿли** (ОБ 1581, 121/2), **въ Раи** (ТрЦв 1631, 169), **ѡ ... Антѡніи** (ПКП 1661, 49). Розрізнення закінчень твердих і м'яких основ є достатньо послідовним. Про це свідчать випадки, коли форми на **-ѣ** та **-и** знаходяться поряд: *При архимандритѣ ... Елисеи Плетенецкомъ* (ПМ, 75), *Повѣда намъ ... объ единомъ старцѣ ... Архимандритѣ Виленскомъ Леонтіи Карповичи* (ПМ, 57), *въ семптември мѣсяцѣ* (ПМ, 52), *при Фотіи Патріарсѣ* (ПКП 1661, 23 нн). Зрідка трапляються іменники, які в місц. в. можуть мати як **-ѣ**, так і **-и**. Насамперед це слова з основами на **ц** та **р**, які й в інших відмінках інколи демонструють хитання у виборі закінчень: **въ Оци, Єнѣ, и Дсѣ** (ТрЦв 1631, 57), **огн(ь) любве Бжіа горац(ъ), въ ... Ѡци ... Антѡніи** (ПКП 1661, 22 зв.), **въ мѣсяцѣ августѣ** (ПМ, 68), **въ ... лѣтописцѣ** (ПМ, 84), **на ... Єразмѣ Чернолицѣ** (ПКП 1661, 17), **ѡ ... Февдосіи безмолвниці** (Лим. 1628, 44) – **ѡ ... Февдосіи безмолвницѣ** (Лим. 1628,

44 зв.), на олтари (ОБ 1581, 47 зв.), станеть въ олтари (ТрЦв 1631, 307), живаше в(ъ) Монастырьѣ (ПКП 1661, 64) – бахъ ... в(ъ) Монастыри (ПКП 1661, 88 зв.), пребываше въ Монастирьѣ (ПМ, 65), въ Гвназарѣ (ТрЦв 1631, 8 нн). Зафіксовано також закінчення -ты: по празницы Ѹспенїа ... в(д)ци (ЛМГ, 7), въ печарскомъ монастыры (ПМ, 77).

Інокли з варіантними закінченнями -и або -ѣ уживаються іменники з основами на м'які приголосні: ѡ ... Короли (Сл. 1629, 2/117), ѡ ... Корольѣ (Сл. 1629, 2/67), при Кнѣзи ихъ Олгъ (ПКП 1661, 23 нн), при ... Кнѣзѣ Юрославѣ (ПКП 1661, 49 зв.), на кони ѣха (ПКП 1661, 58 зв.), на конѣ (ПМ, 55). Такі варіанти зафіксовані навіть і в межах однієї фрази: не могъ на конѣ ѣхати: ... да почю ..., ты же могй на кони ѣхати, всади на конь (ПКП 1661, 60 зв.). Причиною варіювання закінчень є, очевидно, однакова вимова літер ѣ та и.

Загалом послідовне використання давнього закінчення -и в аналізованих формах (підтримуване, очевидно, й впливом української мови, в пам'ятках якої місц. в. іменників чол. р. на -и є звичайним [Самійленко 1964, с. 126; Керницький 1967, с. 51]) було особливістю церковнослов'янської мови української редакції. У церковнослов'янських текстах цього часу, надрукованих у Москві, за спостереженнями науковців, у місц. в. поширювалося закінчення -ѣ [Булич 1893, с. 231; Черных 1953, с. 78; Кузьминова 2007, с. 564–565].

Закінчення -ѣ в місц. в. первісним було для іменників із колишніми *-й-основами. У результаті взаємодії давніх відмін воно, як і закінчення деяких інших відмінків, поширилося на інші групи. Форми місц. в. на -ѣ іменників *-ѡ-основ дослідники фіксують уже в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 112; Ван-Вейк 1957, с. 245], достатньо великою кількістю вони представлені в ранніх писемних пам'ятках східних слов'ян [Соболевский 2005, с. 171–172; Шахматов 1957, с. 249–257; ДРГ 1995, с. 179]. Активно вживаними такі форми були в українській мові XVI – XVII ст. [Житецький 1987, с. 90; Бевзенко 1960, с. 45; Самійленко 1964, с. 126; Керницький 1967, с. 49]. У розглянутому матеріалі форми місц. в. на -ѣ (або після м'яких та пом'якшених -ю) іменників чол. р. давніх *-ѡ-, *-jѡ-основ не є поширеними, хоча зрідка трапляються в більшості обстежених пам'яток: ѡ ... пожи(т)кѣ слова бжїа (ОБ 1581, 12 нн), на концѣ (ГрЛ 1591, 136), въ конечномъ слогѣ (ГрЛ 1591, 140), по брегѣ (ЄвЛ 1644, 25), въ вѣнцѣ (ЄвЛ 1644, 8 нн), въ Чинѣ Аггласкомъ (ПКП 1661, 45 зв.), в лѣтописци (Сильв., 229), в(ъ) вѣнцѣ нб(с)номъ (МД 1666, 106), О Мосоу, прародителю славенороссійском (Син. 1680, 171), на пригорку (Син. 1680, 173), въ Мнастирьѣ (РО 1683, 49), въ Патерикѣ (РО 1683, 54), въ елею да сътворитса (ОБ 1581, 46 зв./2), на коню (Розм., 141), во мн(с)трю (ЛМГ, 31). Уживання форм місц. в. на -ѣ, -ю іменників *-ѡ-, *-jѡ-основ є, очевидно, проявом впливу української мови. Це особливо звертає на себе увагу у зв'язку з тим, що в граматиці М. Смотрицького -ѣ подане лише для іменника давньої *-й-основи домъ: ѡ то(м) домѣ (114). Для інших рекомендовано -и або

-ѣ: **ω** то(м) **Клевретѣ** (85), **ω** то(м) **грѣсѣ** (94), **ω** то(м) **Снѣ** (99), **ω** томъ **матежи** (127) і ін.

Зрідка іменники з давніми основами на *-ǫ- могли виступати в місц. в. із закінченням -є. Такі форми, здебільшого поряд із традиційними, зафіксовані переважно в *ОБ 1581*: **въ граде** (ОБ 1581, 91 зв.) (частіше: **въ градѣ** ОБ 1581, 4 нн; 87 і ін.); **на западе** (ОБ 1581, 71 зв.), **въ исходе изъ Египта** (ОБ 1581, 91 зв.) (також: **въ исходѣ** ОБ 1581, 96 зв./2; 111 зв. і ін.); **нѣсть мужъ поалъ жены своєа в(ъ) полце** (ОБ 1581, 121/2) (також: **въ полцѣ** ОБ 1581, 66/2; 116 зв./2 і ін.). Такі варіанти виявлені і в *ЛМГ* та *Син. 1680*: **на островѣ ... сѣдше** (ЛМГ, 4) – **исхо(ж)дахъ со собою ѿцы по острове** (ЛМГ, 13), **въ Киевѣ** (Син. 1680, 173) – **въ Кieve** (Син. 1680, 173).

Перед закінченнями -ѣ, -и, -є у проаналізованих формах у всіх випадках г, к, х змінюються, відповідно, на з', ц', с': **въ залозѣ** (ОБ 1581, 91 зв.), **въ облацѣ** (ОБ 1581, 66/2), **в нашємъ азъцѣ** (ГрЛ 1591, 158), **ω аввѣ Марцѣ** (Лим. 1628, 10), **въ вѣдѣшемъ вѣцѣ** (ТрЦв 1631, 237), **на востоцѣ** (ЄвКП 1697, 3 зв.), **въ ... страцѣ** (ТрЦв 1631, 54).

Іменники з колишніми основами на *-ǫ- частіше мають традиційне закінчення -ѣ: **богатѣство в домѣ его не оскѣѣтъ** (ОБ 1581, 14), **пѣхъ вино, в(ъ) домѣ брата своєго** (ТрЦв 1631, 92), **ωврѣте его в(ъ) домѣ Презвѣтера** (ПКП 1661, 47 зв.), **пѣди Іс оучѣники ... пре(д)варити его на ономъ полѣ** (ЄвЛ 1644, 49 зв.), **ты еси по снѣ твоємъ єдино застѣпленіє наше** (ПКП 1661, 15 нн). Слово **сынѣ** зафіксовано також із -ѣ: **єдинѣ бо въ Оци, Снѣ, и Дсѣ** (ТрЦв 1631, 57), **ω Снѣ** (ЄвКП 1697, 147 зв.).

Для іменників чол. р. давніх *-ǫ-основ характерними є різні закінчення. Слово **пѣтъ** зафіксовано лише з традиційним -и: **на всемъ пѣти** (ОБ 1581, 12 зв./2), **на пѣти** (Лим. 1628, 13), **на пути** (ПМ, 50). **Огнь** частіше має -и, виявлена також форма на -ѣ: **на огни** (ОБ 1581, 46 зв./2), **в(ъ) томъ огни** (Лим. 1628, 14 зв.), **въ огнѣ** (ПМ, 75). **Господѣ** представлене з -ѣ: **Веселѣтєса ω Гдѣ** (Тр. 1646, 60), **оупє ω Г(с)дѣ** (ПКП 1661, 52).

Іменники чол. р з колишніми основами на *-en- у місц. в. здебільшого мають нове закінчення -и (почало вживатися, очевидно, в результаті впливу іменників *-jǫ- або *-ǫ-основ): **о дни же ономъ** (ЄвЛ 1644, 86), **ω оутрнемъ дни** (ПКП 1661, 69 зв.), **при корени древа** (ВВ 1594, 46 зв.), **станєши при камени** (ТрЦв 1631, 206), **на сємъ камени** (ЄвЛ 1644, 55 зв.), **сотвориша на камени домъ своа** (ПКП 1661, 29). Із традиційним закінченням (-є) представлене лише слово **полѣдень** (переважно у сполучі **въ полѣдне**): **яви же сѣ ємѣ вѣ ... въ полѣдне** (ОБ 1581, 7/2), **спѣцѣ ємѣ в(ъ) полѣдне, явиса ... вѣца** (Лим. 1628, 33), **въ полудне** (ПМ, 53), **спѣцѣ ємѣ в(ъ) полѣдне ... прїде гла(с)** (ПКП 1661, 67).

Серед проаналізованих форм місц. одн. зафіксоване також утворення від іменника *-ā-основи із закінченням -ѣ: **ω аввѣ** (Лим. 1628, 40).

Кличний відмінок. У кл. в. іменники чол. р. мають закінчення **-є**, **-Ѹ** (**-ю**), а також **-и** (лише іменник **господь**).

Переважає більшість іменників чол. р., зафіксованих у кл. в., є іменниками давніх ***-ѡ-**, ***-jѡ-**основ. Вони виступають в основному з традиційними закінченнями **-є** (після твердих приголосних) та **-ю** (після м'яких і пом'якшених): **господи́не мой** (ОБ 1581, 11 зв.), **роде́ росска́й** (ГрЛ 1591, 3), **вплеванъ былъ еси Гсе** (ТрЦв 1631, 414), **дажъ, злый рабе, требующимъ** (ПМ, 56), **Что глѣши брате** (ПКП 1661, 68 зв.), **о благочестивий читателю** (ОБ 1581, 7 нн), **Любимый Читателю** (Розм., 5), **збавителю Бѣ** (ТрЦв 1631, 238). Іменники з основами на **ц** приймають в усіх випадках закінчення **-є** (із чергуванням **ц/ч** перед ним): **вл(с)ви Ѡче** (ОБ 1581, 12 зв.), **Миръ мїрови подаж(д)ъ Члколюбче** (ТрЦв 1631, 345), **Черноризче, повѣждъ ми** (ПКП 1661, 80). Перед **-є** відбуваються, крім того, чергування **г, к, х // ж, ч, ш**, а також **з//ж**: **прости мя, Боже мой** (ПМ, 80), **не хули, человекче** (ПМ, 73), **Дше стѣ(и)** (ТрЦв 1631, 415), **Кнже Хр(с)толюбивый** (ПКП 1661, 9).

Після основ на **ч** і **р** представлені закінчення **-Ѹ** та **-ю**: **врачъ себе исцѣли** (ОБ 1581, 11 нн), **Радѣйсѧ, врачъ ... дшѣ ншихъ** (ПКП 1661, 38 зв.), **Ѡ рѡкѡ твоєю Царѡ избавит(ъ) насъ** (ТрЦв 1631, 272), **кто въздвигне(т) тѧ Црю** (ТрЦв 1631, 240), **тѧ славимъ Црю славѣ** (ПКП 1661, 11), **Господарю, призови латинники** (ПМ, 82), **да ма пастырю не Ѡлѡчиши** (ТрЦв 1631, 81). Після **р** зрідка трапляється й **-є**: **Радѣйсѧ, вертоградаре** (ПКП 1661, 39), **Лазаре гради вонъ** (ТрЦв 1631, 39).

Закінчення **-є** в кл. в. мають також іменники з основами на м'які приголосні **кназь** та **Антоній**: **кнаже** (ОБ 1581, 2 нн), **Кнже** (ПКП 1661, 9), **Ѡче Антѡнїе** (ПКП 1661, 38 зв.), **Антѡнїе, иди ... в(ъ) Русскїю** (ПКП 1661, 4 зв.). Кл. в. **кнаже** використовується здавна, хоча й у старослов'янській мові, і в ранній церковнослов'янській східних слов'ян представлена була й форма **кназоу**, **кназю** [Вайан, с. 108; Нариси 2008, с. 34]. Закінчення **-є** у формі **Антѡнїе** виступає всупереч рекомендаціям граматики М. Смотрицького. У цій граматиці автор, подаючи парадигму іменника **мравїй**, із кличним **ѡ мравїю** (132), зазначає, що такі ж закінчення мають іменники на зразок **Григорїй /Аѡанасїй /Амвросїй** і под., до яких, очевидно, слід віднести й **Антѡнїй**.

Звертає також на себе увагу кл. в. на **-Ѹ** іменника **сѡврѣстникъ: не прогнѣвайсѧ мой с(ъ)врѣстникѡ** (ОБ 1581, 10 нн). Ця форма є, очевидно, результатом впливу української мови, в пам'ятках якої в XVI ст. подібні утворення представлені [Керницький 1967, с. 52]. В інших випадках у розглянутому матеріалі іменники з основами на **к** мають кл. в. на **-є**: **угодниче Божїй** (ПМ, 80), **радѣйсѧ, ... мѡчениче** (ПКП 1661, 38 зв.) і ін.

Для іменника **сынъ** (як іменника з колишньою основою на ***-й-**) споконвічним у кл. в. є закінчення **-Ѹ**. Однак ще в давнину цей іменник почав уживатися і з **-є** [Вайан 1952, с. 108; Нариси 2008, с. 42], лише воно рекомендоване й граматикою М. Смотрицького: **ѡ Бнѣ** (99). Переважно з цим

закінченням він представлений у кл. в. і в обстежених пам'ятках: **снѣ авинень** (ОБ 1581, 11 зв./2), **безначалне снѣ** (ТрЦв 1631, 239), **снѣ мой** (МО 1680, 2). Зафіксована також і форма **сынѣ**: **снѣ мой** (ТрЦв 1631, 204), **снѣ дажд(д)ъ ми ср(д)це твоє** (ПКП 1661, 23 зв.), **что се снѣ мой** (МО 1680, 13 зв.). Вона була панівною в українських пам'ятках XVI ст., близьких до розмовного мовлення [Керницький 1967, с. 52], тому використання її є, очевидно, проявом впливу української мови.

Іменник **господь** у всіх випадках у кл. в. має традиційне закінчення **-и**: **ты ... гѣ зємлю основа** (ОБ 1581, 9 нн), **Гѣ слава тебѣ** (ТрЦв 1631, 54), **Велій еси Г(с)ди** (ПКП 1661, 11).

Переважна більшість проаналізованих форм кл. в. іменників чол. р. є назвами осіб. Зрідка в цьому відмінку трапляються й назви неістот. Ужиті вони в основному з переносними значеннями і вказують на особу або групу осіб: **оувѣ мнѣ свѣте мой** (ТрЦв 1631, 240), **мртѣвца ... вѣ(з)ставилѣ еси, класе живота** (ТрЦв 1631, 2), **Прійми источниче живота житіа** (ПКП 1661, 6 нн), **Радѣйсѣ столпе крѣпости** (ПКП 1661, 39), **на дрєвѣ оумираєши ... всѣхъ животе** (МО 1680, 2), **веселисѣ граде сїоне** (ТрЦв 1631, 53). Коли назви неосіб виступають неперсоніфіковано, їхній кл. в. за формою дорівнює наз.: **Бл(с)вите огнь и варѣ, стѣдєнь и зной Гѣ** (ТрЦв 1631, 275).

Іменники чол. р. з давніми **-ā-*, **-jā-* основами в кл. в. мають традиційні закінчення **-о**, **-є**: **молимсѣ ... вл(д)ко** (ОБ 1581, 12 нн), **прє(д)ста(л) еси дрѣгѣ(м) вл(д)ко** (ТрЦв 1631, 344), **Радѣйсѣ вторѣй Іліє** (ПКП 1661, 39).

Форми кл. в. назв осіб в обстежених пам'ятках за відповідних умов уживаються достатньо послідовно. Випадки, коли кл. в. дорівнює наз., є рідкісними: **воскѣю ми, моусѣй і ааронѣ, обращаєта люди моѣ ѿ дѣлѣ ихѣ** (ОБ 1581, 27).

Множина

Називний відмінок. У наз. в. мн. розглянуті іменники чол. р. мають закінчення **-и**, **-ы**, меншою мірою **-є**, **-їє**, **-ове**, інколи **-ѣ**, **-а** (**-я**).

Серед іменників із колишніми основами на **-ō-*, **-jō-* зафіксовані всі виявлені в цьому відмінку закінчення, хоча основними є **-и**, **-ы**. Первісним тут є **-и**, згодом у наз. в. мн. почало вживатися також **-ы** (показник знах. мн. іменників **-ō-* та **-jō-* основ [Мейє 1952, с. 328]). Поширення **-ы** в наз. мн. відбулося в результаті взаємодії наз. та знах. відмінків. Випадки його використання дослідники фіксують уже в церковнослов'янських пам'ятках XI ст. [Нариси 2008, с. 30]. Взаємодія наз. та знах. відмінків здавна була характерна також для східнослов'янських мов [Шульга 1984, с. 98; Йорданиди 1996, с. 48]. Із плином часу з різних причин ця взаємодія посилювалася [Шахматов 1957, с. 226–227; Самійленко 1964, с. 131–132; Йорданиди 1996, с. 52–54; Устюгова 2009, с. 149–150], в результаті чого **-ы** стало одним із варіантів закінчення наз. в. іменників чол. р. Цей процес відбувався й у церковнослов'янській мові, про що свідчить проаналізований нами матеріал, у

якому **-ы** в наз. в. представлене достатньо великою кількістю вживань. Хоча слід відзначити, що сфери використання **-ы** та **-и** не були чітко розмежовані. Частотнішим є закінчення **-и**, воно виступає в іменниках з основами як на м'який, так і на твердий приголосні: **собирахъса князи** (ОБ 1581, 96 зв.), **Євреи ... пасхъ ... сътвориша** (ТрЦв 1631, 347), **силни сѣ(т) Дѣїнеи** (ПКП 1661, 25), **бъша ... древоноси, и водоноси олтарю** (ОБ 1581, 101 зв.), **въпрашахъ же єго нарѣди** (ВВ 1594, 57), **прїдоша варвари** (Лим. 1628, 47), **погибоша скоти** (ТрЦв 1631, 132), **Превосходѣт(ъ) Герафими саном(ъ) ... всѣхъ чинов** (ПКП 1661, 34). Закінчення **-ы** представлене в іменниках з основами на тверді приголосні: **съпостатъы ... обстоѣтъ ны** (ОБ 1581, 4 нн/2), **егда вся силы и промыслы ... уставають** (ПМ, 65), **идоша народы** (ЄвЛ 1644, 10 зв.), **возвѣаш(а) вѣтры** (ПКП 1661, 34 зв.), **Да снїдѣтъ ... глы мон** (ПКП 1661, 36), **калѣгоры испо(л)няютьъ козакомъ ... порохи** (ЛМГ, 28), **обоєго полу юноты ... друг друга въ воду кидают** (Син. 1680, 174).

Іменники з основами на **ц** мають закінчення як **-ы**, так і **-и**, зафіксовані й однокореневі утворення з ними (зокрема й у межах однієї пам'ятки): **глагохъ намъ ѿци** (Лим. 1628, 41) – **ѿцы повѣдаша намъ** (Лим. 1628, 36), **в(ъ) не(й) же ... вгноснїи ѿци ... вгахъ** (ЛМГ, 1) – **ѿцы имъ попѣстиша** (ЛМГ, 27), **Прп(д)внѣи ѿци** (ПКП 1661, 28) – **Похвала сыно(м) ѿцы ихъ** (ПКП 1661, 75), **сїи мл(д)нци** (ЛМГ, 36) – **младе(н)цы ... предсташа ємү** (ЛМГ, 36), **лѣтописци ... свѣдѣтельствуют** (Син. 1680, 169) – **лѣтописцы ... нарицают** (Син. 1680, 170). Такі варіанти інколи трапляються й від іменників з основами на інші приголосні: **да оувѣраютьъ васъ ... воинты** (ТрЦв 1631, 412) – **воини погубиша ... Црѣ** (ТрЦв 1631, 415), **при(и)доша ... барнарднчы** (ЛМГ, 31) – **хоцѣтъ єа (обитель) барнардѣни з(ъ)гладити** (ЛМГ, 31).

В окремих випадках іменники аналізованої групи в наз. мн. мають також закінчення **-ѣ**: **мнози ... самовидцѣ** (ПМ, 75) (також: **мнози ... самовидцы** ПМ, 77; **самовидци ... повѣствуютъ** ПМ, 80), **Непрїателѣ ... возбраняху** (Син. 1680, 180) (також: **непрїатели ... бяху в отчаянїи** Син. 1680, 180); **прародителѣ наши** (Син. 1680, 170), **погрѣжаютъ(ъ)са ... Кораблѣ** (МД 1666, 225 зв.), **Тропарѣ ... поютъса** (Сл. 1629, 2/12), **Свѣдомъ суть ... монастирѣ** (Сильв., 222).

Одією з особливостей давнього закінчення наз. в. мн. **-и** були чергування перед ним **г, к, х** із **з', ц', с'**. Вони послідовно відбуваються у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 107], за деякими винятками, також у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 30]. У переважній більшості випадків за відповідних умов представлені й у розглянутому матеріалі, при цьому після **ц**, як і в інших випадках, може використовуватись або **-и**, або **-ы**: **въ єдиной вѣтвѣ крѣзи** (ОБ 1581, 37), **сѣпрѣзи волѣвъ орахъ** (ТрЦв 1631, 92), **врази креста господня** (Син. 1680, 182), **пѣтници ... идѣтъ** (ОБ 1581, 17 зв./2), **свѣщеницы ... Хѣ предаша** (ТрЦв 1631, 58), **іноци повѣдаху** (ПМ, 50), **погубиша мниси скѣт(ъ)** (Лим. 1628, 37 зв.), **просѣдають(ъ)са мѣси** (ЄвЛ 1644, 27), **Вѣлсви ... прїдѣша** (МО 1680, 274). Зрідка трапляються випадки, коли такі чергування

відсутні. Вони, хоча й не особливо поширені, зафіксовані в більшості обстежених пам'яток: **изволиша боги новъты** (ОБ 1581, 111 зв.), **истѣкають ... источники** (ОБ 1581, 12 нн/2), **прійдоша в(ъ) миръ волки неціадныа** (ОБ 1581, 2 нн), також **волци** (ОБ 1581, 4 нн/2), **ѿ раздѣленныхъ ... письменъ слоги вѣвають** (ГрЛ 1591, 8), **наслѣдники же насъ ... сподобивый быти** (Тр. 1646, 356), **взаша его волохи** (ЛМГ, 16), **козаки запорозтіи** (ПМ, 77), також **козацц** (ПМ, 54), **козаки боронишася** (Син. 1680, 178), **подвиги твоа превосходятъ нашъ разумъ** (ПКП 1661, 40 зв.), **враги повредити еа не возмогѣт(ъ)** (ПКП 1661, 34 зв.), також **врази** (ПКП 1661, 67). Уживання форм без чергувань, очевидно, є проявом впливу української мови, в якій уже в XVI ст. такі форми наз. в., за спостереженнями дослідників, були панівними [Керницький 1967, с. 53].

Інші закінчення серед розглянутих іменників давніх *-ѡ-, *-jѡ-основ трапляються не часто. Зокрема, закінчення -є (за походженням показник наз. мн. давніх *-en-основ) представлене лише окремими вживаннями: **прелюбвдѣе ... Цр(с)твіа вжіа не наслѣдѣтъ** (ВВ 1594, 119), **слѣпи сжтѣ ввжде слѣпце(м)** (ВВ 1594, 84), **сѣбращася Архиреее и Фарисеее къ Пїлатѣ** (ТрЦв 1631, 237). Закінчення -їє (за походженням показник наз. в. мн. іменників чол. р. з давньою основою на *-ї-) мають деякі іменники з основами на ж і р (**мѣжъ, стражъ, царъ, пастыръ**) та в окремих випадках слова **кназь і братъ**: **мжжіе ... падоша** (ТрЦв 1631, 272), **мужіе ... испытаніе творяху** (ПМ, 52), **мнѣша же стражіе** (Лим. 1628, 46 зв.), **Цріе дары принесоша** (ОБ 1581, 8 нн/2), **Царіе земстїи** (ЄвЛ 1644, 59 зв.) **Пастырїе мнози просмрадиша виноградъ мой** (ТрЦв 1631, 412), **князіе ... имена ... даяху** (Син. 1680, 168), **братїе твои в(ъ)нѣ столтѣ** (ЄвЛ 1644, 41 зв.). При цьому іменник **братъ** частіше в наз. в. мн. представлений формою **братїа** (за походженням наз. одн. збірного іменника [Азарх 1984, с. 150; Дегтярев 1987, с. 59]): **живѣтѣ братїа вѣкѣпѣ** (ОБ 1581, 91 зв./2), **Братїа же ... идоша на трапезу** (ПМ, 74). Однокореневі варіанти форм наз. в. мн. переважно з -и мають й інші зафіксовані утворення на -їє: **рѣша вси мѣжи** (ОБ 1581, 128), **князи имениты бяху** (Син. 1680, 171), **прійдоша до него Цри** (ОБ 1581, 111 зв./2). Закінчення -ове (після пом'якшених -еве) (первісно характерне лише для іменників із *-ї-основами), хоча й зафіксоване у наз. мн. *-ѡ-основ уже в старослов'янських пам'ятках [Вайан 1952, с. 112] та в церковнослов'янській мові східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 30] й використовуване в українській мові XVI – XVII ст. [Самійленко 1964, с. 131; Керницький 1967, с. 54–55; Филин 2006, с. 391; Йорданиди 1981, с. 178], у розглянутому матеріалі представлене (за межами групи іменників із давніми основами на *-ї-), власне, поодинокими вживаннями. Його мають переважно назви істот, зрідка й неістот: **срѣтоша его жидове** (Лим. 1628, 8 зв.), **пакостъ творѣхъ злыи бѣсове** (ПКП 1661, 75), **Его ... єв(г)листоѣ три вѣспоминають** (Тр. 1646, 801), **принѣдиша его врачеве заколенаа вкѣсити** (Лим. 1628, 42 зв.), **бѣдѣте оубо мѣдры іако зміеве** (ЄвЛ 1644, 31), **пришес(т)воваша ... ѿцеве** (ЛМГ, 9), **ваши снопове ...**

клянѣшеса моемѹ снопѹ (ОБ 1581, 17 зв.), не испытани сѹдове его (ОБ 1581, 10 нн), ѿ ср(д)ца бо исхода(т) ... влѹдове (ВВ 1594, 118). Для частини цих іменників виявлені, інколи в тих же пам'ятках, варіанти форм з іншими закінченнями: да не ... похвалѣтса тобою ... вѣсы (ПКП 1661, 95 зв.), Четыре ... сѹтъ ѿ(г)листвы (ЄвЛ 1644, 18 нн), исхождаху ... ѿцы (ЛМГ, 8). Крім того, в аналізованій групі зафіксовані поодинокі форми наз. мн. на -а (очевидно, результат впливу знах. в. *-jǫ-основ або іменників середн. р.): ниже ключа вратныа тебѣ протившаса (ТрЦв 1631, 334), растлѣт(ъ)са вбъчѣа наша (ЄвЛ 1644, 16 нн). В українській мові, зокрема й XVI – XVII ст., такі форми рідкісні [Самійленко 1964, с. 132; Керницький 1967, с. 56]. Більш поширеними вони були, особливо починаючи з XVI ст., в російській [Соболевський 2005, с. 217–222; Шахматов 1957, с. 335; Иванова 1957; Филин 2006, с. 395–396; Иорданиди 1982].

Похідні на -инъ (-анинъ), -аръ, -тель, які в старослов'янській мові в наз. мн. мали переважно закінчення -є [Вайан 1952, с. 129–131; Ван-Вейк 1957, с. 268–271] (за походженням показник наз. мн. давніх *-en-основ) у розглянутому матеріалі не становлять єдиної групи. Іменники з -инъ (-анинъ), -аръ представлені з давнім закінченням: Єгиптѣне же вѣжаша (ОБ 1581, 32), умерзишаса єгиптѣне (ТрЦв 1631, 74), измаилѣне идѹтъ (ОБ 1581, 17 зв./2), Граждане ... все ... внесоша въ горный градъ (ПМ, 77), прозваны быша ... муровляне от рѣки Муравы, ... полочане – от рѣки Полоты, ... древяне, или полѣсяне – от дрѣвес .... Поляне от поль (Син. 1680, 170), Бѣша же и болгаре мнѹзи пришли (ПКП 1661, 84), мѹгаре ... пре(д)варѹютъ вѣ (ЄвЛ 1644, 73 зв.), прійдѹтъ ... виноградаре ваши (МО 1680, 182 зв.). Іменники з -тель могли мати закінчення -є, -їє та -и (зафіксовано 78 уживань наз. в. мн. іменників із суфіксом -тель, 29 із них мають закінчення -є, 29 – -їє, 20 – -и): не слышѣтеле законѹ праведни пре(д) вѣтъ, но творци (ОБ 1581, 11 нн), видѣша жителе ... плачъ (ТрЦв 1631, 4), агглов(м) съжителе вѣша (ТрП 1648, 112), часть земли ... паде в яму, иже дѣлателе дѣлаху (ПМ, 70), Дѣлателіе ... рѣша (ЄвЛ 1644, 74 зв.), истолкователіе чрез(ъ) слѣто разѹмѣют(ъ) любовъ (ПКП 1661, 38), ѿци наши ... сожителіе вѣхѹ, и здателіе сеѣа ... обители (ЛМГ, 1), изволиша вси жители (ПМ, 83), прислани вѣша словом(ъ) ... вѣтли вѣрѣ (ПКП 1661, 23), сѣители ... провождаху (ЛМГ 15). Варіанти на -їє та -є для цих іменників були рекомендовані й граматиною М. Смотрицького: свѣдителіе: и /свѣдителе. (129).

Іменники з колишньою основою на *-i- в наз. мн. в усіх випадках мають традиційне закінчення -ове: рекоша сѣове (ОБ 1581, 121), в(ъ) немъ же (законі) ... начаша ходити Рѹссійстїи сѣове (ПКП 1661, 3), Єда волове исколютса имъ (ОБ 1581, 66), Идеже не сѹтъ волове, пѣсли чистѣ (ТрП 1648, 576), дѹмове Црстїи, дѹмове Гпд(с)тїи (ПКП 1661, 27).

Переважно з давнім закінченням (-їє) представлені розглянуті іменники колишніх *-i-основ: не ис(ъ)слѣдовани пѣтїе его (ОБ 1581, 10 нн), вси пѣтїе є(г) правѣ (ПКП 1661, 35), вѣдѣте ... цѣлы іако голѹбіє (ЄвЛ 1644, 31),

господіє мнѡзи (ВВ 1594, 57), вси татіє вѣхѹ (ВВ 1594, 128 зв.), татіє под(ъ)коповають (ЄвЛ 1644, 17 зв.; ЄвКП 1697, 17 зв.). Тут виявлено також кілька формовживань на -и (-ы): пакѡ голѹби (МД 1666, 106; ЄвКП 1697, 16 нн), сокрѣваютьсѧ ... Голѹбы (ПКП 1661, 29). Закінчення -іє в наз. в. в усіх зафіксованих випадках має також іменник день: вѣша приспѣли днїє смѣрти Ѡца моего (ОБ 1581, 12 зв.), скончевашесѧ днїє питїа (ТрЦв 1631, 75), приспѣша днїє ... Поста (ПКП 1661, 85 зв.).

Іменники чол. р. з давніми основами на *-ā-, *-jā- виступають переважно з традиційними закінченнями -ы (після задньоязикових також -и), -ѧ, серед іменників *-jā-основ зафіксовано, крім того, -и: вѣѣа слоугы (ВВ 1594, 3/10 зв.), не престаша слуги (ТрЦв 1631, 274), три юношѧ (Лим. 1628, 18), тїи вамъ вѣдѹтъ сѹдїѧ (ЄвЛ 1644, 39), Юноши ... Кр(с)тъ ... да лобзаютъ (Тр. 1646, 255), юноши ... соплетают себѣ вѣнца (Син. 1680, 174).

Родовий відмінок. У род. в. іменники чол. р. мають нульові закінчення (графічно часто -ъ, зрідка -ь), також -овъ (-евъ), та -ей (інколи -їй).

Серед розглянутих іменників із давніми основами на *-ǫ-, *-jǫ- зафіксовані всі виявлені в цьому відмінку закінчення. Найбільш уживаними є нульові, -овъ та -ей. Традиційними для аналізованих слів у род. мн. є нульові закінчення (вони розвинулися після занепаду зредукованих). Інші (-овъ, -ей, -їй – первісно показники род. мн. іменників, відповідно, *-ǫ- та *-jǫ-основ) у цій групі є новими, хоча лише відносно. Форми род. мн. з закінченням -овъ дослідники фіксують уже в найбільш ранніх писемних пам'ятках. Зокрема, представлені вони були в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 113; Ван-Вейк 1957, с. 245] і згодом у церковнослов'янській східнослов'янської редакції XI – XIII ст., хоча, за спостереженнями науковців, траплялися не часто [Нариси 2008, с. 30, 34]. Використовувалися такі форми й у східнослов'янських мовах уже на ранніх етапах їхнього розвитку [Дурново 2000, с. 255–256; Бевзенко 1960, с. 81; Йорданиди 1988, с. 250; ДРГ 1995, с. 185]. В українській мові в XIV ст. закінчення -овъ стає найпоширенішим у род. в. мн. іменників чол. р. [Самійленко 1964, с. 135]. У XVI ст. форми род. в. мн. іменників чол. р. з основою на твердий приголосний мають його постійно [Керницький 1967, с. 56; Чепіга 1997, с. 234]. Протягом цього періоду відбувалося також поширення серед іменників чол. р. і закінчення -ей (хоча й менш інтенсивне). Форми з ним зафіксовані в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 126]. Зрідка воно використовується з іменниками чол. р. *-jǫ-основ у ранніх східнослов'янських пам'ятках [Самійленко 1964, с. 89; Йорданиди 1993, с. 116–118]. Представлене й в українській мові XVI – XVII ст. [Керницький 1967, с. 57–58; Самійленко 1964, с. 135].

Процес поширення цих закінчень відбувався й у церковнослов'янській мові, що засвідчує проаналізований матеріал, у якому старі й нові закінчення род. мн. іменників чол. р. *-ǫ-, *-jǫ-основ характеризуються високою продуктивністю (зафіксовано 1698 уживань род. мн. цієї групи, 928 із нульовими закінченнями, 770 із -овъ, -евъ, -ей та -їй). Хоча, якщо звернути

увагу на використання цих закінчень після твердих і м'яких приголосних, з'ясовуються певні особливості в їхньому функціонуванні.

Після твердих приголосних могло бути використане як традиційне закінчення, так і нове -овъ: **єдїнь ѿ великихъ гра(д)** (ОБ 1581, 101 зв.), **Нѣкаа же ѿ глаголъ безлична сѣтъ** (ГрЛ 1591, 128), **пѣваемъ ѿ Серафимъ** (ТрЦв 1631, 40), **єдинъ ѿ клирикъ** (Тр. 1646, 117), **провождахъ ... его множество воинъ** (ЛМГ, 11), **бієми сѣт(ь) ѿ приставникъ** (ПКП 1661, 62), **моихъ(ь) ... грѣхъ(ь) ради** (МД 1666, 210 зв.), **въ ср(д)цахъ рабъ твоихъ** (МО 1680, 141), **ѿгонай еретиковъ полки** (ОБ 1581, 2 нн), **во вставленіе грѣховъ** (ГрЛ 1591, 182), **множество козаковъ** (ПМ, 77), **мѣстца грѣ(н)товъ мн(с)тревн сочиниша** (ЛМГ, 9), **ѿ множества швадовъ и комаровъ ... тѣло ... кровію швагрено** (ПКП 1661, 54), **пѣти Первоначалникъ(в)** (ПКП 1661, 32), **воеваша ... противу ... кесаров** (Син. 1680, 168). Після ц в основному представлене нульове закінчення, зрідка -овъ (частіше у вигляді -евъ, інколи -овъ): **не забудетъ(ь) завѣта ѿцѣ твоихъ** (ОБ 1581, 82), **ѿ первенець же сновъ йїлевъ** (ОБ 1581, 61/2), **въ тмахъ агнець тѣчнхъ** (ТрЦв 1631, 273), **Изъ(ь) оустъ мл(д)нець** (ТрЦв 1631, 39), **къ єдиномъ ѿ кѣзнецъ** (ПКП 1661, 48), **ѿ єдинѣхъ ... Творцевъ сѣбра(н)наа** (книга) (ТрЦв 1631, 1 нн), **свѣдѣтельства ... Лѣтописце(в)** (ПКП 1661, 24 нн), **ѿ схісмастикъ(в), сіестъ, ѿщепенцовъ** (ТрЦв 1631, 206), **лежахъ тѣлеса тыхъ младе(н)цовъ** (ЛМГ, 36). Іменники із суфіксами -инъ, -анинъ у всіх зафіксованих випадках мають нульові закінчення: **муки ... отъ ... агарянъ претрѣ(ь)ль еси** (ПМ, 80), **Памать ... хрїстїанъ** (ТрП 1648, 30), **ѿ болгаръ мнози** (ПКП 1661, 78). Після м'яких приголосних нульове закінчення та закінчення -евъ трапляються рідко. Поширеними вони є тільки для іменників з основами на й (після й інколи представлене й -овъ) **ѿ ... архіерей** (ВВ 1594, 69), **призовъ ти женъ долицъ ѿ єврей** (ТрЦв 1631, 91), **помазани ѿ ... Іерей** (Тр. 1646, 208), **Мнози ѿ Іудей** (МД 1666, 435 зв.), **мнози ѿ воевъ** (ПКП 1661, 11), **невозможно стерѣти ... мужества воев** (Син. 1680, 183), **єдинъ ѿ злодѣевъ** (ПКП 1661, 66 зв.), **избавилъ естъ Авраама ѿ Халдеовъ** (Тр. 1646, 556). Для інших зафіксовані лише поодинокі вживання: **кто глаголаше отъ келаръ** (ПМ, 70), **ко моленіемъ ... вѣывателевъ** (ЛМГ, 14). У цій групі форм (у ЛМГ) зафіксовано також -ювъ: **пѣти ... Исаакїа Борискевича з(ь) волы(н)скихъ краювъ на еп(с)пство** (ЛМГ, 15).

Таким чином, традиційне нульове закінчення і нові -овъ, -евъ конкурували при творенні род. мн. лише іменників з основами на тверді приголосні (після м'яких вони вживалися не часто). Кількісно при цьому значно переважало нульове (з ним зафіксовано 928 утворень, з -овъ, -евъ – 618). З огляду на те, що в українській мові цього часу форми род. мн. з нульовими закінченнями від іменників чол. р. використовувалися рідко [Самійленко 1964, с. 134; Керницький 1967, с. 58], вони були, очевидно, характерною ознакою церковнослов'янської мови. Разом із тим, обидва закінчення сприймалися на той час як певною мірою рівноправні (в

церковнослов'янських текстах) варіанти. Крім наведених цифр, про це свідчать і тогочасні граматики, в парадигмах яких подані варіантні форми род. мн. іменників чол. р. різних груп: **бѣѡ(в)**, **и бѡ(г)** (ЗизГр, 26 зв.), **члѣкѡвѣ**, **и члѡвекѣ** (ЗизГр, 27 зв.), **тѣхѣ дрѡгѡвѣ**, **или дрѡгѣ** (СмГр, 92), **тѣхѣ грѣхѡвѣ /или грѣхѣ** (СмГр, 94), **тѣхѣ сынѣ /или сынѡвѣ** (СмГр, 100). Яскравим підтвердженням певної рівноправності цих закінчень є однокореневі варіантні форми, виявлені в більшості обстежених пам'яток, навіть і невеликих за обсягом: **вѣ оставленіе грѣхѡ(в)** (Азб. 1578, 7 зв.) – **ѡ грѣхѣ моихѣ** (Азб. 1578, 5), **ѡ предлогѡвѣ** (ГрЛ 1591, 47) – **о сложеніи предлогѣ** (ГрЛ 1591, 129 зв.), **ѡсмѣ ... ꙗзыкѣ разумѣніе** (Розм., 11) – **ко различных ꙗзыковѣ познанію** (Розм., 13), **реченми ... Ап(с)лѡвѣ** (ТрЦв 1631, 378) – **мѣтвами ... Ап(с)тѡлѣ** (ТрЦв 1631, 60), **ѡставленіе грѣхѡ(в)** (ТрЦв 1631, 377) – **грѣхѣ ради нашихѣ** (ТрЦв 1631, 273), **отъ многихѣ самовидцевѣ** (ПМ, 61) – **отъ многихѣ самовидецѣ** (ПМ, 84), **ѡрек(ѣ)сѡ еси ... зловѣрїѡ ... Еретикѡ(в)** (Тр. 1646, 119) – **ѡ сицевыхѣ Еретикѣ** (Тр. 1646, 118), **Блѣгословеніе ... ѡцевѣ стѣѡ ... горы** (ЛМГ, 3) – **блѣгословеніемѣ стѣихѣ ѡцѣ** (ЛМГ, 5), **прїде ... нѣкто ѡ Герфїмѡвѣ** (ПКП 1661, 31 зв.) – **единѣ ѡ Герфїмѣ** (ПКП 1661, 31 зв.), **по ѡгнаніи Черноризцевѣ** (ПКП 1661, 7) – **ради ... Черноризецѣ** (ПКП 1661, 19 зв.), **О ... искорененіи кумиров** (Син. 1680, 176) – **Развѣ тѣхѣ ... кумѣрь** (Син. 1680, 176), **вѣ оставленіе грѣхѡ(в)** (Букв. 1681, 26; Букв. 1692, 28) – **ѡ грѣхѣ моихѣ** (Букв. 1681, 22; Букв. 1692, 24). Зрідка такі варіанти вживаються поряд (на одній сторінці): **соверѣте извѣтки оукрѣхѡвѣ ... и исполниша дванадесѣте кѡша оукрѣхѣ** (ЄвКП 1697, 329 зв.).

Закінчення **-ей**, хоча й представлене меншою кількістю вживань порівняно з нульовим та **-овѣ**, **-евѣ**, є провідним при творенні род. мн. для іменників з основами на м'які приголосні. Воно не використовується лише після **ц** (за винятком поодиноких уживань, які наведені нижче) та **й**, в інших випадках є звичайним: **много разорителѣй ... сѡѡ ... вѣци, помощнико(в) же и свидателѣй велми мало** (ОБ 1581, 5 нн), **отъ родителѣй** (ПМ, 81), **ѡ Ѳчителѣй** (ПКП 1661, 3 зв.), **от жителѣй** (Син. 1680, 170), **от ... идолослужителѣй** (Син. 1680, 174), **оутопленіемѣ** ... **Кораблѣ(й)** (МД 1666, 135 зв.), **множество мѡжей** (Лим. 1628, 43 зв.), **раздѣлисѡ землѡ кнѣзей** (ОБ 1581, 96 зв.), **ради кнѡзей** (ПКП 1661, 24 нн), **нося тоболу пѣнѡзей** (ПМ, 75), **дѡша гнѡства исполненнѣѡ, мѡхѣ и комарѣй** (ІЗ 1624, 73), **единѣ** ѡ **нотарѣй** (Лим. 1628, 20 зв.), **По скончаніи ... Тропарѣй** (Сл. 1629, 83), **вѣ єдиномѣ ѡ Монастѣрѣй** (ПКП 1661, 50), **сѣ ... ігуменами ... монастырѣй** (Син. 1680, 178), **М(с)цей сѣдмѣ** (ПКП 1661, 12), **талшесѡ мѣей патѣ** (ЄвКП 1697, 190 зв.). Це закінчення, поряд із нульовим, рекомендоване для іменників чол. р. з основами на м'які приголосні і граматику М. Смотрицького: **Ро(д): тѣхѣ матежей /или матежѣ** (128), **Ро(д): тѣхѣ свѣдѣтелѣй: и /тель** (129), його використання підтримувалося й українською мовою, в якій воно на цей час було достатньо поширеним [Керницький 1967, с. 56–58].

Зрідка в цій групі трапляються форми із закінченням *-ій*: *долженъ емѸ сто динарїй* (ЄвЛ 1644, 62 зв.), *Падежїй же четъри* (ГрЛ 1591, 10), *с(ъ)сѣдахъ с(ъ) конїй* (ПКП 1661, 60 зв.). Флексію *-ій* має також род. мн. іменника з твердою основою *братъ* (очевидно, в результаті впливу збірного *братїа*): *Ѡ братїй въпрошенъ* (ОБ 1581, 10 зв.), *ѡ избавленїи ... Братїй* (Сл. 1629, 81), *мѣтвами ... братїй* (ЛМГ, 9).

Варіантні форми із закінченнями *-ей* (*-ій*) та нульовим в обстежених пам'ятках також представлені, однак, на відміну від варіантів із *-овъ* (*-евъ*) та нульовим, лише поодинокими випадками: *паче Црїей* (ОБ 1581, 8/2) – *Ѡ всѣхъ црїь* (ОБ 1581, 121), *Трїуди ... Ѡ мѣжей сѣтыхъ съставленїи* (ТрЦв 1631, 7) – *сказаша емѸ глѣти мѣжъ авитъскихъ* (ОБ 1581, 128/2).

Іменники давніх **-й*-основ у род. мн. мають традиційне закінчення *-овъ*: *десѣтинѸ ... воловъ* (ОБ 1581, 86), *ради сївъ* (ОБ 1581, 12 зв.), *Ѡ сынѡвъ* (ТрЦв 1631, 74), *Первенца сїѡвъ твоихъ* (ПКП 1661, 4 нн).

Для іменників із колишніми основами на **-й*- характерним є переважно традиційне закінчення *-ій*, зрідка *-ей*: *виж(д)ъ ѡбразъ гвоздїй* (ТрЦв 1631, 379), *Ѡ трапезъ господїй* (ЄвЛ 1644, 53), *ї, лактїй въ вѣсотѸ* (ОБ 1581, 37/2), *на стогнахъ пѣтїй* (ЄвЛ 1644, 16), *полно бѣ червїй* (ПМ, 76), *на исходица пѣтей* (ЄвЛ 1644, 76), *Ѡ ... пѣтей лѣкав(ъ)х* (ПКП 1661, 57), *до послѣднихъ ноктей исправити* (ТрЦв 1631, 8), *Ѡ трапезъ Господей* (ЄвКП 1697, 17 нн). Зафіксовано також утворення з нульовим закінченням: *дѣлгота опон(ъ) ... да вѣдетъ ѣ, лакоть* (ОБ 1581, 37/2).

Іменники з давньою основою на **-en-* у род. мн. представлені лише словом *день*, яке має закінчення *-ій*, зрідка *-ей*: *шестъ днїй дѣлай* (ОБ 1581, 42), *Прежде шести днїй Пасхи* (ТрЦв 1631, 38), *долготѸ днїй дарѣй* (ЄвЛ 1644, 5 нн), *во єдинъ Ѡ днїй* (ЄвКП 1697, 226), *въ єдинъ Ѡ днїй* (Лим. 1628, 39 зв.), *по пѣти днїй* (ЄвЛ 1644, 8 нн).

У розглянутому матеріалі зафіксовано також кілька вживань род. мн. іменників чол. р. **-ā-*, **-jā*-основ. Вони представлені з нульовими закінченнями або *-ей* (під впливом іменників з основами на **-й*): *на снѣденїе слѣг(ъ)* (ПКП 1661, 39), *Ѡ Велмож(ъ)* (ПКП 1661, 78 зв.), *начальныхъ башей ... много ... остася* (Син. 1680, 181).

Давальний відмінок. У дав. в. мн. іменники чол. р. в переважній більшості випадків мають закінчення *-ѡмъ*, *-емъ*, зрідка – *-амъ*, *-амъ*.

Закінчення *-ѡмъ*, *-емъ* – це закономірне продовження старослов'янських *-омъ*, *-ъмъ* (для іменників **-ō-*, **-й*-основ) та *-емъ*, *-ъмъ* (для іменників **-jō-*, **-ī-*, **-en*-основ), у розглянутому матеріалі вони є панівними в дав. в. для всіх іменників чол. р.

Закінчення *-ѡмъ* виступає переважно після основ на тверді приголосні: *ап(с)ломъ ... повелѣ* (ОБ 1581, 11 нн/2), *ко глаголомъ ... приложитсѧ* (ГрЛ 1591, 136), *гласе ... народѡмъ креститисѧ* (ВВ 1594, 57), *предал(ъ) еси насъ, въ рѣки врагѡмъ ..., и мерзскимъ Ѡстѣпникѡ(м)* (ТрЦв 1631, 273), *не вѣруеши глаголомъ моимъ* (ПМ, 62), *ѡчищенїе грѣхѡмъ нашимъ* (Тр. 1646,

139), **швадѡмъ сѣщѣ(м) мнѡги(м) и комарѡ(м) ... исхождаше на(д) ПещерѸ** (ПКП 1661, 54), *прійде къ славяном* (Син. 1680, 172), **Бжїа къ члѣвѣкомъ любѡвѡ** (РО 1683, 1 зв.). Зрідка воно могло приєднуватися й до основ на м'які приголосні: **засвѣдѣтельствѡа їѡудеѡ(м)** (ВВ 1594, 129), **Царѣ Іудеѡмъ** (ТрЦв 1631, 169) (частіше **їѡудеѡмъ** ТрЦв 1631, 135 і ін.); **горѣ вамъ, фарисеѡмъ** (ВВ 1594, 107 зв.), **къ фарисеѡмъ** (ТрЦв 1631, 94), **къ євреѡмъ** (ЄвЛ 1644, 20 нн), **честнымъ(ъ) їереѡмъ(ъ)** (Тр. 1646, 3 нн). Форма **їереѡмъ** подана в граматиці Л. Зизанія: **Да(т). їереѡ(м)** (41). У граматиці М. Смотрицького: **Да(т): тѣ(м) їереѡмъ** (132).

Традиційним закінченням **-ѡмъ** у дав. мн представлений також іменник із колишньою основою на ***-й-** **сынъ**: **рече ... снѡмъ** (ОБ 1581, 42/2), **Похвала сыно(м) ѡцѣ** (ПКП 1661, 25), *сыном ... имена даяху* (Син. 1680, 168). Крім того, виявлено кілька форм на **-ѡмъ** цього слова та деяких інших односкладних із розширеною основою: **насил(ь)ствовахѸ сынѡвѡ(м) їсраїлеѡ(м)** (ТрЦв 1631, 74), **Запрѣти нечистымъ дѡховѡмъ** (Тр. 1646, 754), **начат(ъ) Іс поношати градовѡмъ** (ЄвЛ 1644, 35 зв.), **Црѣ часовѡмъ** (ТрЦв 1631, 344). Такого типу форми зафіксовані в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 112; Ван-Вейк 1957, с. 241], для іменників **сынъ** і **жрецъ** подані в граматиці М. Смотрицького: **Да(т): тѣмъ снѡ(м) /или снѡвомъ** (100), **тѣмъ(ъ) жерцем /или жерцевемъ** (101) [Німчук 1985, с. 109].

Закінчення **-емъ** виступає після м'яких приголосних (зокрема й після **ц, ч, ж**), незалежно від характеру колишньої основи: **рече кнѣземъ** (ОБ 1581, 71 зв./2), **оученїа любителемъ** (ГрЛ 1591, 3), **исправителе(м) трѡдѣ ѡблєгчиса** (ТрЦв 1631, 8 нн), *Сотвори жѣ учрежденїе ... воємъ* (ПМ, 83), **Камен(ь) прибѣжище замцемъ** (ПКП 1661, 29), **врачемъ(ъ) достонтъ** (ОБ 1581, 10/2), **мжжемъ крѣпки(м) рече** (ТрЦв 1631, 278), **покланѡтиса ... нетопыремъ(ъ) ноцнымъ(ъ)** (ПКП 1661, 29).

Однією з особливостей розвитку системи множинних форм іменників в українській та інших східнослов'янських мовах було поширення закінчень **-амъ, -ѡамъ**, первісно характерних лише для іменників із давніми ***-ā-, *-jā-** основами, на іменники інших груп [Никифоров 1948, с. 147–149; Самійленко 1964, с. 137; Хабургаєв 1990, с. 126–127; Живов 1993, с. 93]. Це поширення відбувалося повільно, протягом достатньо тривалого часу. Перші випадки використання **-амъ, -ѡамъ** поза межами давньої відміни зафіксовані ще в східнослов'янських пам'ятках XII – XIII ст. [Самійленко 1964, с. 137; Хабургаєв 1990, с. 126; Йорданиди, Крысько 1995а, с. 73; 1995б, с. 89], а остаточне витіснення ними інших показників дав. в. мн. в українській мові дослідники відносять до першої чверті XVIII ст. [Самійленко 1964, с. 137]. У XVI – XVII ст. в українських пам'ятках випадки вживання цих закінчень для іменників чол. р. не були численними [Самійленко 1964, с. 138; Керницький 1966, с. 59; Фунікова 2012, с. 107]. Закінчення **-амъ, -ѡамъ**, можливо, в результаті впливу української мови, могли зрідка використовуватися для творення дав. мн. іменників чол. р. й у церковнослов'янській мові

досліджуваного періоду. Вплив української мови підтверджує певною мірою граматики М. Смотрицького, в парадигмах якої для іменників чол. р. подані лише традиційні закінчення: **Да(т): тымъ Клевретѡ(м) (85), Воинѡ(м) (88), дрѹгѡмъ (92), снѣмъ или снѣѡмъ (100)**. Хоча, слід відзначити, що форми дав. мн. на **-амъ, -амъ** іменників чол. р. у проаналізованому матеріалі не є поширеними (зафіксовано 38 уживань із 1291-ї проаналізованої форми дав. мн. іменників чол. р.). При цьому постійно **-амъ** у дав. мн. має лише іменник **братъ** (25 уживань із 38-ми виявлених на **-амъ, -амъ**): **ихъ(ъ) милостаѡ(м) ... братїамъ** (Тр. 1646, 3 нн), **гласе ... братїамъ** (Лим. 1628, 6), **всѣмъ ѡ хрѣтѣ братиамъ** (ЛМГ, 24), **хлѣбы братїамъ(ъ) печухѹ** (ПКП 1661, 74). Порівняно часто форми на **-амъ, -амъ** трапляються в рукописній пам'ятці ПМ (6 випадків із 22 виявлених тут форм дав. мн. іменників чол. р.): **повелихъ ... дѣлателямъ** (ПМ, 70), **храмъ ... отступникамъ ... предаде** (ПМ, 61), **ругашесь ... обрядамъ** (ПМ, 68), **филистимлянамъ ... предаде** (ПМ, 61), **минушимъ же к̄ и пѣтимъ днямъ , ... прїйде ... епископъ** (ПМ, 82). В інших такі форми (крім **братїамъ**) представлені поодинокими вживаннями: **пѣти ... на гла(с) Стїхирамъ** (Сл. 1629, 24), **нѹжда бо єсть прїйти съблѡзна(м)** (ЄвЛ 1644, 60 зв.), **Үподобляють Үчителїє сѣтѹхъ ... Биссера(м)** (ПКП 1661, 22), **смотраше ... на ... брань, бѣвшю нѣкогда Лакедѣмонамъ** (ПКП 1661, 25), **Терпаше сосцамъ Ѡрѣзанїє** (МО 1680, 110 зв.), **къ скифам** (Син. 1680, 172).

Знахідний відмінок. Іменники чол. р. на позначення неістот та істот мають у знах. мн. певною мірою різні закінчення.

Назви неістот виступають із закінченнями **-ы, -и, -а**. Для іменників ***-ѡ-, *-јѡ-** основ первісними є **-ы** та **-а**. Згодом у цьому відмінку почало вживатися **-и**, очевидно, в результаті впливу наз. мн. або знах. мн. іменників із давніми основами на ***-ї-** [Нариси 2008, с. 31].

У розглянутому матеріалі **-ы** виступає після твердих приголосних: **дадите градъ оубѣженїа** (ОБ 1581, 106 зв.), **обращеши ... глѣты** (ГрЛ 1591, 134 зв.), **Црїє дары принесоша** (ОБ 1581, 8 нн/2), **виж(д)ъ вбразы гвоздїи** (ТрЦв 1631, 379), **вѣѣты ... сѹхраните** (Тр. 1646, 156). Закінчення **-и** представлене переважно після задньоязикових приголосних (без чергувань **г, к, х** із **з', ц', с'**): **тогѡ недѹги вземъ** (Тр. 1646, 456), **да вѣзмѹтъ камыки** (ОБ 1581, 51 зв.), **взати сребръники** (ТрЦв 1631, 134), **Ѡнимѹ грѣхи ихъ** (ОБ 1581, 10 зв.), **калѹгоры испо(л)наютъ козакомъ порохи** (ЛМГ, 28). Зрідка після **г, к, х** могло використовуватися й **-ы**: **сѹкрѹши ... врагы** (Сл. 1629, 71), **недѹгы наша прїа(т)ъ** (ЄвЛ 1644, 23 зв.), **наоучите вса языкы** (ВВ 1594, 3/10 зв.), **Ѡпѹцати грѣхы** (ВВ 1594, 44 зв.).

Крім того, закінчення **-и** (в деяких випадках **-ѣ**) інколи трапляється й після м'яких приголосних: **метающе пѣнази** (МД 1666, 136), **монастыри многи съгради** (ПМ, 68), **поютъ(ъ) Тропарї** (Тр. 1646, 453), **пѣназѣ истоцилъ єси** (ІЗ 1624, 282), **глаголютъ Тропарѣ** (Сл. 1629, 106). Загалом же, після м'яких приголосних, зокрема й після **ц** та **ч**, частіше представлене традиційне **-а (-а)**: **тлатъ обычаа бл҃ги** (ОБ 1581, 11 нн), **хотлахѹ ... ѡбѣчаа наша**

растлѣти (ЄвЛ 1644, 16 нн), пѣназа истрошающе (ІЗ 1624, 265), Рѣбы извлечены въша в(ъ) Кораблѣ (МД 1666, 225), вѣходи всѣ Монастырѣ (ПКП 1661, 50 зв.), на новы м(с)ца вѣснѣтъса (МД 1666, 151), соплетают себѣ вѣнца от зеля (Син. 1680, 174), жидове ... обнаживше ... мечѣ ѹстремѣшасѣ на нь (Лим. 1628, 8 зв.), он же ... взе(м) ключа ... иде (Лим. 1628, 16 зв.).

Назви неістот із давніми основами на *-й-, *-ї-, *-еп- мають у знах. мн. переважно традиційні закінчення (відповідно, -ѣ, -и): в(ъ) двѣмѣ своѣ (ПКП 1661, 65 зв.), новыѣ домѣ ... зиж(д)ѣмѣ (МД 1666, 150), живлахѹ мужскѣ полѣ (ТрЦв 1631, 74), поѹти бѣ десныѣ вѣси (ТрЦв 1631, 91), По всѣ дни ѹмираю (ПКП 1661, 28 зв.), Принесоша ... перстени (ОБ 1581, 42/2), да дастѣ ... камени сарданскѣ (ОБ 1581, 42), жестокѣ добродѣтелей степени пройдоша (ПКП 1661, 32 нн). Іменник пѣть зафіксований також із закінченням -ѣ: долгѣ шествовати пѣтъ (ІЗ 1624, 178).

Назви істот (усіх груп за давніми основами) у знах. в. мн. могли мати як закінчення, характерні для назв неістот (-ѣ, -и, -ѣ), так і закінчення, тотожні род. в. (нульове, -ѣвѣ, -ей). Поширення закінчень род. в. у знах. було пов'язане з формуванням категорії істот й активніше відбувалося в однині, що засвідчує й проаналізований матеріал, у якому форми знах. одн. з закінченнями род. в. серед назв істот є, власне, єдино можливими. У множині цей процес також відбувався, але значно повільніше. У старослов'янській мові назви істот чол. р. у знах. мн. мають такі ж закінчення, як і назви неістот [Вайан 1952, с. 107, 109]. У церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI – XIII ст. дослідники зрідка фіксують у знах. мн. нові форми, тотожні род. в. [Нариси 2008, с. 43]. Очевидно, довгий час вони були рідкісними й небажаними для використання в церковнослов'янських текстах. Можливо, тому в граматиках кінця XVI – початку XVII ст. для іменників чол. р. на позначення істот рекомендовані старі закінчення: **винител(ъ)ны(й)**, **бѣги** (ЗизГр, 27), **члѣки** (ЗизГр, 27 зв.), **ви(н): тѣѣ Клевретѣ** (СмГр, 85), **воинѣ** (СмГр, 88), **дрѣги** (СмГр, 92), **Пророки** (СмГр, 93). Однак ці рекомендації не повністю відображали тогочасну мовну практику, про що свідчить проаналізований матеріал, у якому достатньо великою кількістю вживань представлені нові форми, хоча й переважають старі (у знах. мн. зафіксовано 632 формовживання від назв істот чол. р., 163 з них мають закінчення, тотожні род. в.). Причому в окремих пам'ятках нові форми навіть кількісно переважають (у вибірках із ІЗ 1624 їх 27 із 40-а, у ПКП 1661 – 26 із 38-ми, у Син. 1680 – 17 із 18-ти). Очевидно, поширення цих форм (навіть і всупереч тогочасним граматикам) відбулося в результаті впливу української мови, в пам'ятках якої в XVI ст. вони є звичайними (поряд зі старими) [Керницький 1967, с. 61], а в XVII ст. вже стають нормою [Самійленко 1964, с. 180].

Структурні особливості старих і нових форм були загалом такими ж, як і для форм назв неістот або форм род. мн. Зокрема, старі форми з основами на тверді приголосні мають переважно закінчення -ѣ: **сѣтвори бѣ китѣ** (ОБ 1581, 1/2), **вѣсѣ ѣзгѣнит(ѣ)** (ВВ 1594, 413), **лп(с)лѣ наѣчивѣй глѣти**

(ТрЦв 1631, 38), **начне(т) бити клеврѣтгы своа** (ЄвЛ 1644, 87), **и(з)биша людїе Єп(с)пы и Болары своа** (ПКП 1661, 7). Після г, к, х, зрідка після м'яких приголосних виступає закінчення -и: **имѣаше враги въ вратѣхъ** (ОБ 1581, 111 зв.), **испѣстилъ еси южники** (ТрЦв 1631, 37), **раздрѣшати чѣки ѿ грѣхувъ** (Тр. 1646, 205), **повели распряци кони** (ПМ, 58). Після м'яких (зокрема й ц, ж) представлено в основному -а (-а): **хотѣа всѣхъ сотворити житела раеви** (ОБ 1581, 2 нн), **поноуждаютьъ конѣа своа** (ІЗ 1609, 15 зв.), **Видѣвъ(ъ) же многы Фарисеа и Са(д)дѣкеа** (ЄвЛ 1644, 6 зв.), **азъ есмь изведый ѿца ваша** (ОБ 1581, 128), **пещъ ра(ж)жена бѣст(ъ) ... и мѣжа онгы ... ижже ихъ пламень** (ТрЦв 1631, 272 нн).

Нові форми знах. в., як і форми род. в., мали варіантні закінчення -овъ, -евъ, нульові (використовувалися частіше після твердих приголосних) та -ей (після м'яких). Хоча, слід відзначити, що тут, на відміну від род. мн., після твердих основ частотнішими були утворення на -овъ: **помощникъ(в), застѣпникъ(в) же и предстателей ... призвати ... достоятъ** (Тр. 1646, 136), **Лѣтописцевъ ... поманемъ** (ПКП 1661, 24 нн), **Ѹмолиша ... панов** (ЛМГ, 18), **созва ... Ѹчениковъ и рѣкопологателе(й)** (ЛМГ, 18), **турков и татаров поражаху** (Син. 1680, 179), **хуляше преподобныхъ отецъ** (ПМ, 73), **гражданъ ... къ подвигомъ ратнымъ повѣраше** (ПКП 1661, 25 зв.), **сочте своихъ си домочадецъ** (МО 1680, 146).

Зрідка в обстеженому матеріалі (навіть і в межах однієї пам'ятки) трапляються однокореневі форми з варіантними закінченнями (новими і старими) або нові і старі форми різних слів, ужиті поряд: **сѣхрани рабгы твоа** (Тр. 1646, 401) – **вбрати рабвъ твоихъ** (Тр. 1646, 139), **Помилѣй ... рабгы своа** (ЄвЛ 1644, 6 нн) – **помани ... рабвъ твоихъ** (ЄвЛ 1644, 6 нн), **наустиша ... гражданы** (ПМ, 63) – **сѣзваша ... гражданъ** (ПМ, 63), **вои вбрѣтохъ цѣлы** (ПКП 1661, 11) – **вполчи егѡ ввевъ** (ПКП 1661, 41 зв.), **повѣждай еретикъ и бѣсовъ** (ОБ 1581, 2 нн), **Призовѣмъ Агглы, сѣверѣм(ъ) Пр(о)рки и Ап(с)тлы, оупотребѣмъ мѣчеников(ъ), дѣвственниковъ** (РО 1683, 58 зв.).

З різними закінченнями (тотожними або наз. або род. відмінкам) представлені також іменники чол. р. давніх *-ā-основ: **кнѣгинѣа ... любаше слѣги Хсви** (ЛМГ, 9), **вставивши юноша** (Лим. 1628, 18 зв.), **овбличаа ... оубѣйцевъ** (ПКП 1661, 76 зв.).

Такі випадки є ще одним свідченням того, що назви істот у знах. в. із закінченнями род. у досліджуваний період не сприймалися в церковнослов'янській мові як неправильні, незважаючи на рекомендації тогочасних граматик.

Орудний відмінок. В ор. в. мн. іменники чол. р. мають закінчення -ы, -и, меншою кількістю вживань представлені також -ми та -ами, -ами.

Серед іменників із давніми основами на *-ǫ-, *-jǫ- в ор. мн. найбільш поширеними є традиційні закінчення -ы (після твердих приголосних) та -и (після м'яких і пом'якшених): **перстгы своими помаваше** (Лим. 1628, 44), **сѣ**

прочїими Ап(с)лты (ТрЦв 1631, 346), съ Агглы своими (ЄвЛ 1644, 56 зв.), безчисленными трѣды (Тр. 1646, 136), его же змїи оуазви зѣбы гадовитыми (ТрП 1648, 229), со великими дары (ЛМГ, 14), съвѣщанїе сотвори съ Греческими Иконописцы (ПКП 1661, 17), *бысть обхождение ... съ кресты* (Син. 1680, 178), прїйде (князь) съ Болары (ПКП 1661, 78 зв.), *прїйдоша ... съ славяны* (Син. 1680, 172), *нача скрежетати зѣбы своими* (РО 1683, 48 зв.), *Господарь съ ... іереи ... моляшесь* (ПМ, 82), рѣзахъ мечи своими (Лим. 1628, 28), **Кнѣзь же на(д) кнѣзи** (ОБ 1581, 61). Після задньоязикових частіше використовується -и, зрідка -ты: дѣлаше с(ъ) **наимники** зданїе (Лим. 1628, 21 зв.), **идет(ъ) съ Үчїки** (ТрЦв 1631, 57), **братиса съ враги** (ПКП 1661, 26), **съ дѣхи нечистыми** (ПКП 1661, 17), **видѣхъ Црковъ Хвѣ ... врагы ... попираемѣ** (ОБ 1581, 4 нн), **довольни бѣдѣте оброкты вашыми** (ВВ 1594, 153 зв.), **съ свѣтилиныкы своими** (ЄвЛ 1644, 87 зв.). В окремих пам'ятках виявлені однокореневі форми з -ы та -и: **законты ... своими ... оучїкы ... предалъ еси** (ЄвЛ 1644, 26 зв.) – **съ ... оучїки** (ЄвЛ 1644, 4 нн), **пре(д) человекы** (ЄвЛ 1644, 32 зв.) – **пре(д) члвки** (ЄвЛ 1644, 80), *съ клеверѣты своими прїйде* (ПМ, 73) – *прїдохъ съ многи клеверѣти своими* (ПМ, 49).

Форми аналізованої групи могли мати також закінчення -ми. За походженням воно є показником ор. мн. іменників колишніх *-ї-основ. Однак уже в старослов'янській мові дослідники фіксують його за межами давньої відміни [Вайан 1952, с. 125], зрідка з іменниками *-jǫ-основ це закінчення трапляється в церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 34]. Згодом воно активізувалося. Про це свідчить граматика М. Смотрицького, в парадигмах якої для іменників чол. р. з основами на м'які приголосні, поряд із традиційним, подане й закінчення -ми, причому варіанти з -ми знаходяться на першому місці: **Тв. тѣми пастырми, и пастыри** (126), **мате(ж)ми /или матежи** (128), **ходотайми: и /таи** (131), **врачми /или врачи** (144) і ін. Активність цього закінчення підтверджує й розглянутий матеріал. Воно виступає насамперед в іменниках із суфіксом -тель, достатньо часто представлене й в інших з основами на м'які: **съ ... родительми, и прародительми** (ОБ 1581, 13 нн), **съ ... сѣительми** (ЛМГ, 15), **нечестивыми служител(ь)ми** (Тр. 1646, 2), **съ Үчтє(л)ми** (ПКП 1661, 26 нн), **мучительми** (РО 1683, 32 зв.), **пре(д) мѣжи** (ОБ 1581, 27/2), **съ мѣжи** (Сл. 1629, 116), **со всѣми ... падежи** (СмГр, 416), **Грамматика сложен(ъ)на ... спѣдейми** (ГрЛ 1591, 2), **пѣназми ... расточитиса** (ТрЦв 1631, 9 нн). Зафіксовано також кілька випадків, коли -ми представлене після твердих приголосних: **не хотѣще ... глагольми запрѣтити** (ІЗ 1609, 3 зв.), **Покажете ... оучреж(д)енныхъ позорми** (ІЗ 1624, 54), *со инѣми чинми* (Сильв., 228).

Закінчення -ами, -ами (за походженням показники ор. мн. іменників *-а-, *-ja-основ) звертають на себе увагу у зв'язку з тим, що в східнослов'янських мовах вони стали основними в ор. мн. для іменників усіх родів. Поза межами давньої відміни їх фіксують уже з XIII – XIV ст. [Бевзенко 1960, с. 90;

Иорданиди, Крысько 1995а, с. 75; Иорданиди 1996, с. 58], а в першій половині XVII ст. в українській мові вони вже витіснили, за спостереженнями дослідників, давні закінчення [Самійленко 1964, с. 139–140]. Поряд із традиційними, **-ами**, **-ами** були можливими для іменників чол. р. і в церковнослов'янській мові. Про це свідчить граматика М. Смотрицького, в якій подані варіантні форми, причому утворення з **-ами**, **-ами** в усіх випадках на першому місці: **тѣми клеветами и клеветы** (85), **гармами, и гармы** (87), **воинами, и воины** (88), **юродами /и юроды** (89), **дрѹгами, и дрѹги** (92) і ін. Те, що ці закінчення використовувалися в церковнослов'янській мові для іменників чол. р., підтверджують й обстежені нами пам'ятки. Хоча слід зазначити, що особливо поширеними вони не були (якщо врахувати їхню активність у тогочасній українській мові, а також рекомендації граматики М. Смотрицького). У розглянутому матеріалі виявлено 576 формовживань ор. мн. іменників чол. р., 99 із них мають закінчення **-ами**, **-ами**. У двох пам'ятках (*ЛМГ* і *Син. 1680*) нові форми кількісно переважають (у *ЛМГ* їх 18 із 25, у *Син. 1680* – 22 із 30). При цьому в *ЛМГ* зафіксовано 15 випадків уживання форми ор. мн. іменника **братїа (братїами)**, який в усіх відмінках множини має особливості в закінченнях. В інших пам'ятках нові форми, хоча й не є особливо рідкісними, трапляються загалом не часто: *над ... берегами* (*Син. 1680*, 169), *съ игуменами* (*Син. 1680*, 178), *съ ... обозами* (*Син. 1680*, 180), *славянами зватися начаша* (*Син. 1680*, 168), *дзвоница со дзвонами* (*ЛМГ*, 38), *со братїами* (*ЛМГ*, 34), *съвокѹпиши опонты крѹчками* (*ОБ 1581*, 37), *съ ... сїѹнниками* (*Тр. 1646*, 753), *святыми угодниками* (*ПМ*, 75), *съ ... оҹчїками* (*ЄвЛ 1644*, 93 зв.), *грѣхами ... оҹзвенъ* (*ТрП 1648*, 767), *дѹмовѣ Црстїи ... сѣт(ь) вертепами* (*ПКП 27* зв.), *потоками водными* (*РО 1683*, 4), *со ... Үчїками* (*ЄвКП 1697*, 94 зв.). Можливо, що поширення **-ами**, **-ами** серед іменників чол. р. стримувала традиційність більшості тогочасних церковнослов'янських текстів, а також достатньо продуктивне закінчення **-ми**.

Іменники із давньою ***-й-** основою в ор. мн. представлені лише словом **сынъ**, яке має варіантні форми з традиційним для нього закінченням **-ми** та новим **-ы**: **съ снїми валлы** (*ОБ 1581*, 16 зв.), **сынми йїлевъыми** (*ІЗ 1624*, 195), **прѣ(д) снїты йїльтѣскими** (*ОБ 1581*, 82/2).

Для іменників чол. р. з колишніми основами на ***-й-** та ***-en-** характерним є переважно традиційне закінчення **-ми**: **Пѹсттынными ... оҹгл(ь)ми** (*МО 1680*, 134), **съ ... дрекол(ь)ми** (*ЄвЛ 1644*, 96), **треми ден(ь)ми** (*ТрЦв 1631*, 168), **треми ден(ъ)ми** (*ЄвЛ 1644*, 96 зв.). Останнє слово представлене також із **-ями**: *тремя днями* (*ПМ*, 72).

Зафіксовані в ор. мн. іменники чол. р. давніх ***-ā-**, ***-jā-** основ мають традиційне закінчення **-ами**: **съ слѹгами** (*ЄвЛ 1644*, 97; *ЄвКП 1697*, 99), **съ пѣаницами** (*ЄвЛ 1644*, 87; *ЄвКП 1697*, 88 зв.).

Місцевий відмінок. У місц. в. іменники чол. р. представлені в основному із закінченнями **-ѣхъ**, **-ехъ**, зрідка з **-ахъ**, **-ахъ** та в окремих випадках із **-охъ**.

У старослов'янській мові іменники з давніми основами на *-ǫ-, *-jǫ- в місц. мн. мали закінчення **-ѣхъ**, **-ихъ** [Вайан 1952, с. 107]. Із цими ж закінченнями вони виступають у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 31, 34]. Згодом, можливо, в результаті впливу іменників *-ī-основ, тут з'являється **-ехъ** і повністю витісняє традиційне **-ихъ**. Такий хід подій підтверджує розглянутий матеріал, у якому **-ихъ** у місц. мн. для іменників чол. р. не представлено, а найбільш поширеними закінченнями є **-ѣхъ**, **-ехъ**. У переважній більшості випадків **-ѣхъ** уживається після твердих основ, **-ехъ** – після м'яких (зокерма й на **ц**, **ж**): **въ градѣхъ** (ОБ 1581, 87/2), **въ ... глаголѣхъ** (ГрЛ 1591, 128), **въ ... храмѣхъ** (ВВ 1594, 18 зв.), **въ помыслѣхъ** (Лим. 1628, 14), **въ Гробѣхъ** (ТрЦв 1631, 240), **въ ... сосудѣхъ** (ПМ, 81), **на ап(с)тѣхъ** (ЄвЛ 1644, 7 нн), **на Херѣвимѣхъ** (Тр. 1646, 139), **о idolѣхъ** (Син. 1680, 173), **во ... постѣхъ** (ЛМГ, 6), **в(ъ) князе(х)** (ОБ 1581, 2 нн), **о іереєхъ** (ПМ, 75), **въ ... ловзателехъ** (ПКП 1661, 32нн), **в(ъ) Монастырехъ** (ПКП 1661, 42), **на концехъ** (ГрЛ 1591, 181), **въ ... творцехъ** (ТрЦв 1631, 1 нн), **въ ... Ѡцехъ(ъ)** (ПКП 1661, 7), **въ Черноризце(х)** (ПКП 1661, 89 зв.), **по мъжехъ** (ОБ 1581, 128). Хоча слід відзначити, що сфери функціонування цих закінчень не були чітко розмежованими. Трапляються випадки використання **-ехъ** після основ на тверді приголосні та **-ѣхъ** – на м'які: **въ совѣтехъ** (ІЗ 1609, 27 зв.), **въ глаголахъ** (ІЗ 1624, 282), **въ ... Пане(х)** (Сл. 1629, 2/117), **въ ... Кназеѣхъ** (Сл. 1629, 2/22). Крім того, достатньо поширеними є однокореневі варіанти з **-ѣхъ** та **-ехъ** (часто в межах однієї пам'ятки): **въ газыцѣхъ(ъ)** (ОБ 1581, 8/2) – **въ всѣхъ(ъ) газыце(х)** (ОБ 1581, 72), **въ Іер(с)лѣмѣхъ(ъ)** (ІЗ 1624, 468) – **въ Іер(с)лимѣхъ** (ІЗ 1624, 228), **на Херѣвимѣхъ(ъ)** (ТрЦв 1631, 53) – **на Херонѣмѣхъ** (ТрЦв 1631, 10), **въ грѣсѣхъ** (Тр. 1646, 505) – **въ ... грѣсехъ** (Тр. 1646, 137), **въ грѣсѣхъ(ъ)** (РО 1683, 4 зв.) – **въ грѣсехъ** (РО 16813, 3 зв.). Така варіативність була узаконена й граматиною М. Смотрицького, у парадигмах якої більшість іменників чол. р. подані з обома закінченнями [Німчук 1985, с. 109]: **въ тѣхъ воинѣ(х)**, **и воинѣхъ** (88), **въ тѣхъ юродѣхъ(ъ) /и юродѣхъ** (89) і ін.

Перед закінченнями **-ѣхъ**, **-ехъ** у всіх випадках відбуваються чергування **г**, **к**, **х** із **з'**, **ц'**, **с'**: **въ возѣхъ** (ОБ 1581, 22/2), **въ лѣзѣхъ** (ОБ 1581, 111 зв./2), **въ подвизѣхъ** (ПКП 1661, 33 зв.), **на облацѣхъ** (ЄвЛ 1644, 85), **въ полцѣхъ** (ОБ 1581, 66/2), **на свѣтилницѣхъ** (Тр. 1646, 755), **на дѣсѣхъ** (Тр. 1646, 506), **въ грѣсѣхъ** (ВВ 1594, 3/24 зв.), **во іеромонасехъ(ъ)** (ЛМГ, 12), **въ патриарсехъ** (Син. 1680, 167).

Закінчення **-ахъ**, **-ахъ** за походженням є показниками місц. мн. іменників *-ā-, *-jā-основ. У східнослов'янських мовах у процесі їхнього розвитку ці закінчення поширилися й стали основними в місц. мн. для іменників усіх родів. Зокрема, в українській мові вони вже в XVI ст. активно вживалися з іменниками чол. р. [Керницький 1967, с. 64], а в др. пол. XVII ст. стали панівними [Самійленко 1964, с. 143; Фунікова 2012, с. 107]. Для церковнослов'янської мови таке активне поширення цих закінчень не було

характерним. Форми місц. мн. іменників чол. р. (давніх *-ǫ-, *-jǫ-основ) на -ахъ, -ахъ не представлені в пам'ятках старослов'янської мови, не фіксують їх дослідники в церковнослов'янській мові східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси, с. 31, 34, 43], не подані вони й у граматиці М. Смотрицького. Хоча обстежені пам'ятки свідчать про те, що в кінці XVI – XVII ст. вони були представлені в церковнослов'янських текстах (у розглянутому матеріалі виявлено 521 вживання іменників чол. р. колишніх *-ǫ-, *-jǫ-основ у місц. мн., 34 з них мають закінчення -ахъ, -ахъ). Найбільша відносна кількість таких утворень зафіксована в *Син. 1680* (6 із 15) та у *ПКП 1661* (8 із 39), крім того, вони представлені загалом поодинокими випадками в деяких інших пам'ятках: на ... мостах (*Син. 1680*, 181), о наслѣдниках (*Син. 1680*, 167), о ... турках (*Син. 1680*, 182), во Грекахъ (*ПКП 1661*, 27), все ... изъясни Црковъ(ъ) ... в(ъ) Тропара(х), Кондака(х), сти҃хир(а) и Канѡна(х) (*ПКП 1661*, 31), в(ъ) Патерика(х) (*ПКП 1661*, 29), на ... падежахъ (*ГрЛ 1591*, 59), въ ... поклѡнахъ (*Тр. 1646*, 255), въ жернова(х) (*ЄвЛ 1644*, 86), в(ъ) сѣдахъ (*ТрП 1648*, 179), на краяхъ (*ЄвЛ 1644*, 8 нн), во ... братїяхъ (*ЛМГ*, 29), в(ъ) ... краяхъ (*ЛМГ*, 6), в(ъ) ... Аггглахъ (*МД 1666*, 75), въ Вертепахъ (*МД 1666*, 106). Цікаво, що зрідка такі форми трапляються в тексті граматики М. Смотрицького, хоча в парадигмах вони не подані: в(ъ) слога(х), в(ъ) гмнахъ(ъ) (180). Уживання цих форм, якщо врахувати їхню відсутність у парадигмах граматики, є, очевидно, результатом впливу української мови.

В окремих випадках розглянуті іменники з давніми основами на *-ǫ- могли виступати також із закінченням -ухъ (за походженням, показником місц. мн. іменників *-й-основ): о ... съсоудѡ(х) (*ВВ 1594*, 3/24), во вслѡухъ (*ІЗ 1609*, 18 зв.), во Самаранѡухъ (*ІЗ 1624*, 229), въ снѡхъ ... догматѡухъ (*ІЗ 1624*, 568). Такі форми дослідники фіксують у старослов'янських пам'ятках [Филин 2006, с. 404], однак достатньо поширеними вони були й в українській мові, зокрема й XVI – XVII ст. [Бевзенко 1960, с. 92; Керницький 1967, с. 63; Филин 2006, с. 406–408], звідки могли потрапити до аналізованих церковнослов'янських текстів.

Іменники з давніми основами на *-й- в місц. мн. представлені невеликою кількістю формовживань. Зафіксовані утворення як із традиційним закінченням -охъ, так і з новими -ѣхъ та -ахъ: на снѡхъ (*ОБ 1581*, 11 нн), во домѡхъ (*ІЗ 1624*, 300), въ снѣхъ їлѡвѡхъ(ъ) (*ОБ 1581*, 56 зв./2), во сынѣхъ(ъ) (*ПКП 1661*, 89 зв.), въ ... домѣ(х) (*ОБ 1581*, 42), во ... вола(х) (*ВВ 1594*, 32 зв.), въ ... двѡмахъ (*Тр. 1646*, 255).

Для проаналізованих іменників із колишніми основами на *-й- та *-en- характерним є традиційне закінчення -єхъ: въ пѣтєхъ (*Тр. 1646*, 406), по осми(х) ... днєхъ (*ОБ 1581*, 8 зв.), въ днєхъ (*ВВ 1594*, 21), по трєхъ днєхъ (*ТрЦв 1631*, 237), въ днєхъ (*ПМ 75*).

Ключний відмінок. Форми кл. в. мн. іменників чол. р. мали ті ж закінчення, що й форми наз. в.: Бл(с)вите Аггглі ... Пѣса (*ТрЦв 1631*, 413), что не вѣрѣте, врази и престѡпницы (*ТрЦв 1631*, 413), Члци что все

мѡтѣм(ъ)сѡ (Тр. 1646, 607), *не бойтеся мужіе* (ПМ, 55). Іменник **сынъ**, як і в наз. в., представлений варіантними формами: **азъ есмь изведый ѿца ваша сны іилевы** (ОБ 1581, 128), **Б(с)ловите снѡвѣ члч(с)тїи ... Гѡ** (ТрЦв 1631, 275). Іменник **братъ** в кл. в. зрідка трапляється із закінченням **-ѡ** (як і в наз.): **молитеса ѡ мнѣ братїѡ** (Лим. 1628, 6). Однак значно частотнішою є форма на **-їе**: **не хошѣ васъ невѣдѣти братїе** (ВВ 1594, 116 зв.), **послѣшайте ѡ Братїе** (ПКП 1661, 43 зв.).

Двоїна

Двоїнні форми іменників чол. р. в розглянутому матеріалі представлені невеликою кількістю вживань. При цьому майже в усіх випадках іменники у двоїні вживаються у сполуках із числівниками **два**, **оба**.

Частіше від інших трапляються форми наз. та знах. відмінків. Вони, як і в старослов'янській мові, мають закінчення **-а** (**-ѡ**): **остаѣта два мѡжа** (ОБ 1581, 66/2), **вїю(т)сѡ члѡка два** (ОБ 1581, 91 зв./2), **вдѡхѣ два брата** (ПКП 1661, 88 зв.), **В(ъ) томъ (місті) вѣста родителѡ ... Феодѡсїѡ** (ПКП 1661, 44), **вѣста во рывара** (ЄвКП 1697, 10), **запечатлиша оба съсуда** (ПМ, 82), **полхѣ съ собою два брата** (ПКП 1661, 87 зв.), **млѡше ... Родителѡ своѡ** (ПКП 1661, 44 зв.). Іменник **сынъ** у наз. в. має також закінчення **-а** (а не **-ы**, як у старослов'янській мові): **два снѡ его** (ОБ 1581, 121 зв.), **оста она и оба снѡ еѡ** (ОБ 1581, 121 зв.), **еще снѡ моѡ въ оутробѣ моеї** (ОБ 1581, 121). Ця форма почала вживатися ще у старослов'янській мові і згодом зовсім витіснила утворення на **-ы**. Іменник із давньою ***-ї**-основою має традиційне закінчення **-и**: **два лакти** (ОБ 1581, 66/2).

Інші відмінки представлені лише окремими вживаннями. Форми род. і місц. відмінків, як і в старослов'янській мові, мають закінчення **-ѣ** (**-ю**): **ѿ двою Клирикѣ** (ТрЦв 1631, 307), **в(ъ) єдинъ ѿ кораблю** (ЄвКП 1697, 208 зв.), **да сътвориши ... двѣ стоялѣ єдиномѣ столпѣ на обою концѣ** (ОБ 1581, 37/2), **по двою днїю** (ПКП 1661, 85 зв.). Також традиційні закінчення (**-ома**, **-єма**) характерні для форм дав. та ор. відмінків: **имѡ двѣма снѡма его. маалонъ. и хелеонъ** (ОБ 1581, 121 зв.), **ѡще же бѣдетъ прѡ междѣ члѡкома** (ОБ 1581, 91 зв./2), **съ двѣма братома** (ПКП 1661, 88), **штроча же растѡше кормимо родителема** (ПКП 1661, 44 зв.).

Разом із тим, у розглянутому матеріалі представлена достатньо велика кількість випадків, коли замість форм двоїни виступають форми множини (навіть і при числівнику **два**): **Сїѡ єста два Столпы** (замість **столпа**) (ПКП 1661, 33), **оуби сѣтѣхъ Мѣникъ Бориса и Глѣва** (замість **Мѣнка**) (ПКП 1661, 5), **прислани вѣша словѡном(ъ) ... Вѣтли вѣрты, Меѡвдїи и Курїлѣ, снѡвѣ члѡка Два** (замість **Вѣтла, снѡ**) (ПКП 1661, 23), **минушимъ же двомъ часомъ** (замість **часома**) (ПМ, 76), **со двома ѹчениками** (замість **ѹченикома**) (ЛМГ, 3), **по двою днѣхъ** (замість **днїю**) (Лим. 1628, 29), **при двоухъ**

... застѣпникахъ ... Ѡцехъ Антонїи и Феодосїи (замість при двою застѣпникѣ Ѡцѣ) (ПКП 1661, 6 нн).

В українській мові XVI ст., за спостереженнями дослідників, «процес зникнення двоїни як окремої граматичної категорії завершився» [Самійленко 1964, с. 172]. Наведені факти свідчать про те, що й у церковнослов'янській мові др. пол. XVI – XVII ст. цей процес, не без впливу української мови, також відбувався.

1.2. Відмінювання іменників середнього роду

Однина

Називний та знахідний відмінки. Наз. та знах. відмінки іменників середн. р. мають однакові закінчення, тому ми розглядаємо їх разом. Форми цих відмінків утворюються за допомогою закінчень **-о**, **-є** та **-а** (**-ѧ**).

Іменники з давніми основами на ***-ǫ-**, ***-jǫ-** в наз та знах. відмінках мають традиційні закінчення **-о** (після твердих приголосних) та **-є** (після м'яких і пом'якшених, зокрема й після шиплячих та **ц**): **желѣзо на главѣ его не възъидеть** (ОБ 1581, 116 зв.), **истинно есть Послѣшество егѡ** (ТрЦв 1631, 168), **емѣ же всякое колѣно прекланяетсѧ** (Тр. 1646, 139), **оудари ... в(ъ) било** (Лим. 1628, 7), **възврати имѣ езеро** (ПМ, 54), **жито кѣпивше** (ПКП 1661, 53 зв.), **покры ихъ море** (ОБ 1581, 32/2), **поле дарова** (ПКП 1661, 14), **Дѣлателице вѣхъ ... дѣволѣ** (Тр. 1646, 306), **женѣ познавшей ложе мужеско** (ОБ 1581, 121), **обрѣте мѣстѣце** (ЛМГ, 2), **во(з)ложи на лице покро(в)** (ПКП 1661, 3). Форм на **-о** (на зразок **мѣстѣцо**, **дворищѣ**), які представлені в українських пам'ятках XVI ст. [Керницький 1967, с. 66], у проаналізованому матеріалі не виявлено.

Переважну більшість розглянутих іменників середн. р. з закінченням **-є** в наз. та знах. відмінках становлять похідні на **-їє** (**-нїє**, **-тїє**). В українських пам'ятках XVI – XVII ст. такого типу утворення закінчувалися переважно на **-ьє** (або **-є**, інколи з подовженням попереднього приголосного) [Керницький 1967, с. 67; Полюга 1991, с. 79–90]. В обстеженому матеріалі подібні стягнені форми тапляються дуже рідко: **на Ѡверзеньє вчестѣ оумнѣ(х) ... книгъ немало ... испѣсти** (ВВ 1594, 5 нн), **ста нарицаетѣ вное мѣстѣце, Межигорьє** (ЛМГ, 2). В основному ж голосний перед закінченням зберігається: **что есть творенїє его** (ОБ 1581, 116 зв./2), **Исповѣдѣю едѣно крещенїє** (ГрЛ 1591, 182), **мое во рѣкодѣліє кормит(ъ) мене** (Лим. 1628, 8), **Да вѣдетѣ внатїє чтомѣмъ** (ТрЦв 1631, 8 нн), **Тѣ еси воскрєсенїє, животѣ и оупокоенїє** (Тр. 1646, 754), **аггльско ... житїє вѣдати** (ПКП 1661, 88), **бысть обхожденїє окрест ... града** (Син. 1680, 178). Ці форми були яскравою характерною ознакою церковнослов'янської мови, порівняно з українською, що підкреслювалося й високою частотністю утворень на **-їє**. Крім того, констатуємо, що в цій групі утворень не виявлено форм на зразок **избавлѣнѧ**, **отщуканнѧ** (із закінченнями **-ѧ** чи **-ѧѧ**), які були поширеними в українських пам'ятках XVI – XVII ст. [Марковський 1962, с. 108; Самійленко 1964, с. 113;

Керницький 1967, с. 66–70; Чепіга 2001, с. 37; Стрельчук 2002, с. 287; Добосевич 2003, с. 49, 50].

Іменники з колишніми *-es-основами наз. та знах. відмінки утворювали також за допомогою традиційного закінчення -о (і без елемента -ес-): **поразѡмѣли древо по єго овоци** (ОБ 1581, 14), **сѣтвори бѣ Нбо** (ОБ 1581, 1), **око въ ока мѣсто** (ОБ 1581, 56 зв./2), **сѣбѣ състѣса ... слово** (ОБ 1581, 10 нн/2), **дѣло великихъ ... ѡцѣ** (Лим. 1628, 5 зв.), **тѣло сїе ... въскреснетъ** (Тр. 1646, 137), **оурѣза ємѡ оурхо** (ЄвЛ 1644, 96 зв.), **Чѡдо бѣсть страшно** (ПКП 1661, 65 зв.). Форм наз. в. на зразок **словесо**, які, поруч із **слово**, рекомендовані граматиною М. Смотрицького (**невесо**, /**чѡдесо**, /**тѣлесо**, /**оурдесо**, /**вчесо** ... 105), у розглянутому матеріалі не виявлено.

Іменники з колишніми основами на *-en- та *-et- у наз. та знах. відмінках практично в усіх зафіксованих випадках мають традиційні закінчення -а, -а (після ж, ч): **да не погивнетъ имѡ єго** (ОБ 1581, 91 зв.), **ѡидоша ... въ плємѡ свое** (ОБ 1581, 121/2), **во(з)вращашєса ... носѡ бремѡ** (Лим. 1628, 13), **Войно времѡ бѣсть** (Лим. 1628, 20 зв.), **оумножити сѣмѡ ихъ** (ТрЦв 1631, 273), **да ѡпѡститъ кѡра живое** (ОБ 1581, 51 зв./2), **въ(з)сѣлѣ єси на жребѡ** (ТрЦв 1631, 53), **Приведост(а) ослѡ и жребѡ** (ЄвЛ 1644, 70 зв.), **Ѧзѣ кон(ъ)стантин(ъ) ... княжа остроз(ъ)ское** (ОБ 1581, 3 нн), **бѣи вѡде(т) сє, отроча** (ОБ 1581, 116 зв.), **иматъ ѡвча єдино** (ЄвЛ 1644, 37 зв.). Серед форм іменників *-en-основ зафіксовані поодинокі вживання утворення **письмо** (у *ГрЛ 1591*): **письмо, єже гавлѣетъ творенїє и исписанїє** (ГрЛ 1591, 6), **Письмо єсть часть малаѡ, гласа нераздѣлна** (ГрЛ 1591, 7). У всіх інших випадках цей іменник (як і інші з *-en-основами) має закінчення -а: **жидове во пер(ъ)вое писма имѡт(ъ) алефъ** (Азб. 1578, 49 зв.), **Что єсть писма** (СмГр, 11), **ѡ: нѣсть писма ..., но слогъ** (СмГр, 20), **Что єсть писма** (ГрКр 1638, 2).

Родовий відмінок. У род. в. одн. іменники середн. р. виступають із закінченнями -а, -а, рідше -є, -и.

Іменники середн. р. з давніми основами на *-ǫ-, *-jǫ- форми род. в. утворюють за допомогою традиційних закінчень -а (після твердих приголосних, зокрема й після ц, ц, ж) та -а (-а) (після м'яких): **ѡ ... сла** (ОБ 1581, 121), **источникъ ... врачєства** (ГрЛ 1591, 3), **близ(ъ) села** (Лим. 1628, 16 зв.), **закономъ єстєства** (ТрЦв 1631, 2), **не обрѣте сребра** (ПКП 1661, 84 зв.), **средѣ пола** (ОБ 1581, 17 зв.), **Оученїѡ любителе(м)** (ГрЛ 1591, 3), **ѡ ... житїѡ** (Лим. 1628, 28 зв.), **ѡ насилїѡ** (ПКП 1661, 80), **ѡ имѣнїѡ** (ПКП 1661, 64 зв.), **жалѣнїѡ ср(д)це ... исполнисѡ** (ЛМГ, 5), **из(ъ) глѣбинѣ ср(д)ца** (Лим. 1628, 35 зв.), **ѡ восток(ъ) слѣнца** (ТрЦв 1631, 75), **въ свѣтѣ ... Лица твоего** (Тр. 1646, 606), **не познаша ложа мѡжєска** (ОБ 1581, 121), **ѡ оучилица** (ПКП 1661, 37). В утвореннях на -їѡ закінчення могло бути позначене й літерою а: **оумѣнїѡ всего древа дѣланїѡ** (ОБ 1581, 42/2), **въмѣсто ... наслѣдїѡ** (ІЗ 1609, 2), **аз(ъ) же и ѡна бѣ Сєвирова зловѣрїѡ** (Лим. 1628, 17 зв.), **Кал ємѡ ѡ чтєнїѡ или пѣнїѡ полза** (ТрЦв 1631, 7 нн). Особливо багато такого типу

форм у *ВВ 1594*: **ключь разꙋмѣнїа** (129), **в дѣло слꙋженїа** (142), **обра(з) прилежанїа** (143), **вє(з) попеченїа** (152 зв.), **Цр(с)твїа ради** (153).

Іменники на **-їє (-нїє)**, як і в наз. в., представлені здебільшого в нестягнутому вигляді. Виняток становлять лише поодинокі форми (виявлені в *Син. 1680*): **нарекоша мѣсто оно от выдыбаннѣ ідола**, **Выдыбичи** (*Син. 1680, 177*), **от вытяганнѣ лука** (*Син. 1680, 171*).

Іменники з давніми ***-es-**основами мають варіантні закінчення **-а**, **-є** та **-и**. Споконвічними для цієї групи слів у род. одн. є закінчення **-є**. Однак уже в старослов'янській мові, поряд із **-є**, дослідники фіксують форми на **-а** та **-и** [Вайан 1952, с. 133–134], зрідка такі форми трапляються й у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 49]. У граматиці М. Смотрицького для іменників на зразок **слово** в род. одн. рекомендовано лише традиційне **-є**: **Ро(д): тогѡ словесе** (104). Однак така норма не була абсолютною. Про це свідчить граматика Л. Зизанія, в якій для подібних слів у род. одн. подані варіанти: **ро(д). неѡа, и неѡесе** (29 зв.). Підтверджує це й обстежений матеріал, у якому закінчення **-а** для іменників ***-es-**основ у род. одн. є достатньо поширеним (116 уживань із 303-х зафіксованих цієї групи). У всіх випадках у таких формах елемент **-ес-** відсутній: **сѡврѣшенїе ... дѣла сего** (ОБ 1581, 4 нн), **м(ъ)здѣ же дѣла сего лишень бꙋдеши** (Лим. 1628, 3 зв.), **ѡ такоѡагѡ дѣла** (ПКП 1661, 47), **елей ѡ дреѡа чиста** (ОБ 1581, 56 зв.), **вкꙋшь ѡ дреѡа** (ТрЦв 1631, 58), **не пощадиши ока** (ОБ 1581, 91 зв./2), **въ мгновенїе ока** (ПМ, 78), **не слѣшати слова вꙋжого** (ВВ 1594, 4 нн), **ѡ тѣла его** (ОБ 1581, 51 зв.), **ѡ тѣла** (ІЗ 1624, 211), **вꙋскресенїе тѣла** (Тр. 1646, 137), **разслаѡа тѣла** (РО 1683, 12), **пресꙋщенїе чреѡа** (ПКП 1661, 23).

Достатньо представленими в цій групі є також форми із традиційним **-є** (153 вживання з 303-х) та новим **-и** (34 вживання із 303-х) (елемент **-ес-** тут у всіх випадках присутній). Причому часто однокореневі форми з різними варіантними закінченнями виступають у межах однієї пам'ятки: **не приєм(ъ)лши(м) слова вꙋжїа** (ОБ 1581, 11 нн/2) – **сего ради словеси** (ОБ 1581, 87/2), **вꙋтїе Б҃га слова** (ЄвЛ 1644, 20 нн) – **не ѡвѣщавъ ей словесе** (ЄвЛ 1644, 52 зв.), **при скончанїи слова** (ПКП 1661, 85) – **сѣма словеси егѡ** (ПКП 1661, 57 зв.), **в(ь) созиданїе тѣла хꙋѡа** (ВВ 1594, 142) – **к(ь) нꙋж(ь)ны(м) тѣлесе потребамъ** (ВВ 1594, 142 зв.), **ѡ Тѣла ... Г(с)на** (Сл. 1629, 2/92) – **преклонихомъ вꙋа ср(д)ца нашегѡ и тѣлесе** (Сл. 1629, 93), **дѣа ... изꙋйде(т) ѡ тѣла** (ПКП 1661, 81 зв.) – **бл҃гоꙋханїе ѡ телеси братнагѡ** (ПКП 1661, 19 зв.), **Рꙋсѣ ... сѣ нѣсе ни(з)пꙋсти** (ПКП 1661, 35) – **извѣстит(ъ) знаменїем(ъ) с(ъ) Нѣси** (ПКП 1661, 14).

Таким чином, проаналізований матеріал свідчить про те, що у творенні род. одн. іменників ***-es-**основ у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду відбувалися зміни. Нове для цієї групи слів закінчення **-а**, поширення якого розпочалося ще в старослов'янській мові, вже стало достатньо продуктивним. Значною мірою його активізації сприяла, очевидно, й українська

мова, в якій воно для аналізованого типу іменників уже в XVI ст. було основним [Керницький 1967, с. 70].

Варіантні закінчення (традиційне **-є** та нове **-и**) мають також іменники з давніми основами на ***-en-**. Обидва закінчення є достатньо широко представленими (зафіксовано 79 уживань на **-є** і 60 на **-и**). Тут також, як і в попередній групі, часто трапляються однокореневі варіанти з різними закінченнями (зокрема й у межах однієї пам'ятки): **славѣ ради ... свого имене** (ОБ 1581, 4 нн/2) – **имени своего не повѣда** (ОБ 1581, 116 зв.), **ѡ племєне їоудина** (ОБ 1581, 106 зв.) – **ѡ племени рѡвимла** (ОБ 1581, 106 зв.), **ѡ имене производимо** (ГрЛ 1591, 49) – **вмѣсто имени прїемлєма** (ГрЛ 1591, 53), **ѡ имене** (Сл. 1629, 9 нн) – **болтиса Имени твоего** (Сл. 1629, 8), **имене ради Божїа** (ПМ, 65) – **славы ради имени твоего** (ПМ, 82), **зима бо бѣ люта того време** (ЛМГ, 36) – **не имаше времени** (ЛМГ, 12), **ѡ слє(з)на(г) сѣмене** (МД 1666, 255) – **ѡ сѣмени Слова** (МД 1666, 286), **по многым странам племєне своего** (Син. 1680, 169) – **рода всѣ Афетова и племени Мосохова** (Син. 1680, 172). Варіантність закінчень род. в. одн. у цій групі не є особливістю лише розглянутого матеріалу. Нове **-и**, поряд із традиційним **-є**, зафіксоване вже у старослов'янських пам'ятках [Вайан 1952, с. 132], також у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 49]. У зв'язку з цим звертає на себе увагу те, що в граматиках кінця XVI – початку XVII ст. для іменників ***-en-**основ рекомендоване лише **-є**: **р. време** (ЗизГр, 30), **Ро(д): тогѡ имене** (СмГр, 103).

Іменники з давніми ***-et-**основами в род. одн. представлені переважно з традиційним закінченням **-є**: **знаменїа княжате славнаго** (ОБ 1581, 2 нн), **не вождєлѣши ... ослате єгѡ** (Букв. 1671, 56), **вѣ ср(д)цы отрочате** (Букв. 1574, 73), **призва Матєрь отрочате** (ТрЦв 1631, 91), **измоша бо ищѣцїи дїша отрочате** (ЄвЛ 1644, 6), **колни оубо лѣчшїй єсть чловець овчате** (ЄвЛ 1644, 37 зв.). Зафіксовані, крім того, поодинокі випадки вживання **-и**: **Княжати остроз(ъ)скаго** (Азб. 1578, 1), **ѡ бл҃гочєстїваго княжати ... остро(з)скаго** (ВВ 1594, 6 нн). В *ОБ 1581* виявлена форма на **-ѣ**: **да омочитѣ ѡ вѣ кровь заколенаго кѣратѣ** (ОБ 1581, 51 зв./2).

Давальний відмінок. У дав. в. іменники середн. р. мають закінчення **-ѣ** (**-ю**), зрідка **-и**. Форм із **-єви** на зразок **морєви**, **тѣлови**, які трапляються в старослов'янських пам'ятках [Вайан 1952, с. 116], в обстеженому матеріалі не виявлено.

Іменники з давніми основами на ***-ǫ-**, ***-jǫ-** представлені з традиційними закінченнями **-ѣ** (після твердих приголосних, зокрема й **ц**, **ци**) та **-ю** (після м'яких і пом'якшених): **имѡ мѣстѣ томѣ** (ОБ 1581, 32/2), **правилѣ не послѣдѣютѣ** (ГрЛ 1591, 142 зв.), **жалѣ смѣртномѣ** (ВВ 1594, 7), **всѡ повинѣютѣся златѣ** (Лим. 1628, 29 зв.), **Лицємѣ къ лицѣ гл҃а** (ОБ 1581, 82/2), **сл҃нцѣ, восїати ... повєли** (ПКП 1661, 2), **бл҃гословєнїє ... далѣ мѣстцѣ томѣ** (ЛМГ, 11), **минѣвшу же годицѣ** (ЛМГ, 10), **подобно єсть морю** (ОБ 1581, 12 нн), **иѣ житїю подражати** (ТрЦв 1631, 7 нн), **Царствїю Нв(с)номѣ**

(Тр. 1646, 206), **твоємѸ** бл҃гочестію (ПКП 1661, 81), **къ** стрѣланію л҃учномѸ (МД 1666, 300), **къ** крещенію **обращати** (Син. 1680, 172). Форми на **-ію** в усіх випадках мають перед закінченням **ї**.

Іменники з колишніми ***-es-**основами могли мати в дав. одн. варіантні закінчення **-и** та **-Ѹ**. Кількісно переважає нове для аналізованих іменників **-Ѹ** (77 уживань із 125-ти зафіксованих цієї групи): **послѸжитє дѣлѸ рѸкъ члчє(с)къ дрєвѸ и каменію** (ОБ 1581, 82), **несмотреніє к(ь) дѣл(Ѹ)** (ВВ 1594, 3/35 зв.), **ДрєвѸ оуподобисѧ** (ТрЦв 1631, 94), **причтенъ бѸдєши тѣлѸ Цєрквє** (Тр. 1646, 177), **свѣтилникъ тѣлѸ єст(ъ) око** (ЄвЛ 1644, 17 зв.), **Ч(с)таѧ Дѡо, словѸ двєри** (МО 1680, 32). Менш поширеними (48 випадків із 125-ти) є форми з традиційним **-и** (та елементом **-єс-**). Часто однокореневі варіанти зі старим та новим закінченнями вживаються в межах однієї пам'ятки: **начатокъ словѸ списаніѧ положихъ** (ПКП 1661, 43) – **такѡ исполнитисѧ ... Г(с)дню словєси** (ПКП 1661, 31), **самъ к(ъ) НѣѸ возрастє** (ПКП 1661, 3 зв.) – **Нѣси подобною ... Лагра ... показасѧ** (ПКП 1661, 3 зв.), **оумертви стра(ст) тѣлѸ** (ПКП 1661, 1 зв.) – **не можашє ... телєси є(г) приблизитисѧ** (ПКП 1661, 18), **чюдѸ зримомѸ** (ТрЦв 1631, 170) – **єгѡ же чюдєси съборъ ... оудививсѧ** (ТрЦв 1631, 3). Форми зі старим закінченням **-и** є частотнішими лише у слова **небо**. Перевага в цій групі форм дав. одн. на **-Ѹ** суперечить рекомендаціям граматики М. Смотрицького, в якій у парадигмі (іменника **слово**) для дав. в. подане лише **-и**: **томѸ словєси** (104). Щопрада, в граматиці Л. Зизанія поданий і варіант на **-Ѹ**: **НѣѸ, нѣси** (29 зв.).

Іменники з давніми основами на ***-en-** та ***-et-** мають традиційне закінчення **-и**: **сѣмени твоємѸ** (ОБ 1581, 7), **Имени твоємѸ** (ІЗ 1624, 178), **даждъ славѸ имени твоємѸ Гї** (ТрЦв 1631, 174), **Врємени же приспѣвшѸ ... възглашаєтъ** (ТрЦв 1631, 307), **коємѸж(д)ѡ сѣмени** (МД 1666, 255 зв.), **что сѣтвори(м) отрочати** (ОБ 1581, 116 зв.), **ѸстравившѸ же сѧ отрочати, въведє є къ дщєри Фараоновѣ** (ТрЦв 1631, 91).

Орудний відмінок. В ор. в. проаналізовані іменники середн. р мають закінчення **-омъ, -ємъ**.

Для іменників з основами на ***-ǫ-**, ***-jǫ-** закінчення **-омъ, -ємъ** традиційні, вони використовувалися у старослов'янській мові і є єдино можливими в розглянутому матеріалі, **-омъ** виступає після твердих приголосних, **-ємъ** – після м'яких (також після **ц, ж, цї**): **мали число(м)** (ОБ 1581, 82), **сѣ всѧкимъ опаствомъ** (ГрЛ 1591, 3), **восхотѣ златом(ъ) ... санъ восхитити** (Лим. 1628, 29 зв.), **со ... множество(м) народа** (ЛМГ, 15), **повели вся яди сѣ масломъ ... уготовати** (ПМ, 65), **да повиютъ и каменіємъ** (ОБ 1581, 56 зв./2), **Взъщѣ(м) Бѧ рѣданієм(ъ), слєзѧми, пощенієм(ъ), вѣдѣнієм(ъ), покоренієм(ъ) же и послѸшанієм(м)** (ПКП 1661, 57), **всѣмъ ср(д)цемъ моимъ** (ОБ 1581, 11 нн), **лицємъ къ западѸ** (Тр. 1646, 44), **Зємля вѣст(ь) ми ложємъ** (ПКП 1661, 23), **вѣди и Книзѣ житїи ихъ хранилицємъ** (ПКП 1661, 6 нн). Утворення на **-іємъ** (**-ніємъ, -тіємъ**) в ор. в. представлені переважно в нестягнутому вигляді.

Виняток становлять лише кілька форм, виявлених у *Син. 1680*: *щастьем великого государа* (179), *щастьем ... государя нашего* (181).

Для іменників із давніми основами на **-es-* традиційним в ор. одн. є закінчення *-ємъ* (та формотворчий суфікс *-єс-*). Однак уже в старослов'янській мові, у результаті впливу іменників **-ǫ-*основ, у цій групі почало використовуватися й *-омъ* [Вайан 1952, с. 133–135], фіксують його також у пам'ятках церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 51]. Згодом це закінчення в аналізованій групі поширювалося, хоча вживалося й традиційне. Причому, очевидно, довгий час саме воно вважалося більш характерним для церковнослов'янської мови. Можливо, тому в граматиці М. Смотрицького для іменників на зразок **слово** в ор. в. рекомендоване лише *-ємъ*: **тво(р): тѣмъ словесемъ** (104). Однак ця норма не зовсім відповідала тогочасній мовній практиці, про що свідчить граматика Л. Зизанія, в якій подані форми зі старим і новим закінченнями: **Т. небомъ, и небесемъ** (29 зв.). Підтверджує активне поширення в аналізованій групі нового закінчення (*-омъ*) також і розглянутий матеріал, у якому воно є фактично панівним засобом творення ор. одн. (з ним зафіксовано 157 формовживань із 173-х цієї групи). В усіх випадках елемент *-єс-* тут відсутній: **вѣсть слово дѣломъ** (ВВ 1594, 1), **извѣститъ ми дѣломъ** (Лим. 1628, 14 зв.), **всакъ ... грѣхъ ... съдѣанный словомъ или дѣломъ ... прости** (Тр. 1646, 605), **очиститъ домъ ... древомъ** (ОБ 1581, 51 зв./2), **вса словомъ ... сотвори** (ПКП 1661, 82), **съ единѣмъ окомъ** (ЄвЛ 1644, 60 зв.), **Настыщъ бо са ... не токмо дшею но ... и тѣло(м)** (ПКП 1661, 30 нн). Старі форми на *-ємъ* (та із суфіксом *-єс-*) представлені, власне, поодинокими вживаннями: **словесемъ ... повреждаеть оумы** (ОБ 1581, 9 нн), **В стѣмъ Пещеры! ... наречемъ(ъ) въ Нѣсемъ** (ПКП 1661, 27 зв.), **ѿ всего азъка иже по(д) Нѣсемъ** (МД 1666, 226), **ропщущихъ ... чѣдесемъ оувѣрметъ** (Тр. 1646, 801), **чудесемъ благодать получить сподобись** (ПМ, 84).

Іменники з давніми основами на **-en-* та **-et-* в ор. в. одн. мають в усіх випадках традиційне закінчення *-ємъ*: **поставлю завѣт(ъ) ... меж(д)ѣ товою, и ... сѣменемъ твоимъ(ъ)** (ОБ 1581, 7), **временемъ(ъ) штагчати** (ІЗ 1624, 317), **Старець ... именемъ Никола(й)** (Лим. 1628, 9), **мужъ именемъ Шнисифоръ** (ПКП 1661, 18), **смѣшеніе, състроенное временемъ** (ТрЦв 1631, 169), **очиститъ домъ ... кѣратемъ** (ОБ 1581, 51 зв./2).

Місцевий відмінок. У місц. в. іменники середн. р., як і чол., мають переважно закінчення *-ѣ* та *-и*, рідко *-є* та *-ѣ(-ю)*.

Іменники з давніми основами на **-ǫ-*, **-jǫ-* виступають із традиційними закінченнями *-ѣ* (після твердих основ) та *-и* (після м'яких): **на мѣстѣ** (ОБ 1581, 51 зв.), **на селѣ** (ОБ 1581, 91 зв.), **в числѣ** (ГрЛ 1591, 10), **въ ... дѣйствѣ** (ВВ 1594, 154 зв.), **на крѣслѣ** (Лим. 1628, 44 зв.), **въ мѣжествѣ** (ТрЦв 1631, 58), **въ единствѣ** (Тр. 1646, 79), **въ оустѣи** (ОБ 1581, 82/2), **во и(з)стѣпленіи** (Лим. 1628, 9), **мѣмса в ... постѣщеніи, здравіи, сп(с)ніи и штавленіи грѣховъ** (Тр. 1646, 453), **в(ъ) сказаніи** (ПКП 1661, 79 зв.), **въ**

молчаніи (Син. 1680, 171). Якщо основа закінчується на **ц**, **ци**, **ж**, у більшості випадків виступає флексія **-и**: **въ ср(д)ци** (ОБ 1581, 11 нн), **на первомъ лиці** (ГрЛ 1591, 165), **въ ідоложертвици възлежаш(а)** (ВВ 1594, 81 зв.), **ставши(м) на станиці** (ПКП 1661, 49), **возлегохъ ... на ложі** (ПКП 1661, 75). У ПМ у подібних утвореннях, поряд з **-и**, зафіксовано також **-ѣ**: **паде ниць на лицѣ своемъ** (ПМ, 76) (у цій же пам'ятці: **падохъ на лиці своемъ** ПМ, 70), **на ложѣ** (ПМ, 62). Інколи в такого типу формах після **ц** та **ци** представлено **-ы**: **Словеса Хѣа ... имѣю в ср(д)цы** (ОБ 1581, 13 нн/2), **речетъ ... в(ь) ср(д)цы свое(м)** (ВВ 1594, 5/71 зв.), **Паде ... на лицы своемъ** (ОБ 1581, 3 нн), **видѣ инты стоаца на торжицы празды** (ЄвЛ 1644, 67). Причиною вживання **-ы** тут є, очевидно, тверді попередні приголосні. Подібні форми місц. в. зафіксовані й в українських пам'ятках XVI ст. [Керницький 1967, с. 74].

Загалом послідовне використання **-и** в місц. в. одн. іменників ***-jō**-основ середн. р. (як і чол.) було особливістю церковнослов'янської мови української редакції, у церковнослов'янській мові московських видань цього часу, за спостереженнями дослідників, у відповідних позиціях переважало **-ѣ** [Кузьминова 2007, с. 564–565].

Зрідка іменники з ***-ō**-основами у місц. в. могли мати, поряд із **-ѣ**, також закінчення **-є**: **на мѣстє** (ОБ 1581, 101 зв.), **въ томъ селе** (ПМ, 59), **въ храбрости и мужестве ... воеваша** (Син. 1680, 168).

Іменники із суфіксами **-іє** (**-ніє**, **-тіє**) в місц. в., як і в інших, майже завжди зберігають голосний перед флексією і закінчуються на **-їи**. Поодинокими випадками представлені утворення на **-ьи** (**-ьѣ**): **колъ въ обочьи главты єго** (ОБ 1581, 111 зв.), **въ селѣ Мѣдѣнѣ на Полѣсьѣ** (ПМ, 59). У церковнослов'янських текстах вони використані під впливом української мови, в якій у XVI ст. були звичайними [Керницький 1967, с. 75].

Крім того, серед проаналізованих форм місц. в. іменників на ***-ō-**, ***-jō-** зафіксована невелика кількість уживань із закінченням **-ѣ** (**-ю**). Порівняно частіше такі форми трапляються в *ГрЛ 1591*, *Розм.* та *ЛМГ* і лише як поодинокі в інших: **в творенію временъ** (ГрЛ 1591, 137), **во читанію книгопишцовъ** (ГрЛ 1591, 133), **въ всаком же лицѣ** (ГрЛ 1591, 135), **в глаголанію** (Розм., 123), **в наказанію** (Розм., 257), **на торжищу** (Розм., 271), **на томъ ... мѣстѣцѣ** (ЛМГ, 3), **в семъ ... мѣстѣцѣ** (ЛМГ, 32), **в ... зданію цркви** (ЛМГ, 26), **въ ... Агници ... в(ъ) напоенію вѣвшомъ** (Тр. 1646, 253), **въ Межирѣчу** (ПМ, 68), **о народѣ руском ... и о нарѣчїи, или назвиську єго** (Син. 1680, 169), **в серцю** (Сильв., 223). Більшість наведених іменників, часто навіть і в тій же пам'ятці, мають місц. в. і з закінченням **-и**. Загалом же, уживання форм на **-ѣ** (**-ю**) спричинене впливом української мови, в якій у XVI – XVII ст. вони були представлені [Житецький 1987, с. 90; Карский 1962, с. 552; Керницький 1967, с. 74; Чепіга 1985, с. 37–38; Мойсієнко 2010, с. 122].

Іменники з давніми основами на ***-es-** у старослов'янській мові в місц. в. одн. мали варіантні закінчення **-є** та **-и** [Вайан 1952, с. 133–135]. Згодом форми на **-и** поширювалися, і в церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції

XI – XIII ст. вони, за спостереженнями дослідників, переважають [Нариси 2008, с. 51]. У граматиці М. Смотрицького для іменників **-es-*основ у місц. в. рекомендовано лише *-и*: **в том словеси** (104). Обстежені пам'ятки свідчать про те, що зміни в цій групі форм продовжували відбуватися. У результаті впливу іменників **-ǫ-*основ тут почало використовуватися закінчення *-ѣ* (без суфікса *-ес-*). Такі форми місц. в. становлять приблизно половину зафіксованих у розглянутому матеріалі вживань (125 випадків із 252-х виявлених): **вѣ семѣ дѣлѣ** (ТрЦв 1631, 9 нн), **в дѣлѣ** (ПКП 1661, 47), **виж(д)ѣ ... гѣ ... на дрѣвѣ распѣта** (Лим. 1628, 42 зв.), **на дрѣвѣ распѣт(ѣ)сѣ** (ТрП 1648, 245), **донелиже въ тѣлѣ живу** (ПМ, 51), **вѣ оцѣ** (ЄвЛ 1644, 19 зв.), **бѣдѣши ... в(ѣ) нѣѣ** (ПКП 1661, 30 нн), **вѣ словѣ** (МД 1666, 241). Хоча достатньо поширеними є й варіанти з давнім закінченням *-и* (та суфіксом *-ес-*) (127 уживань із 252-х): **поклонѣнѣ на нѣси** (ОБ 1581, 6 нн/2), **бѣдѣтъ разрѣшена на нѣси** (ВВ 1594, 43 зв.), **вѣ чѣдѣси** (ІЗ 1624, 177), **в словеси смѣтисѣ** (Лим. 1628, 16), **на телѣси мѣки ... прѣтерпѣша** (Лим. 1628, 45 зв.). Як і в інших відмінках, тут представлені однокореневі варіанти з новим та старим закінченнями: **обра(з) бѣди вѣрны(м) в(ѣ) словѣ** (ВВ 1594, 130 зв.) – **нѣсть ти ... жрѣвіа в(ѣ) словеси се(м)** (ВВ 1594, 105), **да шболстѣтъ егѣ вѣ словѣ** (ЄвЛ 1644, 76 зв.) – **вѣсхѣти стѣзѣтисѣ в словеси** (ЄвЛ 1644, 62 зв.), **Бѣ бо на тѣлѣ егѣ свѣтка** (ПКП 1661, 60) – **прославѣше Бѣга зѣло в(ѣ) телѣси своѣмѣ** (ПКП 1661, 10 зв.). Цікаво, що форми на *-ѣ* зафіксовані в тексті граматики М. Смотрицького (хоча в парадигмах не подані): **Ѡ Словѣ** (39), **во словѣ** (471).

Іменники з давніми основами на **-en-* та **-et-* у місц. в. мають переважно закінчення *-и*, яке використовувалося ще в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 131]: **о врѣмени** (ОБ 1581, 7/2), **в имени Нѣсторѣа** (Лим. 1628, 14), **в имени егѣ** (МД 1666, 150 зв.), **вѣ пламени** (ОБ 1581, 116 зв./2), **по плѣмени ихѣ** (ОБ 1581, 61), **в(ѣ) сѣмени** (ПКП 1661, 10 зв.), **в отрочѣти** (ЄвЛ 1644, 4 зв.), **на ослѣт(и)** (Лим. 1628, 20), **на жрѣвѣти** (ТрЦв 1631, 38). Зафіксовані, крім того, поодинокі форми на *-ѣ* та *-ѣ*: **не по мнозѣ врѣменѣ ... скончѣся** (ПМ, 61) (також **по врѣмени** ПМ 60), **в сем(ѣ) Именѣ** (МД 1666, 241).

Ключний відмінок. Форми кл. в. іменників середн. р. в обстежених пам'ятках трапляються рідко. Утворюються вони за допомогою тих же закінчень, що й форми наз. в. Найчастіше в кл. в. представлений іменник **чадо**: **чадо послѣшай гласа моего** (ОБ 1581, 11 зв.), **чадо чѣсо ради не вкѣси хлѣба** (Лим. 1628, 38 зв.), **Ѡ Чадо, видиши Пѣщѣрѣ** (ПКП 1661, 49 зв.). Зрідка трапляються й інші, зокрема, й назви неістот (ужиті з переносними значеннями): **сѣест(с)твенное сѣщество ... оущѣдри мѣрѣ** (ТрЦв 1631, 11), **радѣйсѣ ... отчѣство Лазарѣво** (ТрЦв 1631 3; **Радѣйсѣ, воз(д)ѣржанѣа ... зѣрцѣло** (ПКП 1661, 38 зв.). Особливості у творенні форми кл. в. має іменник **слово**. Використовуючись як назва Бога, у кл. в. він набуває закінчення *-ѣ* (як іменник чол. р.): **Сѣворѣ єврейскѣй, тебе ... словѣ распѣт(ѣ)** (ТрЦв 1631, 380), **словомѣ бо словѣ Лазарѣа вѣзѣставилѣ еси** (Тр. 1646, 606). Ця особливість відзначена й у граматиці М. Смотрицького: **егѣда прѣвѣчноѣ Бѣга Ѡца Слѣво**

знаменѣтъ/ винительный и звателный сѣгубъ прие(м)летъ, сї есть
средна рода и мужеска/ Слово и Слова: Слово/ и Слове (105).

Множина

Називний і знахідний відмінки. У наз. та знах. відмінках розглянуті іменники середн. р. мають здебільшого закінчення -а або -а, які є закономірним продовженням старослов'янських -а (для іменників з основами на *-ǫ-, *-es-, *-en-, *-et-) та -а (для іменників з основами на *-jǫ-) [Вайан 1952, с. 115, 132]. Зафіксовано також кілька форм на -ы.

Закінчення -а виступає після твердих приголосних, -а – після м'яких і пом'якшених: лѣта твоа не оскѣдѣють (ОБ 1581, 9 нн/2), в села моавла (ОБ 1581, 121 зв.), въ мѣста (Лим. 1628, 9 зв.), въ(з)двигнѣ чада (ТрЦв 1631, 38), свѣтила три (ПКП 1661, 52 зв.), исходаѣтъ вса мора (ОБ 1581, 12 нн/2), Блхѣ ... погрѣшенїа (ТрЦв 1631, 8 нн), растлѣнїа, и различнаа истицанїа, оумлагченїа, дѣторастлѣнїа, о҃ничиженїа, злопомнѣнїа, свѣтванїа къ грѣхѣ, клатвопрестѣпленїа, наскаканїа, скоктанїа ... не ѡстѣпиша (Тр. 1646, 308), сїа вса Крѣценїа (ПКП 1661, 23 нн), знаменїа ... блхѣ (ПКП 1661, 89 зв.). Іменники на -їє в усіх випадках перед закінченням мають ї. Після приголосних ц і ци переважно представлено закінчення -а: очисти ср(д)ца (ОБ 1581, 128), просвѣта(т)са лица (Лим. 1628, 47), сокровица шврѣтають (ПКП 1661, 28 зв.), проклинаю ... сѣворица (Тр. 1646, 98). Зафіксовані також поодинокі форми з -а: отагчаю(т) ср(д)ца (ВВ 1594, 118 зв.), три лица (Тр. 1646, 96).

Іменники з давньою основою на *-es-, характеризуючись у наз. та знах. відмінках традиційним закінченням -а, могли мати як стару основу (з -ес-), так і нову. В обстеженому матеріалі кількісно переважають старі форми (174 вживання з 244-х виявлених цієї групи): обрѣтоша древеса (ОБ 1581, 42/2), словеса ... изрече (Лим. 1628, 13 зв.), приложена сѣть и Похвальнаа Словеса (ПКП 1661, 1), ихъ же телеса въ пещерах ... лежатъ (ПМ, 51), Нѣса да веселатъса (ТрЦв 1631, 379), очеса из(ъ)бодена (Лим. 1628, 45), чудеса дѣются (ПМ, 60). Хоча не є особливо рідкісними й нові (70 уживань із 244-х): вса дѣла твоа (ТрЦв 1631, 272), сѣкры(л) єси ... дѣла (ПКП 1661, 18 зв.), да видатъ ваша добраа дѣла (ЄвЛ 1644, 11 зв.), да разоритъ домъ, и древа его (ОБ 1581, 51 зв.), видите ... древа (ЄвКП 1697, 287), исполнахѣса єв(г)лскїа слова (ЛМГ, 28). Інколи варіанти з новими і старими основами трапляються в межах однієї пам'ятки: вса дѣла и(х) (ОБ 1581, 61) – Сїа же дѣлеса сїновъ кааѣовъ (ОБ 1581, 61/2), тѣла ихъ ... поймєши (ПКП 1661, 14 нн) – изволи ... Телеса ихъ прославити (ПКП 1661, 18 нн). У граматиках кінця XVI – початку XVII ст. для подібних слів рекомендовані як старі, так і нові форми: И(м). Нѣа, и Нѣса (ЗизГр, 30), Име(н): таа древа ... Вин: таа древа (СмГр, 90), Име(н): таа словеса ... Ви(н): таа словеса (СмГр, 105). У граматиці Л. Зизанія у знах. в. подана лише стара форма: в. нѣса (30).

Іменники з колишніми основами на **-en-* і **-et-* у наз. та знах. відмінках в усіх випадках мають традиційне закінчення *-а*: *имѣщимъ ... времена* (ПКП 1661, 49), *во оная времена* (ПМ, 59), *воздадѣтъ(ъ) ... въ времена своя* (ЄвЛ 1644, 74 зв.), *прозваша ... имена градом(ъ)* (ОБ 1581, 77/2), *составиша ... писмена* (ПКП 1661, 23 нн), *Събравътый заблѣдшаа свчата* (Тр. 1646, 139), *Сїи штрочата ... варваре ... мечи ... постѣкоша* (ЛМГ, 35).

Кількома вживаннями представлені форми знах. в. із закінченням *-ы*, яке в групі іменників середн. р. почало вживатися, очевидно, під впливом іменників чол. р. Це іменники з різними типами основ: *яко снѣ дѣдвѣ єсть по(д) лѣтты* (ОБ 1581, 10 нн), *съ оцѣмъ ти Снѣ, и Дхѣ ... поклоняюса ...*, *лицы раздѣлаа* (ТрЦв 1631, 93), *дѣлы съдѣла(х)* (Тр. 1646, 306), *не polegшимъ имъ дѣлесты* (ОБ 1581, 27). Форми наз. та знах. відмінків на *-ы* дослідники зрідка фіксують і в українській літературній мові XVI ст. [Керницький 1967, с. 75].

Родовий відмінок. У род. в. мн. іменники середн. р. всіх груп мають, за рідкісними винятками, нульові закінчення, які утворилися після занепаду зредукованих і є закономірним продовженням старослов'янських *-ъ* та *-ь* (характерних для іменників із давніми основами на **-ǫ-*, **-jǫ-*, **-es-*, **-en-*, **-et-*) або нульового (для форм на зразок *знаменій*) [Вайан 1952, с. 115, 132]: *машъ имъ дамъ* (ОБ 1581, 66), *свои(х) чадъ оусрамиса* (ТрЦв 1631, 54), *до стѣхъ мѣстѣ* (ПКП 1661, 45 зв.), *прозвашася ... поляки – от поль* (Син. 1680, 170), *болши(х) дарованій ... сподобиша(с)* (ОБ 1581, 3 нн), *имѣній любленіе* (ІЗ 1624, 73), *сѣдѣа ... помышленій ... ср(д)чнхъ* (ТрЦв 1631, 54), *Ѡрециса всѣхъ ... заблѣженій оумышленій же и погрѣшеній* (Тр. 1646, 207), *отъ древнихъ временъ* (ПМ, 60), *къ старѣйшинамъ племенъ* (ОБ 1581, 106 зв.), *помысли ... земныхъ сѣменъ избити елаа* (ПКП 1661, 69 зв.), *ослатѣ ... па(т) св(т)* (ТрЦв 1631, 75). Якщо основа таких іменників закінчується збігом приголосних, вставний голосний здебільшого не використовується: *По кончаній ... Діаконствѣ* (Сл. 1629, 2/120), *оубонт(ъ)са мѣтарств(ъ)* (ПКП 1661, 15 зв.), *противны(х) дѣйствѣ не може(т) быти єдина вина* (ПКП 1661, 21 нн), *проводеніе ... ребрь* (ТрЦв 1631, 343), *Ѡ ребрь(ъ)* (Тр. 1646, 455). Зрідка трапляються форми з таким голосним: *Ѡ браше(н)* (ВВ 1594, 3/35 зв.), *Ѡ брашенъ* (ПКП 1661, 61 зв.).

Прикінцеві *ш* і *щ* у формах род. мн. є твердими (графічно закінчуються на *ъ*): *Десатѣ поприщ(ъ)* (Лим. 1628, 15), *до исходищъ зє(м)ли* (ТрЦв 1631, 37), *ш творенію лицъ* (ГрЛ 1591, 139). Утворення такого типу з *ь* трапляються дуже рідко: *паче тысащъ ... сѣкровищъ* (ОБ 1581, 13 нн).

У деяких пам'ятках (ІЗ 1609, ІЗ 1624) зафіксовані, крім того, поодинокі форми на *-ей* та *-ій* (ужиті, очевидно, в результаті впливу **-i-*основ): *ш промыслѣ дѣтей* (ІЗ 1609, 3), *о спасеній дѣтей* (ІЗ 1609, 7), *въ преложеній временій* (ІЗ 1609, 26 зв.), *свѣтъ очей монахъ* (ІЗ 1624, 37).

Іменники з давніми основами на **-es-* у род. мн. виступають здебільшого зі старим основами (із суфіксом *-ес-*) (157 випадків із 223-х зафіксованих

уживань цієї групи): **сѣ Нѣсѣ** (Букв. 1574, 53), **ѿ словесѣ** (ОБ 1581, 96 зв.), **Слози словесѣ** (Букв. 1664, 5), **чѹдесѣ зарею**, и **дѣлесѣ знамен(ь)ми** (ТрП 1648, 126), **вознесеса паче всѣ(х) древе(с)** (ПКП 1661, 35), **ѿ очесѣ члѣвѣческихѣ** (ПКП 1661, 8 нн), **по вчищеніи телесѣ** (МД 1666, 315), **тѣлесѣ ... не пощадимѣ** (МО 1680, 92), **болѣзни ... тѣлесѣ нашихѣ** (РО 1683, 74 зв.). Нові форми таких іменників (без суфікса **-ес-**) трапляються рідше (66 уживань із 223-х): **дѣл(ъ) свои(х)** (Лим. 1628, 11), **подражаніємѣ дѣлѣ добрыхѣ** (ПКП 1661, 42 зв.), **исполненіе дѣлѣ** (МД 1666, 286), **зло бысть ... наруганія ради святыхѣ тѣлѣ** (ПМ, 50), **да сѣтвориши столпы храмѣ, ѿ древѣ негниющихѣ** (ОБ 1581, 37/2), **вѣтви ѿ древѣ** (ЄвЛ 1644, 71). Інколи в межах однієї пам'ятки представлені однокореневі варіанти зі старими та новими основами: **Заповѣда же фараонѣ приставникѣмѣ дѣлесѣ людськихѣ** (ОБ 1581, 27) – **обращаета люди моѣ ѿ дѣлѣ ихѣ** (ОБ 1581, 27), **славяне от славныхѣ дѣлесѣ ... имя себѣ приобрѣтоша** (Син. 1680, 169) – **славныхѣ ради дѣлѣ ... даде ... привѣлей** (Син. 1680, 168), **исцѣляюще страсти ... тѣлесѣ нашихѣ** (Тр. 1646, 506) – **во вѣскресеніи тѣлѣ** (Тр. 1646, 137). Така варіативність закріплена в граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького, в яких у род. мн., як і в інших відмінках, для аналізованої групи слів рекомендовані як старі, так і нові форми: **ро(д). нѣѣ, и нѣсѣ** (ЗизГр, 30), **Ро(д): тѣхѣ древѣ** (СмГр, 90), **Ро(д): тѣхѣ словесѣ** (СмГр, 105).

У тексті граматики М. Смотрицького виявлена одна форма **писм(ъ)**: **Двогласнаѣ ... за приискрное писм(ъ) гречески(х) пишемаѣ** (18). В інших випадках, зокерма й у цій, **писма** в род. мн. має форму **писменѣ**: **во естествоѣ писменѣ** (10), **Слогѣ бѣваетѣ с(ъ) писменѣ** (38) і ін.

Давальний відмінок. Дав. в. мн. іменники середн. р. утворюють за допомогою закінчень **-омѣ, -емѣ** та, рідше, **-амѣ, -амѣ**. Традиційними в дав. мн. є закінчення **-омѣ** (для іменників з основами на ***-ǫ-**) та **-емѣ** (для іменників з основами на ***-jǫ-, *-es-, *-en-, *-et-**) [Вайан 1952, с. 115, 132; Селищев 1952, с. 89, 103]. Ці флексії функціонували у старослов'янській мові, переважно вони представлені в дав. мн. в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Німчук 2001, с. 31; Нариси 2008, с. 32, 35, 52]. Збереглися **-омѣ, -емѣ** як головні показники дав. в. мн. іменників середн. р. і в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. Закінчення **-омѣ** виступає після твердих приголосних, **-емѣ** – після м'яких: **обрѹчѣ колѣномѣ матерійномѣ** (ОБ 1581, 128), **къ ... Рѣвромѣ пристѹпи Гнѣимѣ** (ТрЦв 1631, 346), **кончина лѣто(м)** (ПКП 1661, 2 зв.), **наѹчит(ъ) Рвеніѣ къ сѣтымѣ мѣстомѣ** (ПКП 1661, 34 нн), **вчищеніе многимѣ** **прегрѣшеніємѣ** (ТрЦв 1631, 1), **вѣздасть кождѣ по дѣланіємѣ єго** (ЄвЛ 1644, 57), **Алѹмпій (навчить) подвижаніѣ рѹкодѣліємѣ** (ПКП 1661, 34 нн), **к(ъ) вѣчнымѣ жылицемѣ** (МО 1680, 44 зв.), **наѹчи насѣ вправданіємѣ твоимѣ** (Букв. 1692, 31). Зрідка (у *ВВ 1594* та *ІЗ 1624*) іменники на **-іє** у дав. мн. мають **-омѣ**: **імѣніомѣ ѿверженіе исправити** (ВВ 1594, 3/1 зв.), **достоит(ъ) прочитаніомѣ в(ъ)нимати** (ВВ 1594, 3/22 зв.), **нѣсѣ**

времени исправленїѡмъ (ВВ 1594, 46 зв.), оуподобитисѧ подвиженїѡмъ ... мѡжа (ВВ 1594, 32), Оставленїе съгрѣшенїѡмъ(ъ) (ІЗ 1624, 124).

Крім того, серед розглянутих форм дав. мн. іменників середн. р., як і чол., зафіксовані нові в цій групі закінчення **-амъ**, **-ѡмъ** (первісно характерні лише для іменників із давніми ***-а-**, ***-ја-** основами). Представлені вони порівняно невеликою кількістю вживань, хоча й відносно більшою, ніж у чол. р. (43 випадки зі 198-ми виявлених форм дав. мн. іменників середн. р.). Нові закінчення мають переважно іменники давніх ***-ѡ-**, ***-јѡ-** основ: **себе подлагаєтъ ... вѣсопреданїамъ ... и вѣшебскимъ знаменїамъ** (ІЗ 1624, 485), **изѡмѣющеса сицевымъ ... стр(а)данїамъ** (Лим. 1628, 45), **къ инымъ лукавствамъ ... преложи и се** (ПМ, 60), **не къ оружїямъ, ... но на молитву устремшася** (ПМ, 78), **Бл҃говоли написатисѧ Бл҃говѣстїамъ** (ЄвЛ 1644, 16 нн), **такъ придержитсѧ чреслникъ къ чресламъ мѡжа** (ПКП 1661, 36 зв.), **Наѡчи ма оправданїамъ** (МД 1666, 166), **Ревнѣйте ... житїа(м) ихъ** (ПКП 1661, 32), **Г(с)пжа вѣмъ имѣнїамъ** (РО 1683, 48), **тогѡ Писанїамъ(ъ) не вѣрѣете** (ЄвЛ 1697, 328 зв.).

Іменники з давньою основою на ***-es-** частіше виступають зі старим закінченням **-емъ** та суфіксом **-ес-**: **разѡмѣй словесемъ гнїмъ** (ОБ 1581, 7 нн), **оувѣрѣю словесе(м) ваши(м)** (ТрЦв 1631, 343), **святымъ наругася тѣлесемъ** (ПМ, 73), **учесемъ(ъ) ... прє(д)лагаю(т)сѧ** (Сл. 1629, 16 нн), **источи чѡдесемъ источникъ** (Тр. 1646, 453). Інколи трапляються форми на **-омъ** (очевидно, результат впливу іменників ***-ѡ-** основ), за винятком одного випадку, без суфікса: **началницѣ нѣсѣтъ волзнь бл҃гымъ дѣломъ** (ВВ 1594, 153 зв.), **къ вѣмъ дѣломъ злымъ** (Тр. 1646, 158), **воздати ... комѡждо по дѣло(м) егѡ** (ПКП 1661, 30 нн), **подобаше ... тѣломъ(ъ) вашимъ(ъ) не искати брашенъ** (Сл. 1629, 16), **Хранителя дшамъ и тѣломъ нашимъ** (Сл. 1629, 32), **мозолїе ... по телесомъ** (ІЗ 1624, 451). Зафіксовані також поодинокі форми на **-амъ** (із суфіксом і без): **совбразно естъ(ъ) гавѣ телеса(м) нетлѣнны(м) (бути)** (ПКП 1661, 20 нн), **ѡ росты нв(с)ныа очамъ(ъ) ѡвида** (МД 1666, 45).

Іменники з давньою ***-en-** основою представлені лише з традиційним закінченням **-емъ**: **подобна греческимъ писменемъ** (Азб. 1578, 50 зв.), **прозваша по именемъ свои(м)** (ОБ 1581, 77/2), **станите ... по племенемъ ваши(м)** (ОБ 1581, 128), **не прикасаєте(с) бремене(м)** (ВВ 1594, 130).

Виявлені форми на **-амъ**, **-ѡмъ** почали вживатися в церковнослов'янських текстах, очевидно, в результаті впливу української мови, в якій вони на цей час, за спостереженнями дослідників, хоча кількісно й не переважали, були достатньо поширеними [Керницький 1967, с. 77]. Ці форми звертають на себе увагу ще й у зв'язку з тим, що в граматиці М. Смотрицького для іменників середн. р. всіх типів у дав. мн. рекомендовані лише **-омъ**, **-емъ**: **Да(т): тымъ знаменїемъ** (139), **тымъ древо(м)** (90), **Да(т): тымъ словесемъ** (105), **Да(т): тымъ именемъ** (103), **Да(т): тымъ отрочате(м)** (102). Нові закінчення, поряд зі старими, подані в граматиці Л Зизанія: **Д.**

мѡрамъ, и морє(м) ... с̄п̄снїа(м), и с̄п̄сенїѡ(м) (35), Д. н̄б̄сѡ(м), и н̄б̄сам ... отрочатѡ(м), и отрочата(м) (30).

Орудний відмінок. В ор. в. мн. проаналізовані іменники середн. р. найчастіше мають традиційні для них закінчення **-ѡ**, **-и**, зрідка **-ми**, окремими вживаннями представлені також **-ами**, **-ами**.

Закінчення **-ѡ** виступає після твердих приголосних, **-и** – після м'яких і пом'якшених: **дѣйствѡ б̄л̄гоподобнѡми** (ОБ 1581, 14 нн), **многоразличнѡми коварствѡ** (Лим. 1628, 45), **всѣми ... чѡствѡ** (Тр. 1646, 507), **миры б̄лаговоннѡми** (ПМ, 79), **сѡ чадѡ своїми** (ПКП 1661, 71), **сѡ многими трєвлѣненїи** (ІЗ 1609, 12 зв.), **пѣнїи дѣхнѡми** (ТрЦв 1631, 379), **Ѣми ... оувѣщанїи оучашє** (ПКП 1661, 63), **орѡжїи дѣховнѡми** (МД 1666, 121), **златозарнѡми оученїи** (МО 1680, 116). Після **ц** і **цѡ** зазвичай представлене **-и**: **исповѣдѡши ли ... Б̄га, с̄щєствомъ нераздѣлимагѡ, лицѡ же раздѣлагѡ** (Тр. 1646, 98), **вѣдѣхъ мѡжа ...**, **оболчена рѡвици власнѡм(и)** (Лим. 1628, 18). Зафіксовано також кілька випадків, коли після **ц** використане **-ѡ**: **єдино сїа, три єст(с)тѡм(ѡ) и три лицѡ, єдинє Б̄є** (ТрЦв 1631, 415), **горєс(т)нѡми ср(д)цѡ до б̄га ... возваша** (ЛМГ, 28).

Серед проаналізованих іменників середн. р., як і чол., достатньо поширеним є також закінчення **-ми** (за походженням показник ор. мн. іменників з основами на ***-ї-**). З іменниками середн. р. воно засвідчене вже у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 116], поряд із традиційними закінченнями, подане для різного типу іменників і в граматиках кінця XVI – XVII ст.: **с̄п̄сє(н)ми, и с̄п̄сенїи** (ЗизГр, 35), **Временѡ. Времен(ѡ)ми** (ЗизГр, 30 зв.), **тѣми знаменми: и знаменїи** (СмГр, 140). Представлене **-ми** серед іменників середн. р. і в розглянутому матеріалі. Використовується, як і в чол. р., переважно після м'яких основ, майже в усіх зафіксованих випадках у похідних іменниках на **-їє**, причому **-їє** в ході творення форм усикається: **посланьми и писаньми своїми ... архїєп(с)па ... дойдохъ** (ОБ 1581, 5 нн), **своїми исправлен(ь)ми** (ВВ 1594, 130 зв.), **имѣньми ... оуцѣломѡдрати** (ІЗ 1609, 21), **богатѡми ... дарова(н)ми** (Сл. 1629, 77), **речєнми ... Ап(с)лѡвѡ** (ТрЦв 1631, 378), **нє писан(ь)ми просвѣщахѡса** (ЄвЛ 1644, 15 нн), **кими нє растлих(ѡ)са сѡгрѣшен(ѡ)ми** (Тр. 1646, 308), **сѡ слезами и въздыханми** (ПМ, 82), **извѣточєствовати б̄л̄годарєн(ѡ)ми** (ПКП 1661, 8 нн), **селєньми ... распространишасѡ** (Син. 1680, 171), **чюдєсѡ сїан(ь)ми** (МО 1680, 63). Форми на **-ми** з іншою будовою представлені поодинокими вживаннями: **сокровицими** (МД 1666, 135 зв.), **долєтѣти Крѡлми** (МД 1666, 106).

Іменники з давніми основами на ***-es-** та ***-en-** в ор. в. мн., за кількома винятками, мають традиційне закінчення **-ѡ**. При цьому іменники ***-es-** основ виступають здебільшого із суфіксом **-єс-**: **Словєсѡ твоими** (Тр. 1646, 455), **Єв(г)ским(и) словєсѡ г̄лат(и)** (ПКП 1661, 24), **кѡпно сѡ телєсѡ своїми прї(и)мѡ(т) мздѡ** (ПКП 1661, 30 нн), **Єго же ... житїє ... Нєсторѡ ... аки оукрашенное по(д)виги и чѡдєсѡ, свѣдїтелствѡєт(ѡ)** (ПКП 1661, 42 зв.),

вселеннѹ чудесты ѡзарившаа (МО 1680, 129), чръвленными писмены ... подписа (ТрЦв 1631, 170), славяне ... разными имены прозвашася (Син. 1680, 169). Уживання давньої форми іменників *-es-основ (з -ес-) та відносно нової (без -ес-), можливо, було лексично зумовлене. Про це свідчить те, що слово дѣло в усіх зафіксованих випадках має нову основу, навіть і тоді, коли знаходиться поряд з іншими іменниками *-es-основ, які мають -ес-: болѣзненѹ тѣмъ жизнь творахѹ, ... всѣми дѣлы іаже въ полахъ (ТрЦв 1631, 74), просвѣтиса добрыми дѣлы (ПКП 1661, 3), на оучащихъ (ТрЦв 1631, 74), словесы токмо а не дѣлы (ІЗ 1624, 282), пожити, дѣлы и словесы: добродѣтелъное жителство въсприемлюще (Букв. 1681, 65).

Закінчення -ами (-ами) (первісно характерне лише для іменників з основами на *-ā-, *-jā-) в ор. в. мн. іменників середн. р., хоча й було рекомендоване в окремих випадках граматики Л. Зизанія і М. Смотрицького (т. мѡрами ЗизГр, 35; Тво(р): тѣми сердцами, и сердцы СмГр, 98), уживалося в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст., очевидно, дуже рідко. У розглянутому матеріалі зафіксовано всього кілька форм (9 із 330-ти виявлених) від іменників різних основ: по(д) лицами Хлѣба и вина (Сл. 1629, 21 нн), Четырма Лицами (ЄвКП 1697, 8 нн), нѣти молебны ... съ ... въздыханіями (ПМ, 53), животъ твой ѡ нихъ ... положенный, житіями ихъ воздаемъ (ПКП 1661, 4 нн), войсками ... Гору ... окривше (Син. 1680, 180), чѹдесами ... сілюще (МО 1680, 38).

Місцевий відмінок. У місц. в. мн. для іменників середн. р. зафіксовані закінчення -ѣхъ, -ехъ, -ихъ, -ыхъ, -ахъ, -лахъ.

Для іменників із давніми основами на *-ǫ-, *-jǫ- споконвічними є закінчення -ѣхъ (для *-ǫ-основ) та -ихъ (для *-jǫ-основ). Із цими закінченнями форми місц. в. іменників аналізованої групи зафіксовані в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 115], а також у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 32, 35–36]. Згодом у середн. р., як і в чол., очевидно, в результаті впливу іменників з основами на *-i- [Бевзенко 1960, с. 92] почало вживатися закінчення -ехъ, однак, на відміну від чол. р., не витіснило старішої флексії, а стало одним із варіантних показників місц. мн. Усі ці закінчення подані як варіанти в парадигмах у граматиці М. Смотрицького: ѡ тѣхъ древе(х), и древѣхъ (90), ѡ тѣхъ сердце(х), и сердцихъ (98), ѡ тѣ(х) знаменіе(х): и знаменіи(х) (140). У більшості зафіксованих випадків вони використовуються для творення місц. мн. іменників середн. р. *-ǫ-, *-jǫ-основ і в розглянутому матеріалі. Сфери вживання цих варіантів, як і в чол. р., розмежовані не чітко. Однак можна відзначити, що -ехъ, -ѣхъ виступають переважно після твердих основ (у чол. р. -ехъ частіше після м'яких), -ихъ – після м'яких: по трехъ лѣтєхъ (ОБ 1581, 87/2), въ ... лѣтєхъ (ІЗ 1609, 29 зв.), на мѣстєхъ (ІЗ 1624, 362), ѡ стѣхъ мѣстє(х) (ПКП 1661, 45), въ Брашнехъ (Сл. 1629, 52), на ребре(х) своихъ (ПКП 1661, 73 зв.), ѡ ... чадєхъ (ПКП 1661, 43 зв.), въ числѣхъ (Азб. 1578, 51 зв.), въ морѣхъ (ОБ 1581, 1/2), в(ъ) селѣхъ ... бысть ѡбиліе (ПКП 1661,

83 зв.), в поморїихъ морскихъ (ОБ 1581, 11 зв./2), въ ... злостраданїихъ (Лим. 1628, 45 зв.), ѡ своихъ съгрѣшенїихъ (Тр. 1646, 505), не унываемъ ... въ искушенїихъ (ПМ, 65), слнце планетъ совокуплетъ, въ дѣйствиихъ примирлетъ (ПКП 1661, 28). При цьому закінчення -єхъ є більш поширеним (зафіксовано 43 вживання), ніж -ѣхъ (28 уживань). Причина, можливо, в однаковій вимові літер ѣ та и, внаслідок чого -ѣхъ та -ихъ втратили відмінності при читанні.

Після ц і ц могли використовуватися як -єхъ, так і -ихъ: На сънмицеєхъ (ІЗ 1624, 2), въ Оучилицеєхъ (Сл. 1629, 14 нн), Ѡ ... Отрочицеєхъ (ЄвКП 1697, 11 нн), на сонмицихъ (ЄвЛ 1644, 82), въ ср(д)цеєхъ (ОБ 1581, 4/2). За таких умов могло також виступати й -ыхъ: на торжицыхъ (ВВ 1594, 107 зв.), на сонмицыхъ (ЄвЛ 1644, 29), на съборицыхъ (ЄвЛ 1644, 31), въ ср(д)цыхъ (ЄвЛ 1644, 25 зв.).

Крім того, в аналізованій групі достатньо поширеними є також закінчення -ахъ, -ѡхъ (105 випадків із 287-ми виявлених формовживань місц. в. іменників середн. р. *-ǫ-, *-jǫ-основ). Ці закінчення, як і закінчення дав. та ор. відмінків (-амъ, -ѡмъ, -ѡми), почали використовуватися в результаті впливу іменників *-ā-, *-jā-основ. Представлені вони в розглянутому матеріалі як після твердих, так і після м'яких основ. Хоча, можна відзначити, що переважну більшість тут становлять форми з -ѡхъ (-ахъ) від іменників на зразок писанїє, нареченїє: в писанїѡхъ (ОБ 1581, 8 нн), ѡ кончанїѡхъ (ГрЛ 1591, 40), ѡ нареченїѡхъ (ГрЛ 1591, 179), въ исправленїѡхъ (ІЗ 1609, 24), въ ... размышленїѡхъ (Тр. 1646, 255), въ словопрѣнїяхъ (ПМ, 81), на распѣтїѡ(х) (ТрП 1648, 473), в(ъ) ... житїѡхъ (ПКП 1661, 14 нн), в(ъ) ... Писанїѡ(х) (МД 1666, 105 зв.), на брачныхъ веселїях (Син. 1680, 174), въ имѣнїѡхъ (РО 1683, 41), на распѣтїѡ(х) (ЄвКП 1697, 138 зв.). Рідше трапляються форми на -ахъ, -ѡхъ від інших іменників: на ребрахъ (Лим. 1628, 12 зв.), на ... мѣста(х) (Сл. 1629, 49), въ пола(х) (ТрЦв 1631, 74), в(ъ) ср(д)цахъ (Тр. 1646, 255), въ пристанищахъ (ЄвЛ 1644, 8 нн), на свѣтилахъ (ПКП 1661, 28), на ... соборищах (Син. 1680, 175), в(ъ) жилищахъ (МО 1680, 93), въ сокровищахъ (ЄвКП 1697, 86). Таке порівняно широке вживання форм на -ахъ, -ѡхъ можна пояснити, очевидно (особливо, якщо врахувати, що в граматиці М. Смотрицького вони для іменників середн. р. не подані), впливом української мови, в якій ці утворення й серед іменників середн. р. були в XVI ст. вже доволі частотними [Керницький 1967, с. 79]. Сприяла активізації нових закінчень також, можливо, нечіткість у розподілі інших варіантних показників місц. мн.

Серед проаналізованих форм місц. в. мн. іменників середн. р. *-ǫ-, *-jǫ-основ виявлені, крім того, поодинокі утворення на -ѡхъ: въ иныхъ ... хждо(з)ствѡхъ (ВВ 1594, 9), ѡ съгрѣшенїѡхъ (ІЗ 1624, 234). Такі форми з'явилися, очевидно, в результаті впливу іменників чол. р., дослідники фіксують їх і в українських пам'ятках XVI ст. [Керницький 1967, с. 79].

Іменники з давніми основами на *-es- частіше мають традиційне закінчення -єхъ та елемент -ес- (102 випадки із 157-ми вживань місц. в. цієї

групи): **въ словесехъ** (ОБ 1581, 9 нн), **ѡ словесехъ** (ПКП 1661, 26 зв.), **на нѣсехъ** (ІЗ 1609, 11 зв.), **мзда ... на нѣсехъ** (ЄвЛ 1644, 11), **имамты храмниѡ ... на нѣсехъ** (ПКП 1661, 30 нн), **въ чѡдесехъ** (ПКП 1661, 87). Рідше (33 випадки із 157-ми) в такого типу формах трапляється **-ѣхъ** (очевидно, результат впливу іменників середн. р. **-ѡ-основ*): **радѣются на нѣсехъ** (ОБ 1581, 12 нн), у цій же пам'ятці: **прослава(т) ѡца ... иже на нѣсехъ** (ОБ 1581, 13 нн/2), **вънець на небесеѣхъ пріятъ** (ПМ, 80), **на нѣсехъ** (МО 1680, 182), **въ словесеѣхъ** (МО 1680, 98). Іменник **дѣло** міг у місц. мн. виступати з новою основою (без *-ес-*): **въ всѣхъ дѣле(х)** (ОБ 1581, 91 зв.), **ѡ дѣлехъ своихъ** (Тр. 1646, 81), **въ всѣхъ(ъ) дѣлехъ(ъ) своихъ(ъ)** (ПКП 1661, 21 зв.), **въ воинскихъ дѣлехъ** (Син. 1680, 172). Кількома вживаннями (5-ма із 157-ми) тут також представлено закінчення **-ахъ**: **на своихъ си телесахъ(ъ) пострадаша** (ПКП 1661, 16 зв.), **повѣдаху ... о нетлѣнныхъ телесахъ** (ПМ, 68), **повѣдаху о святыхъ тѣлахъ** (ПМ, 50), **въ очахъ** (МД 1666, 46).

Іменники з давніми основами на **-en-* у місц. мн. представлені частіше з традиційним закінченням **-ехъ** (27 із 34-х зафіксованих уживань цієї групи), хоча тут виявлене й нове **-ахъ** (7 із 34-х уживань): **по време́нехъ** (ОБ 1581, 10 нн), **в племене́хъ** (ОБ 1581, 121), **По многихъ време́нехъ** (ЛМГ, 22), **въ ... именахъ** (ГрЛ 1591, 20), **ѡ ... именахъ** (Сл. 1629, 25 нн).

Іменники з основою на **-et-* в місц. мн. представлені лише такими формами: **на ослатахъ** (ОБ 1581, 111 зв./2), **ѡ дѣтехъ** (ІЗ 1609, 22).

Ключний відмінок. У кл. в. мн., як і одн., іменники середн. р. мали ті ж закінчення, що й у наз.: **Порож(д)еніа ехїд(ъ)нина, како можете добраа глади** (ЄвЛ 1644, 39 зв.), **чада, время ... внимати** (Лим. 1628, 44 зв.), **что чада помыслите** (ПКП 1661, 81 зв.).

Двоїна

У двоїні іменники середн. р., як і чол., представлені порівняно невеликою кількістю вживань. Переважно це назви парних предметів (частіше слова **очи**, **оуши**) або іменники у сполуках із числівниками **два**, **оба**. Зафіксовані всі відмінкові двоїнні форми іменників середн. р., однак найчастотнішими є форми знах. в., інші представлені лише окремими випадками.

У наз. та знах. відмінках іменники середн. р. з колишніми **-ѡ-основами* мають, як і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 115; Селищев 1952, с. 89], закінчення **-ѣ**: **Сїа еста двѣ Крылѣ голубинѣ** (ПКП 1661, 33 нн), **Сѣа еста двѣ свѣтилѣ** (ПКП 1661, 33 нн), **да сътвориши ... столѣ** (ОБ 1581, 37/2), **поимъ двѣ говадѣ и раздрави** (ОБ 1581, 128/2), **прекланю колѣнѣ мои** (ОБ 1581, 3 нн), **повелитъ ... преклонити колѣнѣ** (Тр. 1646, 207), **прѣбы(ст) двѣ лѣтѣ** (ПКП 1661, 46 зв.), **извѣствѣют(ъ) двѣ Ѣст(с)твѣ быти** (ЄвКП 1697, 8 нн). Зрідка такого типу слова у наз. в. виступають із закінченням **-а**: **два поприца** (Лим. 1628, 39 зв.), **Два предлагаа дѣйства** (ТрЦв 1631, 21). Іменники з давніми **-jѡ-основами* у знах. в. мають закінчення **-а** (**-а**): **на два положеніа** (ОБ 1581, 56 зв.), **жен(ъ)скій же двѣ иматъ кончаніа** (ГрЛ 1591,

49). У старослов'янській мові закінчення **-а** (**-а**) мали іменники з ***-ǫ-**, ***-jǫ-** основами лише чол. р. [Селищев 1952, с. 88–89]. Двоїнні форми іменників середн. р. з такими закінченнями не зафіксовані [Вайан 1952, с. 115; Селищев 1952, с. 89]. Відсутні вони також і в церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 32]. Однак у граматиці М. Смотрицького для них рекомендовані саме закінчення **-а**: **Име(н): Ви(н): и Зва(т): та сердца** (97), **та знаменїа** (139). Ці форми є, очевидно, результатом впливу іменників чол. р.

Іменники з давніми ***-es-** основами (**очи, оуши**) у знах. в. дв. виступають переважно з закінченням **-и** (як і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 136]): **възложитъ рѣцѣ свои на очи твои** (ОБ 1581, 22 зв.), **очи твои виж(д)ѣ** (Лим. 1628, 41), **К(ъ) тебѣ въ(з)ведо(х) очи мои** (ТрЦв 1631, 377), **ѣтверждѣ на та очи мои** (ПКП 1661, 33 нн), **еже въ оуши слышите** (ПКП 1661, 43 зв.). Поряд із формою **очи**, представлена й форма з **-ѣ** та чергуванням **к//ц'** перед ним: **ископа обѣ оцѣ свои** (Лим. 1628, 41) (у цій же пам'ятці на цій же сторінці: **очи свои изведе** Лим. 1628, 41), **ѣтверждѣ на та оцѣ мои** (Тр. 1646, 60) (також: **къ дѣгломъ очи възводащи, ... мѣтса** Тр. 1646, 607), **благодарю тя, Господи, отверзшаго ... оцѣ слѣпому** (ПМ, 68) (також: **водою священною очи ... омывъ, исцѣленіе пріймеши** ПМ, 69).

Крім того, зафіксовані форми наз. та знах. відмінків іменників колишніх ***-es-** основ із закінченням **-а** (із суфіксом **-ес-** та без нього): **Сїа еста двѣ ... очеса Г(с)на** (ПКП 1661, 33 нн), **телеса стѣх(ъ) ... Ап(с)лъ Петра и Павла** (ПКП 1661, 28 нн), **обрѣтох(ъ) на конецъ книги два слова Несторїа** (Лим. 1628, 32). Такі форми відсутні у старослов'янській мові, однак загалом відповідають рекомендованим граматикою М. Смотрицького: **Име(н): Ви(н): и Зва(т): та словеса** (104), **та древа** (90).

Іменники з давньою основою на ***-et-** у знах. в. дв. представлені лише з традиційним **-и**: **да възметъ ... два крѣти** (ОБ 1581, 51 зв.).

У род. та місц. дв. іменники середн. р. мають традиційні закінчення **-ѣ, -їю**: **ѣ двою лѣтѣ** (ЄвКП 1697, 5 зв.), **множа(и)ше двою временѣ** (СмГр, 421), **въ кровѣ крилѣ твою** (ТрП 1648, 253), **ѣ очїю моею** (ТрЦв 1631, 204), **прамѣ очїю егѣ** (Тр. 1646, 554), **отъ очїю его** (ПМ, 68), **дѣтицѣ или два на плещѣ своєю носѣце** (Лим. 1628, 13), **родила еси ... єдинаго Хѣ Бѣ въ двою сѣществѣ** (ТрЦв 1631, 414), **во оушїю моею** (ЄвКП 1697, 192), **въ очїю вашею** (ЄвКП 1697, 75 зв.). В останньому випадку двоїнна форма вжита замість множинної.

Форми дав. та ор. відмінків розглянутих іменників середн. р. утворені за допомогою закінчень **-ѣма, -има**: **оузрѣ Серафимѣвъ ... двѣма крылѣма ... нѣги закрьвающи(х)** (ПКП 1661, 33), **очима помизаетъ** (ПМ, 71), **пре(д) очима моима** (ПКП 1661, 75), **Исцѣлителя ... Блг(д)рнѣми си очима види(т)** (МД 1666, 216).

Особливістю аналізованої групи іменників є те, що тут виявлені помилково ужиті двоїнні форми. У знах. в. окремі слова виступають із

закінченнями місц.: **вѣзми ихъ на рамы свою** (ОБ 1581, 66), **Прп(д)внѣй ... ницѣ падѣ на колѣнѣ, мѣаше ... Бѣ** (ПКП 1661, 82 зв.).

Серед розглянутих іменників серед. р. також виявлені випадки, коли замість двоїни вжита множина: **слогѣ єсть сложеніє двохъ малыхъ писменъ** (род. мн. замість род. дв. **писменѣ**) (ГрЛ 1591, 8), **во прикасаніи двохъ реченій** (замість **реченію**) (ГрЛ 1591, 181), **труки ... преложеніем двох словес** (замість **словесу**) **азбучных, турки прозвалися** (Син. 1680, 170), **вблеченнаѣ мѣстомѣ** (замість **мѣстома**) **двомѣ сѣцимѣ кончаємомѣ и предкончаємомѣ** (ГрЛ 1591, 180).

1.3. Відмінювання іменників жіночого роду

Однина

Називний відмінок. Іменники жін. р. в наз. в. представлені із закінченнями **-а (-ѧ)**, нульовим, рідко **-и** та **-ы**.

Іменники з давніми основами на ***-ā-**, ***-jā-** мають переважно закінчення **-а, -ѧ**: **сарра вѣди имѧ ей** (ОБ 1581, 7), **Книга Дѣлній** (ІЗ 1624, 5), **весна дшамѣ** (ТрЦв 1631, 344), **вѣрѣтеса тѣ жаба** (ПКП 1661, 85 зв.), **да изведе(т) земаѧ дшѣ** (ОБ 1581, 1/1), **унія множитися нача** (ПМ, 61), **вѣра потопаи ма** (МД 1666, 120). Після **ц, ш, ч, цѣ** в усіх випадках використовується **-а**: **долица носитѣ доимѣѧ** (ОБ 1581, 66), **егѡ же не была еси наследница** (ТрЦв 1631, 54), **стрѣте егѡ ... вдовица** (ПКП 1661, 80), **дша его** (ОБ 1581, 45/2), **жертвеннаѣ Притча** (ТрЦв 1631, 77), **Пища ихъ** (ПКП 1661, 53).

Частина іменників із колишніми основами на ***-jā-** в давнину в наз. в. могли мати закінчення **-и** (**богыни, сѣдїи, милостыни** та ін.). Ця група слів була невеликою й непродуктивною, тому дуже рано іменники, що входили до її складу, почали використовуватись у наз. в. одн. з більш поширеним для ***-jā-**основ закінченням **-ѧ** (**богинаѧ, сѣдїѧ, милостынаѧ**). Такі форми з'являються уже в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 119; Ван-Вейк 1957, с. 255–256], зафіксовані вони, хоча й як рідкісні, в церковнослов'янській мові східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 20]. У східнослов'янських мовах процес поширення **-ѧ (-я)** на форми наз. в. з колишнім закінченням **-и** відбувався активніше [Шульга 1982, с. 186], і в українських ділових пам'ятках уже XIV – XV ст. форми наз. в. на **-и (-ы)** трапляються лише для окремих слів (**княгини, пани**) [Самійленко 1964, с. 96; Примушко 2001, с. 27], поодинокими вони також є і в XVI ст. [Керницький 1967, с. 82; Чепіга 1997, с. 231]. У розглянутому матеріалі більшість іменників, які в давнину могли мати в наз. в. **-и**, виступають із закінченням **-ѧ (-ѧ)**: **кїгїнаѧ ... бл҃гоч(с)тїва вѣше** (ЛМГ, 9), **держи(т)са во мнїсѣ(х) ... гордынаѧ** (Лим. 1628, 36 зв.), **изыйдет(ѣ) іако мѣнїѧ** (ТрЦв 1631, 38), **да вѣдетѣ м(с)тынаѧ твоѧ в(ѣ) тайнѣ** (ЄвЛ 1644, 15 зв.), **Стынаѧ пред ними** (ПКП 1661, 14 нн), **пристѣпи к(ѣ) немѣ єдина рабынаѧ** (ЄвКП 1697, 100). Флексія **-и** в такого типу словах трапляється лише зрідка: **да вѣдетѣ м(с)тыни твоѧ в(ѣ) тайнѣ** (ВВ 1594, 70 зв.), **Бѣ же тѣ Марїа Магдалыни** (ТрЦв 1631, 237), **Магдалыни же власы своими ...**

Цр(с)твіє Бжїє ҃лови (МД 1666, 105), инокини же ... ископа обѣ оцѣ свои (Лим. 1628, 41), пристѹпи к(ъ) немѹ єдина рабѹни (ЄвЛ 1644, 98), прїйде дѣвица Персанѹни (Лим. 1628, 3), Бѹсть во сіа Княгини Лаховица (ПКП 1661, 7). У ПМ закінчення -и позначене літерою ѣ: княгинѣ сіа велми благочестива бѹше (ПМ, 67), княгинѣ, падиши на землю, рече (ПМ, 67). Форма з варіантним закінченням -я представлена в цій пам'ятці більшою кількістю вживань: княгиня ... іерея ... изгнати повели (ПМ, 61), Княгиня Анна Корецкая (ПМ, 66), прїйде во градѹ, иде жѣ обиташе княгиня (ПМ, 67).

Збереженню в окремих випадках давнього -и сприяла традиційність більшості обстежених текстів, а також, можливо, граматики М. Смотрицького, у якій, поряд із -а, подано й закінчення -и: таа сѣѹна, или сѣѹни (81).

Іменники з давніми основами на *-ї- в наз. одн. в усіх випадках мають нульові закінчення (які виникли в результаті занепаду зредукованих): смѣть разлѹчитѣ (ОБ 1581, 121 зв./2), часть слова (ГрЛ 1591, 61), да вѣдетѣ ревность (ВВ 1594, 92 зв.), блг(д)ѣ ѹмѣ дадеса (ТрЦв 1631, 346), облегчись ему болезнь (ПМ, 51), дрѹгаа мѹсль прїйде (ПКП 1661, 88), скѹдость бѣ во все(м) (ПКП 1661, 55). Прикінцеві щ, ш, р тут могли бути як твердими (частіше), так і пом'якшеними (форми графічно закінчувалися, відповідно, на ѣ або ѣ): минѹла ... немоцѣ (ОБ 1581, 7/2), Помощѣ наша (ТрЦв 1631, 3), влѣзе мѹшь (ПКП 1661, 70), вса тварѣ тебе славитѣ (ТрЦв 1631, 415), сицеваа вещь (ОБ 1581, 13 нн), Вса тварѣ измѣнашеса страхомѣ (ТрЦв 1631, 204).

Також із нульовими закінченнями в переважній більшості випадків виступають іменники з давніми основами на *-ї-: любовѣ вѣ оумѣ ихѣ (ОБ 1581, 42/2), велїа ... бѣ любо(в) (ПКП 1661, 23), кровь ваша (ВВ 1594, 129 зв.), Крѹвѣ егѹ на насѣ (ТрЦв 1631, 167), обратиса іатрѣ твоа (ОБ 1581, 121 зв./2). Зі старим закінченням -ѹ, характерним первісно для іменників цієї групи, зафіксовані лише слова неплодѹ, любѹ і свекрѹ: жена емѹ вѹше неплодѹ (ОБ 1581, 116 зв.), велика в(ѣ) ниѹ(ѣ) бѣ любѹ (Лим. 1628, 36 зв.), из(ѣ)сакне(т) любѹ многи(ѹ) (ЄвЛ 1644, 83 зв.), Раздѣлитса ... свекрѹ на невѣстѹ (ЄвКП 1697, 253). Про те, що -ѹ вже загалом не сприймалося як закінчення наз. в. свідчить виявлений в ОБ 1581 випадок уживання форми свекрѹ як форми род. в. [Булич 1893, с. 184]: рѹѹ же иде вѣслѣдѣ свекрѹ своєа (ОБ 1581, 121 зв./2).

Іменник церковѣ у більшості випадків у наз. в. виступає з нульовим закінченням: чиста єсть ... Цѣркѣ (Лим. 1628, 23), церковѣ ... создана бѹсть (ПМ, 59), Каа то єсть Цѣркѣ (ПКП 1661, 66). Крім того, виявлена форма на -и (церкви), яка є старослов'янським новотвором [Вайан 1952, с. 138]: мѣсто то, идѣ же нїѣ ... Печерска(а) Цѣрки, сіаетѣ (ПКП 1661, 14), возрадѹваса пречистаа Цѣрки воспрїємши своєгѹ свѣтил(ѣ)ника (ПКП 1661, 89 зв.), ч(с)тнаа Цѣрки ... поет(ѣ) (МО 1680, 116). Ця форма засвідчена граматикую М. Смотрицького. Крім того, варто відзначити, що автор допускає ширше вживання форм на -ѹ, -и в наз. в. одн. жін. р. Після парадигми іменника мати в

граматиці подані (у наз. в.) й інші, що відмінюються за цим зразком: **ґице**, **любовь** /или **любѣ**: **неплодѣ** /или **неплодѣ**: **дщерь** /или **дщи**: **церковь** /или **церкви**: **кровь** /или **крѣви**: **свекровь** /или **свекрѣ**: и про(ч) (121).

Іменники з давніми основами на *-er- (**мати**, **дщи**) в наз. в. зафіксовані переважно зі старим закінченням -и: **прише(д) азъ и мѣти твоа** (ОБ 1581, 17 зв.), **Мѣти егѡ пре(д)стоаше** (ТрЦв 1631, 169), **Мати же егѡ мнѡгѡ поиска** (ПКП 1661, 50), **роди емѡ ... дщи пантефрѣйна** (ОБ 1581, 22 зв./2), **ґниде дщи фараонова** (ТрЦв 1631, 91), **дщи Болеслава** (ПКП 1661, 7). Поодинокими вживаннями представлені також утворення з нульовим закінченням: **дщерь твоа** (Букв. 1681, 51; Букв. 1692, 54). У граматиці М. Смотрицького для іменника **мати** подані варіантні форми: **таа матерь**: **или мати** (120).

Родовий відмінок. У род. в. одн. більшість іменників жін. р. мають закінчення -ѣ, -и, окремі групи -а, -а, -е. Зрідка трапляється також -ѣ.

Іменники з давньою основою на *-ā- виступають переважно з традиційним закінченням -ѣ: **петлѣ съ синетѣ** (ОБ 1581, 37), **без винѣ** (ГрЛ 1591, 136), **законѣ работѣ** (ТрЦв 1631, 7 нн), **повѣдѣ знаменѣ** (ТрЦв 1631, 19), **образѣ ... славѣ** (Тр. 1646, 756), **ѡ пещерѣ** (ПКП 1661, 55). Після г, к, х майже завжди представлене -и: **ѡ ноги** (ОБ 1581, 91 зв./2), **ѡ влаги** (ОБ 1581, 12 зв.), **ѡ книги** (Лим. 1628, 32 зв.), **от ... туги** (Син. 1680, 182), **искѡсъ сѣа мѡки** (Лим. 1628, 14 зв.), **хлѣбѣ ... испекѡт(ѣ) ѡ мѡки** (ПКП 1661, 85 зв.), **ѡ рѡки Гѣна** (ПКП 1661, 38), **днѣ Пасхи** (ТрЦв 1631, 169). Лише у *ВВ 1594* виявлені форми на -ѣ: **ѡ мѡкѣ** (19). Необхідність уживання в цих випадках саме -и (а не -ѣ) відзначена й у граматиці М. Смотрицького: **Вса склоненѣ сегѡ на /га: ка: ха кончащаааа имена ... Ихѣ же Родительнѣй ... на /и, не на ѣ** (68).

Форми род. в. іменників із *-jā-основами у старослов'янській мові мали закінчення -а [Вайан 1952, с. 117]. Це закінчення збереглося й у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 21], воно рекомендоване також граматиною М. Смотрицького: **тоа Ладѣа** (78), **тоа мрежа** (72), **тоа ґѣтына** (81). Разом із тим, слід відзначити, що вже здавна закінчення -а почало витіснятися закінченням -и, спочатку характерним лише для іменників з основами на *-ī-. Випадки заміни -а дослідники фіксують уже в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XII ст. [Житецький 1987, с. 88; Німчук 2001, с. 31; Нариси 2008, с. 21–22]. З ходом часу -а (-а) як показник род. одн. іменників жін. р. в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян усе більше відступало на задній план. Це, зокрема, підтверджує й граматика М. Смотрицького, в якій автор для деяких іменників (колишніх *-jā-основ) допускає форми на -и: **тогѡ пѣаници: тоа пѣаница** (74), **тогѡ вѡраци /и тоа вѡраца** (75). Про це свідчить і матеріал обстежених пам'яток, у якому форми род. одн. з закінченнями -и представлені (серед іменників колишніх *-jā-основ) достатньо великою кількістю вживань (зафіксовано 334 випадки з -а, -а та 292 з -и).

Причому кількісні співвідношення між варіантами в межах окремих пам'яток демонструють те, що з середини XVII ст. форми на **-и** все більше активізуються й починають загалом переважати. Зокрема, в обстежених вибірках із *ОБ 1581* виявлено 27 утворень на **-а**, **-а** й 7 на **-и**. Цифри для інших пам'яток: *ГрЛ 1591* – 7 і 2, *ВВ 1594* – 7 і 6, *Розм.* – 0 і 1, *ІЗ 1609* – 2 і 1, *ІЗ 1624* – 11 і 3, *СмГр* – 7 і 0, *Лим. 1628* – 28 і 23, *Сл. 1629* – 36 і 6, *ПМ* (20-ті – 30-ті роки XVII ст.) – 14 і 20, *ТрЦв 1631* – 12 і 9, *ТрЦв 1642* – 27 і 0, *ЄвЛ 1644* – 41 і 5, *Тр. 1646* – 10 і 14, *ТрП 1648* – 48 і 3, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 7 і 25, *ПКП 1661* – 15 і 93, *МД 1666* – 6 і 14, *Син. 1680* – 2 і 12, *МО 1680* – 3 і 4, *РО 1683* – 13 і 0, *ЄвКП 1697* – 2 і 44. В обстежених букварях виявлені лише поодинокі форми род. одн. іменників **-jā*-основ, у всіх випадках вони мають традиційне закінчення **-а**. Особливо яскраві свідчення того, що нове закінчення (**-и**) в аналізованій групі поширювалося, дає зіставлення *ЄвЛ 1644* і *ЄвКП 1697*. У переважній більшості випадків форми род. одн. іменників **-jā*-основ на **-а**, **-а** із *ЄвЛ 1644* у *ЄвКП 1697* мають відповідники з **-и** (що видно і з наведених цифр): **Без(ъ) притча же не гл҃аше имъ** (*ЄвЛ 1644*, 125) – **без(ъ) Притчи же не гл҃аше имъ** (*ЄвКП 1697*, 127 зв.), **моли єго, ѿ земл҃а ѿст҃упити** (*ЄвЛ 1644*, 203) – **моли єгѡ ѿ земл҃и ѿст҃упити** (*ЄвКП 1697*, 208 зв.), **възлюбѣши Г(с)да Б҃га ... ѿ всеа дш҃а твоєа** (*ЄвЛ 1644*, 232 зв.) – **возлюбѣши Г(с)да Б҃га ... ѿ всеа дш҃и твоєа** (*ЄвКП 1697*, 240) і ін.

Таким чином, хоча в граматиці М. Смотрицького для більшості іменників жін. р. (колишніх **-jā*-основ) рекомендовано в род. одн. лише традиційне закінчення **-а**, форми на **-и** в тогочасній практиці також допускалися. Це підтверджують наведені цифри, а також велика кількість однокорених варіантів з обома закінченнями, які виявлені в більшості обстежених пам'яток: **проби даже до земл҃а** (*ОБ 1581*, 11 зв.) – **покрыша лице земли** (*ОБ 1581*, 71 зв./2), **ѿ всеа дш҃а вашеа** (*ОБ 1581*, 82) – **до раздѣленїа дш҃и и дх҃ѡ** (*ОБ 1581*, 12 нн), **изшедѣ ѿ земл҃а Халдейскїа** (*ІЗ 1624*, 143) – **ѡ естествоѣ ... земли** (*ІЗ 1624*, 300), **изыйде ѿ келїа** (*Лим. 1628*, 36) – **посредѣ келїи** (*Лим. 1628*, 6 зв.), **Уставѣ великїа вечерн҃а** (*Сл. 1629*, 7) – **Начало вечерни** (*Сл. 1629*, 97), **падѣ на лице земл҃а** (*ТрЦв 1631*, 8 нн) – **земли ѡснованїа подвижашася** (*ТрЦв 1631*, 204), **ѿ тл҃а мїръ въздвиже** (*ТрЦв 1631*, 415) – **тебе слави(м) тли потребител҃а** (*ТрЦв 1631*, 375), **Гї нѣсе и зє(м)л҃а** (*ЄвЛ 1644*, 36) – **Вы есте соль земли** (*ЄвЛ 1644*, 11), **столпѣ огненѣ ѿ земл҃а до Нѣси** (*ПКП 1661*, 65 зв.) – **ѿ земли во взятсѣ Цр҃квѣ** (*ПКП 1661*, 65 зв.), **мл҃твами пр(с)тыа б(д)ца** (*ЛМГ*, 2) – **мл҃твѣ ... б҃ци** (*ЛМГ 37*).

Іменники з основами на **ц** могли мати (крім **-а**) закінчення як **-и** (рідше), так і **-ы** (частіше): **ис темницѣ** (*ТрЦв 1631*, 1), **увѣривше словесемъ дѣвицѣ** (*ПМ*, 63), **Храм(ъ) Успенїа ... Б҃ци** (*ПКП 1661*, 33 нн), **мл҃твами Б҃ци** (*Тр. 1646*, 550), **в(ъ) Платокѣ том седмици** (*ПКП 1661*, 85 зв.).

Кількома вживаннями в розглянутому матеріалі представлені форми род. в. одн. іменників жін. р. на **-ѣ**. Причиною його використання є, можливо, сплутування у вимові літер **ѣ** та **и**. Більшість зафіксованих форм із **-ѣ** мають у

тих же пам'ятках однокореневі відповідники на **-и**: **Ўрицаєши ли сѧ сатангы ... и всеѧ гордынѣ егѡ** (Тр. 1646, 44) – **Ўрицаюсѧ сатангы ... и всеѧ гордынѣ егѡ** (Тр. 1646, 44), **пакѡ же нѡѡ ѡ землѣ** (ПКП 1661, 12 нн) – **ѡ земли бо взатсѧ Црѣкѣѡ** (ПКП 1661, 65 зв.), **ѡ сп(с)нѣи дшѣѡ** (ПКП 1661, 66) – **ѡ сп(с)нѣи дшѣи** (ПКП 1661, 80 зв.).

Іменники жін. р. з колишньою основою на ***-ї-** в род. в. одн. в усіх випадках мають давнє закінчення **-и**: **въ время рати** (ОБ 1581, 2 нн), **ради съитости** (ВВ 1594, 3/35 зв.), **ѡ ... вѣщи** (ТрЦв 1631, 74), **столпѣ крѣпости** (Тр. 1646, 175), **отъ повести** (ПМ, 57), **ѡ печали** (ПКП 1661, 80).

Іменники з давніми основами на ***-ї-** та ***-er-** у род. одн. зафіксовані із закінченнями **-є** та **-и**. Традиційним для цих груп іменників є закінчення **-є**. Здебільшого воно використовувалося в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 137, 138], а також у церковнослов'янських пам'ятках східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 49–50]. Саме це закінчення для такого типу іменників рекомендоване й граматиною М. Смотрицького: **Ро(д): том матерє** (120). У поясненні після парадигми зазначено: **Сице, любовь /или любѣ: неплодѣ /или неплодѣ: дщєрь /или дщи: цєркѡвь /или цєркви: кровь /или крѡви: свєкровь /или свєкрѣ: и про(ч)** (121). Провідним є давнє закінчення для аналізованої групи іменників і в розглянутому матеріалі (**-є** мають 177 формовживань род. одн. із 250-ти виявлених серед іменників ***-ї-**основ і 58 із 66-ти серед іменників ***-er-**основ): **вє(т)хѡсть Црѣкѣѡ** (ОБ 1581, 4 нн), **запустѣнїє цєркѣѡ** (ПМ, 62), **Гласѣ кровє** (ПКП 1661, 76 зв.), **ради любвє** (ОБ 1581, 4 нн), **ради ... любвє** (Тр. 1646, 175), **огн(ь) любвє Бжїѧ** (ПКП 1661, 22 зв.), **Млѣтвами ... своєѧ Мѣрє** (Тр. 1646, 507), **кланѧтисѧ ѡбразѣ ... матерє** (ЛМГ, 21), **въ празник Успенїѧ Богоматєрє** (ПМ, 70).

Разом із тим, у розглянутому матеріалі не є рідкісними й форми род. в. одн. на **-и** (73 із 250-ти формовживань род. одн. іменників ***-ї-**основ і 8 із 66-ти ***-er-**основ). Вони, хоча й у порівняно невеликій кількості, виявлені в більшості обстежених пам'яток: **Црѣкви зиж(д)итєлю** (ТрЦв 1631, 21), **на зданїє ... Црѣкви призва** (ПКП 1661, 79), **ѡ крови** (Тр. 1646, 455; ЄвЛ 1644, 101), **не достоит(ѣ) ми ... причаститисѧ брашнѣ, исполнѣ сѣщѣ крови** (ПКП 1661, 76), **имѧ же мѣри єго саломїѡѣ** (ОБ 1581, 56 зв./2), **въ обители матери єго** (ПМ, 55), **Снѣ Мѣри своєѣ** (МД 1666, 241). Такі форми (із закінченням **-и** всупереч рекомендаціям граматики М.Смотрицького) є свідченням подальшої дії тенденції до поширення **-и** в род. в. одн. на всі іменники жін. р. з основами на м'які приголосні. Діяла ця тенденція протягом достатньо тривалого часу, про що свідчать пам'ятки старослов'янської мови, в яких подібні форми на **-и** (поряд із **-є**) уже представлені [Вайан 1952, с. 137–139].

Таким чином, обстежені пам'ятки демонструють подальше поширення закінчення **-и** в род. в. одн. серед іменників жін. р. Збереження давніх **-ѧ** та **-є** пояснюється традицією, а також, очевидно, впливом граматики М. Смотрицького.

Давальний відмінок. У дав. в. одн. іменники жіноч. р. мають закінчення **-ѣ** та **-и**. Окремими вживаннями представлено також **-є**.

Іменники з давніми основами на ***-ā-**, ***-jā-** виступають із традиційними закінченнями, відповідно, **-ѣ** та **-и**: **къ женѣ** (ОБ 1581, 116), **слава силѣ твоей** (ТрЦв 1631, 19), **къ вѣрѣ ... прихощѣ** (Тр. 1646, 117), **къ Пещерѣ** (ПКП 1661, 89), **къ той тишинѣ** (МД 1666, 3), **къ шъротѣ** (МО 1680, 51), **пра(в)дѣ твоей** (Букв. 1692, 25), **повѣдаше братїи** (ОБ 1581, 17 зв.), **въскр(с)ни Бѣ сѣдѣ земли** (ТрЦв 1631, 239), **свѣци же возженой сѣцей, творитѣ ... начало** (Тр. 1646, 554), **поклонитисѣ стѣни** (ПКП 1661, 50 зв.). Перед **-ѣ** в усіх випадках представлені чергування **г, к, х // з', ц', с'**: **Книзѣ же житїи** ... **Поухала** (ПКП 1661, 9 нн), **мѣцѣ преданѣ вѣдетѣ** (ВВ 1594, 106 зв.), **прїйдоша ... къ рѣцѣ** (ПМ, 78), **къ рацѣ** (МО 1680, 128 зв.).

Розрізнення закінчень **-ѣ** та **-и** є достатньо послідовним, що демонструють, зокрема, випадки, коли форми на **-ѣ** та **-и** знаходяться поряд: *При Єремїи Могилѣ, воєводѣ* (ПМ, 79). Лише зрідка (у *ПКП 1661*, *ПМ* та *Син. 1680*) трапляються форми з **-ѣ** замість **-и**, зафіксовані й однокореневі варіанти з обома закінченнями: **къ пресвятѣй Богородицѣ** (ПМ, 79), **къ княгинѣ** (ПМ, 62), **ко княгини** (ПМ, 66), **не мѣжескіѣ єстѣ дшѣ, ... напаст(ь)ми прогнанѣ вѣгити** (ПКП 1661, 63 зв.), **тѣцанїє ... дшї твоей на ѣспѣх(ъ) єст(ъ)** (ПКП 1661, 59). Трапляються й форми з **-и** замість **-ѣ**: *пресвятѣй Дѣви* (ПМ, 72), тут же: **къ ... Дѣвѣ** (ПМ, 72).

Інші іменники (з колишніми основами на ***-ī-**, ***-ū-** та ***-er-**) практично в усіх випадках у дав. в. одн. мають давнє закінчення **-и**: **къ своєй погибели** (ОБ 1581, 11 нн), **слава власти твоей** (ТрЦв 1631, 19), **до третей яди вкушаше** (ПМ, 66), **брани належащей, мнѣзи ... падоша** (ПКП 1661, 67), **идаше ... ноци сѣци темнѣй** (ПКП 1661, 58), **повиненѣ є(с) крови** (ВВ 1594, 123), **Церкви съвокѣплени ... да вѣдѣтѣ** (Тр. 1646, 206), **сеґо Цркви ... желати** (МД 1666, 270 зв.), **оугодити любви Бжїєй** (ПКП 1661, 21 зв.), **повѣда ... мѣри** (ОБ 1581, 116 зв./2), **мѣюсѣ ... тогѣ ... Мѣри** (ПКП 1661, 80 зв.), **къ дщери** (ТрЦв 1631, 91). Виняток становлять окремі форми на **-є** (від іменників різних основ), виявлені переважно в *ОБ 1581*: **рече ноємнинѣ къ рѣѣ** (ОБ 1581, 121 зв./2), **въслѣдѣ патровѣ** (ОБ 1581, 121 зв./2), **мертвечинѣ ихѣ да не прикасаєтсѣ** (ОБ 1581, 87), **къ ... Бѣє** (Букв. 1664, 10). А також поодинокі утворення на **-ѣ** від іменників ***-ū-**основ: **къ Любовѣ** (МД 1666, 285 зв.), **къ ... Црkvѣ** (МО 1680, 21).

Знахідний відмінок. Форми знах. в. одн. іменників жіноч. р. в розглянутому матеріалі мають закінчення **-ѣ**, **-ю** та нульове.

Іменники з давніми основами на ***-ā-**, ***-jā-** представлені з традиційними закінченнями **-ѣ** (після твердих приголосних) та **-ю** (після м'яких): **на нивѣ** (ОБ 1581, 121 зв./2), **въ ... ползѣ** (ГрЛ 1591, 3), **въ тмѣ** (Сл. 1629, 22 нн), **мздѣ ... прїѣша** (Тр. 1646, 136), **в(ъ) Пещерѣ** (ПКП 1661, 87 зв.), **въ зє(м)лю** (ОБ 1581, 56 зв./2), **въ Н(д)лю** (ТрЦв 1631, 40), **волю творитѣ** (Тр. 1646, 157),

в(ъ) келію (ПКП 1661, 84 зв.). Після ц, ш, ж, жд, ци використовується переважно -Ѹ: да дастъ ... баграницѸ и червленицѸ (ОБ 1581, 42), шболче(н) во власницѸ (Лим. 1628, 43), прийми сию плащеницу (Розм., 145), сътвори ... дшѸ (ОБ 1581, 1/1), положисте стражѸ (ТрЦв 1631, 413), пицѸ подати (ПКП 1661, 68 зв.), надеждѸ имамъ (Лим. 1628, 14 зв.), въ ... одеждѸ швлече (ПКП 1661, 49 зв.). У ВВ 1594, поряд із формами на -Ѹ, представлені вживання на -ю: ѡцѣтѣвает(ь) си дшю (3/24) (також: дшѸ ... погѸбити 57 зв.). У ЛМГ іменники з основами на р могли мати, крім -Ѹ, також закінчення -ю: нача(т) же пещерю рити (20, 10, 11); во стѣю лаврю (10), також: во стѣю ... лаврѸ (6).

Іменники з давньою основою на *-й- в усіх випадках у знах. в. мають нульові закінчення: да сътвори ... мл(с)тъ (ОБ 1581, 121 зв.), да възметъ ... горъсть мѸки (ОБ 1581, 46 зв.), дадите ... власть (ВВ 1594, 105 зв.), воздвиже ... брань (Лим. 1628, 40 зв.), Се Трїѡдъ ... приносимъ (ТрЦв 1631, 1 нн), пакость хотихъ сътворити (ПМ, 51). Після ц, ш, ч та р в такого типу формах представлена здебільшого літера ѣ, інколи ь: тмѸ нарече ноцѣ (ОБ 1581, 1), просвѣщааа ноцѣ (ПКП 1661, 42 зв.), сътворите вещь сію (ТрЦв 1631, 74), раж(ъ)жите пещѣ (ТрЦв 1631, 272), подаахѸ ... помощѣ (ЛМГ, 4), въ помощѣ (Тр. 1646, 402), се видѣ мѸшѣ (ПКП 1661, 70), слышавъ рѣчѣ (ОБ 1581, 128/2), прилежите ... ноцѣ сію (ОБ 1581, 71 зв./2), в(ь) пещѣ (ВВ 1594, 94), преиде(т) всакъ оружникъ ... на сѣчѣ (ОБ 1581, 77), всю твар(ъ) къ похваленію ... подвигош(а) (ПКП 1661, 10 нн), Цр(с)кѸю оутварѣ (ТрЦв 1631, 170). Із ѣ та ь в кінці зафіксований іменник скорбѣ: въ скорбѣ твою постигнѸтъ тѡ (ОБ 1581, 82), МнѡгѸ же скорбѣ ... злыи дѸси творахѸ (ПКП 1661, 73 зв.).

Здебільшого нульові закінчення у знах. в. мають також іменники з давніми основами на *-й- та *-er-. Прикінцеві приголосні цих форм також могли бути твердими або пом'якшеними (після них уживалися як ѣ, так і ь): въ Церковѣ (Тр. 1646, 209), церковъ созда (Син. 1680, 177), цѣловаше свекровѣ свою (ОБ 1581, 121 зв./2), любовѣ имѸтъ (Тр. 1646, 255), кровѣ твою ... положи ... Іисѣ (Тр. 1646, 554), видѣхѸ Цркъѣ (ОБ 1581, 4 нн), сѣкрыемъ кровѣ (ОБ 1581, 17 зв./2), сотворите любовѣ (Лим. 1628, 48 зв.), призва Матерѣ (ТрЦв 1631, 91), чти ѡца и мѣрѣ (ВВ 1594, 152 зв.), имѣаше ... дщѣрѣ (Лим. 1628, 50). Із закінченням -ы зафіксований іменник прелюбы: иже ... пѸститѣ женѣ ... и оженитсѡ иною, прелюбы творитѣ, и женѡйсѡ пѸщеницею прелюбы дѣетѣ (ОБ 1581, 5/10 зв./2; ЄвЛ 1644, 64 зв.; ЄвКП 1697, 65), не прелюбы сътвориши (ОБ 1581, 5/3 зв.; ЄвЛ 1644, 13 зв.; ЄвЛ 1690, 13 зв.; ЄвКП 1697, 65).

Орудний відмінок. В ор. в. іменники жіноч. р. мають закінчення -ою, -єю та -ію.

Іменники з колишніми *-ā-, *-jā-основами в ор. в. представлені з традиційними -ою (після твердих приголосних) та -єю (після м'яких і пом'якшених, також після ц, ж, ш): Наставилъ еси правдою (ОБ 1581, 32/2), сѣ бѣдою (ІЗ 1609, 2), клѡтвою сіе оутверди (Тр. 1646, 138), на(д) Пещерою

(ПКП 1661, 89), **съвладиша землею** (ОБ 1581, 71 зв.), **мо(л)нією низложен(ъ)** (Лим. 1628, 39), **съ братією** (ПМ, 53), **волею вѣією** (ЛМГ, 34), **пшеницею** (ОБ 1581, 12 зв.), **десницею ... испыта** (ТрЦв 1631, 255), **подаемое ... ложицею** (Тр. 1646, 255), **дшею очищен(ъ)** (ПКП 1661, 13 нн), **постникъ павлааса лжею** (ПКП 1661, 18). Після жд частіше виступає -єю, зрідка трапляється й -ою: **покры одеждею** (ОБ 1581, 111 зв.), **нѣждею** (ІЗ 1624, 90), **вдѣанна видащи одеждею** (ТрЦв 1631, 239), **нуждею отворзе двери** (ПМ, 61), **надеждою ... оутѣшаеми** (Тр. 1646, 137), **бѣст(ь) ми ... власница вдеж(д)ою** (ПКП 1661, 23), **съ ... нуждою** (Син. 1680, 183).

Крім того, одним уживанням у розглянутому матеріалі представлене нетрадиційне для іменників із давньою основою на *-jā- закінчення -ью: **предъ свѣтлою недѣлью святыхъ Пасхи** (ПМ, 62).

Іменники з колишньою основою на *-ī- в ор. в. одн., за винятком кількох випадків, виступають із закінченням -ію: **разгнѣваса гаростію** (ОБ 1581, 77), **посыпа перстію главѣ** (ТрЦв 1631, 32), **спси твоєю мл(с)тію** (Тр. 1646, 454), **съ радостію** (Розм., 63), **вса словом и прем(д)ростію сотвори** (ПКП 1661, 82), **со радостію** (ПКП 1661, 82), **посѣти ихъ бл҃гдатію** (ЛМГ, 4). Форми ор. в. на -ю (без попереднього ї), широко вживані в українських ділових пам'ятках ХVІ ст. [Керницький 1967, с. 90], в розглянутому матеріалі поодинокими випадками представлені лише в ЛМГ та РО 1683: **пугъ воловъ зо всею снастю** (21), **врати из(ь) чела(д)ю** (21), **слѣпота естъ частію невинности** (РО 1683, 37 зв.), **смертію покарано** (РО 1683, 52 зв.).

У ПМ та РО 1683, крім того, зафіксовано кілька форм на -єю: **преступника ... казною обличить** (ПМ, 57), також: **казнію** (ПМ, 73), **подъ постелею его** (ПМ, 76), **благодатією Божією** (ПМ, 71), також: **благодатію** (ПМ, 64), **нѣсть зде радости гаже не растворяет(ъ)са печалією** (РО 1683, 65). Таке ж закінчення, поряд із -ію, має в ор. в. іменник **мати**: **наваждена матерію** (ЄвЛ 1644, 48), **вбрѣтоша отроча съ Марією матерією его** (ЄвЛ 1644, 4 зв.), **не погорди мтрією твоєю** (Букв. 1681, 56). Такі форми з'явилися, очевидно, в результаті впливу іменників із колишніми *-jā-основами (**землею, братією**).

Також традиційне закінчення -ію мають у розглянутому матеріалі форми ор. в. іменників із давніми основами на *-ī-: **кровію его** (ОБ 1581, 7), **Заклинаю тѣ ... Кровію** (Тр. 1646, 41), **кровію ввагренно** (ПКП 1661, 54), **съ любовію** (ОБ 1581, 4 нн), **Прослави себе ... любовію** (ПКП 1661, 21 зв.), **пре(д) всею Црквію** (Тр. 1646, 119), **съ ... Црквію** (ПКП 1661, 25 нн).

Іменники з колишніми основами на *-ī- та *-ī- в окремих випадках (в ОБ 1581, ГрЛ 1591 та ЛМГ) могли мати в ор. в., крім -ію, також закінчення -ню: **очиститъ домъ кровію** (ОБ 1581, 51 зв./2), **благодатію вѣію** (ГрЛ 1591, 3 зв.), **вещи лютостию ѳстрашени** (ГрЛ 1591, 137), **дша ... наполниша жалостию** (ЛМГ, 6), **по(д) властію** (ЛМГ, 19), **помощію вѣією** (ЛМГ, 24), **кротостию** (ЛМГ, 25), **со теплою церковію** (ЛМГ, 26).

Місцевий відмінок. У місц. в. одн. іменники жініч. р. представлені із закінченнями **-ѣ**, **-и**, в окремих випадках **-є**.

Іменники з давніми основами на ***-ā-**, ***-jā-** мають переважно традиційні закінчення, відповідно, **-ѣ** та **-и**: **на трапезѣ** (ОБ 1581, 61/2), **въ ... школѣ** (ГрЛ 1591, 2), **въ поучинѣ** (ІЗ 1609, 12 зв.), **в(ъ) пещєрѣ** (ТрЦв 1631, 4), **в(ъ) хлѣвинѣ** (ПКП 1661, 74), **в добротѣ** (МО 1680, 98), **въ Славѣ** (ЄвКП 1697, 146), **въ пѣстѣни** (ОБ 1581, 77), **в(ь) зємли** (ВВ 1594, 4), **в мл(с)тѣни** (Лим. 1628, 22 зв.), **на вечєри** (ТрЦв 1631, 134), **въ выи** (ПМ, 50), **в(ъ) Поварни** (ПКП 1661, 59 зв.), **в(ъ) притчи** (МД 1666, 181 зв.). Прикінцеві **г**, **к** перед **ѣ** переходять у **з'**, **ц'**: **въ Книзѣ** (ТрЦв 1631, 8 нн), **в(ъ) заслѣзѣ** (Тр. 1646, 550), **въ рѣцѣ** (ОБ 1581, 101 зв.), **в(ь) грамматицѣ** (ГрЛ 1591, 6), **въ Бѣлиловцѣ и Бѣлгородцѣ ... монастыри ... согради** (ПМ, 68), **на ... рѣцѣ** (ПКП 1661, 11), **въ Африцѣ** (Син. 1680, 167).

Розрізнення закінчень **-ѣ** та **-и** проведено значною мірою послідовно. Лише в невеликій кількості форм зафіксовано вживання **-и** замість **-ѣ** або навпаки. До них насамперед належать форми з основами на **ц**, **ш**, **жд**, після яких були можливі як **-и**, так і **-ѣ**, навіть і в межах однієї пам'ятки: **На павечєрници** (ТрЦв 1631, 93) – **въ лѣчицѣ** (ТрЦв 1631, 91), **въ Тр(о)ици** (Тр. 1646, 118) – **въ Кр(с)тилицѣ** (Тр. 1646, 61), **на колєсниц(и)** (ПКП 1661, 60 зв.) – **на Горницѣ** (ПКП 1661, 25), **на ... дѣи** (ПКП 1661, 12 зв.) – **в дѣѣ** (ПКП 1661, 17 зв.), **в ... вдежди** (ПКП 1661, 60 зв.) – **въ вдеждѣ** (ПКП 1661, 56). Зрідка варіантні закінчення (**-ѣ** або **-и**) могли мати іменники й з іншими прикінцевими приголосними основи: **въ Геєннѣ** (Тр. 1646, 118) – **въ геєнни** (Тр. 1646, 42), **на зємлѣ** (ПКП 1661, 14) – **по зємли** (ПКП 1661, 17 нн), **на зємлѣ** (МД 1666, 2) – **на зємли** (МД 1666, 3), **въ Пѣстѣнѣ** (МД 1666, 106) – **въ Пѣстѣни** (МД 1666, 106). Наявність закінчення **-и** у формах на зразок **въ шѣйци** (як і у відповідних утвореннях від іменників чол. та середн. родів) є, за спостереженнями дослідників, особливістю церковнослов'янської мови української редакції, у церковнослов'янських текстах, виданих на цей час у Москві, переважали форми з **-ѣ** [Булич 1893, с. 196; Врадий 1984, с. 8; Кузьминова 2006, с. 564].

Інколи серед іменників з ***-ā-**, ***-jā-** основами трапляються форми місц. в. одн. із закінченням **-ы**: **видитѣ отроча ... въ кравнийцы** (ТрЦв 1631, 91), **вбращєтє на сѣой пещєрты ... мѣжа** (ЛМГ, 6).

Серед проаналізованих форм місц. в. одн. іменників із давніми основами на ***-ā-** виявлено, крім того, кілька утворень на **-є**: **въ ... лаврє** (Лим. 1628, 44) (частіше **в(ъ) лаврѣ** Лим. 1628, 28 зв.; 29; 31; 36 зв. і ін.); **в(ъ) ра(з)єєлине** (ТрЦв 1631, 206), **в долине** (ОБ 1581, 111 зв./2), **въ пещєре** (ПМ, 50).

Інші іменники жініч. р. (з давніми основами на ***-ī-**, ***-ū-** та ***-er-**) мають у місц. одн. переважно закінчення **-и** (традиційне для іменників ***-ī-** та ***-er-** основ): **въ плоти** (ОБ 1581, 8 нн), **на тверди** (ОБ 1581, 1/2), **в страсти** (ГрЛ 1591, 181), **в(ъ) гордости** (ВВ 1594, 21), **въ кротости** (ТрЦв 1631, 54), **в ... жизни** (Тр. 1646, 453), **въ вєси** (ПМ, 52), **въ ... печали и скорби** (ПКП 1661,

63 зв.), **въ ... Цркви** (ОБ 1581, 14 нн; ТрЦв 1631, 1 нн), **въ крови** (ТрЦв 1631, 37), **въ любви** (ТрЦв 1631, 21; Тр. 1646, 139), **въ дщери Бавлуиштей** (ІЗ 1624, 9). Зрідка трапляються форми місц. в. від іменників *-ї-, *-ї-основ на -ѣ: **на твердѣ** (ПКП 1661, 80 зв.), **о любовѣ** (ПКП 1661, 80 зв.) (частіше **о**, (**въ**) **любви** ПКП 1661, 78 зв.; 22 і ін.), **в(ъ) Цркви** (ПКП 1661, 11) (частіше **въ**, (**о**) **Цркви** ПКП 1661, 89 зв.; 79 зв. і ін.), **въ Цркви** (МД 1666, 405 зв.), **въ кровѣ** (Син. 1680, 183).

Для іменників із колишніми основами на *-ї- в місц. одн. традиційним є закінчення -є. Таких форм у розглянутому матеріалі не виявлено. Вони були представлені в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 136], однак уже в церковнослов'янській мові східних слов'ян XI – XIII ст. дослідники фіксують лише -и [Нариси 2008, с. 51].

Кличний відмінок. У кл. в. іменники жіноч. р. одн. мають закінчення -о, -є та -и.

Іменники з основами на *-ā-, *-jā- у кл. в. представлені, як і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 117], із закінченнями -о (після твердих приголосних) та -є (після м'яких і пом'якшених): **Преч(с)таа Дво** (Тр. 1646, 555), **не вѣруеши о жено глаголомъ моимъ?** (ПМ, 62), **Радѣса Невѣсто** (МД 1666, 420 зв.), **пресвѣтаа звѣздо** (МО 1680, 129), **о ... Дво Мріє** (ПКП 1661, 15 нн). Після **ц**, **ш**, **ж** завжди виступає -є: **Бце ... радѣса** (ТрЦв 1631, 54), **ми пре(д)стани Вл(д)чце** (Тр. 1646, 607), **о Царице небесная** (ПМ, 71), **горе тебѣ, окаянная душе** (ПМ, 76), **госпоже, зѣло та люблю** (Лим. 1628, 40 зв.). У поодиноких випадках назви істот аналізованої групи в кл. в. мають закінчення, які дорівнюють наз. в.: **зѣло ми на пакость еси, о страстница** (Лим. 1628, 18 зв.). Такі форми характерні також для назв неістот: **Бл(с)вите всакъ дождъ и роса ... Га** (ТрЦв 1631, 275).

Іменники колишніх *-ї-основ кл. в. утворюють за допомогою закінчення -и. Усі виявлені форми такого типу є формами назв неістот, ужитими з переносними значеннями: **радости моа избави ма ѿ вѣшедших(ъ) ма** (Тр. 1646, 60), **Радѣса Вл(д)чце всѣ(х) помощи, радости и покрове** (Тр. 1646, 506), **о м(д)рости предвѣчнаа** (ПКП 1661, 14 нн).

Закінчення -и в кл. в., як і в називному, мають також форми іменників *-ї- та *-er-основ: **радѣса Цркви Бжаа** (ТрЦв 1631, 39), **Не рѣдай мене Мти** (ТрЦв 1631, 239), **Послѣшай о мати** (ПКП 1661, 46 зв.), **Веселиса ... дщи Іер(с)лимова** (ТрЦв 1631, 37), **Слѣши дщи** (МО 1680, 158). Крім того, один раз зафіксована форма *дщери* (очевидно, результат впливу іменників *-ā-основ): *Прекрасная дщери* (Розм., 181).

Множина

Називний відмінок. Форми наз. в. мн. проаналізованих іменників жіноч. р. утворені за допомогою закінчень -ы, -и, -ѣ та -а.

Іменники з давніми основами на *-ā- мають переважно традиційне закінчення -ы: **горы подвижаша** (ОБ 1581, 111 зв.), **въсташа ... дѣвцы**

(ВВ 1594, 47), *растѹпишася водѹ* (Лим. 1628, 7 зв.), *Үбоѡша же сѧ Бабѹ* (ТрЦв 1631, 74), *волны ... престаѡа* (ПМ, 55), *слезы проливахуся* (ПМ, 68), *Звѣзды не(с)ныѧ* (МД 1666, 300). Після задньязыкових представлєне здебільшого закінчення *-и*: *оудержашася рѹки ихѹ* (Лим. 1628, 8 зв.), *истѣкаютѹ рѣки* (ОБ 1581, 12 нн/2), *прїйдоша рѣки* (ЄвЛ 1644, 21 зв.), *не престаѡа слѹги* (ТрЦв 1631, 274). Рїдко (в *ОБ 1581*) трапляються також форми на *-ы*: *ѡмѹютсѧ ногѹ ваша* (ОБ 1581, 7/2).

Іменники з давніми **-jā*-основами у старослов'янській мові в наз. в. мн. мали лише закінчення *-ѧ* [Вайан 1952, с. 117]. Пізніше воно почало поступатися місцем бїльш поширеному серед іменників жїн. р. загалом закінченню *-и*. Про нестїйкїсть *-ѧ* свїдчать форми наз. в. на *-ѣ*, зафіксованї дослідниками ще в церковнослов'янських пам'ятках схїдних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 23]. З ходом часу процес витїснення *-ѧ*, очевидно, продовжувався, однак воно, хоча й не було єдино можливим засобом творення наз. мн. іменників **-jā*-основ, зберїгало свою продуктивнїсть. Це пїдтверджує граматика М. Смотрицького, в якїй для іменників жїн. р. аналізованої групи в парадигмах подано лише *-ѧ*: **Име(н): тїѧ ладїѧ** (78), **Самаранѹнѧ** (80), **Стїѹнѧ** (82). Щоправда, для іменників чол. р. **-jā*-основ представленї форми на *-и*: **Име(н): тїи юноши** (73), **Захарїи** (77), **сѹдїи** (79). У граматицї Л. Зизанїя для такого типу іменників рекомендовано лише *-ѧ*: **И(м). паницѧ** (33), **И. сѹдїѧ** (33 зв.).

Певну стїйкїсть традиційного закінчення в аналізованїй групї засвїдчує й розглянутий матерїал, у якому форми на *-ѧ* (після *ц* та *ш* також і на *-ѧ*) кїлькїсно переважають (їх 49 із 73-х виявлених формовживань наз. мн. іменників **-jā*-основ): *слѹнечнаѧ зара сѹкрѹвахѹсѧ* (ТрЦв 1631, 412), *Ѡрожецѹ, таже свинїѧ гадахѹ* (МД 1666, 361), *ѡслица пасѧхѹсѧ* (ТрЦв 1631, 92), *сѹвзѹ(и)доша ... квѡлесница* (ТрЦв 1631, 4), *тако овца Пастѹырѧ ... похвалающе* (ПКП 1661, 38 зв.), *сокрѹваютсѧ птица* (ПКП 1661, 29), *не послѹшашѧ ихѹ ѡвца* (ВВ 1594, 128 зв.), *прїйдоша птица* (ЄвЛ 1644, 42), *Мурносица женѹ ... прише(д)шїѧ* (Букв. 1671, 33), *грѣшныхѹ дѹша ... Ѡходѡтѹ* (Тр. 1646, 136), *взѹйдоша дѹша ... на Нѣо* (ПКП 1661, 30 нн).

Не є особливо рїдкїсними в цїй групї й форми з новими закінченнями (*-и*, інколи *-ѣ*, *-ы*) (24 вживання із 73-х): **Исторїи повѣствѹютѹ** (ПКП 1661, 25), **ѧки Рожи в тернїи** (МД 1666, 105), *капли дождевныѧ* (Син. 1680, 183). Після *ц* в такого типу формах інколи виступає *-ы*: *птицѹ да оумножатсѧ* (ОБ 1581, 1/2), *Ѡца ... ѡвцѹ ... стрежахѹ* (ЛМГ, 12), **Ѡѧкѡ агницѹ, и ... юницѹ, такѡ Бжїѧ голѹбницѹ ... принесостесѧ ... зиждителю** (МО 1680, 92 зв.). В окремих випадках (у *ІЗ 1624*, *ЛМГ* та *Син. 1680*) закінчення могло бути позначене літерою *ѣ*: **Банѣ ма҃гчайшы(х) творѡтѹ земледѣлецѹ** (ІЗ 1624, 177), **вѹрѣ и на насѹ нападаютѹ** (ІЗ 1624, 484), **тамо житє(л)ствѹютѹ инокїнѣ** (ЛМГ, 12), *иде же нынѣ Египет, муринскїѧ землѣ* (Син. 1680, 167), *кулѣ от ... стрелбы* (Син. 1680, 183).

Іменники жїн. р. з давньою основою на **-j-* в наз. мн. виступають із традиційним закінченням *-и*: **да ѡсѹжденникѡ(м) голени переѡїютсѧ**

(ТрЦв 1631, 169), **Сынове твои акъ лѣторасли** (Тр. 1646, 406), **вѣтшаша кѡсти моа** (Тр. 1646, 60), **обители многи сѣтъ** (ПКП 1661, 55), **восташа ... скѡрби** (ПКП 1661, 5 нн). Зрідка в таких формах трапляється **-ы: не сѣтъ рѣчы** (ВВ 1594, 2), **вѣтвы ... израстоша** (ПКП 1661, 16 нн).

Іменники з основами на ***-й-** серед розглянутих форм наз. мн. представлені лише поодинокими вживаннями: *Свѣдомъ суть церкви от них ... созданные* (Сильв., 222).

Лише словом **дци** представлена в наз. мн. група іменників колишніх ***-er-**основ. В обстежених пам'ятках воно виступає в наз. в. мн. як із закінченням **-и** (традиційним для нього в цій формі), так і з новим **-а**: **изыйдѣтъ дщери ... пласати** (ОБ 1581, 121/2), **злы сѣтъ дщери ханаанскы** (ОБ 1581, 11 зв./2), **Бѣша же емѣ сынове се(д)мѣ, и дщери три** (ТрЦв 1631, 75), **дщера егѡ пїлхѣ вино** (ТрЦв 1631, 92), **Раж(д)ают(ъ) же сѡ емѣ ... дщера** (ТрЦв 1631, 206), **Многи дщера стажаша богатство** (ПКП 1661, 37 зв.). Такого типу іменники з закінченням **-а** в наз. в. мн. в старослов'янській мові не представлені, не фіксують їх дослідники й у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції [Нариси 2008, с. 52]. Лише закінчення **-и** рекомендовано для них і в граматиці М. Смотрицького: **Име(н): тїа матери** (120). Хоча в граматиці Л. Зизанія подано **-а: И(м). дщера** (39). Уживання форми наз. в. мн. **дщера** в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. зумовлено, очевидно, тим, що **-а** (**-а**) в цій формі сприймалося як характерна риса саме церковнослов'янської мови, особливо на фоні відсутності такої форми в мові українській.

Родовий відмінок. У род. в. мн. іменники жін. р. мають нульові закінчення, а також **-ій** та **-ей**.

Іменники з давніми основами на ***-ā-**, ***-jā-** форми род. в. мн. утворюють у переважній більшості випадків за допомогою нульових закінчень (які були закономірним продовженням старослов'янських **-ъ** та **-ь**): **взѡ ... козлицѣ ѿ козѣ** (ОБ 1581, 116 зв./2), **пло(д) ни(в)** (ОБ 1581, 87), **ѿ вѡ(д) ...**, и **ѿ рѣкъ** (ТрЦв 1631, 37), **горныхѣ силѣ Чинове** (Тр. 1646, 156), **ѿ ... вѣдѣ** (Тр. 1646, 555), **сто гривенѣ злата** (ПКП 1661, 79 зв.), **ѿ четырехѣ стїхїи** (Тр. 1646, 136), **сѣтъ же просодїи деса(т)** (ГрЛ 1591, 178), **на созданїе келїи** (ЛМГ, 20). Якщо основи таких іменників закінчувалися збігом приголосних, вставні голосні здебільшого не використовувалися: **ѿ ... сквернѣ** (Тр. 1646, 136), **молитвѣ ради** (ПМ, 74), **почиваютѣ братїа, ... ра(д) Млѣтвѣ** (ПКП 1661, 55 зв.), **три возѣ делѣ** (ПКП 1661, 69 зв.). Рідко трапляються форми із вставними голосними: **овенѣ ѿ овецѣ** (ОБ 1581, 46 зв.), **зрѣнїемѣ сѣдебѣ твоихѣ** (Тр. 1646, 101).

Інокли в цій групі форм трапляються утворення на **-ей**, **-ій** (уплив іменників ***-i-**основ): **весь м(с)ць пасте, дондеже изыдетѣ из ноздрїи вашихѣ** (ОБ 1581, 66), **да сотвориши петлей и** (ОБ 1581, 37/2), **не терпимѣ того ... зрѣти ... ѿ вѣрей навѣтѣема** (ІЗ 1624, 217). Такі форми від деяких

іменників аналізованої групи дослідники фіксують і в українських пам'ятках XVI ст. [Керницький 1967, с. 95].

Іменники з колишніми *-ї-основами в род. в. мн. мають закінчення **-ій** або **-ей**. Традиційним для цієї групи слів є **-ий**. Воно представлене в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 120], за рідкісними винятками, вживається в церковнослов'янській східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 46] і пізнішого часу [Воронич 2013, с. 133], а також рекомендоване (як **-ій**) і граматикою М. Смотрицького: **Ро(д): тѣхъ заповѣдѣй** (119). Це закінчення використовувалося й у східнослов'янських мовах на ранніх етапах їхнього розвитку. Однак уже з XIII ст. у східнослов'янських пам'ятках на місці **-ий** починає з'являтися **-ей** [Бевзенко 1960, с. 82]. Згодом в українській мові форми на **-ей** набувають усе більшого поширення, і в XVI ст. в пам'ятках із південно-східних регіонів вони стають навіть єдино можливими [Керницький 1967, с. 95]. Процес активізації **-ей**, очевидно, не без впливу української мови відбувався й у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст., про що, зокрема, свідчить граматика Л. Зизанія, автор якої допускає варіантні закінчення (**-ій** або **-ей**) для подібних іменників: **нѡцѣй, и нѡцѣей** (28 зв.). Підтверджує це й розглянутий матеріал, у якому обидва закінчення представлені (серед форм род. мн. іменників *-ї-основ) приблизно однаковою кількістю вживань із деякою перевагою нових утворень на **-ей** (зафіксовано 77 формовживань з **-ій** і 80 із **-ей**): **шесть вѣтвѣй** (ОБ 1581, 37), **сѣдѣм ... мѣслѣй** (ТрЦв 1631, 54), **попраніє ... кознѣй** (Тр. 1646, 63), **отъ множества ядѣй** (ПМ, 66), **на оумерцвленіє похотѣй** (ПКП 1661, 40), **всѣхъ ... тварей зиждитель** (Тр. 1646, 20), **отъ костей** (ПМ, 50), **добродѣтелей степени пройдоша** (ПКП 1661, 32 нн), **по ... морю страстей** (МД 1666, 150 зв.). Виявлена значна кількість однокоренових форм із варіантними закінченнями, часто й у межах однієї пам'ятки: **осми частей слова** (ГрЛ 1591, 1) – **сего же частѣй осмѣ** (ГрЛ 1591, 9), **въ единѣ ѿ ноцѣй** (Лим. 1628, 35) – **во единѣ ѿ ноцѣй** (Лим. 1628, 46 зв.), **побченіємъ заповѣдей твоихъ** (Сл. 1629, 17) – **пѣтем(ъ) заповѣдѣй твои(х)** (Сл. 1629, 78), **страхом(ъ) Хвѣх(ъ) стр(с)тей** (ТрЦв 1631, 412) – **ѿ страстѣй** (ТрЦв 1631, 58), **оученіє заповѣдѣй** (ЄвЛ 1644, 51 зв.) – **законѣ заповѣдей** (ЄвЛ 1644, 4 нн), **браней из(ъ)вбраженіа** (ПКП 1661, 25) – **ради бранѣй** (ПКП 1661, 23 нн). Відносно широке використання утворень на **-ій** було особливістю церковнослов'янської мови української редакції порівняно з тогочасною московською. Ще С. Булич звернув увагу на те, що форми на **-ій** Острозької Біблії (1581 р.) в Московській Біблії (1663 р.) часто мають відповідники на **-ей** [Булич 1893, с. 144, 166, 167–168]. Наявність виправлень **-ій** на **-ей** у московських списках граматики Л. Зизанія й у виданні 1648 р. граматики М. Смотрицького констатує дослідниця О. А. Кузьміна [Кузьміна 1996, с. 17; 2006, с. 569]. Очевидно, форми на **-ій** підтримувалися українською мовою. За спостереженнями І. М. Керницького, у XVI ст. в пам'ятках галицького походження вони переважають [Керницький 1967, с. 95]. Упливом живого мовлення науковці

пояснюють також те, що в граматиці М. Смотрицького рекомендовано тільки **-ій** [Кузнецов 1958, с. 35; Німчук 1985, с. 109].

Для іменників із колишніми основами на ***-ī-** та ***-er-** традиційними в род. мн. є нульові закінчення, з ними вони використовувалися в старослов'янській мові та церковнослов'янській східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [Вайан 1953, с. 137; Нариси 2008, с. 52]. У розглянутому матеріалі іменники аналізованої групи в род. мн. мають закінчення **-ій** (**-ий**), **-ей** (почали вживатися, очевидно, в результаті впливу іменників ***-ī-**основ): **ѡ ... бл҃гостоа́нїи ... Цр҃квїй** (Тр. 1646, 62), **из(ъ)л҃упиша храмъѣ церкви(й)** (ЛМГ, 29), **множество церквей** (Син. 1680, 72). Слово **дци** в *ОБ 1581* з усіма вказаними варіантними флексіями зафіксовано на одній сторінці: **да не помешѣи женѣѣ дщериѣ ханаанескъ** (ОБ 1581, 11 зв./2), **поими ... женѣѣ дщериѣ лавана** (ОБ 1581, 11 зв./2), **поиметъ ... женѣѣ дщериѣ землѣ сел** (ОБ 1581, 11 зв./2). Форми на зразок **церквїй**, **дщериѣ** рекомендовані й граматиками Л. Зизанія і М. Смотрицького: **ро(д). дщериѣ** (ЗизГр, 39), **ро(д). матерѣ(й), и матерїй** (ЗизГр, 38), **Ро(д): тѣхъ матерїй** (СмГр, 120).

Давальний відмінок. У дав. в. мн. іменники жін.р. мають закінчення **-амъ**, **-амъ**, **-емъ**, в окремих випадках **-омъ**.

Іменники з давніми основами на ***-ā-**, ***-jā-** представлені переважно з традиційними закінченнями **-амъ** (після твердих приголосних) та **-амъ** (після м'яких і пом'якшених): **дасѣ странамъ** (ОБ 1581, 87), **оуподобѣса дѣва(м)** (ВВ 1594, 46 зв.), **тайнамъ ... побчатѣса** (ТрЦв 1631, 7 нн), **Млѣтвамъ ... Бци** (Тр. 1646, 550), **бѣ бѡ рѣза(м) дѣлател(ь)** (ПКП 1661, 64), **повѣдаше инокинямъ** (ПМ, 64), **стежа(м) моимъ** (ПКП 1661, 3). Після **ц**, **ш**, **ж** в більшості випадків виступає **-амъ**, лише у *ВВ 1594* виявлені утворення з **-омъ**: **оградѣ овца(м) да согради(м)** (ОБ 1581, 77), **застѣпни(к) в(ъ)довицам(ъ)** (ПКП 1661, 79 зв.), **началствовати дшамъ** (Лим. 1628, 5 зв.), **дарѣи ... дшам(ъ) ... мл(с)тъ** (ТрЦв 1631, 379), **всѣмъ ... вел(ь)можамъ** (ПКП 1661, 48), **пастырѣ естъ овца(м)** (ВВ 1594, 3/36 зв.), **попеченїє дшамъ** (ВВ 1594, 128 зв.).

Зрідка серед іменників із колишніми основами на ***-ā-** трапляються форми дав. мн. на **-омъ**: **не можете дати плѣвѣ людемъ къ зданїю плинфомъ** (ОБ 1581, 27), **исчадїє ехїднѡмъ Іовда** (ТрЦв 1631, 135). Поодинокі форми такого типу дослідники фіксують і в українських пам'ятках цього часу [Керницький 1967, с. 97]. З'явилися вони, очевидно, у результаті впливу іменників із ***-ō-**основами, для яких закінчення **-омъ** є первісним і достатньо вживаним у досліджуваній період.

Для іменників із колишніми основами на ***-ī-** характерним є традиційне для них закінчення **-емъ**: **внѣшиши заповѣдем(ъ) єго** (ОБ 1581, 32/2), **самѣмъ вѣщемъ** (ІЗ 1624, 228), **къ стр(с)темъ оуготовляють** (ТрЦв 1631, 134), **не стерплю баснемъ симъ** (ПМ, 50), **начало болезне(м)** (ЄвЛ 1644, 83 зв.), **добродѣтеле(м) ... прилежалъ єси** (ПКП 1661, 74 зв.), **стати ... противъ ... кознемъ** (ПКП 1661, 74 зв.), **Положилъ єси тваремъ начало** (МО 1680, 141). Форми дав. в. на **-амъ** від іменників цієї групи є рідкісними: **их(ъ) милоста(м)**

г(с)днѡмъ ѿцемъ (Тр. 1646, 3 нн). В українській літературній мові XVI – XVII ст. у дав. мн. іменників давніх *-ї-основ звичайно виступало -ямь [Самійленко 1964, с. 151; Керницький 1967, с. 97], хоча траплялися й старі закінчення [Керницький 1967, с. 97].

Іменники давніх *-ї-основ у дав. мн. мають традиційне закінчення -амъ: Цр̑квѡмъ (ВВ 1594, 7 зв.), по всѣмъ(ъ) Цр̑квѡмъ(ъ) (ІЗ 1624, 2).

Також переважно зі старим закінченням (-емъ) представлені іменники з колишніми основами на *-er- мати и дци: Чюжде естъ Матеремъ Дѡю бѣти (ТрЦв 1631, 59), даде ... дщеремъ(ъ) свои(м) наслѣдіе (ТрЦв 1631, 206). Дуже рідко трапляються від подібних іменників форми на -амъ: дщерамъ(ъ) Ішвовы(м) (ТрЦв 1631, 206).

Знахідний відмінок. Форми знах. в. розглянутих іменників жі. р. (як назв неістот, так і істот) утворені здебільшого за допомогою тих же закінчень, що й форми наз. в. Зокрема, іменники з давньою основою на *-ā- мають закінчення -ы (після задньоязикових частіше -и): ѡлтъ Гѣ неправды твоѡ (ТрЦв 1631, 37), главы ... преклоните (Тр. 1646, 139), ѡлнце планеты совокуплетъ (ПКП 1661, 28), душа ... муки приемлетъ (ПМ, 75), Призва же Царъ ... Бѡбы (ТрЦв 1631, 74), да изведѣтъ воды гады ..., и птицы (ОБ 1581, 1), разъ(ъ)гни книги (ОБ 1581, 12 нн/2). Зрідка (в ГрЛ 1591 та ВВ 1594) після г, к виступає -ы: книгы ... дрѣковати (ГрЛ 1591, 3 зв.), собравъ(ъ)ше книгы (ВВ 1594, 46), моукы прійметъ (ВВ 1594, 7 зв.).

Іменники з давньою основою на *-jā- представлені, як і в наз. в., із закінченнями -а (-а), -и (-ы): многи мл(с)тѣна творѡци(и) (Лим. 1628, 40), видѣста свѣща многи (ПКП 1661, 89), въ келія своя (ПМ, 74), съвери ихъ ѡко ѡвца (ТрЦв 1631, 132), начне(т) бѣти ... рабѣна (ВВ 1594, 57 зв.), ниже ... подѡбае(тъ) ... своѡ овца ѡставлати (ПКП 1661, 87). оустроиша ... Келїи (ПКП 1661, 7 зв.), в(ъ) житницы (ПКП 1661, 71 зв.). В ОБ 1581 виявлені також форми на -ѣ: видимыхъ бо врагъ ... низлагалъ грѣдынѣ (ОБ 1581, 14 нн), сътвориши петлѣ (ОБ 1581, 37). Варіантні закінчення (-а або -ы, -и, зрідка -ѣ) в одного і того ж слова інколи трапляються й у межах однієї пам'ятки: в житница (ВВ 1594, 93 зв.) – отворивши жи(т)ницы (ВВ 1594, 5 нн), сѣда ... плетый кошница (Лим. 1628, 49) – кошници подаваше (Лим. 1628, 37 зв.). В одній із пам'яток (МО 1680) зафіксовано чотири варіанти знах. мн. слова дѣша: спсаеш(и) дѣша нѣша (МО 1680, 14), дѣшѣ нашы спаси (МО 1680, 21), спси дѣшы наша (МО 1680, 87), спасти ... дѣши наша (МО 1680, 1).

Серед назв істот зафіксовані лише поодинокі вживання форм із закінченнями род. в.: пасти овецъ (ОБ 1581, 17 зв./2), Оүзриши ... птицъ (ІЗ 1624, 2), пасетъ ... ѡко свинїи (МД 1666, 120).

Інші іменники жі. р. (в розглянутому матеріалі представлені в цьому відмінку лише з давніми *-ї- та *-ї-основами) мають переважно традиційне закінчення -и, як і в наз. в.: Принесоша печати (ОБ 1581, 42/2), вѣтви держатъ дѣти (ТрЦв 1631, 39), ереси проклени (Тр. 1646, 177), яди съ

масломъ ... уготовати (ПМ, 65), *повѣдити страсти, и похоти* (ПКП 1661, 26 зв.), *церкви созидати* (Син. 1680, 26 зв.). Від слова *церкви* зафіксована також форма на **-ѣ**: *церквы зиждеши* (Сильв., 223).

Орудний відмінок. В ор. в. мн. іменники жі. р. мають закінчення **-ами**, **-ами** та **-ми**.

Іменники з давніми основами на ***-ā-**, ***-jā-** представлені із традиційними закінченнями **-ами** (після твердих приголосних, зокрема **й ц, ч, ци, ж**) та **-ами** (після м'яких): *цѣдротами* (ОБ 1581, 6 нн), *мѣтвами* (ТрЦв 1631, 60), *со слезами* (Тр. 1646, 355), *сѣ колесницами* (ОБ 1581, 32/2), *сѣ Мѣроносицами* (ТрЦв 1631, 415), *палицами* (Син. 1680, 176), *притчами* (ПКП 1661, 76 зв.), *свѣщами* (ПКП 1661, 89), *кожами* (ОБ 1581, 37/2), *петлями* (ОБ 1581, 37/2), *милостѣями* (Тр. 1646, 137).

Форми ор. мн. іменників із колишніми ***-ї-**основами утворюються практично в усіх зафіксованих випадках за допомогою традиційного закінчення **-ми**: *мѣсльми* (ОБ 1581, 27), *печал(ь)ми* (ВВ 1594, 118 зв.), *пѣсньми* (ТрЦв 1631, 7 нн), *сѣтьми* (ПМ, 53), *козн(ъ)ми* (ПКП 1661, 63 зв.), *добродѣтельми* (ПКП 1661, 21 зв.), *впостгасми* (МО 1680, 27).

Порушення давніх закономірностей в утворенні форм ор. в. мн. іменників жі. р. в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. траплялися, очевидно, дуже рідко. Нами виявлені лише поодинокі нетрадиційні форми: *изыйде Господарь ... и іереє сѣ нимъ, сѣ кресты, со свѣщи же и сѣ кадилы* (ПМ, 82) (**-и**, характерне для іменників чол. й середн. родів, ужите, очевидно, під впливом сусідніх слів), *тростіями оударахъ* (ЄвЛ 1644, 98) (**-ами** – результат впливу іменників ***-jā-**основ), *Мѣническими кровми* (МО 1680, 74) (**-ми** замість традиційного **-ами** – результат впливу ***-ї-**основ).

В українській мові XVI ст. дослідники фіксують тенденцію до поширення сфер функціонування флексій **-ами**, **-ями**) [Керницький 1967, с. 99], а в XVII ст. вони для всіх іменників жі. р. стають провідними [Самійленко 1964, с. 151].

Місцевий відмінок. Місц. в. мн. іменники жі. р. утворюють за допомогою закінчень **-ахъ**, **-ахъ**, **-єхъ**, дуже рідко **-ѣхъ**.

Іменники з давніми основами на ***-ā-**, ***-jā-** мають у місц. мн. традиційні флексії **-ахъ** (після твердих приголосних, зокрема **й ц, ш, ж, жд**) та **-ахъ** (після м'яких та пом'якшених): *въ рѣка(х)* (ОБ 1581, 96 зв.), *въ глѣбинахъ* (ТрЦв 1631, 38), *на Мѣтвахъ* (Тр. 1646, 354), *в(ъ) тѣмницахъ* (ПКП 1661, 64 зв.), *въ дѣах* (ТрЦв 1631, 75), *въ вельможа(х)* (ОБ 1581, 111 зв.), *въ вѣждахъ* (ПКП 1661, 23), *на ... Вечернихъ, и Оутрнихъ* (Сл. 1629, 1), *на свиніахъ* (Тр. 1646, 41), *въ ... земляхъ* (Син. 1680, 171).

Іменники з колишніми ***-ї-**основами представлені переважно з давнім закінченням **-єхъ**: *въ ... добродѣтелехъ* (ОБ 1581, 10 нн/2), *въ ... хътросте(х)* (ВВ 1594, 9), *въ ... скорбєхъ* (Лим. 1628, 45 зв.), *въ напастехъ* (ПМ, 65), *въ Нв(с)ныхъ ... вєщехъ* (ПКП 1661, 23 зв.). Зафіксовані також поодинокі вживання на **-ѣхъ** та **-ахъ**: *в(ъ) скрижалѣхъ* (МО 1680, 117), *въ*

трехъ Упостасѣхъ (МО 1680, 21), во ... вєсѣхъ (ЄвКП 1686, 136 зв.), на вѣтвѣхъ (ЄвКП 1697, 45), в(ъ) вѣтвахъ (МД 1666, 76).

Таким чином, особливістю розглянутих форм місц. в., як і дав. та ор., порівняно з українською мовою XVI – XVII ст., є чітке розмежування сфер використання закінчень іменників із колишніми *-ā-, *-jā- та *-ī-основами. В українській мові XVI ст. іменники *-ī-основ у місц. в., поряд із -єхъ, могли мати і -яхъ [Керницький 1967, с. 99], а з XVII ст. це закінчення ще більше активізується [Самійленко 1964, с. 152].

Іменники з давніми основами на *-ī- в місц. в. виступають із традиційним закінченням -ахъ: во цр̑квахъ (Сл. 1629, 116), въ всѣхъ Цр̑квахъ (ТрЦв 1631, 8 нн), ѡ ... Цр̑квахъ (ПКП 1661, 80 зв.).

Ключний відмінок. У кл. в. мн. іменники жін. р. мали такі ж закінчення, як і в наз.: жены оуслышите Гласъ (ТрЦв 1631, 415), Бл(с)вите ... Дша Прв(д)нѣхъ(ъ) ... Гѧ (ТрЦв 1631, 275), Бл(с)вите всѧ Птица ... Гѧ (ТрЦв 1631, 275), обратитєса оубо дщери мои (ОБ 1581, 121 зв.).

Двоїна

У двоїні іменники жін. р., як і чол. та середн., представлені невеликою кількістю вживань. Переважно це слова рѡка, нога. Двоїнні форми інших слів трапляються лише зрідка, частіше в сполуках із числівниками два, оба.

У наз. та знах. відмінках дв. представлені лише іменники з давніми основами на *-ā- та *-ī-. Здебільшого вони мають традиційні закінчення, відповідно, -ѣ та -и, перед якими відбуваються чергування г, к, х // з', ц', с': в рѡцѣ твои предахъ (ОБ 1581, 71 зв.), простерѣхъ ногѣ свои (ТрЦв 1631, 3), съкрѣши сатанѣ по(д) ногѣ єгѡ (Тр. 1646, 42), Сѧ еста двѣ маслинѣ (ПКП 1661, 33), имѣ двѣ ризѣ (ВВ 1594, 92 зв.), имаше двѣ женѣ (Лим. 1628, 19), Сѧ еста двѣ Скръжали (ПКП 1661, 33 нн). Зрідка трапляються вживання з -и замість -ѣ і навпаки: Ѡнде ... она и обѣ сноси єа (ОБ 1581, 121 зв.), двѣ Трїудѣ сътворихом(ъ) (ТрЦв 1631, 1 нн).

Форми род. та місц. відмінків (зафіксовані лише від іменників *-ā- та *-ī-основ) мають також традиційні закінчення (відповідно, -ѣ та -ію): дѣла рѡкѣ твоєю (ОБ 1581, 9 нн), снатѣ желѣза с(ъ) ногѣ єгѡ (ПКП 1661, 47), Вѣсота Нѣси съдержитєса на двою завѣсѣ (ПКП 1661, 27 зв.), изѣйде ... ѡбѣзанѣ по рѡкѣ и по ногѣ (ЄвКП 1697, 357), В сїю двѣю заповѣдію вєсѣ Законѣ и Пр(о)рци висатѣ (Тр. 1646, 79). Іменник із давньою *-ī-основаю зафіксований і з -ѣ: ѡ двѣю вещь (СмГр, 61).

У дав. та ор. відмінках представлені також іменники лише з давніми основами на *-ā- та *-ī-, вони мають традиційні закінчення, відповідно, -ама та -ѣма: рече ноєм(ъ)нин обѣма снохама своима (ОБ 1581, 121 зв.), припаде къ ногама архіереовѣма (ПМ, 79), обрѣтоша ... онаго ... ногама же горѣ терчаєм (Лим. 1628, 29 зв.), ногама своима попіраше (ПКП 1661, 45 зв.), всѧка жена ... рѡкама прѧде (ОБ 1581, 42/2), своима рѡкама дѣлати (ПКП 1661, 65), по(д) двѣма вѣтвѣма (ОБ 1581, 37). М. Смотрицький

розрізняє форми дав. та ор. відмінків іменників *-ї-основ, і для дав. подає -ема, а для ор. – -ма [Булич 1893, с. 164; Німчук 1985, с. 109]: **Да(т): тѣма заповѣдема: Тво(р): тѣма заповѣдма** (119). Однак форми на -ма не представлені в старослов'янській мові, не фіксують їх дослідники і в церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції [Нариси 2008, с. 46–47], не підтверджено їхнє існування й розглянутим матеріалом.

Крім того, серед іменників жін. р., як і чол. та середн., зафіксовані випадки вживання множинних форм замість двоїни, часто навіть і в сполуках із числівниками **два, оба: пре(д)сташа ХѸ лазаревы сестры** (Марфа і Марія) (замість **сестрѣ**) (ТрЦв 1631, 21), **на двоухъ завѣсахъ ... висат(ъ)** (ПКП 1661, 27 зв.) (тут же правильна форма: **на двою завѣсѸ** ПКП 1661, 27 зв.), **дам(ъ) ... двѣ Гривны** (замість **двѣ Гривнѣ**) **злата** (ПКП 1661, 67), **мнѡзи ѿ шбою стра(н)** (замість **ѿ шбою странѸ**) **орѹжіем(ъ) падоша** (ПКП 1661, 67), **аки при двоухъ златыхъ цѣтахъ** (замість **при двою цѣтѸ**) (ПКП 1661, 6 нн). Ці факти, як і подібні випадки серед іменників чол. та середн. родів, свідчать про те, що в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст., незважаючи на традиційність текстів, двоїна виходила з ужитку. Підтвердженням цього є, очевидно, й випадки вживання двоїнних форм замість множини: **да възлож(а)т) вси слышавшіи рѹцѣ свои на главѸ его** (ОБ 1581, 57 зв./2), **Людіе ... же въздѣвши руцѣ, глаголаху** (ПМ, 52), **избави ѿ ісѹсъ въ той днь ѿ рѹкѸ снѡвъ іїлевъ** (ОБ 1581, 101 зв.), **своима си рѹкама ... пещерю сотворили** (ЛМГ, 21). Про те, що в цих реченнях форми двоїни виступають у значенні множинних, свідчать іменники й дієслова, ужиті з аналізованими одиницями.

Зрідка в обстежених пам'ятках трапляються випадки, коли одна двоїнна форма виступає замість іншої: **вѣ длѣжни есте дрѹгъ дрѹгѸ оумывати нѡгѸ** (род. в. замість знах. **нозѣ**) (ВВ 1594, 154) (у цій же пам'ятці представлена правильна форма: **длѣжни есте дрѹгъ дрѹгѸ оумывати нѡзѣ** ВВ 1594, 130 зв.); **по двою ризѸ** (род. в. замість знах. **ризѣ**) **имѣти** (ВВ 1594, 141).

Висновки до першого розділу

1. Яскравою особливістю розглянутих іменникових форм є широка варіативність засобів їхнього творення. Варіантні закінчення виявлені для більшості відмінків іменників усіх груп за давніми основами. Причому ці варіанти в межах обстежених текстів переважно не мають стилістичного забарвлення (за рідкісними винятками, яким може бути наз. одн. чол. р. на зразок **Арсеніе**, що використовувався як шаноблива назва особи). Крім того, проведений аналіз не дає підстав говорити про наявність чітко виражених регіонально, жанрово чи лексично зумовлених варіантів форм.

2. Незважаючи на широку варіативність, система іменникових форм церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. була доволі стійкою. Кількісні характеристики при вживанні варіантів форм дають підстави говорити про тенденції розвитку, однак переважно не засвідчують послідовних заміन одного варіанта іншим протягом досліджуваного періоду.

Виняток становлять закінчення род. одн. жіноч. р. іменників давніх **-jā*-основ **-а** та **-и** (до **зѣмла** – **лицѣ зѣмли**). Розглянутий матеріал демонструє виразне кількісне переважання **-и** з середини XVII ст. Причиною такої стабільності (хоча й відносної, враховуючи наявність варіантів) є традиційність більшості обстежених текстів, а також, очевидно, вплив тогочасних граматик.

3. Систему розглянутих морфологічних іменникових норм певним чином характеризує ступінь її відповідності нормам, представленим у тогочасних граматиках, зокрема в найбільш повній граматиці М. Смотрицького. З приводу цього можна відзначити, що проаналізовані відмінкові форми утворені в основному відповідно до вимог граматики М. Смотрицького, хоча й зафіксована ціла низка відмінностей як щодо частотності варіантів (про бажану, на думку автора, кількісну перевагу того чи іншого варіанта можна судити, очевидно, з послідовності, в якій вони подані в граматиці), так і щодо складу засобів формотворення.

Виявлені відмінності мають певною мірою різний характер. Поодинокими є випадки, коли форми, рекомендовані в граматиці М. Смотрицького, не представлені в розглянутому матеріалі. До таких форм належить наз. одн. іменників із давніми **-es*-основами на зразок **словесо**, **чѣдесо**, а також ор. дв. іменників **-i*-основ із закінченням **-ма** (**заповѣдма**). Інші відмінності – це випадки, коли виявлені в обстеженому матеріалі форми не подані в парадигмах граматики. Усі ці утворення є варіантами (переважно менш уживаними) форм, рекомендованих М. Смотрицьким. До таких утворень, зокрема, належать род. та місц. одн. на **-ѣ** іменників чоловіч. р. **-o*-основ (**изъ бокѣ**, **ѡ вѣтрѣ**, **во скитѣ**), непрямі відмінки одн. іменників **-es*-, **-en*-основ із новими для них закінченнями (наприклад, род. одн. іменників **-es*-основ із **-а слова**, **-en*-основ із **-и имени**, у граматиці лише, відповідно, **словесе**, **имене**; дав. одн. іменників **-es*-основ із **-ѣ словѣ**, у граматиці лише **словеси** і ін.), знах. мн. назв істот чоловіч. р., тотожний род., дав. та місц. мн. іменників чоловіч. й середн. родів із закінченнями, відповідно, **-амъ**, **-амъ** та **-ахъ**, **-ахъ** і ін. Звертає на себе увагу те, що всі ці форми зафіксовані, зокрема, й у пам'ятках кінця XVI – початку XVII ст., тобто в тих, які могли бути джерелами граматики. Разом із тим, вони є відносно новими в церковнослов'янській мові, з'явилися значною мірою в результаті українського впливу й, можливо, сприймалися на той час як розмовні, тому й не були подані в граматиці.

Таким чином, порівняння проаналізованих форм із представленими в граматиці М. Смотрицького підтверджує те, що в системі іменникового формотворення церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. відбувалися хоча й повільні, але достатньо глибокі зміни.

4. У порівнянні зі старослов'янською мовою проаналізований матеріал демонструє більш виразні результати взаємодії груп іменників за давніми основами. Полягають вони в тому, що в кожній із цих груп виявлені форми з новими, не характерними для них у минулому закінченнями. Такі форми переважно є менш уживаними варіантами традиційних. У різних групах вони представлені різною мірою.

Іменники *-ǫ-, *-jǫ-основ. Іменники цієї групи і чол., і середн. родів в однині загалом зберегли давні форми. Поряд із ними зафіксовані порівняно мало поширені варіанти з неспоконвічними закінченнями для чол. р. род. в. на **-ǫ** (гладǫ, вѣтрǫ), дав. в. на **-ови, -єви** (дѣхѡви, раєви), і для чол., і для середн. родів місц. в. на **-ǫ, -ю** (на концǫ, на коню, в мѣстцǫ, во читанїю). Усі ці форми з'явилися в результаті впливу іменників із давніми основами на ***-й-**. Окремими вживаннями вони були представлені вже в пам'ятках старослов'янської мови. У множині іменники чол. р. в наз. в., поряд із традиційним, мають доволі поширене закінчення **-ы** (вѣтры, глаголы) (вплив зн. мн. цієї групи). Невеликою кількістю вживань переважно в назвах осіб представлені, крім того, **-є** (архієреє, ввждє) (вплив ***-en-**основ), **-їє** (мѡжіє, царїє) (вплив ***-й-**основ), **-ове, -єве** (сѡдове, врачєве) (вплив ***-й-**основ). Зрідка трапляється **-ѣ** (кораблѣ, монастырѣ) (можливо, наслідок сплутування **ѣ** та **и**), а також **-а** (ключа, обѣчаа) (вплив наз. мн.середн. р.). У род. мн. є доволі поширеними форми з новими закінченнями **-овъ, -євъ** (грѣховъ, летописцевъ) (уплив ***-й-**основ) та **-ей, -ій** (мѡжей, конїй) (уплив ***-й-**основ). І для чол., і для середн. родів зафіксовані також нові закінчення в дав., ор. та місц. відмінках, відповідно, **-амъ, -амъ, -ами, -ами, -ахъ, -ахъ** (сѡблазнамъ, оправданїамъ, оучениками, житїами, на ребрахъ, вѣ краахъ) (уплив ***-ā-, *-jā-**основ). Форми з цими закінченнями в кожному з відмінків кількісно значно поступаються традиційним, однак не є рідкісними. Крім того, і для чол., і для середн. родів представлені нові форми ор. в. на **-ми** (падежми, писаньми) (вплив ***-й-**основ) та місц. на **-ухъ** (вѣ догматухъ, в сѡгрѣшенїухъ) (уплив ***-й-**основ).

Іменники *-й-основ. Форми слів цієї групи засвідчують результати впливу на них іменників із давніми ***-ǫ-**основами. Зокрема, в однині в род. і дав. відмінках тут загалом частотнішими є форми з новими закінченнями, відповідно, **-а** (верха, меда) та **-ǫ** (домǫ, сынǫ). Неспоконвічні закінчення, поряд із традиційними, представлені також у місц. в., **-ѣ** (в снѣѣ), та кл., **-є** (сыне). У множині форми з новими закінченнями зафіксовані лише як поодинокі вживання: ор. в. на **-ы** (предъ сыны), місц. на **-ѣхъ** (в сынѣхъ, вѣ домѣхъ) та на **-ахъ** (в влахъ, вѣ домахъ) (уплив ***-ā-**основ).

Іменники *-en-основ. Іменники цієї групи чол. р. в однині для більшості відмінків мають достатньо поширені варіантні форми з неспоконвічними закінченнями: для наз. з нульовим (пламень, камень) (уплив знах. в. цієї групи), для род. з **-и** (дни) (уплив ***-й-**основ) та **-а** (дна, камена) (уплив ***-jǫ-**основ), для дав. з **-ю** (дню) (уплив ***-jǫ-**основ) та **-єви** (днєви, каменєви) (уплив ***-й-**основ), для місц. з **-и** (на камени, при корени) (уплив ***-jǫ-**основ). У множині зафіксовані лише поодинокі вживання з новими закінченнями дав. в. на **-амъ** (днамъ) та ор. на **-ами** (днами) (уплив ***-jā-**основ). Серед форм іменників середн. р. утворення з новими закінченнями рідкісні: місц. одн. на **-ѣ** (по временѣ) (очевидно, наслідок сплутування **ѣ** та **и**) та род. мн. на **-ій** (временїй) (уплив ***-й-**основ).

Іменники *-ї-основ. Іменники цієї групи чол. р. в однині мають (крім слова **пѣтъ**) доволі поширені варіантні форми род. в. одн. з новим закінченням **-а** (**огна**, **тата**) (уплив **-jǫ-основ*), зафіксовані також для окремих слів дав. на **-ѣ**, **-ю** (**господѣ**, **огню**) (уплив **-ǫ-*, **-jǫ-основ*) та **-єви** (**господеви**) (уплив **-ї-основ*) і місц. на **-ѣ** (**у господѣ**) (уплив **-ǫ-основ*). У множині для іменників чол. р. представлені лише поодинокі формовживання з новими закінченнями: наз. в. на **-и**, **-ы** (**голѣби**, **голѣбы**) (вплив **-ǫ-основ*) та знах. в. на **-а** (**пѣта**) (уплив **-jǫ-основ*). Іменники жін. р. і в однині, і в множині загалом зберегли давні форми. Утворення з новими закінченнями тут рідкісні: ор. одн. на **-єю** (**казнею**) (уплив **-jā-основ*), місц. одн. на **-ѣ** (**на твердѣ**) (очевидно, наслідок сплутування **ѣ** та **и**), дав. мн. на **-амъ** (**милостамъ**) (уплив **-jā-основ*) та місц. мн. на **-ахъ** (**на вѣтвахъ**) (уплив **-ā-основ*).

Іменники *-es-основ. Слова цієї групи демонструють доволі виразні результати впливу іменників середн. р. з давніми основами на **-ǫ-*. Нетрадиційні форми (з новими закінченнями або без елемента **-ес-**) тут виявлені для всіх відмінків однини (крім наз. та знах.) й множини, зокрема, для род. одн. на **-а** (**древа**, **слова**), для дав. на **-ѣ** (**древѣ**, **словѣ**), для ор. на **-омъ** (**древомъ**, **словомъ**), для місц. на **-ѣ** (**въ дѣлѣ**, **въ словѣ**), для наз. й знах. мн. на **-а** (**дѣла**, **слова**), для род. на нульове закінчення (**дѣлъ**, **древъ**), для дав. на **-омъ** (**къ дѣломъ**, **тѣломъ**), для ор. на **-ы** (**всѣми дѣлы**), для місц. на **-єхъ** (**въ дѣлєхъ**). При цьому в дав. та ор. одн. нові форми кількісно переважають традиційні. Крім того, тут зафіксовано також варіанти род. одн. на **-и** (**ради словеси**, **ѡ телеси**) (можливо, вплив **-ї-основ*) та поодинокі вживання місц. мн. на **-ахъ** (**на телесахъ**, **о тѣлахъ**) (уплив **-ā-основ*).

Іменники *-et-основ. Для іменників цієї групи зафіксовані переважно традиційні форми. Поодинокими вживаннями представлені, крім того, род. одн. на **-и** (**ѡ княжати**) (уплив **-ї-основ*), род. мн. на **-ей** (**дѣтей**) (можливо, вплив **-ї-основ*) та місц. мн. на **-ахъ** (**на ослахтахъ**) (уплив **-ā-основ*).

Іменники *-ā-, *-jā-основ. Слова цієї групи представлені переважно традиційними формами. Поряд із ними, від іменників з основами на м'які приголосні виявлені доволі поширені варіанти род. одн. на **-и** (**ѡ земли**, **ѡ дѣши**) (вплив **-ї-основ*) та наз. мн. на **-и** (**-ѣ**) (**исторїи**, **землѣ**) (вплив **-ї-основ*, **ѣ**, очевидно, результат сплутування **ѣ** та **и**). Поодинокими вживаннями представлені також варіантні форми род. мн. на **-ей**, **-ій** (**из ноздрій**, **ѡ вѣрей**) (уплив **-ї-основ*).

Іменники *-ī-основ. У наз. в. одн. іменників цієї групи переважають нові форми з нульовим закінченням (**любовъ**, **кръвъ**) (очевидно, вплив знах. в. цієї групи). В однині зафіксовані, крім того, кілька вживань із неспоконвічними закінченнями у дав. в. з **-ѣ** (**къ любвѣ**, **къ церквѣ**) (можливо, вплив **-ā-основ* або наслідок сплутування **ѣ** та **и**) та у знах. з **-ы** (**прєлюбы**) (вплив наз. в.). У множині іменники цієї групи мають переважно традиційні форми, виняток становить род. в., для якого зафіксовані лише нові форми на **-ій**, **-ей** (**церквїй**,

церквей) (уплив *-ĭ-основ). Традиційних форм род. мн. із нульовими закінченнями не виявлено.

Іменники *-er-основ. Ця група представлена лише двома словами **дци**, **мати**, які мають переважно традиційні форми, нові зафіксовані як поодинокі вживання: наз. одн. з нульовим закінченням (**дцерьь**) (можливо, вплив *-ĭ-основ або знах. одн. цієї групи), род. одн. на **-и** (**матери**) (вплив *-ĭ-основ), кл. одн. на **-о** (**дцєро**) (вплив *-ā-основ), наз. мн. на **-а** (**дцєра**) (вплив *-jā-основ), дав. на **-амъ** (**дцєрамъ**) (уплив *-jā-основ).

Таким чином, аналіз результатів взаємодії давніх відмін дозволяє говорити про те, що в системі відмінкових форм іменників церковнослов'янської мови в попередні періоди її розвитку відбувалися суттєві зміни. При цьому в однині й множині діяли певною мірою різні тенденції розвитку.

В однині представлена доволі виразна тенденція до посилення при відмінюванні ролі граматичного роду. Проявилася вона в подальшій диференціації особливостей відмінювання іменників чол. й середн. родів, з однієї сторони, і жін. р., з іншої. Серед іменників чол. й середн. родів з різними давніми основами (на *-ĭ-, *-ĭ-, *-en-, *-es-) поширювалися закінчення, раніше характерні лише для іменників колишніх *-ǫ-, *-jǫ-основ. У відмінюванні іменників жін. р. зміни були менш інтенсивними, хоча й тут спостерігаємо в окремих випадках поширення закінчень іменників колишніх *-ĭ-основ на інші групи слів (із *-jā-, *-ū- та *-er-основами).

Крім того, яскравою особливістю розглянутого матеріалу у порівнянні зі старослов'янською мовою є також форми знах. в. одн. назв істот чол. р., тотожні род. в.

У множині в розглянутому матеріалі певною мірою представлена тенденція до витворення єдиної позародові множинної парадигми. Проявилася вона в поширенні на дав., ор. та місц. відмінки іменників чол. й середн. родів закінчень, відповідно, **-амъ** (**-амъ**), **-ами** (**-ами**), **-ахъ** (**-ахъ**), раніше характерних лише для іменників давніх *-ā-, *-jā-основ, хоча утворення з новими закінченнями кількісно не переважали ні в одному з цих відмінків. Цікаво, що іменники жін. р. з колишніми основами на *-ĭ- в дав., ор. та місц. мн. загалом зберегли традиційні закінчення. Вживання з закінченнями *-jā-основ тут є рідкісними.

Крім того, у множині в розглянутому матеріалі, на відміну від старослов'янської мови, представлена активна взаємодія наз. та знах. відмінків (насамперед іменників чол. р.) і певне поширення в знах. в. для назв істот чол. р. форм, тотожних род. в. (вони, хоча й кількісно не переважають, є достатньо вживаними). Назви істот жін. р. в знах. в. мають в основному закінчення, тотожні наз. в. Суттєві зміни відбулися в род. мн. іменників чол. р. Тут, поряд із традиційними нульовими закінченнями, почали широко вживатися також **-овъ**, **-євъ** та **-ей** (первісно показники род. мн. іменників давніх *-ĭ- та *-ĭ-основ).

Форми двоїни в розглянутому матеріалі демонструють загалом ті ж особливості, які були характерні для них ще в старослов'янській мові. Однак достатньо велика кількість випадків уживання множини замість двоїни свідчить про нестійкість системи двоїнних форм і про наявність у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. тенденції до її руйнування.

5. Аналіз виявлених у розглянутому матеріалі варіантів свідчить про те, що в системі відмінкових форм іменників церковнослов'янської мови української редакції відбувалися зміни, характерні загалом і для української мови. Однак у церковнослов'янській мові, з огляду на традиційність текстів, писаних нею, та вплив граматик, ці зміни були повільнішими.

Крім того, розглянутий матеріал дозволяє говорити про те, що однією з причин змін у формотворенні іменників церковнослов'янської мови був вплив української мови. Результатами його, на нашу думку, є род. одн. на -*ѡ* іменників чол. р. давніх *-*ǫ*-основ (вѣтрѡ, діалектѡ), дав. одн. на -*ови* (-*єви*) іменників чол. р. давніх *-*ǫ*-, *-*jǫ*-основ (Петрови, монастѣреви), місц. одн. на -*ѡ* іменників *-*ǫ*-, *-*jǫ*-основ (въ вѣнцѡ, во монастѣрю), дав., ор. та місц. мн. іменників чол. і середн. родів на, відповідно, -*амъ* (-*амъ*), -*ами* (-*ами*), -*ахъ* (-*ахъ*).

6. Незважаючи на зміни, що відбувалися в системі відмінкових форм іменників церковнослов'янської мови української редакції з різних причин, ця система зберегла цілу низку давніх форм, які відрізнялися від українських відповідників і були характерними (диференційними) ознаками церковнослов'янської мови у порівнянні з українською. Саме, можливо, завдяки цьому вони збереглися (деякі як єдино можливі форми, більшість як варіанти, поряд із новими). До найбільш поширених із таких одиниць, зокрема, належать непрямі відмінки однини іменників давніх *-*es*-основ з елементом -*ес*- (словесе, словеси, словесемъ, ѡ словеси), род. одн. *-*jā*-основ на -*а* (ѡ зємла), наз. мн. чол. р. на -*іє* (стражіє), род. мн. чол. р. з нульовим закінченням (ѡ градъ), ор. мн. іменників *-*ǫ*-, *-*jǫ*-основ на -*ы*, -*и* (съ свѣтиликы своими, пѣніи дѣховными), можливо, також форми двоїни.

РОЗДІЛ 2 ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Церковнослов'янська мова кінця XVI – XVII ст. успадкувала зі старослов'янської два різновиди прикметникових форм: іменні (нечленні) та займенникові (членні). У старослов'янській мові іменні та займенникові прикметники розрізнялися певними особливостями синтаксичного функціонування, зокрема тим, що роль частини складеного іменного присудка могли виконувати загалом лише іменні прикметники [Толстой 1957, с. 96; Скупский 1967, с. 18], означеннями виступали обидва різновиди. Крім того, лише іменні форми мали присвійні прикметники [Вайан 1952, с. 157; Толстой 1957, с. 91], інші могли бути як нечленими, так і членими.

У церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. прикметники мали в основному ті ж особливості. Зокрема, у предикативній функції виступали насамперед іменні форми: *гласъ твой сладокъ и образъ твой красенъ* (ОБ 1581, 3/45/2), *да непорочно боудетъ слоуженіе* (ВВ 3/10 зв.), *мзда ваша мнѡга на нѣсехъ* (Ч 1617, 99), *скорвни вѣша сѣло* (ЄвЛ 1644, 59), *ч(с)тнн вѣша дрѣзи твои* (ПКП 1661, 32 нн). Те, що роль іменної частини присудка була притаманна в першу чергу нечленим прикметникам, особливо помітно з прикладів, де різні форми прикметників ужиті в одній фразі, але в різних функціях: *како мудръ сей преподобный мужъ* (ПМ, 66), *истинна есть вѣра христіанскаа* (ПМ, 130), *вѣра ваша мусулманскаа зла есть* (ПМ, 128), *Люто вѣ(ст) сѣло ... наважденіе вѣсовское* (ПКП 1661, 220 зв.), *Иноческое житіе естъ подвижно, мірское же житіе сѣтрѣдно* (ПКП 1661, 21 зв.). Хоча слід відзначити, що зрідка в обстеженому матеріалі в предикативній функції виступають також членні прикметники: *ложное ихъ бысть обѣщаніе* (ПМ, 115), *чрезъестественное есть дарованіе* (ПМ, 120), *истиннаа есть вѣра рускаа* (ПМ, 51), *въистинну страшный и грозный день онъ будетъ ... грѣшнымъ, свѣтоносный же и радостный ... праведнымъ* (ПМ, 158), *Ты еси богатый во мѣсти* (ПКП 1661, 13 нн). Випадки такого використання члених прикметників у XVI ст. трапляються й в українській [Керницький 1967, с. 103] та інших слов'янських мовах [Толстой 1957, с. 101]. В атрибутивній функції в розглянутому матеріалі вживалися як членні, так і нечленні прикметники.

Присвійні прикметники в обстежених пам'ятках мають переважно нечленні форми: *ожи дѣхъ іаковль* (ОБ 1581, 21 зв.), *ѡ рѡда іїлева* (ВВ 1594, 3/67), *престоупленіе заповѣди вѣіа* (ВВ 1594, 7 зв.), *къ образѣ Спсигтелевѣ* (ПКП 1661, 116), *в(ъ) домѣ Г(с)дни* (ПКП 1661, 267 зв.). Те, що при вживанні присвійних прикметників в обстежених текстах перевагу надавали насамперед нечленим формам, яскраво демонструють випадки, коли присвійні й неприсвійні прикметники виступають в одній і тій же функції в межах одного речення: *имени ради гѣа стѣго* (ОБ 1581, 3/91/2), *ѡкровеніа праведнаго сѣда вѣіа* (ВВ 1594, 45), *сила ч(с)тнаго ... кр(с)та Гѣа* (Ч 1617, 140 зв.), *преподобный воинъ Христовъ* (ПМ, 125), *убоимся неумытнаго суда Господня*

(ПМ, 156), **Истинны(и) Угодни(к) Хвѣ** (ПКП 1661, 133 зв.), **хваленіє пр(с)томѸ Имени Бжїю** (ПКП 1661, 138). Разом із тим, не є особливо рідкісними в розглянутому матеріалі й членні форми присвійних прикметників, частіше це непрямі відмінки, інколи наз.: *Третьяковая же жена ... воду ... съкры* (ПМ, 113), **убоуаша вси бл҃гоуханїє ѿ телеси братнагѡ** (ПКП 1661, 19 зв.), **Патріаршее бл҃г(с)ловенїє прочет(ъ)** (ПКП 1661, 265), *къ вѣрѣ ... Христовой* (Син. 1680, 172), **Божїей чести слѣжащихъ** (СмГр, 38), **съ ... црѣмъ іоудины(м)** (ОБ 1581, 178), **мѡхъ тѣхъ всеелзевѡвѡвѡхъ ѡганаше** (ПКП 1661, 152).

Крім того, однією з особливостей розглянутого матеріалу є те, що в ньому трапляються випадки, коли нечленні й членні прикметники, виконуючи одну й ту ж функцію (частіше атрибутивну), вживаються поряд, в одному реченні: **в рѡкодѣліи оупоконтел(ь)нѣ їли чистѣишемъ** (ВВ 1594, 4/88 зв.), *отпадохъ твоего сладка причастїа и краснаго вѣдѣнїа* (ПМ, 153), *Родила еси ... не человекѡ простѡ, нѣ Бога истиннаго* (ПМ, 138), **всѣде пр(с)толѣ бл҃гоче(с)тивы(й) и сѣло нарочитѣ мужѣ** (ЛМГ, 26), **велїю нестроенїю сѣщѸ и гравленїю беззаконномѸ** (ПКП 1661, 202), **в(ъ) свѣтлѣ и ч(с)тѣ и пр(с)тѣм(ъ) мѣстѣ** (ПКП 1661, 227 зв.), *царство мира сего ... тлѣнное есть и временно* (ПМ, 125). Ці й інші випадки, можливо, свідчать про те, що в кінці XVI – XVII ст. членні й нечленні прикметники в межах церковнослов'янських текстів (особливо в атрибутивній функції) не протиставлялися, а сприймалися, очевидно, як певною мірою рівноправні варіанти. Таке ставлення до обох різновидів прикметникових форм підтверджує, на нашу думку, й граматики М. Смотрицького, в якій автор не формулює правил уживання членних і нечленних прикметників, а лише зауважує, що нечленні виникають через усичення [Німчук 1985, с. 111]. У прикметникових парадигмах граматики подані обидва різновиди форм (якщо вони, на думку автора, існують) із членними прикметниками на першому місці: **Име(н): той Стѣй: или Стѣ;** **Ро(д): тогѡ Стѡгѡ: или Стѡ** (СмГр, 148) і т. д. При цьому й у тексті граматики достатньо частими є випадки вживання членних і нечленних прикметників поряд (або на одній сторінці за однакових умов): **Вида оучащателна /Времение настоѡцагѡ** (263), **залога Дѣйствителнагѡ Наклоненїа из(ъ)вѣтелна** (344), **Отчеименна или прѣтажателна вида има; Отечествонагѡ вида има; Властелиннагѡ вида има** (59).

В українській літературній мові XVI – XVII ст. іменні форми прикметників також використовувалися, однак, за спостереженнями дослідників, уже виходили з ужитку. Представлені були у зв'язку з особливостями синтаксичного функціонування переважно в наз. в. одн. і мн. Форми ж непрямих відмінків на цей час трапляються в пам'ятках лише спорадично [Маштабей 2013, с. 73; Керницький 1967, с. 103; Грищенко 1978, с. 59]. У церковнослов'янських текстах кінця XVI – XVII ст. іменні прикметники, хоча й кількісно значно поступалися членним, були загалом достатньо вживаними (крім деяких форм непрямих відмінків у множині) і,

порівняно з українською мовою, очевидно, сприймалися як характерна ознака церковнослов'янської. Такий висновок дозволяє зробити й матеріал церковнослов'янсько-українських словників того часу. Зокрема, у словнику Л. Зизанія в реєстровій частині виявлено 25 іменних прикметників, 21 із них перекладений прикметником членним: **Благодателе(н)**, **ласкавты(й)** (ЗизЛекс, 26); **Блже(н)**, **цасливты(й)** (ЗизЛекс, 26), **Благодарстве(н)**, **подачливый** (ЗизЛекс, 30), **Бе(з)дер(з)новень**, **несмѣлый** (ЗизЛекс, 31), **Дебелъ**, **грѣбы(й)** (ЗизЛекс, 42), **Добль**, **сталты(й)** (ЗизЛекс, 42), **жестокъ**, **тве(р)ды(й)** (ЗизЛекс, 46), **золъ**, **злый** (ЗизЛекс, 49), **Праведе(н)**, **справе(д)ливты(й)** (ЗизЛекс, 70) і ін. У словнику П. Беринди із 90-а виявлених нечленних прикметників реєстрової частини 50 перекладені лише членними або в перекладній частині серед відповідників на першому місці знаходиться членний прикметник: **Бесмѣтен: Несмертеьный** (БерЛекс, 5), **Блгоденственъ: цасливый** (БерЛекс, 7), **Блгонарочи(т): зацны(й) знамениты(й)** (БерЛекс, 8), **Быстръ**, **скоръ: Быстрый** (БерЛекс, 17), **Бѣде(н): Ѹбогі(й), жалосны(й)** (БерЛекс, 17), **Древанъ: Дереваный** (БерЛекс, 58), **Добль: Сталый, мѣжественъ** (БерЛекс, 51), **Кротокъ: Кроткій, тихъ** (БерЛекс, 104) і ін. Ще у 27-ми випадках обидві форми перекладаються членним прикметником: **Блгодателенъ, Блгодатный, Ласкавый** (БерЛекс, 7), **Говѣинъ, йнтый: оучтивый, че(ст)ный, почтивый, обавляючі(й)са** (БерЛекс, 44), **Гордъ, горды(й): Пышны(й), вѣтны(й)** (БерЛекс, 45), **Дебе(л), Дебелый: Грѣбый, толсты(й)** (БерЛекс, 50), **Тажекъ, тажкій. Преноснѣ, шкодливый, смѣтный** (БерЛекс, 261) і ін.

Далі подаємо характеристику особливостей творення відмінкових форм іменних та займенникових прикметників чол., середн. та жін. родів у межах груп за числами.

2.1. Нечленні прикметники

У церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. нечленні прикметники відмінювалися загалом так, як і в старослов'янській, тобто прикметники чол. й середн. родів як іменники з давніми основами на *-ǫ-, *-jǫ-, а прикметники жін. р. як іменники з основами на *-ā-, *-jā-.

У проаналізованому матеріалі виявлені всі можливі форми нечленних прикметників. Однак за кількістю вживань ці форми не є рівнозначними. Частіше нечленні прикметники виступають, як і в тогочасній українській мові, в наз. в. одн. й мн., непрямі відмінки представлені значно меншою кількістю вживань. Різниця за кількісною представленістю серед проаналізованих іменних прикметників між формами наз. в., з однієї сторони, та формами непрямих відмінків, з іншої, особливо помітною є в множині. Непрямі відмінки множини нечленних прикметників, крім знах., зафіксовані лише в окремих із обстежених пам'яток. Це свідчить, очевидно, про те, що в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. розпочався процес руйнування парадигми іменних прикметників. Однією з його причин був вплив української мови, в якій у XVI – XVII ст. форми непрямих відмінків іменних прикметників,

насамперед множини, вже фактично вийшли з ужитку [Керницький 1967, с. 107; Грищенко 1978, с. 60].

Однина

Називний відмінок. У наз. в. одн. іменні прикметники чол. р. мають нульові закінчення, середн. – -о, -є, жін. – -а, -а: *Праведенъ естъ гъ* (ОБ 1581, 3/120), *вѣди празденъ на празнословіе* (ВВ 1594, 4/89), *се пещь чернъ ста* (ПКП 1661, 74 зв.), *Прилагательное естъ девѣтогъво* (СмГр, 41), *мѣсто тѣсно естъ* (ПКП 1661, 207), *вѣсть слово гнѣ* (ОБ 1581, 195/2), *велика клѣтва вѣше* (ОБ 1581, 121), *сверѣпа вещь ест(ъ) юность* (ІЗ 1609, 15), *камъкъ пѣстъ естъ гора сіона* (ОБ 1581, 76/2).

У староукраїнській літературній мові, зокрема й кінця XVI – XVII ст., давня іменна форма наз. в. прикметників жін. р. співіснувала з новою повною стягненою. Обидві форми мали однакові закінчення, що викликає певні труднощі під час їхньої характеристики [Керницький 1967, с. 104; Грищенко 1978, с. 59]. Що ж до аналізованого матеріалу, то майже всі розглянуті форми є, без сумніву, іменними, лише окремі (зафіксовані у ПМ), очевидно, можна вважати новими стягненими. Це власні назви, запозичені з української мови: *Быковска, нѣкая вдова ... село ... дрѣжаше* (ПМ, 102), *Княгиня Анна Корецкая Хоткевичувна* (ПМ, 66), *въ веси ... Рыжкова Воля* (ПМ, 104).

Родовий відмінок. У род. в. одн. іменні прикметники чол. й середн. родів представлені із закінченнями -а (після твердих приголосних, також після шиплячих) та -а (після м'яких і пом'якшених): *Ѡ града каменна* (ОБ 1581, 101 зв./2), *Бѣкваръ гзъка Главенска* (Букв. 1671, 1; Букв. 1681, 3; Букв. 1692, 1), *начинателна вида глѣ* (СмГр, 436), *в(ъ)мѣсто крова дивна* (ПКП 1661, 149), *в(ъ) созиданіе тѣла хѣа* (ВВ 1594, 142), *Ѡ кнѣжа домѣ* (ПКП 1661, 136 зв.), *Ѡча ... блѣгословеніа не вѣ* (ЛМГ, 27), *из домѣ гнѣ* (ОБ 1581, 3/163), *из(ъ) чрева мѣрна* (ВВ 1594, 129 зв.), *Ѡ совѣта діавола* (ПКП 1661, 145 зв.).

Для прикметників жін. р. характерні закінчення -ы, -а, а також в окремих випадках -и. Після основ на тверді приголосні переважно виступає -ы: *кладѣзь воды живы* (ОБ 1581, 3/45 зв.), *мѣрты ради Стѣхотворны* (СмГр, 487), *развѣ одежды хѣды* (ПКП 1661, 45 зв.), *на пѣть пѣстыни дамасковы* (ОБ 1581, 168), *Ѡ прелести смѣевы* (ТрЦв 1631, 518), *отъ любви Христовы* (ПМ, 125), *Вѣнецъ съ Главы Ісовы* (ПКП 1661, 107). Якщо основа закінчується на задньоязиковий, у всіх зафіксованих випадках представлено -и: *Ѡ лица силы сѣр(ъ)ски* (ОБ 1581, 3/110/2), *падохъ Ѡ пица гзъчески* (ОБ 1581, 249), *Ѡ ... совѣсти блѣги* (ПКП 1661, 260).

Після м'яких приголосних у переважній більшості випадків використане традиційне закінчення -а (-а): *къ братѣ ... мѣре іаковла і исавла* (ОБ 1581, 12 зв./2), *Ѡ горы єфремла* (ОБ 1581, 173), *Ѡ зависти діавола* (Сл. 1629, 13 нн), *Ѡ козни діавола* (ПКП 1661, 151), *рѣки Г(с)дла* (ПКП 1661, 38; МД 1666, 15), *отъ лести вражіа* (ПМ, 147), *отпадохъ Божіа благодати* (ПМ, 152). Дуже рідко в таких формах виступає й -и, уживання з ним у розглянутому

матеріалі зафіксовані як поодинокі лише у двох пам'ятках кінця XVI ст. (у вибірках з *ОБ 1581* та *ВВ 1594*): **въ срѣтеніе анты жены ієровоамли** (ОБ 1581, 163/2), **оу мельхолты дѣи саоули** (ОБ 1581, 143), **идолъ скве(р)нты моавли** (ОБ 1581, 183/2), **кончина заповѣди вѣи** (ВВ 1594, 58), **ѿ заповѣди гѣи** (ВВ 1594, 3/269). У граматиці М. Смотрицького для род. одн. нечленних прикметників жін. р. з основами на м'які приголосні рекомендовано лише **-а**: **Ро(д): тоа ... ницаа** (156), **тоа ... сновнаа** (161).

Варіантні закінчення (**-а** або **-и**) представлені в розглянутому матеріалі й у род. одн. іменників **-jā*-основ (за зразком яких відмінювалися нечленні прикметники жін. р. з основами на м'які приголосні). Однак серед іменникових форм **-и** є відносно більш уживаним узагалі, а з середини XVII ст. кількісно переважає. Малопоширеність його серед прикметникових форм пояснюється, очевидно, відсутністю сторонніх впливів на ці форми (в українській мові цього часу непрямі відмінки нечленних прикметників були рідкісними, а присвійні прикметники на зразок **ієровоамль** узагалі не вживалися). Це, очевидно, сприяло загалом послідовному дотриманню норми, рекомендованої граматикою М. Смотрицького.

Давальний відмінок. Форми дав. в. нечленних прикметників у розглянутому матеріалі представлені, на відміну від тогочасної української літературної мови [Керницький 1967, с. 106; Грищенко 1978, с. 59], порівняно великою кількістю вживань. Хоча слід відзначити, що зафіксовані вони не в усіх пам'ятках.

Прикметники чол. та середн. родів у дав. одн. мають закінчення **-ѣ** (після твердих приголосних) та **-ю** (після м'яких): **всемѣ мужескѣ полѣ** (ОБ 1581, 121), **оучаше и(х) ... Стѣпанію кроткѣ. Гласѣ мѣрнѣ. Словѣ бл҃гочиннѣ. Пици и питію несматеннѣ** (ІЗ 1609, 39), **слогѣ естество(м) краткѣ** (СмГр, 489), **Пріиде ... къ ... Боларинѣ лютѣ зѣло и сверѣпѣ, словом и дѣломъ злочестивѣ сѣцѣ** (ПКП 1661, 220 зв.), **къ агглѣ гѣю** (ОБ 1581, 116 зв./2).

Прикметники жін. р. у дав. в. одн. представлені із закінченнями **-ѣ** (після основ на тверді приголосні) та **-и** (після основ на м'які та пом'якшені): **къ ложницы олоферновѣ** (ОБ 1581, 259), **ницитѣ Христовѣ ревнители** (ПМ, 57), **женѣ Пентефрїинѣ** (ПКП 1661, 191), **къ ризѣ ветсѣ** (ЄвКП 1697, 120 зв.), **къ цркви гѣи** (ОБ 1581, 249), **къ ... сестрѣ Юрославлі** (ПКП 1661, 178 зв.), **таковѣй вѣи бл(д)ти** (ВВ 1594, 3/114). Парадигма останнього прикметника (**вожій**) подана в граматиці М. Смотрицького, при цьому в дав. в. представлена лише членна форма: **Да(т): той Божіей** (164).

Розрізнення закінчень **-ѣ** та **-и** серед прикметникових форм жін. р., як і серед відповідних іменникових (дав. одн. іменників **-ā*-, **-jā*-основ), у розглянутому матеріалі загалом послідовно зберігається. Зафіксований лише один випадок уживання **-и** замість **-ѣ**: **зимѣ стѣдени** (Лим. 1628, 66 зв.).

Знахідний відмінок. Нечленні прикметники чол. р. в знах. в. одн. мають форми, подібні до наз. або род., залежно від означуваного іменника: **да възложите ... Ѡимиам(ъ) чистѣ** (ОБ 1581, 56 зв.), **множественѣ глѣ**

приемлютъ (СмГр, 421), шбрати народъ много (ІЗ 1624, 380), малодѣна же члѣка кто оукротитъ (ОБ 1581, 3/36), обрѣцѣ ... сѣна вѣжѣа (ВВ 1594, 19 зв.), мужа кротка, монарха блага ... благослови (ПМ, 169), видѣвшѣ Юношѣ Ѹбога (ПКП 1661, 49), изгони дѣха нѣма (МД 1666, 405). Поодинокими є випадки, коли прикметник при назві істоти має нульове закінчення (як і іменник): полъ телець мла(д) и добръ (ОБ 1581, 7/2).

Прикметники середн. р. в усіх випадках у знах. в. представлені формами, які дорівнюють наз.: принесоша ... древно масло (ОБ 1581, 42/2), слово испусти празно (ВВ 1594, 3/79), воспріа(т) житіє жестоко (ПКП 1661, 151), слышите слово гнѣ (ОБ 1581, 3/71), въ имѣ Прв(д)ниче (ПКП 1661, 93).

Знах. в. прикметників жін. р. утворений закінченнями -ѣ (після твердих приголосних, зокрема й після ч та ц) та -ю (після м'яких і пом'якшених): облечетсѣ ... въ срачицѣ лнѣнѣ (ОБ 1581, 46 зв.), начаша здати церков малѣ (ЛМГ, 4), обрѣтоша ногу челоуѣчу (ПМ, 109), на ... Брадѣ Дарвню (Сл. 1629, 113), Часть снѣвню ... вдаде (ПКП 1661, 117).

Орудний відмінок. У староукраїнській літературній мові форми ор. в. одн. іменних прикметників представлені поодинокими випадками. У пам'ятках XIV – XV ст. вони взагалі, за спостереженнями дослідників [Грищенко 1978, с. 60], не засвідчені, у пам'ятках XVI ст. виявлено кілька вживань [Керницький 1967, с. 106]. Відсутні ці форми також і в граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького. У прикметникових парадигмах цих граматик в ор. в. одн. подані лише членні прикметники: Т. стѣымъ. блѣгимъ (ЗизГр, 36), Тво(р): тѣмъ стѣымъ (СмГр, 148) і ін. У розглянутому матеріалі ор. в. одн. нечленних прикметників хоча й представлений, однак є найменш уживаною (в однині) прикметниковою формою. Випадки її використання виявлені в основному в пам'ятках кінця XVI ст. (в ОБ 1581 та ВВ 1594), в інших вона трапляється дуже рідко.

Нечленні прикметники чол. й середн. родів у цьому відмінку мають закінченнями -омъ та -емъ: съ народом великомъ (ОБ 1581, 4/1/2), падетъ асврѣ не мечемъ члѣскомъ (ОБ 1581, 3/80/2), Не сварисѣ съ члѣкомъ газычномъ (ОБ 1581, 3/56), нравомъ ч(с)тномъ (ВВ 1594, 3/111 зв.), въ всемъ съставистѣ себе чистомъ быти (ВВ 1594, 46), органом зміномъ вьображсѣ (ПМ, 152), очиститъ домъ ... древом кедровомъ (ОБ 1581, 51 зв./2), смѣшени ... съ оловом чистомъ (ОБ 1581, 3/135/2), предъ Рождествомъ Христовомъ (ПМ, 104), пре(д) кїотомъ гнѣмъ (ОБ 1581, 143), пре(д) лицемъ гнѣмъ (ОБ 1581, 138), оужасесѣ страхом велѣмъ (ОБ 1581, 259), гласом велѣмъ глати (ВВ 1594, 3/25).

У жін. р. форми ор. в. нечленних і членних прикметників збігаються. Аналіз особливостей їхнього творення подаємо в підрозділі, присвяченому членним прикметникам.

Місцевий відмінок. У місц. в. одн. іменні прикметники всіх родів представлені із закінченнями -ѣ або -и. Флексія -ѣ виступає в переважній більшості випадків після основ на тверді приголосні: на одрѣ брачнѣ (ОБ 1581, 4/1/2), о вѣѣ здравѣ (ВВ 1594, 3/255 зв.), на престолѣ

божественнѣ (ПМ, 163), въ гласѣ трѣбнѣ (ТрЦв 1631, 624), на мѣстѣ покойнѣ (Тр. 1646, 605), в любви Хвѣ (ВВ 1594, 3/243 зв.), въ старости маститѣ (ПКП 1661, 90 зв.). Перед закінченням відбуваються чергування г//з', к//ц' та ск//ст': въ ... оужасѣ мнозѣ (ПКП 1661, 167), в(ъ) недолзѣ времени (ЛМГ, 27), въ народѣ тѣжцѣ (ОБ 1581, 4/1/2), на облацѣхъ лецѣхъ (ПМ, 163), въ старости глѣбоцѣхъ (ПКП 1661, 146), в потоцѣхъ кедрстѣхъ (ОБ 1581, 183), въ земли египетстѣхъ (ОБ 1581, 4/1/2), ѡ дѣлѣхъ келар(ь)стѣхъ или поварстѣхъ (ВВ 1594, 3/24), ѡ чинѣ Грамматичестѣхъ (СмГр, 473).

Після основ на м'які й пом'якшені приголосні (зокрема й на ч) використане закінчення -и: в домѣхъ гни (ОБ 1581, 178), въ законѣхъ Господни (ПМ, 176), в селѣхъ моавли (ОБ 1581, 175/2), о съкровици бжїи (ВВ 1594, 3/269), въ славословіи бжїи (ПКП 1661, 50), въ лонѣхъ Авраамли (МО 1680, 129), на селѣхъ иноплеме(н)ничи (ОБ 1581, 138/2). Зрідка трапляються випадки, коли замість -и вживається -ѣ: в горѣхъ ефраимлѣхъ (ОБ 1581, 106 зв.), въ области Свѣтославлѣхъ (ПКП 1661, 78). В ОБ 1581 зафіксовані однокореневі варіанти з обома закінченнями: въ земли ханаани (ОБ 1581, 106 зв./2) – в земли ханаанѣхъ (ОБ 1581, 121).

Крім того, серед проаналізованих форм місц. в. одн. виявлені поодинокі утворення на -є: въ виноградѣхъ га(д)дове (ОБ 1581, 3/45), по мале же времени (Лим. 1628, 81). Також: по малѣхъ же времени (Лим. 1628, 80).

Ключний відмінок. У кл. в. іменні прикметники чол. р. могли мати або нульове закінчення, як у наз., або -є. Обидва різновиди кл. в. прикметників чол. р. були представлені в старослов'янській мові, хоча форми на -є як поодинокі [Толстой 1957, с. 61]. Подані вони також у граматиці М. Смотрицького: ѡ Сѣтѣхъ: или Сѣте (148). Однак у розглянутому матеріалі кількісно значно переважають форми з закінченням -є, вони є, власне, основними для прикметників чол. р.: прїиди къ намѣхъ господине мирне (ОБ 1581, 252/2), трїсоставне съдѣтелю (Ч 1617, 40 зв.), *благодѣтелю* *многомилостиве* (ПМ, 148), Преч(с)те Нескврѣне, Безначалне, Невидиме, Непостижиме, и Неизъслѣдованне, Непремѣнне, Непреложне, Неисчетне Незлобиве Гї ... тебе просимѣхъ (ТрЦв 1631, 727), Прп(д)вне ѡче (МО 1680, 33), Превезначалне, Превѣчне, Всесилне, Вседѣтелю (ЄвКП 1697, 7). У всіх випадках кл. в. на -є мають субстантивовані прикметники (ця особливість була характерна, за спостереженнями дослідників, і для прикметників давньоруської мови [Шахматов 1957, с. 118]): доколѣхъ лѣностиве възлежиши (ОБ 1581, 3/31), безѡмне, ты еже сѣши, не оживетѣхъ аще не оумретѣхъ (ВВ 1594, 117), спси блже дша наша (Ч 1617, 2 зв.), зриши бо блгосрѣде елико ... на насѣхъ навѣт(ъ) (Ч 1617, 42), припадаемѣхъ ти блже. и ... вѣпїемѣхъ ти силне (Ч 1617, 56), съ Агглы сърадѣетса Прп(д)вне дхѣхъ твоей (МО 1680, 32 зв.). З нульовими закінченнями в кл. в. виступають переважно присвійні нечленні прикметники, інші представлені лише поодинокими вживаннями: сїне авинень (ОБ 1581, 111 зв./2), црю їилевѣхъ (ОБ 1581, 143), радѣйсѣхъ храме Гнѣхъ (Ч 1617,

159 зв.), рабе Гнѣ (ПКП 1661, 104 зв.), изъиди ... мѣжѣ безаконенъ (ОБ 1581, 148), в роде невѣренъ (ОБ 1581, 5/10).

Прикметники середн. та жін. родів у кл. в. в усіх випадках мають такі ж закінчення, як і в наз.: тебѣ съгрѣшихомъ(ъ) пожданіе їїлево (ОБ 1581, 3/100/2), приближайса дщи сїона (ОБ 1581, 3/169/2), радуйся, мати Господня (ПМ, 100), Радуйса пажити Хѣва (ПКП 1661, 100).

Множина

Особливістю розглянутих множинних форм нечленних прикметників, порівняно з відповідними українськими, є те, що вони загалом зберегли окремі закінчення для різних родів. В українській мові XVI – XVII ст. нечленні прикметники мають у множині спільні форми для всіх родів [Керницький 1967, с. 106].

Називний відмінок. У наз. в. мн. іменні прикметники чол. р. представлені із закінченнями -и, -ы, а також в окремих випадках із -ѣ. Більш поширеним є -и, первісне для нечленних прикметників чол. р. в наз. в. (як і для іменників із давніми основами на *-ѣ-, *-јѣ-): вси живи днесъ (ОБ 1581, 82/2), свободни сѣтъ ... снѣве (ВВ 1594, 82 зв.), Тїи вѣша виновни (ІЗ 1609, 22 зв.), длѣжни єсмъ ... молитиса (Ч 1617, 15 нн), здрави єсмъ (ІЗ 1624, 300), Богу работни есмы (ПМ, 173), вѣжди слѣпи (ЄвКП 1697, 52). Це закінчення використовувалося для творення аналізованих форм у старослов'янській мові [Селищев 1952, с. 125], лише воно для подібних утворень рекомендоване й граматикую М. Смотрицького: *Име(н): ... ти Гѣти (148), ти блѣзи (152)* і ін.

Меншою кількістю вживань представлено -ы, хоча й воно є також достатньо поширеним: гради єго вѣдѣтъ пѣсты (ОБ 1581, 3/115/2), іако ... съсоуды сребрены (ВВ 1594, 3/90 зв.), мечи шбоудѣ шстры (Ч 1617, 62 зв.), дворы будутъ пусты (ПМ, 98), поасть ... и вѣнецъ вѣхѣ слаты (ПКП 1661, 38), мразы вѣхѣ люты (ПКП 1661, 151 зв.), должны єсмъ ... плодоносны вѣти (МД 1666, 255 зв.). Флексія -ы за походженням є показником знах. в. мн. Унаслідок взаємодії наз. та знах. відмінків вона поширилася й серед форм наз. в. В українській літературній мові XVI ст. -ы була основним засобом творення форм наз. в. мн. іменних прикметників [Керницький 1967, с. 106–107]. У зв'язку з цим звертає на себе увагу те, що в тексті граматики М. Смотрицького інколи трапляються форми на -ы, хоча вони не подані в парадигмах: *єдиносложны перваго спраженїа ... глѣты (356), Іа(м)вїйскїа мѣрты стїховѣ роди соу(т) тринадесѣтоличны (494)*. Поширеність цих закінчень засвідчує достатньо велика кількість однокоренових варіантів із ними, які часто трапляються в межах однієї пам'ятки і навіть на одній сторінці: *ногты єго мѣдани (ОБ 1581, 155) – шлемы мѣданы (ОБ 1581, 4/6), грѣшни єсмъ (ПКП 1661, 21) – грѣшны єсмъ (ПКП 1661, 18 нн), падѣша ниц(ъ) оужасни (ПКП 1661, 115 зв.) – оужасны вѣша (ПКП 1661, 114), црї їоудини (ОБ 1581, 183/2) – црї їоудины (ОБ 1581, 183/2), праздни прѣвѣстѣ вѣсь животъ (ПКП 1661, 175) – стойте тѣ праздны (ПКП 1661, 175)*.

Крім того, зрідка форми наз. в. мн. іменних прикметників чол. р. могли мати закінчення **-ѣ**: **готовѣ въ огонь** (ВВ 1594, 3/91 зв.), **отроци Ростиславѣ** (ПКП 1661, 176 зв.), **сладѣ шбрѣтахѣса** (хліби) (ПКП 1661, 203 зв.), **Какъ кротѣ ... имамѣ ходити** (МД 1666, 276). Уживання цього варіанта зумовлене, очевидно, однаковою вимовою літер **и та ѣ**.

Перед закінченням **-и (-ѣ)** у більшості випадків відбуваються чергування **г//з', к//ц', ск//ст'**: **вси же нази вахѣ** (ОБ 1581, 211), **яко(ж) сѣть бѣши мнѣши** и **господаріе мнѣши** (ВВ 1594, 81), **мнѣши вѣстають на ма** (Ч 1617, 47), **слози кра(т)ци либо долзи сѣще изостраютса** (СмГр, 29), **Вѣсташа вльци тяжци** (ПМ, 147), **Доколѣ есмѣ плот(ь)сти** (ІЗ 1609, 19 зв.). В окремих випадках у такого типу формах (після **ц**) виступає закінчення **-ы**: **вси мѣжи ... крѣпцы** (ОБ 1581, 101 зв.), **бѣша ... цѣри велицы** (ОБ 1581, 3/105), **вѣх(м) крѣпцы** (ВВ 1594, 106 зв.), **Боларе ... велицы бѣша** (ПКП 1661, 246 зв.), **внѣд(т) волцы тажцы** (МД 1666, 60). Зафіксовані також (в *ОБ 1581*) поодинокі форми, в яких чергування відсутні: **гѣлаша халдѣи сѣрскы цѣрю** (ОБ 1581, 150/2), **власы его широки и черны** (ОБ 1581, 3/46).

Нечленні прикметники середн. р. в наз. мн. мають, за винятком кількох випадків, закінчення **-а, -ѣ**, як і в старослов'янській мові [Селищев 1952, с. 125], а також відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького: **Име(н) ... та сѣа** (150), **та сѣовна** (163). Флексія **-а** виступає після твердих приголосних, **-ѣ** – після м'яких і пом'якшених: **прѣидѣтъ тебе стада вельблю(д)ска** (ОБ 1581, 3/91/2), **сладка грѣтани моемѣ словеса твоѣ** (ВВ 1594, 3/269 зв.), **жива боудѣ(т) ср(д)ца** (Ч 1617, 129 зв.), **Прѣпинаніѣ строчна сѣть десѣть** (СмГр, 35), **различна сѣть брашна, и мновоцѣнна: но не сѣть такъ сла(д)ка** (ПКП 1661, 61 зв.), **цѣла шбрѣтошасѣ тѣлеса** (ЛМГ, 36), **вѣл(ѣ)хованіѣ ваша сѣѣ** (ОБ 1581, 3/130), **Словеса сѣ(т) Г(с)днѣ** (МД 1666, 240). Поодинокими вживаннями представлені форми наз. в. мн. прикметників середн. р. на **-ы**: **Пѣніѣ Троицны** (Ч 1617, 65), **не сѣть сѣи чада Авраамовы** (ІЗ 1624, 143), **правила Чинѣ тогѣ повелѣ ... прочести: ... такъ право(с)лавны сѣт(ь) и дѣполе(з)ны** (ПКП 1661, 27 нн.), **Словеса сѣ(т) Хѣты** (МД 1666, 15 зв.). Такі утворення в церковнослов'янських текстах почали з'являтися, очевидно, в результаті впливу наз. мн. прикметників чол. р. (можливо, також і жін.), значною мірою забезпечувала цей вплив українська мова, в якій уже в XVI ст. короткі прикметники всіх родів у наз. в. мн. мали однакові закінчення **-ы (-и)** [Жерницький 1967, с. 106].

Іменні прикметники жін. р. в наз. в. мн. представлені переважно із закінченнями **-ы, -и**. Частотнішим серед проаналізованих форм є **-ы**: **нечисты мѣтвы ѿ оустѣ блѣдника** (ОБ 1581, 3/36/2), **страсти сѣть сѣгѣвы** (СмГр, 487), **Равны в(ѣ) томѣ сѣть и Пещеры ... къ Нѣси** (ПКП 1661, 27 зв.), **Ризы егѣ вѣша ... вѣлы** (СвКП 1697, 146 зв.). Закінчення **-и** виступає насамперед після задньоязикових приголосних: **оуныли вѣдѣтъ страны многи** (ОБ 1581, 3/140/2), **многи дѣсѣра стажаша багатство** (ПКП 1661, 37 зв.), **дѣсѣри странски вѣсплачютса** (ОБ 1581, 3/140/2). Хоча інколи в такій

позиції трапляється й **-чы**: **злы сѣть дщери ханааньскы** (ОБ 1581, 12 зв./2), **сѣды твоа бл҃гы** (Ч 1617, 10), **щедроты твоа многы** (Ч 1617, 18). В окремих випадках **-и** вживається не лише після задньоязикових: **Черна єсмь а(з) и добри дщери** (ОБ 1581, 3/45), **звѣзды свѣтли сѣце** (ОБ 1581, 3/125/2), **Жены оужасни бѣвшє, слышахѹ** (ТрЦв 1631, 380).

У старослов'янській мові іменні прикметники жін. р. з основами на м'які приголосні, як і іменники колишніх **-jā*-основ, мали закінчення **-а** [Селищев 1952, с. 125]. Таке ж закінчення для подібних утворень рекомендоване й граматикую М. Смотрицького: **Име(н): ... ти ница** (156), **ти сновна** (161). У розглянутому матеріалі зафіксований лише один випадок уживання в наз. мн. іменного прикметника жін. р. з основою на м'який приголосний. При цьому прикметник має традиційне закінчення: **прійдоша песѣа мѹхы** (ОБ 1581, 3/21).

Таким чином, розглянутий матеріал свідчить, що іменні прикметники церковнослов'янської мови досліджуваного періоду загалом зберігали в наз. в. мн. відмінності за родами. Разом із тим, виявлені варіанти демонструють наявність тенденції до витворення єдиної форми наз. мн. Значною мірою ця тенденція була результатом впливу української мови.

Родовий відмінок. У род. в. мн. іменні прикметники всіх родів мають, як і в старослов'янській мові [Селищев 1952, с. 125], а також відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького, нульові закінчення. Такі форми в невеликій кількості виявлені лише в окремих пам'ятках (порівняно частіше вони трапляються в *ОБ 1581*). Більшість із них – це форми присвійних прикметників: **пони старѣшинство сновъ кааѹовъ ѿ среды сновъ левїинъ** (ОБ 1581, 61/2), **ѿ градъ їоудинъ** (ОБ 1581, 183), **при(т)ча сновъ аароновъ** (ВВ 1594, 4/98 зв.), **ѿ сновъ плѣн(ъ)ничъ** (ОБ 1581, 150), **ѿ предѣлъ ефремль** (ОБ 1581, 163), **ѿ дщерїй филистимль** (ОБ 1581, 116 зв./2), **ѿ дщерїй силомль** (ОБ 1581, 121/2), **хвала пѣсній Давїдовъ** (Ч 1617, 99), **имаше ризѹ ... ѿ власъ вельбюждъ** (ЄвКП 1697, 6 зв.). Зрідка трапляються прикметники інших розрядів: **преда(м) та в рѹцѣ мѹ(ж) иноязыче(н)** (ОБ 1581, 3/135), **сѣтвори ї мѣхонѹѹ мѣданъ** (ОБ 1581, 158/2), **ѿ члѣкъ неправеденъ изми ма** (Ч 1617, 117), **ѿ древесъ ливаньскъ** (ОБ 1581, 3/45 зв.), **ѿ гласовъ вадъ мнwgъ** (Ч 1617, 74).

Давальний відмінок. Цей відмінок представлений також невеликою кількістю вживань, виявлених лише в окремих пам'ятках кінця XVI – початку XVII ст. Прикметники чол. та середн. родів у дав. мн. мають традиційні закінчення **-омъ** (після твердих приголосних) та **-емъ** (після м'яких): **сномъ гадовомъ** (ОБ 1581, 77/2), **сказа ... сновомъ Израилевомъ** (Ч 1617, 52), **Конецъ** (тропарям) **Бгорѹдичномъ, и Кр(с)товѹгорѹдичномъ** (Ч 1617, 185 зв.), **рекїй сынѹмъ Іилевѹмъ** (ІЗ 1624, 160), **какѹ възможно храмѹмъ сребранѹмъ бѹти** (ІЗ 1624, 380), **насил(ь)ствовахѹ сыновѹ(м) Израилево(м)** (ТрЦв 1631, 74), **вѣнесе ... обрѹчъ колѣномъ матерїномъ** (ОБ 1581, 128), **заповѣда сномъ венїамїнемъ** (ОБ 1581, 77/2), **къ сномъ ам(ъ)монемъ** (ОБ 1581, 3/135). Для прикметників жін. р. використане закінчення **-амъ**:

цѣрквамъ галатїискамъ (ВВ 1594, 95), цѣрквамъ бжїамъ (ВВ 1594, 7 зв.). У граматиці М. Смотрицького форма дав. в. мн. нечленних прикметників не представлена. У парадигмах у цьому відмінку подані лише членні прикметники: Да(т): тымъ сѣтымъ (148), бл҃гимъ (152) і ін.

Знахідний відмінок. У знах. в. мн. прикметники чол. р. мають закінчення -чы, -и, -а (-а). Після основ на тверді приголосні, крім задньоязикових, у переважній більшості випадків виступає традиційне -чы: **взаша градчы твердчы** (ОБ 1581, 4/1/2), **столпы въздвиже мѣданчы** (ІЗ 1624, 54), *наполнихъ три немалы съсудыѣ* (ПМ, 120), **восхвали(м) мѣжа славны** (ПКП 1661, 21), **принесоша емѣ ... хлѣбы зѣло красны** (ПКП 1661, 62), **въ оустѣ(х) ... ѡалмы дв(д)овы имѣаше** (ПКП 1661, 230 зв.). Після задньоязикових частіше використовується -и, хоча могло бути представлено й -чы. При цьому чергування г, к, х із з', ц', с' перед -и не відбуваються: **въ пѣти небл҃ги** (ОБ 1581, 3/31), *монастыри многи съгради* (ПМ, 68), **многи трѣды подѣахъ** (ЛМГ, 3), *ѡвращѣ ... вса велики дни еа* (ОБ 1581, 3/159 зв./2), **сѣхранихъ поѣти жестоки** (Ч 1617, 77 зв.), **носаца ... цвѣты лѣпки** (ПКП 1661, 147), **за вса ... скотчы левитскы** (ОБ 1581, 61/2), **да дастъ ... камени сарданьскы** (ОБ 1581, 42), **видѣв(ь) же многы фарисеа** (ВВ 1594, 46). Те, що форми наз. в. (із чергуваннями) і знах. (без чергувань) послідовно розрізняються, особливо помітно, коли ці форми вживаються в межах одного речення: **Мнози во прїйдѣтъ во Има мое ... и многи прелста(т)** (ЄвКП 1697, 84).

Прикметники з основами на м'які приголосні частіше мають закінчення -а, характерне для подібних форм ще у старослов'янській мові [Селищев 1952, с. 125], а також рекомендоване граматикою М. Смотрицького (**ви(н): ... ты нища 155; снѡвна 160**): **пожре столпы, арнона** (ОБ 1581, 71 зв.), **въ дворы Гнѣа** (Ч 1617, 109), **Оүслышимъ гл҃ты вл(д)чна** (ТрЦв 1631, 77), **сѣсѣды скѣдельнича сѣкрѣшиши** (ОБ 1581, 3/1). Зрідка (в *ОБ 1581*) подібні форми мають закінчення -и: **възда сосѣды ... гни** (ОБ 1581, 229/2), **видѣ саѣлъ полки иноплеменичи** (ОБ 1581, 138/2). В окремих випадках -и трапляється й після інших приголосних: **видаше ... бѣдныа здрави** (ЄвЛ 1644, 53 зв.), **любаше слуги Х(с)ви** (ЛМГ, 9). Нечленні прикметники при назвах істот майже завжди в знах. в., як і іменники, мають закінчення, подібні до наз. в. Лише поодинокими випадками представлені форми з закінченнями род. в.: **изведе же всѣхъ снѡвъ мадіамль** (ОБ 1581, 254/2).

Форми знах. в. мн. іменних прикметників середн. р. у переважній більшості випадків мають, як і в старослов'янській мові, закінчення -а (після твердих приголосних) та -а (після м'яких): **творити оправданїа язгыческа** (ОБ 1581, 4/1), **многа сѣтворилъ естъ словеса** (ВВ 1594, 4/2 зв.), **в(ъ)сели ихъ въ мѣста свѣтла и прохладна, в(ъ) мѣста покойна** (Ч 1617, 23 зв.), **на многа лѣта** (Сл. 1629, 2/94), *многа чудеса Богъ творить* (ПМ, 112), **возложи на нозѣ егѡ желѣза тяжка** (ПКП 1661, 46), **гл҃а ... словеса гнѣа** (ОБ 1581, 66), **твориай дѣла гнѣа** (ВВ 1594, 3/113), *дѣла вся Господня ... пойте* (ПМ, 150).

Зрідка трапляються форми знах. в. на **-ы, -и**: **Хвѣты** прободе рѣбра (Ч 1617, 29 нн), **вѣрты** основаніа крѣпкы положив(ъ) (Ч 1617, 12 нн), **мнѡги оуказаніа** **имамты** (Ч 1617, 20 нн), *разграбившимъ же намъ многи села ..., наполнихомъ ... корабль* (ПМ, 54), **вса Црковнаа оукрашеніа ... цѣлы и чисты имѣти** (Тр. 1646, 2). Звертає на себе увагу те, що в Ч 1617 всі такого типу форми вжиті в передмові, де вплив української мови був, очевидно, більш виразним.

Іменні прикметники жін. р. в знах. в. мають закінчення **-ы, -и, -а (-а)**. Після твердих приголосних (крім задньоязикових) частіше виступає **-ы**: **принесите вѣтви масличны** (ОБ 1581, 225), **сѣдѣты истинны сѣтвори(л) еси** (ТрЦв 1631, 272), *душа живы, четвероногы ... извести* (ПМ, 155), **вѣра(з)сѣлинны дравны, такожде и каменны, сокрываютса птица** (ПКП 1661, 29). Після задньоязикових, як і в прикметників чол. р., частіше представлено **-и**, хоча зрідка вживається й **-ы**: **сѣстави брани многи** (ОБ 1581, 4/1), *многи добродѣтели творяше* (ПМ, 68), **принесите ... вѣтви финически** (ОБ 1581, 225), **ранты тяжки возложи ... на Инѡка** (ПКП 1661, 182), **многы крови проліалъ еси** (ОБ 1581, 195/2), **собраша себе вѡлѣзны мнѡгы** (ВВ 1594, 93). Чергування перед закінченнями в такого типу формах, як і в чол. р., зазвичай не відбуваються. Виняток становить лише подинокі вживання: **келіи поставиша мнози** (ПКП 1661, 9).

Після основ на м'які приголосні прикметники жін. р., як і чол., у більшості випадків мають закінчення **-а**: **да дастъ ... кожа овна червленны, и кожа синя** (ОБ 1581, 42), **престѣпающы(х) заповѣди гнѡ** (ВВ 1594, 3/162 зв.), **заповѣди вѣіа творити** (ВВ 1594, 68 зв.), *преступити Божіа заповѣдѣ* (ПМ, 153), **заповѣди Гнѡ исправити** (ПКП 1661, 97 зв.). Зрідка, в основному в ОБ 1581, трапляються випадки вживання після м'яких приголосних **-и**: **на колесницы амиодавли** (ОБ 1581, 3/46/3), **на хорѡгви веніамини** (ОБ 1581, 128), **поворай брани гни** (ОБ 1581, 133/2). У цій же пам'ятці: **кто изглетъ силты гнѡ** (ОБ 1581, 3/21/2). У ПКП 1661, крім того, зафіксована форма на **-ѣ**: **напасти немалѣ ... претерпѣ** (ПКП 1661, 11 зв.).

Орудний відмінок. Цей відмінок представлений усього кількома вживаннями прикметників чол. та жін. родів. Форми чол. р. в ор. в. мають традиційне закінчення **-ы** або **-и**: **црѣ на(д) снѣты йїлевты** (ОБ 1581, 185/2), **положенъ вѣысть ... съ црѣи йїлевты** (ОБ 1581, 178/2), *придохъ съ многи клеверѣты своими* (ПМ, 49), **емѣ многажды пѣты и оҗи [желѣзны] свазанѣ сѣцѣ** (ЄвКП 1697, 128 зв.). Для жін. р. характерні закінчення **-ами, -ами**: **обладаєши ты странами многими** (ОБ 1581, 87/2), **печал(ь)ми житїйсками** (ВВ 1594, 118 зв.), **обвѣзѣтса кѣплами житїйсками** (ВВ 1594, 141), **да сѣтвориши покровъ храмѣ, кожами овнами, червленными, и сверхѣ ... кожами синями** (ОБ 1581, 37/2). У граматиці М. Смотрицького такі форми відсутні. У парадигмах в ор. в. подані лише членні прикметники: **Тво(р): тѣми** **Сѣтymi** (149), **бл҃гими** (152) і т. д.

Місцевий відмінок. Форми місц. в. мн. нечленних прикметників у розглянутому матеріалі є також загалом рідкісними, представлені поодинокими вживаннями.

У старослов'янській мові іменні прикметники чол. та середн. родів у місц. мн. мали закінчення **-ѣхъ** (після основ на тверді приголосні) та **-ихъ** (після основ на м'які) [Селищев 1952, 125]. У результаті стягнення займенникових закінчень, форми місц. мн. членних і нечленних прикметників з основами на м'які приголосні збіглися (обидві мали закінчення **-ихъ**). У церковнослов'янських текстах кінця XVI – XVII ст. всі подібні утворення, очевидно, слід вважати повними. Серед розглянутого матеріалу із прикметників чол. й середн. родів у місц. мн. формальну ознаку приналежності до нечленних (закінчення **-ѣхъ**) мають усього кілька вживань з основами на тверді приголосні: **въ снѣхъ ѿлѣвѣхъ** (ОБ 1581, 96 зв.), **по днѣхъ мнѡзѣхъ** (ПКП 1661, 47 зв.), **По мнѡзѣхъ(ъ) же трѡдѣхъ** (ПКП 1661, 171), **по мнѡзѣхъ трѡдѣхъ** (ЛМГ, 5), **по лѣтѣхъ мнѡзѣхъ** (ПКП 1661, 11 зв.).

Прикметники жін. р. в цьому відмінку представлені із закінченнями **-ахъ**, **-ѡхъ**: **живѡ в полатахъ кедрѣнахъ** (ОБ 1581, 143/2), **множество мѡжей в(ъ) бѣлахъ ризахъ(ъ)** (Лим. 1628, 43 зв.), **нѣси мене затворилъ в(ъ) рѡкахъ вражіахъ** (Ч 1617, 38; 135). У граматиці М. Смотрицького форми місц. мн. нечленних прикметників відсутні. У парадигмах подані лише займенникові: **Ска(з): ѡ тѣхъ ѿтѣхъ** (149), **бл҃гихъ** (152) і ін.

Кличний відмінок. У кл. в. мн. іменні прикметники виступають із тими ж закінченнями, що й у наз.: **бл(с)вите Г҃а в(ъ)си раби Г҃ни** (Ч 1617, 22 зв.), **рѡженіа єхїднава, кто сказа вамъ** (ВВ 1594, 46), **дщера ѿер(с)лімовчы не плачитеса** (ВВ 1594, 116 зв.).

Двоїна

У двоїні іменні прикметники представлені невеликою кількістю вживань. Більшу частину їх становлять форми наз. та знах. відмінків. Прикметники чол. р. у цих відмінках мають закінчення **-а**: **овенъ ... томѡ же два рога, рога же вѣсока** (ОБ 1581, 3/155/2), **бѣста два мѡжа чѡдна, и добродѣтельна** (Лим. 1628, 131), **Бѣста два мѡжа славна** (ПКП 1661, 117), **сѣтвори ємѡ рога желѣзна** (ОБ 1581, 206), **полѡхъ ... два брата, чѡдна мѡжа** (ПКП 1661, 87 зв.).

Форми наз. та знах. відмінків середн. та жін. родів після основ на тверді приголосні представлені із закінченням **-ѣ**: **Сїа єста двѣ свѣтилѣ велицѣ** (ПКП 1661, 33 нн), **свѣтилѣ велицѣ словом сѣтворилъ еси** (ПМ, 155), **свѣташа же сѡ рѡцѣ єгѡ іако свѣцѣ огненнѣ** (Лим. 1628, 75 зв.), **рѡцѣ єго крѡглѣ златѣ** (ПКП 1661, 197), **іако ... имѣти ми свѡбоднѣ рѡцѣ** (ПКП 1661, 197). Після основ на м'які приголосні в таких формах виступає закінчення **-и**: **Сїа єста ... двѣ крѡмѣ орли** (ПКП 1661, 33 нн), **полт(ъ) ... двѣ сестрѣ Юрославлѣ** (ПКП 1661, 179).

Такі ж закінчення в наз. та знах. дв. мали прикметники у старослов'янській мові [Селищев 1952, 125]. У граматиці М. Смотрицького для

чол. та середн. родів подані однакові закінчення: **Име(н): Ви(н): и Зва(т): та сѣа** (чол. р., 148), **та сѣа** (середн. р., 150), **та сновна** (чол. р., 160), **та сновна** (середн. р., 162).

Крім того, в розглянутому матеріалі зафіксовано кілька вживань форм род., місц. та ор. відмінків дв. Форми род. та місц. відмінків представлені з закінченнями **-ѣ, -ю** (які вживались у старослов'янській мові, а також рекомендовані граматикую М. Смотрицького): **Производат(ъ)са ... нашъ /вашъ, ѿ родителнѣ множественнѣ /насъ, васъ** (СмГр, 194), **дѣло рѣкѣ члѣчѣ** (ОБ 1581, 3/125), **избавиша егѡ ѿ рѣкѣ Иродовѣ** (ПКП 1661, 267 зв.), **Оувѣщеніе ѡ двовременнѣ ѣ и /ѣ** (СмГр, 488), **ѡ двою Винителнѣ со Гломѣ** (СмГр, 429), **ѡ двою Прилагате(л)нѣ** (СмГр, 392), **ходай на крилѣ вѣтрѣню** (Ч 1617, 119 зв.). В ор. в. зафіксовані лише поодинокі вживання жін. р. з закінченням **-іма: Рѣкама Ап(с)кіма** (МД 1666, 15 зв.).

Зрідка в цій групі, як і серед іменникових форм, трапляються випадки, коли замість двоїни вживається множина: **два сесца твоѡ, како двѣ млады** (наз. мн. замість дв. **млада**) **близница серійи** (ОБ 1581, 46/2), **видѣхъ два ѿшелника ... : бахѣ же нази** (наз. мн. зам. дв. **нага**) (Лим. 1628, 92 зв.), **обрѣтоша же оба** (двох іноків) **цѣлы и неврежденны** (знах. мн. зам. дв. **цѣла, неврежденна**) (Лим. 1628, 92 зв.), **срѣтоша же егѡ Марѡа и Маріѡа сестры Лазаревы** (наз. мн. зам. дв. **Лазаревѣ**) (ТрЦв 1631, 39).

2.2. Членні прикметники

Членні прикметники утворилися, як відомо, шляхом об'єднання іменних прикметників із формами займенника **и, ѡ, є** [Мейє 1951, с. 358; Вайан 1952, с. 145]. Певний час обидва компоненти членних прикметників були відносно самостійними, однак, очевидно, ще в праслов'янській мові розпочався процес остаточного їх об'єднання, і вже пам'ятки старослов'янської мови, поряд із нестягненими формами (**новаєго, новоуємоу** і т. д.), містять і стягнені (**новаго, новоуємоу** і т. д.) [Вайан 1952, с. 145]. В обстежених церковнослов'янських текстах членні прикметники в абсолютній більшості випадків мають стягнені форми (крім наз. в.). Виняток становлять лише присвійні прикметники на зразок **божій**, а також слова **велій** і **прочій**, окремі форми яких сприймаються як нестягнені: **Божіихъ слугъ** (ПМ, 105), **словесемъ вѣимъ** (ВВ 1594, 31 зв.), **вѣсть вѣше прочіихъ свѣрїи** (ОБ 1581, 4/6/2), **велїмъ ... чѣдесемъ самовидецъ вѣсть** (ПКП 1661, 275 зв.). Подібні утворення зрідка трапляються й у пам'ятках української мови XVI – XVII ст. [Керницький 1967, с. 119; Грищенко 1978, с. 110].

Щодо загальної характеристики розглянутих форм членних прикметників відзначаємо також, що вони загалом чітко поділяються на тверду і м'яку відміни. Коливання у виборі закінчень, притаманних твердим і м'яким основам, трапляються переважно лише після шиплячих та задньоязикових приголосних і в рідкісних випадках за інших умов.

Однина

Називний відмінок. У наз. в. членні прикметники чол. р. мають закінчення **-тый, -ій**, середн. **-оє, -еє**, жін. **-аа, -аа**: **законъ вѣчнѣй** (ОБ 1581, 56 зв.), **конь сверѣпѣй** (ІЗ 1609, 15 зв.), **нѣынѣшнѣй Іиль** (ТрЦв 1631, 627), **оутрешнѣй день** (ПКП 1661, 68), **предѣл(ъ) ... овцѣй** (Ч 1617, 27 нн), **слогъ ... долгѣй** (СмГр, 30), **слог(ъ) ... краткѣй** (ЗизГр, 7 зв.), **Аггаскѣй съборъ** (Ч 1617, 1 нн), **Никон(ъ) ... сѣхѣй** (ПКП 1661, 240), **мѣрило великое и малое** (ОБ 1581, 3/163), **христѣан(ъ)ское житіе** (ВВ 1594, 3/92), **дѣло всегдашнее** (Ч 1617, 4 нн), **настоящее е(с) время** (ВВ 1594, 44 зв.), **теплѣйшее оусердіе** (Ч 1617, 15 нн), **сѣнь житейская** (ПМ, 146), **вѣра стра(с)тнаа** (МД 1666, 150 зв.), **чаднаа добродѣтель** (ІЗ 1609, 33 зв.), **жртѣва вечернаа** (Ч 1617, 28 нн), **всегдашнаа брань** (ПКП 1661, 13).

У чол. р. прикметники з основами на **к** зрідка могли мати закінчення **-тый**, при цьому однокореневі варіанти на **-тый** та **-ій** трапляються інколи й у межах однієї пам'ятки: **былъ ... еси ... крѣпкѣй** (ОБ 1581, 3/100/2) – **крѣпкѣй гласомъ** (ОБ 1581, 275), **великѣй постъ** (Ч 1617, 65) – **постъ великѣй** (Ч 1617, 164), **великий въ паатріарсехъ Ное** (Син. 1680, 167) – **народ великѣй** (Син. 1680, 171). Уживання на **-кѣй**, хоча й виявлені в більшості обстежених пам'яток, загалом є поодинокими. Виняток у цьому плані становить *ВВ 1594*, де в усіх зафіксованих випадках прикметники з основою на **к** мають закінчення **-тый**: **гльъ еу(г)льскѣй** (3/208 зв.), **подвижникъ житейскѣй** (4/50 зв.), **кто же есть кроткѣй** (4/28) і ін. Такі форми є, очевидно, результатом впливу української мови, в пам'ятках якої в XVI – XVII ст. були поширеними [Грищенко 1978, с. 65; Сарікова 2013, с. 172]. Наявність наз. в. на **-тый** після задньоязикових звертає на себе увагу також у зв'язку з тим, що в граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького подібні форми подані лише з **-ій**: **Блгѣй** (ЗизГр, 36), **Им: той блгѣй** (СмГр, 151).

Родовий відмінок. Форми род. в. одн. членних прикметників чол., середн. й жін. родів у старослов'янській (а згодом у церковнослов'янській) та у східнослов'янських мовах уже здавна характеризувалися певною мірою різними закінченнями. У старослов'янській мові в результаті стягнення закінчення членних прикметників чол. й середн. родів мали вигляд **-аго, -паго**, хоча були представлені ще нестягнені **-ааго, -ааго** [Вайан 1952, с. 145–146], дослідники фіксують також поодинокі випадки вживання **-ого** (результат впливу займенникових форм [Вайан 1952, с. 183; Селищев 1952, с. 129]). Згодом **-аго, -паго (-ааго)** закріпилися й стали однією з характерних ознак церковнослов'янської мови. Про це свідчать граматики Л. Зизанія й М. Смотрицького, в яких рекомендовані саме ці закінчення: **ро(д). стагѣ**, **блгѣгѣ** (ЗизГр, 36), **Ро(д): тогѣ Стѣгѣ** (СмГр, 148), **снѣвнагѣ** (СмГр, 160). Підтверджує це й матеріал розмовника п. п. XVII ст. Івана Ужевича (*Розм.*), у якому українські прикметники на **-ого** в церковнослов'янській частині мають відповідники на **-аго**: *Святого бартоломея постъ – Святаго бартоломѣа постъ* (Розм., 187), *прошу бога добротливого – молю бога добродѣтелнаго*

(Розм., 249) і ін. У східнослов'янських мовах уже з XI – XII ст. в цьому відмінку починають уживатися, очевидно, в результаті впливу займенникових форм, закінчення **-ого**, **-єго** [Дурново 2000, с. 245–246; Бевзенко 1960, с. 195; ІУММ 1978, с. 177; Грищенко 1978, с. 42; Гиппиус 1993, с. 74]. Згодом вони поширюються, а в українській мові XVI – XVII ст. є панівними [Керницький 1967, с. 111; Грищенко 1978, с. 83–85; Бичкова 2005, с. 12; Кравчук 2010, с. 101–104]. Відмінності характерні й для форм жін. р. У старослов'янській мові вони мали закінчення **-ѣа**, **-аа** [Вайан 1952, с. 145–146]. У граматиці М. Смотрицького рекомендовано **-ѣа**, **-иа**: **Ро(д): тоа стѣа** (149), **бл҃гаа** (152), **снѣвниа** (161). У східнослов'янських мовах уже здавна почали вживатися закінчення **-оѣ**, **-єѣ** [Дурново 2000, с. 246; Бевзенко 1960, с. 197; ІУММ, с. 179; Грищенко 1978, с. 47–48]. В українській мові XVI – XVII ст. вони (як **-ои**, **-оѣ**, **-єи**, **-єѣ**, **-оє**) є панівними [Керницький 1967, с. 112–113; Грищенко 1978, с. 94–96; Кравчук 2010а, с. 105–106]. З огляду на сказане в ході аналізу форм род. в. одн. членних прикметників церковнослов'янської мови кінця XVI – XVII ст. становить особливий інтерес те, наскільки послідовно вживаються традиційні закінчення, і те, чи можливими тут були східнослов'янські (власне, українські).

Розглянутий матеріал свідчить про те, що прикметники чол. й середн. родів у род. в. одн. могли мати закінчення **-аго**, **-аго** або **-ого**, **-єго**. Однак панівними в обстежених пам'ятках є **-аго**, **-аго** (2361 вживання з 2554-х зафіксованих чол. й середн. родів). Закінчення **-аго** виступає після твердих приголосних, **-аго** – після м'яких і пом'якшених: **Ѡ крове авела праведнагѡ** (ОБ 1581, 5/13/2), **великагѡ архіеп(с)копа ... слѡвеса** (ВВ 1594, 4/1), **оудареніе гласа писмен(ѣ)наго** (ЗизГр, 5), **в(ѣ) слога(х) стѣхотво(р)нагѡ метра** (СмГр, 13), **Бл҃г(д)тїю всесилнаго б҃га** (Букв. 1627, 26), **Ѡ д҃ха Бж(с)твеннагѡ** (ТрП 1648, 2), **сѣ поля Бужинскаго** (Син. 1680, 180), **Ѡ закона вѣшнаго** (ОБ 1581, 3/61), **ради потребѣы искрѣнаго** (ВВ 1594, 3/196 зв.), **среднаго рода** (ЗизГр, 46 зв.), **древнаго наслажденїа** (Ч 1617, 92), **Ѡ прежднагѡ житїа** (ПКП 1661, 55), **Мѣрѣ Б҃га вѣшнагѡ** (МО 1680, 86). Після ш, щ представлене **-аго**: **попеченїемѣ Преподобнѣйшаго в(ѣ) Ѡцеѡхѣ** (Ч 1617, 7 нн), **ради тишайшаго житїа** (Син. 1680, 172), **житїе ницаго** (ОБ 1581, 3/66), **обцаго рода имена** (СмГр, 54).

Значно меншою кількістю вживань (193-ма із 2554-х) представлені форми з закінченнями **-ого** (після твердих приголосних) та **-єго** (після м'яких): **второе лице цр(с)кого престола** (ОБ 1581, 264), **въ пещерѣ преподобного Антонїа** (ПМ, 69), **досѡзаяют(ѣ) Града тогѡ Нв(с)ногѡ** (ПКП 1661, 31), **силы его царского пресвѣтлого величества** (Син. 1680, 183), **Ѡ оутрѣшнего дне** (ОБ 1581, 133), **въ помощи вѣшнего** (Ч 1617, 136 зв.), **По чинѣ Ставропигїа Патриаршего** (Ч 1617, 14 нн). Зафіксована також форма з **-ого** після ж: **не слышати слова вѣго** (ВВ 1594, 4 нн). Цікаво відзначити, що форми род. одн. на **-ого**, **-єго** зрідка трапляються в граматиці Л. Зизанїа, хоча сам автор у парадигмах подає лише **-аго**: **сре(д)нїй залогѣ ... начертанїе же**

дѣлате(л)ного има(т) (51 зв.), Коликѡ естѣ мѣстонмень оуказате(л)ного значенїа; (49), среднего рода скланяют(ъ)са по седмомъ скланенїи (43).

У семантичному плані утворення на -ого, -его не становлять єдності, однак можна відзначити, що помітними серед них є східнослов'янські прикметники-прізвища, а також похідні від власних назв: **Потцанїемъ Многогрѣшнагѡ Мнїха Мелетїа Смтрискогѡ** (СмГр, 1) (це єдина форма на -ого, виявлена в граматиці); **попеченїемъ Преповнѣйшаго в(ъ) Ѡцехъ Кврѣ Єлїс(ъ)сеа Плетенец(ъ)кого Печер(ъ)ского Кїов(ъ)ского Архимандрїта** (Ч 1617, 7 нн), *по умертвіи князя Острозского Ярославского Александра* (ПМ, 61), *по совѣтѣ ... Єп(с)копа Чернѣговского* (ПКП 1661, 264 зв.), **рад(и) ... Кнѣзѡ Полоцкого** (ПКП 1661, 150 зв.), **вѣрмистра Чернѣгов(ъ)ского дци** (РО 1683, 64 зв.). Хоча подібні форми могли закінчуватися й на -аго: **въ Типографїю Монастѣра Печерскагѡ** (Сл. 1629, 7 нн), *у пана кїевскаго* (ПМ, 120), *въ веси пана Замойскаго* (ПМ, 123), **житїе ... Єїмона Єп(с)па Владымерскаго и сѣждалскагѡ** (ПКП 1661, 276 зв.), **стынѣ ... Кнѣзѡ Чернѣговскагѡ, внѣкъ Кнѣзѡ Кїевскаго** (ПКП 1661, 245). В багатьох обстежених пам'ятках трапляються однокореневі варіанти з -аго, -аго та -ого, -его: **сѣаго василїа** (ВВ 1594, 4/99 зв.) – **павды дѣа сѣаго** (ВВ 1594, 3/268), *въ имя ... святаго Духа* (ПМ, 125) – *отъ креста святаго Марка* (ПМ, 69), **мѣтва Великаго Васїла** (Ч 1617, 92) – **мѣтвѣ сѣаго великаго мѣчника Євстратїа** (Ч 1617, 38), **ѡ тогѡ сѣагѡ монастѣра** (ПКП 1661, 268) – **въ Монастѣр(ъ) сѣагѡ ... Дїмитрїа** (ПКП 1661, 8 зв.), **до днешнаго дне** (ОБ 1581, 138/2) – **до днешне(г) дни** (ОБ 1581, 178), **въ помощи вѣшнаго** (Ч 1617, 89) – **въ помощи вѣшнаго** (Ч 1617, 136 зв.). Зафіксовані випадки, коли форми з -аго та -ого вживаються в одній фразі: *моци святаго ... Иоанна новаго* (ПМ, 77), *по умертвіи православнаго епископа перемыского, Михаила Копистинскаго* (ПМ, 61), **силою ч(с)тнагѡ Кр(с)та, сѣагѡ славнагѡ и всехвалнагѡ Ап(с)тола** (Тр. 1646, 507), **главою сѣагѡ Климента Папы Римскагѡ** (ПКП 1661, 264 зв.), *его царского пресвѣтлаго величества рати* (Син. 1680, 182), *надъ брегами Понтскаго, или Чорного моря* (Син. 1680, 171), **на памїать прп(д)внаго и вѣноснаго Ѡца ... Ѡевдосїа** (ЛМГ, 22), **ѡ Андреа сѣагѡ юродивагѡ** (РО 1683, 80).

Загалом же, утворення на -ого, -его, хоча й зафіксовані в більшості обстежених пам'яток, становлять у них дуже невелику частину форм род. в. одн. прикметників чол. й середн. родів, а в деяких узагалі є поодинокими або й відсутніми. Виняток становить рукописна пам'ятка ЛМГ, у якій варіанти на -ого, -его кількісно значно переважають (49 уживань із 73-х виявлених): **ѡ ... созданїи сѣагѡ вбители мн(с)тѣра гѣсти(н)ского, ... храма вѣщежитє(л)ного** (ЛМГ, 1), **ѡтѣ влже(н)ного старца** (ЛМГ, 6), **до мѣстѣца сего сѣаго** (ЛМГ, 19) і ін.

Таким чином, матеріал обстежених пам'яток свідчить, що вживання закінчень -ого, -его, хоча й не було рекомендоване граматиками Л. Зизанїя й

М. Смотрицького, допускалося й, очевидно, не було грубим порушенням. Поширювалися форми на **-ого**, **-его** в церковнослов'янських текстах, очевидно, значною мірою в результаті впливу української мови.

Прикметники жі́н. р. в род. одн. мають порівняно велику кількість варіантів закінчень, зокрема, тут представлені **-ыа**, **-їа** (**-иа**), **-ла**, **-єа**, **-оа**, **-ой**, **-ей** та **-оє**. Однак провідними були **-ыа** та **-їа** (**-иа**). За їхньою допомогою утворена переважна більшість виявлених форм род. в. членних прикметників жі́н. р. (1104 із 1237-ми). Закінчення **-ыа** представлене, як і в старослов'янській мові, а також відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького, після твердих приголосних (крім задньоязикових): **сѣсѣдовѣ мѣди пресвѣтлыа предобрыа** (ОБ 1581, 220), **недостойни ... вѣчныа жизни** (ВВ 1594, 143 зв.), **везмѣрныа пѣчинты свѣ(т)** (ТрЦв 1631, 660), **въ приобрѣтеніе вѣчныа жизни** (ПМ, 137), **храмъ пр(с)тыа живонача(л)ныа тро(и)цы** (ЛМГ, 35), **из(ъ) глѣбинты грѣховныа** (ТрП 1648, 246), **помощію Пр(с)тыа Мѣре** (ПКП 1661, 19 нн), **славѣ стѣа єдиносѣцныа Тр(о)цы** (МД 1666, 75 зв.), **гласы стрелбы огненныа** (Син. 1680, 183), **потокъ сладости дѣховныа** (РО 1683, 36). Закінчення **-їа** (**-иа**) виступає після задньоязикових, шиплячих, а також в окремих випадках після м'яких: **ради многїа блг(с)ти** (Ч 1617, 3 зв.), **ѿ многїа скорби** (ПКП 1661, 256), **из(ъ) земла єгѣпетскїа** (ОБ 1581, 82/2), **ѿ дїавольскїа стѣти** (ВВ 1594, 142 зв.), **Коликѣ єсть мѣстѣ тѣж(ъ)кїа** (ЗизГр, 9), **двѣ яловицѣ отъ градскїа череды** (ПМ, 103), **ѿ лихїа пища** (ВВ 1594, 3/149), **не гладай чюжїа доброты** (ОБ 1581, 3/56/2), **ѿ ѡвцїа пища Монастырскїа** (ПКП 1661, 246), **от великіа и меншіа стрелбы** (Син. 1680, 183), **престол(ъ) великіа Божїа Константиноп(о)лскїа Цѣркве** (СмГр, 1), **лишенїе теплоты в(ъ)нѣтрнїа** (ПКП 1661, 20 нн), **ѿ внѣшнїа ... теплоты** (ПКП 1661, 20 нн). Після задньоязикових зафіксовані, крім того, окремі вживання на **-ыа**: **всактыа вещи житїйсктыа обнаж(ъ)шемса** (ВВ 1594, 3/1), **въспоминанїа хр(с)тїансктыа трапезы** (ВВ 1594, 3/91 зв.), **члѣсктыа мѣдрости словесы** (ВВ 1594, 140 зв.), **отъ сухыа кости** (ПМ, 120).

Закінчення **-ла**, яке використовувалося в старослов'янській мові після м'яких приголосних, у розглянутому матеріалі також представлене, але лише загалом поодинокими вживаннями: **до земла далла** (ОБ 1581, 3/169/2), **ѿ тог(д)ашнала хѣлы** (ВВ 1594, 3/267 зв.), **ради всегдашнала и чисттыа памѣти** (ВВ 1594, 3/54 зв.), **ѿ крайнала нищеты** (ТрП 1648, 7), **ѿ теплоты в(ъ)нѣшнала** (ПКП 1661, 21 нн). Хоча слід зазначити, що прикметникових форм жі́н. р. з основами на м'які приголосні в розглянутому матеріалі зафіксована дуже невелика кількість. Крім **-їа**, **-ла**, в них зрідка трапляється також **-єа**: **ѿ шѣєа страны** (Сл. 1629, 113), **в(ъ)мѣсто теплоты в(ъ)нѣтрнєа** (ПКП 1661, 21 нн), **ѿ всегдашнєа мѣтвы** (ПКП 1661, 207 зв.), **слѣдѣ ... М(д)рости Єновнєа** (МД 1666, 75 зв.), **Мрежа Цѣркве ннѣшнєа** (МД 1666, 225).

Східнослов'янські закінчення **-ой**, **-ей** (також **-оє**), хоча й виявлені в багатьох із обстежених пам'яток, загалом представлені в розглянутому

матеріалі невеликою кількістю вживань (їх 84 із 1237-ми). Порівняно частіше вони трапляються в рукописних пам'ятках ПМ (35 уживань із 192-х) та ЛМГ (15 із 65-ти), в інших зафіксовані лише поодинокі випадки: *оть ... телесной храмины* (ПМ, 141), *архимандритъ великой и Чудотворной Лавры Печерской Кіевской* (ПМ, 54), *оть великой болезни* (ПМ, 69), *до рѣки чигиринской* (Син. 1680, 180), *на соврѣженіе шбители сѣой* (ЛМГ, 4), *сѣл(ь)ной печали* (ЛМГ, 32), *по Црѣкве сѣой Восточной оученію* (Тр. 1646, 3), *ѡ дѣи разѣмнои* (Тр. 1646, 81), *одеснѣю Црци пр(с)той ч(с)той и прѣл(с)венной вл(д)чици* (ПКП 1661, 3 нн), *ѡ Монастыра сѣой ... Параскевіи* (РО 1683, 22 зв.), *до вечерней жртвы* (ОБ 1581, 234/2), *посредѣ церкви здешней* (ПМ, 71), *вѣиствомъ мѣдрости горней* (ПКП 1661, 148 зв.).

Крім того, в розглянутому матеріалі виявлені поодинокі форми на *-ом* та *-оє*: *токъ Крове Жены Кровоточивоѡ* (МД 1666, 281 зв.), *ѡ великоѡ волѣсти* (РО 1683, 35), *ѡ чѣдотворноѡ ... Иконѡ* (РО 1683, 49), *маршалка земли волынское* (ВВ 1594, 6 нн).

Давальний відмінок. Для прикметників чол. й середн. родів у дав. в. характерні, як і в старослов'янській мові, закінчення *-омъ* (після твердих приголосних) та *-ємъ* (після м'яких): *къ кладѣзю клѣтвеномъ* (ОБ 1581, 22 зв.), *к(ъ) члч(с)комъ страхъ* (ВВ 1594, 3/66 зв.), *Глава ... Ѣѡмомъ Дѣхъ* (Ч 1617, 2 зв.), *Прѣсвѣтломъ Правовѣрномъ и Православномъ Рѡссійскомъ Родови* (ІЗ 1624, 5), *къ Римскомъ Архіеп(с)пѣ* (ПКП 1661, 23 нн), *влижнемъ своемъ* (ОБ 1581, 3/110), *искрнемъ подаваемъ* (ВВ 1594, 4/101), *къ Бгѣ* *вѣшнемъ* (Ч 1617, 94 зв.), *послѣднемъ Тропарю* (Сл. 1629, 47), *по подобію вѣжнемъ* (Ч 1617, 31). Після *ц*, *жд*, *ч* у переважній більшості випадків виступає закінчення *-ємъ*: *нищемъ простри рѣкъ* (ОБ 1581, 3/56), *началникъ общему житію* (ПМ, 57), *чюждемъ(ж) не послѣдѣютъ* (ВВ 1594, 3/280), *к(ъ) писанію ... чѣждемъ* (СмГр, 37), *Богъ чюждемъ* (ТрЦв 1631, 731), *къ Оѣемъ ... Прѣстолъ* (ТрЦв 1631, 658). В одній із пам'яток (у Ч 1617) зафіксована форма з *-омъ* після *ш*: *покланатисѡ Бгѣ, іако вѣ всѣх(ъ) нача(л)нѣишомъ* (Ч 1617, 34 нн). Форми на *-омъ* після шиплячих були достатньо поширеними на цей час у пам'ятках української мови [Керницький 1967, с. 114; Грищенко 1978, с. 86]. Крім того, в розглянутому матеріалі (в ПМ) виявлено одне вживання із закінченням *-ему* при твердій основі: *къ западнему костелу* (ПМ, 117). Зрідка такі форми під впливом польської мови вживалися й у тогочасній українській мові [Керницький 1967, с. 114].

Форми дав. в. одн. членних прикметників жініч. р. в старослов'янській мові мали закінчення *-ѣи* та *-ий* [Вайан 1952, с. 145; Селищев 1952, с. 126]. Такі флексії виступали також і в східнослов'янських мовах на ранніх етапах їхнього розвитку [Грищенко 1978, с. 48]. Згодом у церковнослов'янській мові в дав. одн. членних прикметників почали вживатися після твердих основ, поряд із *-ѣи*, також *-ой*, а після м'яких *-ей*. Ці зміни були зумовлені впливом займенникових форм (на зразок *той*, *сеи*), що, очевидно, підтримувався східнослов'янськими мовами, в яких (зокрема й в українській) нові закінчення

почали поширюватися з XIII ст. [Грищенко 1978, с. 48], а в XVI – XVII ст. вже були основними [Керницький 1967, с. 114; Грищенко 1978, с. 98]. Те, що подібні зміни відбувалися в церковнослов'янській мові, підтверджує граматики М. Смотрицького, в якій у парадигмах для дав. одн. жін. р. подані закінчення **-ѣй**, **-ой** (як варіантні для прикметників із твердими основами) та **-ей**, **-ѣй** (із м'якими): **той сѣой: или сѣѣй** (149), **той сѣовней: или сѣовнѣй** (161).

Зазначені зміни засвідчує й розглянутий матеріал. У ньому прикметники з твердими основами в дав. одн. жін. р. мають варіантні закінчення **-ѣй** або **-ой** (виявлено 183 вживання з **-ѣй** і 121 з **-ой**): **не к нѣжнѣй потребѣ, но к пагѣнѣ(й) страсти** (ВВ 1594, 3/90 зв.), **къ Цркви сѣѣй** (Ч 1617, 116), **Боединитѣ ихъ сѣѣй своеѣ съборнѣй Ап(с)лтѣй Цркви** (Сл. 1629, 2/27), **къ сей святѣй иконѣ** (ПМ, 91), **вє(з)стѣднѣ(й) ... женѣ** (ПКП 1661, 182 зв.), **къ бж(с)твеннѣй вѣсотѣ** (МО 1680, 122), **Прєстѣй Бѣци** (Букв. 1692, 34), **ко Стѣхотворнои просодїи** (СмГр, 478), **Прч(с)тои Мѣри** (ПКП 1661, 160), **къ вѣрѣ ... Христовой** (Син. 1680, 172), **постави вбитєли ... гѣстѣ(н)ско(и) игѣмена** (ЛМГ, 26), **къ Лю(в)ѣ Хѣой** (МД 1666, 121). Перед закінченням **-ѣй** зафіксовані чергування **к//ц'**, **ск//ст'**: **тмѣ сѣщей велицѣй** (ПКП 1661, 65), **чловечестѣй помощи** (Ч 1617, 162), **апостолстѣй церкви** (ПМ, 69), **в(ѣ) земли Синаарстѣй** (ТрП 1648, 575), **къ широтѣ морстѣй** (ПКП 1661, 103), **земли Бодомстѣ(и) и Гомо(р)стѣй** (ЄвКП 1697, 31).

Кількісне співвідношення між варіантами з різними закінченнями в окремих пам'ятках свідчить про те, що **-ѣй** із ходом часу загалом поступалося своїми позиціями. У більшості обстежених пам'яток кінця XVI – початку XVII ст. (ОБ 1581, ВВ 1594, ІЗ 1609, Ч 1617, ІЗ 1624, Сл. 1629) у дав. одн. для прикметників жін. р. з твердими основами представлено лише **-ѣй**. У більшості пізніших пам'яток виявлені варіанти з обома закінченнями. Зокрема, у вибірках із *ТрЦв 1631* зафіксовано три вживання з **-ѣй**, одне з **-ой**. Цифри для інших пам'яток (в окремих аналізованих формах не виявлені): *Лим. 1628* – 38 і 1, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 22 й 21, *ЄвЛ 1644* – 8 і 2, *Тр. 1646* – 9 і 25, *ПКП 1661* – 30 і 43, *Букв. 1664* – 1 і 1, *МД 1666* – 0 і 2, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 0 і 7, *Букв. 1671* – 2 і 0, *Син. 1680* – 0 і 3, *МО 1680* – 4 і 0, *Букв. 1681* – 3 й 0, *РО 1683* 7 і 10, *Букв. 1692* – 3 й 0, *ЄвКП 1697* – 9 і 2. Поодинокі форми на **-ой** зафіксовані також у *ЗизГр* та *СмГр*. Наведені цифри, хоча й не демонструють абсолютно послідовного поширення закінчення **-ой**, показують, що воно загалом нарощувало продуктивність.

Прикметники жін. р. з основами на м'які приголосні форми дав. одн. утворюють лише за допомогою закінчення **-ей** (давнє **-ий** не виявлене): **Божїей чєсти слѣжащихъ(ѣ)** (СмГр, 38), **къ Г(с)дней трапєзѣ** (Сл. 1629, 21 нн), **древней враж(д)ѣ** (ТрЦв 1631, 623), **аки звѣздѣ Утреней** (ПКП 1661, 278), **ч(с)тотѣ внѣшней и внѣтрней** (ПКП 1661, 257 зв.), **воли гѣне(и)** (ЛМГ, 38), *удивившєсь Божїей ... благодати* (ПМ, 111).

Зрідка закінчення **-ей** виступає й після основ на тверді приголосні: **сосѣды ... всеѣ твари нє(с)ней** (ОБ 1581, 183) (на цій же сторінці: **кадѣци(х)**)

... всеѣ твари нв(с)нѣѣ ОБ 1581, 183); вѣчней таинѣ явленіе (Ч 1617, 104). У граматиці М. Смотрицького форми на -ой та -ей ужиті поряд, в одному реченні: во Гречески(х) реченій(х) орѣграфіи Греческой в(ъ) Латински(х) латїнстей хранимѣѣ вѣти: и во єврейски(х) єврейстей (25).

Знахідний відмінок. Прикметники чол. р. в знах. в. мають закінчення, які дорівнюють наз. або род., залежно від форми означуваного іменника: вѣ огнь вѣчнѣѣ (ОБ 1581, 5/10/2), в(ъ) днѣ соу(д)нѣѣ (ВВ 1594, 44 зв.), да оумножитѣ плодѣ земнѣѣ (Ч 1617, 177), вѣ дворѣ оутрнѣѣ (ОБ 1581, 3/145), непотребнагѣ раба вѣвержете вѣ тмѣ (ВВ 1594, 107), православнаго іерея Лаврентіа Зизаніа Тустановскаго ... изгна (ПМ, 93), врага своегѣ домашнаго повѣди (ПКП 1661, 207 зв.), гедіона давнаго за игумена ... воспригали (ЛМГ, 17). У прикметниках при назвах істот використовуються здебільшого закінчення -аго, -аго. Форми на -ого, -его трапляються загалом рідко. Виняток становить лише ЛМГ, у якому, як і в род. в., такі утворення кількісно переважають: поѣсти ч(с)тногѣ мѣжа (ЛМГ, 15), посла ... на игумен(н)ство ... преч(с)тногѣ и іскусногѣ бл҃гнравногѣ мѣжа, блже(н)ногѣ ѿца илію торского (ЛМГ, 32), Ѱмолиша ... симеона свѣцкогѣ (ЛМГ, 8).

Прикметники середн. р. в усіх зафіксованих випадках у знах. одн. мають такі ж закінчення, як і в наз.: да прораститѣ земля вѣліе травное (ОБ 1581, 1), да прїемлютѣ телесное врачеваніе (ВВ 1594, 3/149 зв.), хвратіе сухое возложиша (ПМ, 130), вѣ послѣднеє время (ПКП 1661, 86), вохущаєт(ъ) ... одѣаніе овчєє (МД 1666, 60 зв.). Якщо іменник середн. р. вживався переносно й позначав особу, прикметник при ньому, як і в чол. р., міг мати закінчення -аго: да узрим праведнаго солнца, всѣхъ судити грядущаго (ПМ, 157).

Для прикметників жін. р. в знах. в. одн. характерні закінчення -ю (після твердих приголосних, також після шиплячих) та -юю (після м'яких): оумчѣмѣ гор(ъ)достнѣю страсть (ВВ 1594, 3/256 зв.), повѣднѣю пѣснь приносим(ъ) (Ч 1617, 37 зв.), на надеждѣ и(х) т(ъ)щѣю (ОБ 1581, 3/80/2), вѣ об(ъ)щѣю жизнь (ВВ 1594, 3/2), вѣ тмѣ кромѣшнѣю (ОБ 1581, 5/3), прїими жертвѣ вечернѣю (Ч 1617, 143), Горнѣю возвѣсти мѣ(д)рость (ПКП 1661, 288 зв.). У ПМ виявлені випадки, коли замість очікуваного -юю виступає -ую: вѣ долную пустыню ... побѣже (ПМ, 88), молитву творяше утрєную (ПМ, 58), вѣ долную темницу всадиша его (ПМ, 131).

Орудний відмінок. Прикметники чол. й середн. родів в ор. в. одн. мають в основному закінчення -ымѣ, -имѣ, рідко -ѣмѣ. Після основ на тверді приголосні в переважній більшості випадків виступає -ымѣ: гласомѣ ... дивнымѣ (ОБ 1581, 275), сѣ стѣымѣ дѣомѣ (Ч 1617, 105), милостивымѣ ... окомѣ (ПМ, 152), словеснымѣ нелестнымѣ млеко(м) воспитани (ПКП 1661, 34 нн), Четверовиднымѣ образо(м) (ЄвКП 1697, 8 нн). Закінчення -имѣ представлене після м'яких приголосних, зокрема й після ш, ж, щ, а також у більшості випадків після задньоязикових: покровомѣ ... синнимѣ (ОБ 1581, 61/2), мѣрнимѣ ... дрѣзновенієм(ъ) (Ч 1617, 163), нижайшимѣ гласом(ъ) глѣмѣ (Ч 1617, 139), сѣ ... животворящимѣ Его Духомѣ (ПМ, 84), сѣ

многим(ъ) млъчаніємъ (Ч 1617, 104), со ... во(и)скомъ запоро(ж)скимъ (ЛМГ, 17), варварски(м) плъненіємъ (МД 1666, 135 зв.), тихимъ гласомъ рече (ПМ, 63). У ВВ 1594 виявлені форми на -ымъ після к: **страдальчеськимъ закономъ жителствовати** (ВВ 1594, 4/87 зв.), **цр̄ьскы(м) поӯте(м) ходащѣ** (ВВ 1594, 4/16), **ѿчеськимъ бл̄гоӯтробіємъ(ъ)** (ВВ 1594, 3/78 зв.). В одному випадку (у ПКП 1661) -имъ уживається замість -ымъ: **тма ... к̄с̄ащааьса западни(м) мрако(м) ... св̄ѣтил(а) ... помрачити** (ПКП 1661, 31 нн).

Крім того, зрідка в розглянутому матеріалі (у ВВ 1594, Ч 1617 та ЛМГ) прикметники чол. та середн. родів переважно з основами на тверді приголосні, поряд із -ымъ, -имъ могли мати також закінчення -ѣмъ (із чергуванням перед ним г//з', к//ц'): **оутѣши насъ б̄г̄ъ пришествіємъ Титовѣ(м)** (ВВ 1594, 45 зв.), **словом же х̄дож(ь)нѣм(ь) ... исправлати** (ВВ 1594, 3/78 зв.), **съ об̄ычнѣмъ ... въслѣдованіємъ** (Ч 1617, 148 зв.), **числомъ немалѣмъ** (ЛМГ, 10), **страхо(м) велицѣ(м)** (ВВ 1594, 142), **съ мн̄шѣмъ искоӯсомъ** (ВВ 1594, 3/279 зв.), **долзѣмъ ... временемъ** (ІЗ 1624, 433), **велицѣмъ жалѣніємъ** (ЛМГ, 10). Закінчення -ѣмъ почало вживатися, очевидно, в результаті впливу місц. в. Сприяло взаємодії цих відмінків, можливо, те, що ѣ вимовлялося як и.

Прикметники жініч. р. в ор. одн. представлені із закінченнями -ою (після твердих приголосних) та -єю (після м'яких): **съ д̄шею д̄вдою** (ОБ 1581, 133), **нагою д̄шею** (ВВ 1594, 4/101), **съ многою с̄ѣлностію** (ІЗ 1624, 73), **плотскою любовію** (ПМ, 173), **въшнєю силою** (Ч 1617, 59 зв.), **просв̄дією верхнєю** (СмГр, 10), **да общею казнею обличить** (ПМ, 57), **чуждею казнею** (ПМ, 81). Зафіксована також форма з -ою після ч: **гарачою ухотою сие творити ѿвѣщах̄ста** (ЛМГ, 19). Виявлені, крім того, вживання із закінченням -ію (в присвійних прикметниках): **кровію к̄рачію** (ОБ 1581, 51 зв./2), **мл(с)т̄ію Б̄жію** (ПКП 1661, 1 нн). У більшості ж випадків подібні прикметники мають -єю: **блг(д)т̄ію Б̄жією** (Ч 1617, 7 нн), **Б̄жією блг(д)т̄ію** (ПКП 1661, 55) і ін.

Місцевий відмінок. Прикметники чол. й середн. родів форми місц. в. одн. в розглянутому матеріалі утворюють за допомогою закінчень -омъ, -ѣмъ, -емъ, рідко -имъ.

У старослов'янській мові стягнені форми місц. в. одн. прикметників чол. й середн. родів мали закінчення -ѣмъ (після основ на тверді) та -имъ (після основ на м'які) [Вайан 1952, с. 148]. Ці закінчення були характерними й для східнослов'янських мов на ранніх етапах їхнього розвитку [Соболевский 2005, с. 157; Бевзенко 1960, с. 200; Грищенко 1978, с. 45–46]. Згодом у східнослов'янських мовах у результаті впливу займенникового відмінювання в цих формах почали поширюватися закінчення -омъ, -емъ [Соболевский 2005, с. 157; Бевзенко 1960, с. 201; Грищенко 1978, с. 46]. Подібні зміни відбувалися, очевидно, й у церковнослов'янській мові, про що свідчить граматика М. Смотрицького, в якій для місц. одн. прикметників чол. й середн. родів у парадигмах подані варіантні закінчення -омъ, -ѣмъ (для прикметників з основами на тверді приголосні) та -емъ, -ѣмъ (для прикметників з основами на

м'які приголосні): **ѡ то(м) ѿѡм(ъ):** или **сѣѡм(ъ)** (148), **ѡ то(м) сѣѡвнемъ:** или **сѣѡвнѡмъ** (160). Підтверджують це й обстежені пам'ятки.

У розглянутому матеріалі прикметники чол. й середн. родів з основами на тверді приголосні в місц. в. мають закінчення **-омъ** або **-ѡмъ**, кількісно значно переважають утворення на **-омъ** (зафіксовано 613 уживань з **-омъ** і 286 із **-ѡмъ**): **въ домѣ цр(с)комъ** (ОБ 1581, 211), **ѡ Долгомъ, Краткомъ, и Дворемен(ъ)номъ слозѣ** (ЗизГр, 6 зв.), **в(ъ) Главенском(ъ) гзъцѣ** (СмГр, 343), **на олтарѣ ... крестномъ** (ПМ, 137), **на Соборѣ Берестейскомъ** (ПКП 1661, 25 нн), **на сѣомъ послѣшаніи** (ЛМГ, 32), **въ мѡрѣ Червномъ** (МД 1666, 420 зв.), **в новѡмъ ... гровѣ** (ОБ 1581, 5/16 зв.), **о блженѣ(м) петрѣ** (ВВ 1594, 32 зв.), **на страшнѡмъ и праведнѡмъ ... соудѣ** (Ч 1617, 143), **На древѣ Кр(с)тнѡмъ** (МО 1680, 40). Перед **-ѡмъ** відбуваються чергування **г//з', к//ц', х//с', ск//ст'**: **въ мнѡзѣ(м) мрѡцѣ** (ПКП 1661, 259), **ѡ ... велицѡмъ свѣтилѣ** (ПКП 1661, 3 зв.), **в(ъ) ветсѡм(ъ) законѣ** (Ч 1617, 32 нн), **въ виѡлеємѣ ноудейстѡмъ** (ОБ 1581, 5/2/2), **При ... господарѣ Молдовлахійстѡмъ** (ПМ, 79), **в(ъ) житіи члчстѣ(м)** (РО 1683, 21 зв.).

В аналізованій групі зафіксована достатньо велика кількість однокореневих форм із різними закінченнями (зокрема, й у межах однієї пам'ятки): **по Троичномъ Канонѣ** (Ч 1617, 43 зв.) – **по канонѣ Тр(о)чнѡм(ъ)** (Ч 1617, 171 зв.), **во сѣомъ градѣ Києвѣ** (ЛМГ, 13) – **во сѣѡмъ градѣ Києвѣ** (ЛМГ, 12), **в(ъ) ветхо(м) завѣтѣ** (ПКП 1661, 279) – **въ ветсѡм(ъ) монастырѣ** (ПКП 1661, 219), **въ образѣ Аггласкомъ** (ПКП 1661, 207) – **въ вбразѣ Аггластѡмъ** (ПКП 1661, 154 зв.), **при велико(м) Кнѣзи Кіевскомъ** (ПКП 1661, 283) – **ѡ сѣѡм велицѡм(ъ) Антоніи** (ПКП 1661, 83 зв.), **по мнѡгом(ъ) лѣтаніи** (ПКП 1661, 161) – **по мнѡзѣ(м) исхожденіи** (ПКП 1661, 63 зв.). Форми з обома варіантами закінчень представлені в більшості обстежених пам'яток, однак кількісні співвідношення утворень з **-омъ** та **-ѡмъ** у кожній із них свідчать про те, що **-омъ** протягом досліджуваного періоду ставало загалом усе більш активним. Зокрема, у *Букв. 1574* зафіксовано три формовживання з **-ѡмъ**, **-омъ** не виявлене. Цифри для інших пам'яток: *Азб. 1578* – 3 й 1, *ОБ 1581* – 11 і 4, *ВВ 1594* – 13 і 2, *ЗизГр (1596)* – 1 і 21, *ІЗ 1609* – 5 і 0, *Ч 1617* – 17 і 10, *СмГр (1619)* – 0 і 53, *ІЗ 1624* – 6 і 1, *Лим. 1628* – 27 і 18, *Сл. 1629* – 38 і 33, *ТрЦв 1631* – 12 і 2, *ПМ (30-ті роки XVII ст.)* – 13 і 72, *ЄвЛ 1644* – 21 і 4, *Тр. 1646* – 7 і 39, *ГрКр 1648* – 0 і 4, *ПКП 1661* – 56 і 172, *Букв. 1664* – 1 і 1, *МД 1666* – 1 і 18, *ЛМГ (др. пол. XVII ст.)* – 2 й 16, *Букв. 1671* – 2 й 1, *МО 1680* – 14 і 0, *Син. 1680* – 0 і 19, *Букв. 1681* – 1 і 0, *РО 1683* – 10 і 11, *ЄвКП 1697* – 24 і 5. Особливо яскравим свідченням більшої вживаності **-омъ** є авторський текст граматик *ЗизГр* і *СмГр*, у якому це закінчення є, власне, єдиним засобом творення місц. в. одн. прикметників чол. р. з основами на тверді приголосні.

Після основ на м'які приголосні, зокрема й на шиплячі, переважна більшість розглянутих прикметників чол. й середн. родів має нове закінчення **-емъ**: **не пецисмѡ о оутр(є)немъ** (ВВ 1594, 3/34 зв.), **въ всегдашнем гровѣ**

(ПКП 1661, 14 зв.), в(ъ) послѣдне(м) родѣ (ПКП 1661, 43 зв.), въ сътворенію вѣіє(м) (ОБ 1581, 3/51 зв.), в ... питаніи всегдашнемъ (ВВ 1594, 4/139), в(ъ) семъ нѣшнемъ ... времени (ІЗ 1624, 6), на мѣстѣ нижнемъ (ПКП 1661, 208 зв.), ѡ Лазарѣ ницемъ (ПКП 1661, 243), въ общемъ съкровищи (ПМ, 57), въ чуждемъ тѣлѣ (ПМ, 179).

Крім того, зафіксовані випадки використання -емъ після основ на тверді приголосні: на всакомъ полѣ земнемъ (ОБ 1581, 3/140), на свѣтилѣ чисте(м) (ОБ 1581, 56 зв.), оумл(с)рдиса о мнѣ грѣшнемъ и блѣдне(м) (Ч 1617, 163), в мирстемъ смѣщеніи (ВВ 1594, 4/86 зв.), о народѣ роксолянстем (Син. 1680, 170), во недо(л)земъ временѣ (ЛМГ, 15). Зрідка трапляються й однокореневі варіанти на -емъ та -ѣмъ (а також -омъ): въ чрѣмнемъ мори (ОБ 1581, 32) – на морѣ чрѣмнѣ(м) (ОБ 1581, 225/2), въ цр(с)твѣи нв(с)немъ (ОБ 1581, 5/3) – в(ъ) цр(с)твѣи нв(с)нѣмъ (ОБ 1581, 5/10/2), о мнѣ грѣшне(м) (Ч 1617, 166) – о мнѣ грѣшнѣмъ (Ч 1617, 100 зв.), въ стѣмъ писаніи (ВВ 1594, 33) – въ стѣ(м) крѣченіи (ВВ 1594, 4 нн), на мга(р)стемъ мн(с)трѣ (ЛМГ, 25) – ѡ мгарскомъ мн(с)трѣ (ЛМГ, 23).

Форми місц. в. на -ѣмъ після м'яких приголосних, які також, за М. Смотрицьким, були можливими, в обстежених пам'ятках представлені лише поодинокими вживаннями: въ дворѣ оутрнѣмъ (ОБ 1581, 3/145/2), въ оцѣ братнѣмъ (ВВ 1594, 4/111), по двовремен(ъ)нѣмъ (ЗизГр, 11 зв.). Також поодинокими є вживання з давнім закінченням -имъ: в видѣнїи своє(м) сѣнимъ (ОБ 1581, 3/135), на Божїимъ сѣдѣ (ПМ, 156).

Однією з особливостей української мови є те, що в ній здавна у значенні місц. в. одн. могли вживатися форми дав. в. (з -ому). Такі форми як поодинокі зафіксовані в XVI ст., частішими вони стають у пам'ятках XVII ст. [Керницький 1967, с. 116; Грищенко 1978, с. 91 – 98]. В обстежених текстах подібні утворення не виявлені.

Загалом же розглянутий матеріал, незважаючи на те, що в ньому представлена достатньо велика кількість різного типу варіантних форм місц. в. одн. прикметників чол. й середн. родів, свідчить, на нашу думку, про те, що в кінці XVI – протягом XVII ст. в досліджуваних церковнослов'янських текстах закріплювалися як єдині засоби творення місц. одн. прикметників чол. й середн. родів закінчення -омъ (для твердої групи) та -емъ (для м'якої). Відбувалося це, зокрема, й у результаті впливу української книжної мови, в пам'ятках якої в XVI – XVII ст. ці закінчення для місц. в. одн. у прикметників чол. й середн. родів були панівними [Керницький 1967, с. 115; Грищенко 1978, с. 89–90; Кравчук 2010б, с. 62–64].

Прикметники жін. р. в місц. в. одн. у старослов'янській мові, а також у східнослов'янських на ранніх етапах розвитку мали закінчення -ѣи, -ий [Вайан 1952, с. 145–146; Бевзенко 1960, с. 198; Грищенко 1978, с. 48]. Згодом у східнослов'янських мовах у цих формах у результаті впливу займенникового відмінювання поширилися -ой, -ей [Бевзенко 1960, с. 198; Грищенко 1978, с. 48]. Такі зміни відбувалися й у церковнослов'янській мові, про що свідчить

граматика М. Смотрицького, у якій для аналізованих форм подані **-ой**, **-ѣй** та **-ей**: **ѡ той сѣой**: или **сѣѣй** (148), **ѡ той сѣовней**: или **сѣвнѣй** (161).

Варіантні закінчення форм місц. в. одн. членних прикметників жі. р. характерні й для розглянутого матеріалу. У ньому прикметники з основами на тверді приголосні в місц. в. жі. р. могли мати **-ой** (243 вживання) або **-ѣй** (225 уживань): **в(ъ) повседневноѣ Полѣноци** (Ч 1617, 29), **въ сѣой аѣонскоѣ Горѣ** (Ч 1617, 43 зв.), **ѡ Просѣди стѣхотворноѣ** (СмГр, 476), **ѡ православноѣ вѣрѣ** (ПМ, 67), **въ ... Книзѣ ѡсобноѣ** (ПКП 1661, 28 нн), **въ храбрости воинскоѣ** (Син. 1680, 180), **въ ѡбители сѣо(и) межигорскоѣ** (ЛМГ, 11), **по тверди нѣ(с)нѣй** (ОБ 1581, 1/2), **ѡ неплоднѣй смоковници** (ВВ 1594, 3/220), **въ ... сѣни с(ъ)мртнѣй** (Ч 1617, 137 зв.), **ѡ вѣрѣ православноѣ и ѡ святѣй твоѣй соборнѣй церкви** (ПМ, 168). Перед **-ѣй** відбуваються чергування: **по велицѣй милости** (Ч 1617, 46 зв.), **в пѣчинѣ морстѣй** (ОБ 1581, 5/10/2), **въ премѣдрости члч(с)тѣй** (ВВ 1594, 140 зв.), **в(ъ) Книзѣ ѡло(м)стѣй** (ПКП 1661, 5 нн), **на горѣ сѣвнстѣй** (СвКП 1697, 84). Кількісні співвідношення між варіантами в межах окремих пам'яток свідчать загалом про поширення **-ой** протягом досліджуваного періоду. Зокрема, у пам'ятках кінця XVI – XVII ст. (ОБ 1581, ВВ 1594), а також в обстежених букварях та *МО 1680* представлені лише форми на **-ѣй**. Для інших кількісні показники такі (в деяких аналізованих формах не виявлені): *ЗизГр* (1596) – уживань на **-ѣй** 0, на **-ой** 1, *Ч 1617* – 10 і 5, *СмГр* (1619) – 0 і 3, *ІЗ 1624* – 8 і 3, *Лим. 1628* – 35 і 3, *Сл. 1629* – 36 і 16, *ТрЦв 1631* – 15 і 3, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 10 і 4, *СвЛ 1644* – 14 і 1, *Тр. 1646* – 7 і 17, *ПКП 1661* – 25 і 130, *МД 1666* – 1 і 6, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 0 і 31, *Сильв.* (др. пол. XVII ст.) – 0 і 2, *Син. 1680* – 0 і 9, *РО 1683* – 6 і 10, *СвКП 1697* – 16 і 2.

Прикметники з основами на м'які приголосні в місц. в. одн. в переважній більшості випадків мають нове закінчення **-ей**: **въ скѣдости всегдашней** (ВВ 1594, 4/17 зв.), **по Божѣй блг(д)ти** (СмГр, 12), **на вѣшней странѣ** (Сл. 1629, 2/79), **на теплотѣ в(ъ)нѣтрней** (ПКП 1661, 20 нн), **в(ъ) десниц(и) Гнѣй** (ПКП 1661, 3 зв.). Зафіксовані також окремі випадки використання **-ей** після основ на твердий приголосний: **въ земли сѣлней** (ОБ 1581, 82/2), **въ добротѣ женстей** (ОБ 1581, 3/56/2), **пѡ велицей мл(с)ти** (Ч 1617, 6), **въ вѣрѣ Хр(с)тѣанстей** (ПКП 1661, 44), **во велицей чѣсти** (РО 1683, 53 зв.).

Давнє закінчення **-ий** в обстеженому матеріалі представлене (як **-ій**) лише поодинокими вживаннями: **въ зѣ(м)ли долѣшній** (ОБ 1581, 3/140).

Загалом же проаналізований матеріал свідчить, що протягом XVII ст. в церковнослов'янських пам'ятках української редакції **-ой**, **-ей** закріплювалися як єдині засоби творення форм місц. в. одн. прикметників жі. р.

Кличний відмінок. У кл. в. одн. прикметники всіх родів мали такі ж закінчення, як і в наз.: **оучителю блггы(и)** (ВВ 1594, 107), **Здрав(ъ)ствѣй ... блггаразоумны(и) и православноѣ Читателю** (Ч 1617, 41 зв.), **молимъ тя, солнце праведное** (ПМ, 144), **Радѣйсѧ ... привѣжище наше, и теплое застѣпленіе** (ПКП 1661, 39 зв.), **прійди ближнамъ моѣмъ добрамъ моѣмъ голѣбнице**

мол (ОБ 1581, 3/45/2), Пред(ъ)стателнице страшнаа и непостъ(д)наа. Не презри блага мѣтвѣ нашихъ (Ч 1617, 46), Ѡ пре(д)вѣчнаа истинно! (ПКП 1661, 8 нн).

Множина

Називний відмінок. У наз. в. мн. членні прикметники церковнослов'янської мови кінця XVI – XVII ст., на відміну від тогочасної української, мали для різних родів переважно різні закінчення, які були загалом продовженням відповідних старослов'янських, але не повністю збігалися з ними.

У старослов'янській мові прикметники чол. р. форми наз. в. мн. утворювали за допомогою закінчення **-ни** [Вайан 1952, с. 146], яке було представлено й у східнослов'янських мовах на ранніх етапах їхнього розвитку [Бевзенко 1960, с. 201; Грищенко 1978, с. 51]. Згодом у східнослов'янських мовах у результаті взаємодії наз. та знах. відмінків, а також різних родових форм закінчення наз. мн. чол. р. (як і інших родів) почало змінюватися. Крім **-ни**, з'явилися варіанти **-чи**, **-чѣ**, **-че**, **-чѣ**, **-чи** [Шахматов 1957, с. 322–323; Бевзенко 1960, с. 202; Грищенко 1978, с. 52]. Ці зміни активно відбувалися з XIII ст. й призвели до витворення єдиної (позародової) форми наз. й знах. відмінків [Соболевский 2005, с. 209; Шахматов 1957, с. 323; Бевзенко 1960, с. 202; Грищенко 1978, с. 53]. В українській літературній мові вже в XVI ст. прикметники мали однакові форми наз. в. мн. для всіх родів із закінченнями **-чи**, **-че** (після основ на тверді приголосні) та **-ни**, **-не** (після основ на м'які приголосні) [Керницький 1967, с. 117]. У церковнослов'янській мові давнє закінчення наз. мн. членних прикметників чол. р., очевидно, довгий час зберігалось. Про це свідчить граматики М. Смотрицького, в парадигмах якої подане лише воно (як **-їи**): **тїи** **сѣїи** (148), **блїи** (152), **ниціи** (155), **сїовнїи** (160). Однак рекомендована М. Смотрицьким норма не була абсолютною, про що свідчить граматики Л. Зизанія з поданими в ній формами наз. мн. на **-чи**, **-їи**: **сѣчи** ... **блїи** (36). Підтверджує це й розглянутий матеріал, у якому членні прикметники чол. р. в наз. мн. представлені з закінченнями **-їи**, **-чи**, а також інколи **-чѣ**, **-їѣ**, **-че** **-не** та **-аа**.

Найбільш поширене в обстежених пам'ятках закінчення **-їи** (435 уживань із 634-х виявлених форм наз. мн. чол. р.), достатньо активним є також **-чи** (156 уживань із 634-х), воно виникло, можливо, в результаті своєрідної контамінації закінчень наз. (**-їи**) та знах. (**-чѣ**) відмінків (таке походження вірогідне, на думку дослідників, для східнослов'янського **-че** [Бевзенко 1960, с. 202; Грищенко 1978, с. 52]). Кількісні співвідношення між групами форм на **-їи** та **-чи** в різних обстежених пам'ятках різні. Зокрема, у вибірках із *ОБ 1581* зафіксовано 51 вживання на **-їи**, 2 на **-чи**. Цифри для інших (у деяких аналізованих формах не виявлені): *ВВ 1594* – 23 й 0, *Ч 1617* – 51 і 2, *СмГр* (1619) – 20 і 0, *ІЗ 1624* – 2 й 2, *Лим. 1628* – 19 і 0, *Сл. 1629* – 4 й 1, *ТрЦв 1631* – 32 й 2, *ЄвЛ 1644* 50 і 2, *Тр. 1646* – 13 і 7, *ГрКр 1648* – 2 й 0, *ПКП 1661* – 50 і 56,

МД 1666 – 3 й 21, ЛМГ (др. пол. XVII ст.) – 3 й 8, Букв. 1671 – 0 і 1, МО 1680 – 3 й 6, Син. 1680 – 32 й 6, Букв. 1681 – 0 і 1, РО 1683 – 5 і 1, ЄвКП 1697 – 53 і 3.

Наведені дані свідчать, що для багатьох пам'яток **-їи** є єдино можливим або панівним засобом творення наз. мн. членних прикметників чол. р., воно використовується незалежно від якості прикінцевого приголосного основи: **оубоат же са его и премѣдрїи** (ОБ 1581, 275/2), **въстаноу(т) мер(ь)твїи** (ВВ 1594, 117), **звѣрїе дѣбравнїи** (Ч 1617, 120 зв.), **искѣснїи преводници** (СмГр, 140), **Прп(д)внїи и ѿмире(н)нїи ср(д)це(м)** (ТрЦв 1631, 275), **жестокосердїи ... бѣсурмане** (Син. 1680, 183), **не тревѣютъ здравїи врача** (ЄвКП 1697, 120), **странѣ ... чюждїи погадаютъ** (ОБ 1581, 3/232), **блажени ницїи дѣомъ** (ВВ 1594, 3/232). Разом із тим, серед обстежених джерел є такі (в основному це пам'ятки середини й др. пол. XVII ст.), в яких утворення на **-чи** переважають або представлені достатньо великою відносною кількістю випадків. Аналіз прикметникових форм у цих пам'ятках дає підстави вважати, що їхні автори та редактори сприймали закінчення **-чи** та **-їи** як варіанти, один із яких (**-їи**) слід уживати після м'яких приголосних (та задньоязикових), інший (**-чи**) – після твердих. У всякому випадку тут спостерігаємо переважно саме такий принцип вибору варіантів: **православнїи священици** (ПМ, 61), **зчи дѣси** (ПКП 1661, 73 зв.), **блгоуобразнчи Юноши** (ПКП 1661, 109), **звѣрови(д)нчи варваре** (ЛМГ, 35), **нынѣшнїи вѣры ... хулници ... престанутъ хулити** (ПМ, 81), **Ближнїи же ѿкориша егѡ** (ПКП 1661, 238 зв.). Хоча слід відзначити, що тут також трапляються форми на **-їи** і після основ на тверді приголосні: **не суть сїи святїи** (ПМ, 73), **аки звѣрїе дївїи** (ПКП 1661, 65 зв.), **безбожнїи Половцы** (ПКП 1661, 238 зв.), **Возваша ... Прв(д)нїи** (ПКП 1661, 134). Зафіксовані, крім того, однокореневі варіанти із **-чи** та **-їи**: **Бглюбивчи Єп(с)копчы** (ПКП 1661, 89) – **Бглюбивїи Єп(с)копчы** (ПКП 1661, 119 зв.), **Прп(д)внчи ѿци** (ПКП 1661, 28) – **На нѣси же Прп(д)внїи ... наслаж(д)аютса** (ПКП 1661, 23 зв.), **хотѣхѣ страннчи ... ѿити** (ПКП 1661, 45 зв.) – **прїдоша страннїи** (ПКП 1661, 45).

Задньоязикові приголосні перед **-їи** частіше змінюються, відбуваються чергування **г//з'**, **к//ц'**, **х//с'**, **ск//ст'**: **напасѣтса оубозїи** (ОБ 1581, 3/76), **да оуслышатъ(ъ) крѡтъ(ъ)цїи** (Ч 1617, 101), **гдѣсїи слышатъ** (РО 1683, 86 зв.), **различнчи нравн члч(с)тїи** (ВВ 1594, 3/2), **козакн запорозтїи** (ПМ, 77), **рѣмстїи зако(н)ницчы** (ЛМГ, 31), **гречестїи ... лѣтописчы** (Син. 1680, 170). Інколи такі чергування відсутні: **вси мѣжи и крѣпкїи ... прїдоша** (ОБ 1581, 190/2), **Глїи же многїи** (СмГр, 16), **Печерскїи стїчи** (ПКП 1661, 25 нн), **всѣ древнїи лѣтописци – греческїи, російскїи, римскїи и польскїи – свѣдѣтелствуютъ** (Син. 1680, 169), **ветхїи ... лѣтописчы** (Син. 1680, 168).

Інші закінчення наз. мн. членних прикметників чол. р. представлені невеликою кількістю вживань. Більш-менш поширеними серед них є **-чѣ** та **-їѣ** (31 вживання із 634-х), які є, очевидно, результатом впливу знах. в. Цікаво, що лише з цими закінченнями вживаються форми наз. в. мн. членних прикметників чол. р. в граматиці Л. Зизанія, хоча сам автор рекомендує, як видно з наведеного прикладу, **-чи**, **-їи**: **овчѣ же (союзы) винов(ъ)нчѣ. овчѣ (ж)**

въпросныа (12 зв.), **Вса дол(ъ)гїа оубо савги дол(ъ)гїа**. Краткіа же кра(т)кіа въ творце(х) бывають (12 зв.). Зрідка подібні утворення трапляються й в інших пам'ятках: **шѣмѣша гласы громныа** (ОБ 1581, 239/2), *невещественныа суть умы* (ПМ, 154), *аки страшныа громаы* (Син. 1680, 183), **вл(д)ки едомскїа** (ОБ 1581, 32/2), *промыслы человѣческіа уставають* (ПМ, 65), **въ ... юности старческіа плоды шербѣтахѣса** (ПКП 1661, 134 зв.), **раздрѣшишася храмы Бжїа** (ПКП 1661, 102 зв.).

Закінчення **-ые, -ие**, незважаючи на те, що вони були достатньо поширеними в пам'ятках української мови XVI – XVII ст. [Керницький 1967, с. 117; Грищенко 1978, с. 104], в розглянутому матеріалі представлені поодинокими вживаннями: **грады южные затворены сѣть** (ОБ 1581, 3/100), *яко звіріе дивые* (ПМ, 131), **многие бѣди(н)ки согорѣша** (ЛМГ, 38), **лютые варваре** (ЛМГ, 35). Крім того, серед проаналізованих форм наз. в. мн. прикметників чол. р. зафіксована одна із закінченням **-аа**: **да совершѣт(ъ)са и прочаа братїа** (ПКП 1661, 144 зв.). Можливо, що тут у значенні наз. мн. вжита форма наз. одн. жін. р.

Прикметники середн. р. форми наз. мн. у старослов'янській мові (а також у східнослов'янських на ранніх етапах розвитку) утворювали за допомогою закінчень **-аа, -гаа** [Селищев 1952, с. 126; Бевзенко 1960, с. 201; Грищенко 1978, с. 51]. У церковнослов'янській мові, на відміну від східнослов'янських, давні закінчення загалом збереглися. Свідченням є граматики М. Смотрицького, де подані лише вони (як **-аа, -гаа**): **Име(н): таа сѣаа** (150), **снѣвнаа** (163). Підтверджує це й розглянутий матеріал, у якому, хоча й представлена достатньо велика кількість варіантних флексій (**-аа, -гаа, -ыа, -їа, -ыи, -їи**), панівними є **-аа** (після твердих приголосних) та **-гаа** (після м'яких) (250 із 265-ти зафіксованих уживань наз. в. мн. середн. р.): **собрашася без(ъ)численаа воинства аггльскаа** (ОБ 1581, 239/2), **пумтышленїа лѣкаваа** (ВВ 1594, 118), **насытатѣса древа польскаа** (Ч 1617, 120), **дѣла добраа безъ правыа вѣрты, мертва сѣть** (Тр. 1646, 82), *сѣдѣловаются преславная и надѣестественная чудеса* (ПМ, 114), **Подобнѣ скланяю(т)са и ... среднаа имена** (СмГр, 112).

Інші закінчення (**-ыа, -їа, -ыи, -їи**) представлені лише в окремих пам'ятках поодинокими вживаннями: *словеса же Божїа не мимоидутъ* (ПМ, 97), **испо(л)нахѣста Ев(г)скїи слова** (ЛМГ, 28). Щодо використання цих варіантів з-поміж інших пам'яток вирізняється *Син. 1680*, в обстежених фрагментах якого форми наз. мн. прикметників середн. р. на **-аа** (**-ая**) взагалі, за нашими спостереженнями, відсутні, а представлені лише **-иу, -ыи, -ыа**: *войска бѣсурманскїи* (181), *войска запорозкїи* (182), *православныи войска* (182), *безчисленныа телеса* (182).

Прикметники жін. р. у старослов'янській мові форми наз. в. мн. утворювали за допомогою закінчень **-ыа** (виступало після твердих приголосних) та **-гаа** (після м'яких) [Вайан 1952, с. 146; Селищев 1952, с. 126], граматику М. Смотрицького рекомендоване **-їа** (для різних типів основ):

Име(н): тїа сїїа (149), блїїа (153), сїновїа (149). У розглянутому матеріалі представлені -**ыа**, -**їа**, а також -**ын**, -**їн**, -**аа**, -**аа** (-*яя*). Найбільш поширеними в обстежених пам'ятках є -**ыа** (вживається після основ на тверді приголосні, крім задньоязикових) та -**їа** (зафіксоване лише після задньоязикових) (разом 117 уживань із 137 виявлених форм наз. мн. членних прикметників жін. р.): *капла дож(д)євныа ... излѣютса* (ОБ 1581, 275), *ранты грѣховныа соу(т) болѣзни* (ВВ 1594, 3/148), *бгдѣх(ъ)новен(ъ)ныа шербѣают(ъ)са мѣтвы* (Ч 1617, 2 нн), *тебе хвалатъ вса силы Пв(с)ныа* (Сл. 1629, 88), *телесныа муки веселіе суть рабомъ Христовымъ* (ПМ, 126), *м(д)рыа ... дѣвты прїаш(а) елей* (ПКП 1661, 288 зв.), *див(ъ)нты высоты мѡр(ъ)скїа* (Ч 1617, 74 зв.), *многїа печали исполнѣют(ъ) ми дшѣ* (Ч 1617, 151), *таковы сѣ(т) Кїевскї(а) Пещеры* (ПКП 1661, 20 нн), *иде же нынѣ ... муринскїа землѣ* (Син. 1680, 167).

Прикметники з основами на м'які приголосні серед проаналізованих форм наз. мн. жін. р. представлені всього кількома вживаннями. Вони мають давнє закінчення -**аа** (-*яя*, після ч – -**аа**): *не довлѣютъ ти вчерашняя раны* (ПМ, 126), *паствы овчаа погивоша* (ОБ 1581, 3/163/2). Цікаво, що форма на -**аа** двічі зафіксована в граматиці М. Смотрицького (хоча сам автор, як видно з наведеного вище прикладу, рекомендує -**їа**): *Где сѣтъ м(с)ти твоа древнаа Г(с)ди* (409, 410).

Інші флексії (-**ын**, -**їн**) серед проаналізованих прикметникових форм наз. мн. жін. р. трапляються дуже рідко: *наста вѣтръ крѣпкій и волны противныи* (ПМ, 54), *прославиша та Безплотныи силы* (ПКП 1661, 103), *пастыраа шцы словесныи ... стрежахѣ* (ЛМГ, 12), *келїи новыи ... созданыа бгдѣх* (ЛМГ, 26), *Не послужиша твари богомудрїи ... зиждителю* (ПМ, 164), *многїи користи неприятелскїи ... воинству досташася* (Син. 1680, 181). Почали вживатися вони, очевидно, в результаті впливу форм чол. р.

Родовий відмінок. У род. в. мн. прикметники всіх родів мають закінчення -**ыхъ** (після твердих приголосних, крім задньоязикових) та -**ихъ** (після м'яких, а також у переважній більшості випадків після задньоязикових та шиплячих): *ѡ преставникъ фараоновыхъ* (ОБ 1581, 27), *сѣтыхъ ап(с)лѣ ... негодованїе* (ВВ 1594, 19 зв.), *ѡ сѣгла(с)ны(х) писменъ* (ЗизГр, 9 зв.), *и(з) мѣтвыхъ ... вѣскрѣсѣ* (Ч 1617, 19 нн), *отъ сквернѣ грѣховныхъ* (ПМ, 176), *въ дѣбри сїновѣ еномлїхъ* (ОБ 1581, 183/2), *ѡ гнїихъ глѣ* (ВВ 1594, 3/185), *до внѣшни(х) градѡ(в)* (ІЗ 1624, 468), *ѡ сїх(ъ) вѣдѣ Лжебратнїхъ* (МД 1666, 421), *користи многїхъ гзыхъ* (ОБ 1581, 4/1), *оумерцвленїе похотїи плотскихъ* (ПКП 1661, 40), *ѡ своихъ сїновѣ їли чюжи(х)* (ВВ 1594, 82 зв.), *видѣвъ множество нищихъ* (ПМ, 55). Зрідка після задньоязикових та ч і цї виступає -**ыхъ**, частіше у ВВ 1594, інколи в інших пам'ятках: *желанїе оубогыхъ* (ВВ 1594, 3/232), *ѡ страстей плот(ъ)скихъ* (ВВ 1594, 3/65), *їномѣ ѡ прочы(х)* (ВВ 1594, 117), *ѡ магкыхъ ... ногтей* (ІЗ 1609, 5 зв.), *паче сынѡвъ челоувѣческихъ* (Ч 1617, 30 зв.), *надрѣ же Очѣскихъ не ѡлѣчѣса* (Ч 1617, 58 зв.), *на оустроенїе хлѣбѡв(ъ) шцы(х)* (ПКП 1661, 53 зв.).

Присвійні прикметники на зразок **вожій**, а також слово **прочій** частіше закінчуються на **-їихъ**: **да избавимса навѣсто(в) вражіихъ** (ПКП 1661, 148), **вѣсть вѣше прочіихъ свѣрїи** (ОБ 1581, 4/6/2), **Прочїи(х) же шко(н)ченїи глїи** (СмГр, 351), **прочїихъ ... хр(с)тіанъ ... ср(д)ца** (ЛМГ, 30). Зафіксовані також випадки, коли подібні прикметники в род. мн. мають форми на **-ихъ**: **Ѡ овенъ овчихъ** (ОБ 1581, 3/105/2), **Ѡ совѣтни(к) Кнѣжи(х)** (ПКП 1661, 220 зв.), **в(ъ) селенїи(х) грѣшници(х)** (ПКП 1661, 269 зв.), **прочихъ свѣрїи** (ОБ 1581, 3/155).

Крім того, кількома вживаннями представлено закінчення **-ѣхъ** (можливо, результат сплутування **ѣ** та **и**): **мнозѣ(х) соутъ пре(д)почтен(ъ)нѣиша** (ВВ 1594, 3/125 зв.), **малѣхъ тѣлесъ** (ВВ 1594, 4/17 зв.), **развѣ Воинвѣ Пілатовѣхъ** (Ч 1617, 34 нн).

Давальний відмінок. Форми дав. в. мн. прикметники всіх родів утворюють за допомогою закінчень **-ымъ**, **-имъ**, зрідка **-ѣмъ**.

У більшості випадків **-ымъ** використано після твердих приголосних, **-имъ** – після м'яких та пом'якшених (зокрема й переважно після шиплячих та задньоязикових): **всѣмъ свремъ зем(ъ)ны(м), и всѣмъ птицам(ъ) нв(с)нымъ** (ОБ 1581, 1 зв.), **сѣдїти живымъ и мрѣтввымъ** (Ч 1617, 20), **печаль сотвораетъ намъ страстны(м)** (Лим. 1628, 84 зв.), **наругахуся святымъ ... угодникомъ** (ПМ, 51), **къ Церквнымъ гнїямъ ноцным(ъ) и днєвнымъ** (Тр. 1646, 86), **внимати заповѣдемъ гнїмъ** (ОБ 1581, 3/61/2), **Въшнимъ силамъ** (Ч 1617, 57), **чюжимъ внимаєтъ** (ВВ 1594, 3/65 зв.), **сыно(м) ... вѣ(з)люблен(ъ)нѣйши(м)** (Ч 1617, 1 нн), **сѣтворитъ ... соудъ ницимъ** (Ч 1617, 117 зв.), **в(ъ)даде Майстерш(м) каме(н)нозодчи(м)** (ПКП 1661, 13 зв.), **нагимъ же одѣанїе даше** (ОБ 1581, 249/2), **кондаки рѣскимъ Стѣтымъ** (Ч 1617, 186 зв.), **пакости наносити ... мїрски(м) члѣвѣком(ъ)** (ПКП 1661, 151 зв.). В окремих випадках після задньоязикових та шиплячих представлено **-ымъ** (в основному у ВВ 1594): **обращєши бл҃гы(м) дѣлш(м) оучитєла** (ВВ 1594, 4/87 зв.), **къ єфєскы(м) презвѣтершмъ** (ВВ 1594, 6 зв.), **къ частемъ мир(ь)скымъ** (ВВ 1594, 3/65 зв.), **к(ь) большымъ Ѡ добродѣтелен** (ВВ 1594, 4/89), **по многымъ щедротамъ** (Ч 1617, 156), **по многымъ странамъ** (Син. 1680, 169).

Присвійні прикметники на зразок **вожій**, а також слова **прочій** та **велїй** перед закінченням частіше мають елемент **ї**: **поношахѣ посломъ вѣїимъ** (ОБ 1581, 216), **слѣвєсемъ вѣїимъ** (ВВ 1594, 31 зв.), **заповѣдемъ вѣїимъ** (ПКП 1661, 100 зв.), **прочїимъ дѣлателямъ** (ПМ, 70), **къ прочїим(ъ) стѣы(м)** (ПКП 1661, 29 нн), **прочїимъ свѣздамъ** (ПКП 1661, 3 зв.), **велїимъ ... чѣдєсемъ самовидецъ** (ПКП 1661, 275 зв.). У ВВ 1594, крім того, виявлена форма **прочымъ**: **рѣша петрѣ и прочымъ** (ВВ 1594, 57).

Особливістю ВВ 1594, порівняно з іншими пам'ятками, є також те, що в ній, поряд із **-ымъ** та **-имъ**, зрідка трапляється закінчення **-ѣмъ**: **мншѣм(ь) в(ь)коупѣ гл҃ати** (ВВ 1594, 3/136 зв.), **къ мншѣмъ ... лицам(ь)** (ВВ 1594,

3/36 зв.), малѣмъ сѹщимъ братїамъ (ВВ 1594, 3/268 зв.), внагда быти всѣ(м) єдїнодшїемъ (ВВ 1594, 3/269), таина(м) Хвѣмъ (ВВ 1594, 3/258).

Знахідний відмінок. Закінчення прикметників у знах. мн. залежать від означуваних іменників. При іменниках чол. р., форми знах. в. яких дорівнюють род., прикметники мають такі ж закінчення, як і в род. в. (-ыхъ, -ихъ): оубиша ... сновъ саоуловы(х) (ОБ 1581, 190), порази всѣ(х) мѹжей храбры(х) (Ч 1617, 3 нн), лѣнивыхъ правителей имамы (ПМ, 90), на враговъ дшїевныхъ (ПКП 1661, 41), многихъ во погуби злато (ОБ 1581, 3/56), прослави угодниковъ ... печерскихъ (ПМ, 110), прочїихъ ѿ братїи ... наказоваше (ПКП 1661, 147). В інших випадках прикметники кожного з родів мають у знах. в. мн. власні закінчення. Як і в наз., тут зафіксовані варіанти.

У старослов'янській мові членні прикметники чол. р. в знах. мн. були представлені із закінченнями -ыа (після твердих приголосних) та -аа (після м'яких) [Вайан 1952, с. 146; Селищев 1952, с. 126]. У граматиці М. Смотрицького рекомендовано -ыа, -їа: Ви(н): тыа Стѣа (160), ництыа (155), сновїа (160). Проаналізовані прикметники чол. р. в знах. в. мн. виступають із -ыа, -їа, -аа, -аа, а також інколи з -ыи, -їи, -ѣа, -ые.

Найбільшою кількістю вживань представлені закінчення -ыа, -їа (298 випадків із 335-ти виявлених форм знах. мн. чол. р.). Вони є основними засобами творення знах. мн. для прикметників чол. р. з основами на тверді приголосні, -ыа використовується після твердих приголосних (крім задньоязикових), -їа – зафіксоване переважно після задньоязикових: составты водныа нарече море (ОБ 1581, 1), предѣлы ... вѣдрѹзимъ добрыа (ІЗ 1609, 16), в(ъ) свободныа, и в(ъ) постныа дни (Ч 1617, 2 нн), Смотриѣте кринты селныа (МД 1666, 76), глѹще злыа совѣты (ЛМГ, 17), сшивати ... стїхи твор(ъ)чєскїа (ЗизГр, 13), въ вса Великїа ... Праздники (Тр. 1646, 254), бѣсовскїа пѹлки повѣдилъ єси (МО 1680, 116 зв.), за премногїа грѣхи (Ч 1617, 90 зв.), да ѿженеть ... многїа бѣсы (ПКП 1661, 118), озелени ми сѹхїа цвѣты (ОБ 1581, 239). Зрідка після задньоязикових виступає -ыа: оставити ... помыслы бл҃гыа (ВВ 1594, 3/257), на снѣты члѣчскыа (ОБ 1581, 3/16/2), събравъ ... книжники лю(д)скыа (ОБ 1581, 5/2/2).

Форми знах. мн. прикметників чол. р. з основами на м'які приголосні трапляються в розглянутому матеріалі рідко. Однак переважна більшість із них має давнє закінчення -аа: въ послѣднѣа дни (ОБ 1581, 82), на древнѣа роды (ВВ 1594, 3 нн), поманѹх(ъ) дни древнѣа (Ч 1617, 53 зв.), въ ближнѣа градты (ІЗ 1624, 234), пѣша оутрѣа Псалмы (ПКП 1661, 65 зв.), в(ъ) послѣднѣа рѹды (ПКП 1661, 97). Виняток становить лише одна форма на -ѣа у ПМ: на преднѣа его подвиги (ПМ, 77).

Після ж, ч, цї, жд практично в усіх зафіксованих випадках представлено закінчення -аа (яке є, очевидно, продовженням старослов'янського -аа після ствердіння шиплячих): крадѹще чѹжаа трѹды (ПКП 1661, 175), Въ прочаа дни (Ч 1617, 132 зв.), пребѹдѹ прочаа дни (ПКП 1661, 52), вѣхождаше же и прочаа градты (ПКП 1661, 141), оуслыша ницаа Гдѣ (Ч 1617, 36 зв.), въ

домъ тѣждаа (ОБ 1581, 3/31). Виявлені також поодинокі вживання з **-їа** після **ц**: **ниціа во имате съ собою** (ПКП 1661, 253), **на ниціа** (МД 1666, 346).

Зрідка **-аа** виступає й після твердих приголосних (можливо, в результаті впливу форм знах. мн. прикметників середн. р.): **вса ... сосѣды ... малаа и великаа ... принесоша** (ОБ 1581, 229), **пожже окр(с)тнаа града** (ОБ 1581, 4/11/2), **вшедь сѣаа Монастыра** (ПКП 1661, 4).

Інші закінчення (**-ын**, **-їи**, **-ые**) серед проаналізованих форм знах. мн. прикметників чол. р. представлені поодинокими вживаннями: **окаянныи пѣнзи ... възмите** (ПМ, 56), **всѣ удобныи восходы ... засадивше** (Син. 1680, 180), **частыи бои сводяще** (Син. 1680, 179), **видя постническии подвиги** (ПМ, 76), **воздвигне(т) г(с)дь ... многїи иночествующїи** (ЛМГ, 5), **по вся святыи дни** (Син. 1680, 175).

Таким чином, проведений аналіз свідчить про те, що, назважаючи на певні зміни, церковнослов'янські тексти кінця XVI – XVII ст. більшою мірою зберегли старослов'янські форми знах. мн. прикметників чол. р., ніж це рекомендовано граматиною М. Смотрицького.

Членні прикметники середн. р. у старослов'янській мові мали форми знах. мн., які збігалися з наз. [Вайан 1952, с. 146; Селищев 1952, с. 126], ці форми (із закінченнями **-аа**, **-аа**) рекомендовані й граматиною М. Смотрицького: **ви(н): таа сѣаа** (150), **ницаа** (158), **сновнаа** (163). У розглянутому матеріалі членні прикметники середн. р. знах. мн. утворюють за допомогою закінчень **-аа**, **-аа**, **-ыа**, **-їа**, в окремих випадках **-їи**, **-ын**, **-ые**. Однак основними засобами творення аналізованої форми є давні **-аа**, **-аа** (466 уживань із 526-ти виявлених), **-аа** виступає після твердих приголосних, **-аа** – після м'яких та пом'якшених: **прочтоша ... слова книжнаа** (ОБ 1581, 183), **всѣдованїа намъ моу(ж)скаа и жен(ь)скаа нелѣпаа и вреднаа исходатайствю(т)** (ВВ 1594, 3/14 зв.), **основанїа добраа въспитанїа вѣдуть имѣти** (ІЗ 1609), **въ мучнаа мѣста** (Тр. 1646, 136); **составиша словенскаа писмена** (ПКП 1661, 23 нн), **дѣанїа плотскаа ѿмерцвляєте** (МД 1666, 255 зв.), **въ послѣднаа ... времена** (Ч 1617, 13 нн), **прїйми вечернаа наша мленїа** (ТрЦв 1631, 429), **въ послѣдняя же лѣта** (ПМ, 138).

Крім того, серед проаналізованих форм знах. мн. прикметників середн. р. порівняно часто трапляються також закінчення **-ыа**, **-їа** (53 вживання із 526-ти), які почали вживатись, очевидно, в результаті впливу форм чол. р.: **на всѣ цр(с)тва западныа** (ОБ 1581, 254), **въ небесныа въздоша селенїа** (ПМ, 174), **изъбражаа ... тыа добродѣтелныа свѣтила** (ПКП 1661, 277), **вдадеса въ тайныа и злхитрныа коварства** (Син. 1680, 182), **имыи дѣанїа бл҃гїа** (ПКП 1661, 33), **множайшїа подобае(т) творити поклоненїа** (Ч 1617, 33 нн), **велїа зданїа сочиниша** (ЛМГ, 34).

Інші закінчення (**-ын**, **-ые**, **-їи**) в середн. р. представлені поодинокими вживаннями: **чтохъ противнїи перїа его** (ОБ 1581, 244), **чрез ... дшевыи ншии очи** (МД 1666, 46), **ложныи свѣдите(л)ства гл҃юще** (ЛМГ, 28), **во сѣые мѣстца** (ЛМГ, 1).

Членні прикметники жі́н. р. в старослов'янській мові в знах. мн. мали такі ж закінчення, як і в наз. (-**ѣа**, -**аа**) [Вайан 1952, с. 146; Селищев 1952, с. 126], у граматиці М. Смотрицького для цієї форми рекомендовано -**ѣа**, -**їа**: **Ви(н): тѣа стѣа** (149), **снѡвїа** (162). У розглянутому матеріалі серед форм знах. мн. прикметників жі́н. р. (як і інших) представлена достатньо велика кількість варіантів закінчень -**ѣа**, -**їа**, -**аа**, -**аа**, -**ѣи**, -**їи**, -**ѣє**, -**їє**. Найбільш поширеними серед них є -**ѣа**, -**їа** (199 уживань із 242-х виявлених). Вони, як і в знах. мн. чол. р., є основними засобами творення форм знах. мн. від прикметників з основами на тверді приголосні, -**ѣа** використовується після твердих приголосних, крім задньоязикових, -**їа** зафіксоване переважно після задньоязикових: **прїемле(т) вѣчнѣа мѣкѣ** (ВВ 1594, 3/183 зв.), **сѣвнїцѣ давш(а) слѣпомѣ**, **дїшевнѣа и телеснѣа** (ТрЦв 1631, 587), **обличу ихъ блядивыя повѣсти** (ПМ, 50), **въ полунощныя страны** (Син. 1680, 171), **потреби страны великїа** (ОБ 1581, 82), **преложиша на гзѣк(ѣ) словенскїи Греческїа ... книги** (ПКП 1661, 23), **въ глѣбинѣ морскїа** (МО 1680, 159), **вѣхождахъ ... многїа пѣстѣнїа** (ЛМГ, 3). Інколи після задньоязикових (як і в інших випадках, частіше у ВВ 1594 та Ч 1617) представлено закінчення -**ѣа**: **на члѣскѣа дрѣжѣѣ** (ВВ 1594, 4/99 зв.), **въ глѣбинѣ мѡр(ѣ)скѣа** (Ч 1617, 34 зв.) (у цій же пам'ятці: **смѣцааї глѣбинѣ мѡр(ѣ)скїа** Ч 1617, 29 зв.); **въ премногѣа мѡлѣѣ** (Ч 1617, 106 зв.).

Прикметники жі́н. р. з основами на м'які приголосні на зразок **оутреннїи**, **вечернїи** (їх загалом виявлено небагато) в більшості зафіксованих випадків мають закінчення -**аа** (-**яя**): **Ўтренїаа же мѣтѣѣ твори(м)** (Ч 1617, 21 нн), **Вечернаа же твори(м) мѣтѣѣ** (Ч 1617, 27 нн), **творимѣ мѣтѣѣ ... павечернаа** (Ч 1617, 30 нн), **помяни ... милости твоя древнїа** (ПМ, 168), **да поманетѣ Мл(с)ти своа древнаа** (ПКП 1661, 103). В одному випадку за таких умов зафіксовано -**їи**: **преднїи ноги сѣкруши** (ПМ, 73). Тобто, в розглянутому матеріалі після основ на м'які приголосні в знах. в. мн. прикметників жі́н. р. переважно використовується те ж закінчення, що й у старослов'янській мові (-**аа**).

Інші закінчення представлені невеликою кількістю вживань. Більш-менш поширеними серед них (18 уживань із 242-х) є -**ѣи**, -**їи** (очевидно, результат впливу наз. в. мн. чол. р.): **глѣтѣ ... мѣтѣѣ, вѣѣчнѣи** (Ч 1617, 50 зв.), **молитѣ заклинателнїи нача ... читати** (ПМ, 79), **славити ... стѣѣи Пещерѣ** (ПКП 1661, 31 зв.), **даша ... молебнѣи хартїи** (ЛМГ, 8), **в(ѣ) козни дїаволстїи** (ВВ 1594, 31), **еще болшїи свои турецкїи сили подвиже** (Син. 1680, 179), **в(ѣ) безоумнїи ... похвалѣ** (ВВ 1594, 3/210), **обрѣтоша ... грушы дивнїи** (ПМ, 85).

Форми на -**аа**, -**ѣє**, -**їє** зафіксовані як поодинокі: **сѣвлече одежда воинская, и облекоша въ страническая** (ПМ, 96), **противнаа стїхїа ... соєдинаетѣ** (ПКП 1661, 28), **вса прочаа добродїтели содержащїи** (ПКП 1661, 260), **во страны восточнѣє заднѣпрскїє** (ЛМГ, 3).

Таким чином, проаналізовані прикметникові форми знах. в. мн., як і наз., загалом зберегли закінчення, характерні для них ще у старослов'янській мові.

Разом із тим, тут спостерігаємо достатньо велику кількість варіантних закінчень, що свідчить, очевидно, про те, що в церковнослов'янській мові в кінці XVI – XVII ст. існувала тенденція до витворення єдиної (позародової) форми знах. мн. Зумовлена вона була значною мірою особливостями будови різних родових форм, зокрема, тим, що найбільш продуктивні закінчення знах. в. чол. й жін. родів у множині збігалися (-**ыѧ**, -**їѧ**, -**ѧѧ**), підтримувалася ця тенденція й впливом української мови, в якій уже в XVI ст. прикметники всіх родів у множині мали однакові закінчення, зокрема й у наз. та знах. відмінках [Керницький 1967, с. 117].

Орудний відмінок. В ор. в. мн. членні прикметники всіх родів мають закінченнями **-ыми** (після твердих приголосних, крім задньоязикових) та **-ими** (після м'яких і пом'якшених, також у більшості випадків після задньоязикових та шиплячих): **праведными законами** (ОБ 1581, 264), **сынми Гилевыми** (ІЗ 1624, 195), **святыми угодниками** (ІМ, 75), **словесы поносными** (ОБ 1581, 270), **безмѣрными настаан(ь)ми** (ВВ 1594, 4/15 зв.), **вѣчными мо(л)вами** (Ч 1617, 40 нн), **добрými одеждами** (Лим. 1628, 53 зв.), **петлами верхними** (ОБ 1581, 37/2), **съ древними ... Ученики** (ПКП 1661, 40), **со предрагими сосѣды** (ОБ 1581, 216), **пре(д) многими свѣдители** (ПКП 1661, 110), **кра(т)кими же пи(с)мены** (ЗизГр, 9 зв.), **съ Греческими Иконописцы** (ПКП 1661, 17), **болшими трѣды** (ПКП 1661, 52 зв.), **Правила общими** (СмГр, 51). Зрідка (у ВВ 1594 та Ч 1617) після задньоязикових та шиплячих трапляється **-ыми**: **пре(д) многими свѣдѣтели** (ВВ 1594, 3/77), **грѣхы многими** (Ч 1617, 159) (тут же: **многими юзами** Ч 1617, 146); **кѣплами житейскими** (ВВ 1594, 141), **тщыми словесы** (ВВ 1594, 59). Форма на **-ыми** замість очікуваного **-ими** виявлена також у СмГр: **їе: нѣшными писцы встависѧ** (СмГр, 21).

Прикметники на зразок **вражій**, а також **велій** и **прочій** в ор мн. переважно закінчуються на **-їми**: **вражіими лестми** (ІМ, 179), **коз(ь)ними вражіими** (ПКП 1661, 63 зв.), **со велїими дары** (ЛМГ, 14), **прочїими ... знаменїи** (ПКП 1661, 115), **сѣдбами бжїими** (ЛМГ, 25). Інколи такі форми елемента **-ї-** перед **-ими** не мають: **съ ... прочими помощники** (ОБ 1581, 3/115), **козными діаволими** (ВВ 1594, 3/233).

Місцевий відмінок. У місц. в. мн. членні прикметники всіх родів мають закінчення **-ыхъ** (після твердих приголосних, крім задньоязикових) та **-ихъ** (після м'яких, а також у переважній більшості випадків після задньоязикових та шиплячих): **на облацехъ нв(с)ныхъ** (ОБ 1581, 3/155), **на ... нача(л)ныхъ слозѣ(х)** (ЗизГр, 12 зв.), **в(ъ) телесныхъ(ъ) болѣзнихъ различныхъ** (Лим. 1628, 55), **на свѣтилахъ Нв(с)ныхъ** (ПКП 1661, 28), **въ гнїихъ глѣхъ** (ВВ 1594, 3/221), **при бранехъ всегдашнихъ** (ПКП 1661, 206), **в(ъ) ... именехъ Божїи(х)** (СмГр, 38), **в ... Прочїи(х) Слозѣ(х)** (ЗизГр, 7), **по лѣтєхъ многи(х)** (ПКП 1661, 125), **в поморїихъ морскихъ** (ОБ 1581, 111 зв./2), **въ Твор(ъ)чески(х) стїсѣ(х)** (ЗизГр, 3), **в(ъ) силѣхъ грѣшнихъ** (Ч 1617, 110), **правило в Преовци(х)** (СмГр, 55). Зрідка після задньоязикових та шиплячих

(частіше у *ВВ 1594*) представлене **-ыхъ**: **о бл҃гыхъ дѣбанихъ** (*ВВ 1594, 4/77*), **въ бл҃гыхъ домоу твоего** (*Ч 1617, 29 зв.*), **о словахъ чл҃ьскыхъ** (*ОБ 1581, 216/2*), **в мирскы(х)** (*ВВ 1594, 153*), **въ гл҃бинахъ мвр(ь)скыхъ** (*Ч 1617, 33 зв.*), **в(ь) прочыхъ знаменѣмты(х)** (*ВВ 1594, 3/196*).

Крім того, в розглянутому матеріалі (в *Син. 1680* та *ЛМГ*) виявлені поодинокі випадки вживання **-ыхъ** у прикметниках на **-ній**: *въ преждных своихъ шанцах* (*Син. 1680, 182*), **в(ь) здешныхъ бо краяхъ** (*ЛМГ, 6*).

Кількома вживаннями (у *ВВ 1594* та *Сл. 1629*) представлена форма місц. в. мн. на **-ѣхъ**: **в малѣхъ ... костехъ** (*ВВ 1594, 4/112*), на **мнѡѣхъ(ъ) мѣстехъ** (*Сл. 1629, 20 нн*).

Кличний відмінок. У кл. в. мн. членні прикметники мають ті ж закінченнями, що й у наз. Форми чол. р. утворюються за допомогою закінчень **-ий**, інколи **-ийн**: **Горе вамъ вожди слѣпїи** (*ОБ 1581, 5/13*), **Бл(с)вите ѡцѣ стїи** (*Ч 1617, 25 зв.*), **добрѣи мои дрѣзи** (*ПКП 1661, 191*). Перед **-ий**, як і в більшості випадків у наз. в., відбуваються чергування: **слышите ... князи содомѣстїи** (*ОБ 1581, 3/71*), **обратитесѡ снѡве чл҃ьстїи** (*Ч 1617, 67 зв.*), **гл҃сїи ѡ чл҃къ съверѣтесѡ** (*ОБ 1581, 3/85*).

Прикметники середн. р. в кл. в. мн. представлені із закінченнями **-аа**, жін. **-їа**, **-ыа** та **-ыи**: **Царства земнаа, пойте Богѣ** (*Ч 1617, 34*), **Чада моа любимаа ... Ѡхождѣ къ Вл(д)цѣ** (*ПКП 1661, 82*), **заклахъ вѣ дщери їер(с)ли(м)скїа** (*ОБ 1581, 3/46*), **Вся небесныя силы ... молитесѡ** (*ПМ, 145*), **Ѡ стѣыа Пещеры! Что васъ наречѣмъ!** (*ПКП 1661, 27 зв.*), **Нѡмъ есте ѡ стѣыи Пещеры!** (*ПКП 1661, 28*).

Двоїна

У двоїні членні прикметники в розглянутому матеріалі представлені переважно формами дав. та ор. відмінків. Вони мають спільні для всіх родів закінчення **-ыма** (після твердих приголосних, крім задньоязикових) та **-има** (після м'яких та задньоязикових): **к(ъ) ногама їсвѣыма** (*ЄвЛ 1644, 53*), **двома гласнѣыма состоа(т)** (*СмГр, 13*), **вчима телеснѣыма ѡслѣписа**, **нбѡ дѣховнѣыма ... прозрѣлъ єси** (*ПКП 1661, 210*), **ндаше вѡсѣыма ногама** (*ОБ 1581, 148*), **дающе имъ неѡскѣднѣыма рѣкама** (*ЛМГ, 5*), **прѣ(д) очима гнїма** (*ОБ 1581, 138*), **двѣма краткима состоацаа** (*СмГр, 478*), **припаде к ногама їудифинима** (*ОБ 1581, 259*). Закінчення **-ыма**, **-има** є продовженням відповідних старослов'янських [Вайан 1952, с. 146; Селищев 1952, с. 127], вони також рекомендовані граматиною М. Смотрицького: **Да(т): и Тво(р): тѣыма и тѣма стѣыма** (148), **бл҃гима** (151).

Крім дав. та ор. відмінків, виявлені поодинокі вживання знах. та кл. У знах. в. представлені прикметники середн. та жін. родів із закінченням **-ѣи** (як і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 146; Селищев 1952, с. 127]): **просвѣти вчи тайнѣи ср(д)ца моего** (*Ч 1617, 57*) (у цій же пам'ятці: **просвѣти ми очи мѡслѣ(н)нѣыа** *Ч 1617, 4*), **преч(с)тѣи роуцѣ свои простерѣ** (*Ч 1617, 91*). У

граматиці М. Смотрицького такі форми відсутні. Тут у парадигмах у наз., знах та род. й місц. відмінках подані лише іменні прикметники, з однаковими для всіх родів закінченнями: **Им: Вн(н): и зва(т): та Ъта; Ро(д): и Ъка(з): тою Ътѣ** (148) і ін. У кл. дв. зафіксовані прикметники чол. р.: **Ѡ злам и лютам нам(ъ) сѣпостата Ѡеодвр(ъ) и Василій! Не престанемъ ... борѣсѣмъ с вами** (ПКП 1661, 220).

Серед форм членних прикметників зафіксовані також випадки, коли замість двоїни використовується множина: *възвратишася ... юнаа* (наз. мн. середн. р. замість дв.) *два княжата* (ПМ, 97), *оуби Ътѣхъ* (знах. мн. замість дв.) *Мѣникъ Бориса и Глѣва* (ПКП 1661, 5), *при двоухъ ... Прп(д)внѣхъ Ѡцехъ Антвнїи и Ѡеодвсїи Печерски(х)* (род. мн. замість дв.) (ПКП 1661, 6 нн), *на двоухъ Прп(д)внѣхъ* (місц. мн. замість дв.) *Ѡцехъ нашихъ* (ПКП 1661, 27 зв.), *обѣцала еси ... Дѣво, Антонїю и Ѡеодосїю Печерскимъ* (дав. мн. зам. дв.) (ПМ, 161), *Прч(с)томѣ Прч(с)тѣми* (ор. мн. зам. дв.) *си Ѡдаждѣ рѣками* (ПКП 1661, 17).

2.3. Ступені порівняння прикметників

Прикметники, що вказували на ознаки, які могли бути виражені більшою або меншою мірою, мали в церковнослов'янській мові досліджуваного періоду, як і в старослов'янській та інших слов'янських, ступені порівняння (вищий і найвищий). У старослов'янській мові вищий ступінь утворювався за допомогою суфіксів **-ьш-**, **-ѣйш-** (**-айш-**), які були функціонально тотожними, але не однаковими за рівнем продуктивності. Більшою поширеністю характеризувався суфікс **-ѣйш-** (**-айш-**) [Вайан 1952, с. 161–162].

У церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. обидва суфікси збереглися, причому з приблизно такими ж характеристиками щодо рівня продуктивності. Зокрема, суфікс **-ьш-** у розглянутому матеріалі трапляється загалом рідко. Представлений він переважно лише у складі деяких форм із непохідними основами, а також в окремих випадках із основами, що містять суфікси **-к-**, **-ок-**. Перед **-ьш-** суфікси **-к-**, **-ок-** усікаються й відбуваються чергування **д//жд**, **з//ж**, **г//ж**, **п//пль**: *да бѣдетъ послѣ(д)намъ лѣсть горша первѣа* (ОБ 1581, 5/16 зв.), *горше оубо осѣженїе, вѣдацихъ ї не твораци(х)* (ВВ 1594, 57 зв.), *или хѣждшїи есмъ Иконома сегѡ* (ПКП 1661, 268 зв.), *памѣть бо моѣ слаждьши паче меда* (ОБ 1581, 3/61/2), *два /либо мно(ж)ша согласнамъ* (СмГр, 421), *Взائمъ не дай члѣкѣ крѣпльшѣ себе* (ОБ 1581, 3/56/2). В окремих випадках губні перед суфіксами не змінювалися: *крѣпшѣ и багатшѣ себе не овцисѣ* (СмГр, 416).

Суфікс **-ѣйш-** (**-айш-**) представлений набагато більшою кількістю утворень. Як і в старослов'янській мові, варіант **-айш-** виступає після основ на задньоязикові, які перед суфіксом змінюються, відбуваються чергування **г**, **к**, **х // ж**, **ч**, **ш**. В інших випадках використовується **-ѣйш-**: *очи гнїи ... свѣтлѣйши слнца еста* (ОБ 1581, 3/61), *Ч(с)тнѣйшѣ херувїмъ, и славнѣйшѣ ... Ъерафимъ ... тѣ величаемъ* (Ч 1617, 22), *многѣа бо вѣрѣ на насѣ*

нападають, и многъ снхъ лютѣйшѣа (ІЗ 1624, 484), добрѣйша бо сія (страви) суть прѣвыя (ПМ, 66), далече нѣсѣ краснѣйшѣа есте (ПКП 1661, 28), Не могѣ азъ еди(н) вести людѣи снхъ, яко тажчайши мене есть (ОБ 1581, 66), слышавъ же ѿ нея ... таковаа и множайшаа (Лим. 1628, 172 зв.), во иномъ вѣсоча(н)шомъ мѣстцѣ ... основати оградѣ (ЛМГ, 27), ради тишайшаго житія (Син. 1680, 173).

У старослов'янській мові дослідники відзначають тенденцію до посилення продуктивності суфікса **-ѣйш-** (**-айш-**) за рахунок утворень із **-ьш-** [Вайан 1952, с. 163; Селищев 1952, с. 139]. Така тенденція характерна була й для церковнослов'янської мови кінця XVI – XVII ст. Про це свідчать, зокрема, однокореневі утворення з обома суфіксами, які трапляються інколи й у межах однієї пам'ятки. Зокрема, в *ОБ 1581*, поряд із **крѣпльшій** (приклад див. вище), зафіксовані форми із **-ѣйш-** та **-айш-**: **проклени мн люди сіа такъ крѣплѣйши сѣть паче на(с)** (ОБ 1581, 71 зв./2), **потреби странѣ великіа и крѣпчайшаа тебе** (ОБ 1581, 82). В інших пам'ятках цей прикметник в усіх випадках має **-айш-**: **повѣжденѣи ж(є) немоцнѣйши ѿ крѣпчайшаго** (ВВ 1594, 3/270), **да крѣпча(н)ши(н) ... бѣде(т), къ совершенію Иноческаго начинаніа** (ПКП 1661, 22 зв.).

Певну частину проаналізованих ступенів порівняння становлять форми із суплетивними основами. Переважно це **болшій** (**болій**), **меншій** (**мній**), **лѣчшій**, рідше трапляються **вѣцшій**, **оуншій**: **предѣпослати Книгѣ малѣ ... да оуправитѣ пѣть бол(ь)ши(м)** (Ч 1617, 2 нн), *Людіе идоша въ рѣку, болиаго возраста глубочее, мениаго мѣлше* (Син. 1680, 176), **г҃ла старѣйшій братѣ мен(ъ)шемѣ** (Лим. 1628, 151 зв.), **старѣйшій имахѣ любо(в) к(ъ) меншим(ъ)** (ПКП 1661, 152 зв.), **ничи(м) же лѣчши колѣнѣ вел(ъ)бѣда** (Ч 1617, 35 нн), **остависте вѣцшаа законѣ** (ОБ 1581, 5/13/2), **вѣцшаго желяетѣ** (ВВ 1594, 3/174), **ѿтолѣ вѣцшѣ любовѣ имѣаше къ Монастырѣ** (ПКП 1661, 84 зв.), **ѿцѣ ѿ с҃на ниже временем(ъ), ниже возрасто(м) естѣ вѣцшій** (МД 1666, 61), **оуншій, лѣ(п)шій** (ЗизЛекс, 66), **Оуншій: лѣпші(й), юнші(й), молодші(й)** (БерЛекс, 270).

Прикметники вищого ступеня, як і звичайного, могли мати іменні і членні форми. У розглянутому матеріалі кількісно значно переважають членні. Іменні представлені в основному в наз. та знах. відмінках одн. й мн. Зрідка трапляються непрямі відмінки одн. Відмінювалися прикметники вищого ступеня (іменні і членні) загалом так, як і прикметники звичайного ступеня з основами на м'які приголосні. Певні відмінності спостерігаємо лише в наз. та знах. відмінках одн.

Насамперед звертають на себе увагу особливі форми наз. в. одн. чол. й середн. родів, відповідно на **-ій**, **-ѣй** та **-є**, **-ѣе** (без елемента **-ш-** в суфіксах). Таких утворень зафіксовано небагато. Більшість із них виступають у предикативній функції: **малѣ(н) во сей вертепѣ, болій естѣ С҃наискіа горы** (Лим. 1628, 2), **Иди къ мравіи ѿ лѣнствиве и ... бѣди томъ мѣдрѣй** (ОБ 1581, 3/31/2), **Гѣвителю раны пріємлющѣ, безѣмнѣй коварнѣй бѣдетѣ** (ОБ 1581,

3/36/2), дасть егѡ (Шимона) сѣнови своемѸ ВсеволодѸ, да бѹдетъ(ъ) старѣй оу него (ПКП 1661, 105), ничтоже не мнѣе еже ... бл҃гомѸ срастворитисѧ (ВВ 1594, 4/28), сїе сѹди(в) плезнѣе бѹти дѣи своеѣ (Лим. 1628, 70), Что ... сегѡ сказанїѧ чѹднѣе є(ст)? (ПКП 1661, 120 зв.). Зрідка прикметники болїй, мнїй є іншими членами речення: отрокѸ же ... болѣй страхъ прибѹваше (ПКП 1661, 61), аще (ж) оскоръ(ъ)битсѧ мнїй (ВВ 1594, 3/24 зв.), Всеволодъ(ъ) же мнїй сѹй иде на обла(ст) свою (ПКП 1661, 76). Подібні форми в кількох випадках мають також прикметники чол. р. в знах. в.: предавѹй ма тебе болѣй грѣхъ иматъ (ВВ 1594, 3/185 зв.), Прохоръ трѹдъ болїй твораше (ПКП 1661, 201), грѣхъ имаше ... мнїй (ВВ 1594, 4/185 зв.).

Такі форми виникли, як відомо, ще у праслов'янській мові [Селищев 1952, с. 133–138], використовувалися у старослов'янській [Вайан 1952, с. 149], представлені також у ранніх писемних пам'ятках східних слов'ян [Грищенко 1978, с. 115]. Однак згодом у східнослов'янських мовах доля подібних утворень склалася по-різному. У російській мові на їхній основі виникла невідмінювана форма вищого ступеня порівняння (на *-е*, *-ее*) [Шахматов 1954, с. 362; Хабургаев 1990, с. 209], у білоруській вони збереглися (як наз. в. на *-ей*) [Бевзенко 1960, с. 219], в українській зникли, уже в пам'ятках XIV ст. вони виступають як прислівники [Грищенко 1978, с. 116], замість них використовуються форми наз. в. з елементом *-ш-*.

У результаті вирівнювання прикметникової парадигми давні форми наз. в. чол. і середн. родів прикметників вищого ступеня виходили з ужитку й у церковнослов'янській мові української редакції. Процес витіснення їх новими (з елементом *-ш-*) розпочався ще в старослов'янській мові, в якій дослідники фіксують поряд із утвореннями на зразок *боле*, *болеє* також *больше*, *большее* [Селищев 1952, с. 139; Вайан 1952, с. 150]. У церковнослов'янській кінця XVI – XVII ст. процес витіснення старих форм наз. і знах. відмінків одн. наближався до свого завершення. Про це свідчить дуже невелика кількість старих форм в обстеженому матеріалі загалом, а також те, що представлені вони не в усіх обстежених пам'ятках. Звичайними формами наз. в. одн. для вищого ступеня прикметників чол. й середн. родів у проаналізованому матеріалі, зокрема й у предикативній функції, були утворення з елементом *-ш-*. При цьому прикметники чол. р. частіше виступають у членній формі: *болшїй во то гла(д)* (духовний) *болшїй*, *єлико и дѣѧ телєси* (ВВ 1594, 4 нн), *члѡвкъ члѡвка лѹчшїй* (СмГр, 400), *єлико далечайшїй вкусъ водный отъ вкуса виннаго* (ПМ, 118), *Ты ли єси болшї(и) дѡда Црѧ?* (ПКП 1661, 268), *азъ старѣйшїй егѡ єсмъ* (ПКП 1661, 208 зв.). Зрідка трапляються іменні: *бгѹ силнѣйши єстъ всегѡ* (Лим. 1628, 110). Прикметники середн. р. в наз. в. (в предикативній функції) мають нечленні форми: *сѹгрѣшенїѧ не преовиди*, *аще малѣйше всѧко(г) животна бѹдетъ* (ВВ 1594, 4/89), *то(ж) сѹгрѣшенїє тѧж(ь)чайше бѹти повелѣ* (ВВ 1594, 3/257 зв.), *имѣющимъ(ъ) бгѧ помощника*, *ничто же крѣпчайше*, *и бл҃женн(и)ше єстъ* (Лим. 1628, 110).

Підтвердженням того, що давні форми наз. в. прикметників вищого ступеня чол. й середн. родів сприймалися в досліджуваний період (і для церковнослов'янських текстів) як застарілі й були рідковживаними служать і граматики кінця XVI – початку XVII ст. Зокрема, у граматиці Л. Зизанія про такі форми не подано ніякої інформації, лише в одному випадку представлено мній (22 зв.) як приклад «стропотного» вищого ступеня. У граматиці М. Смотрицького автор, пояснюючи творення ступенів порівняння, наводить приклади із -ш-: **сва(т)шій ... сва(т)шеє ... сѣѣшій ... сѣѣшеє** (45). Щодо старих форм наз. в. зауважує лише, що вони також є можливими: **вѣрѣтают(ъ)са ра(з)сѣдите(л)наа и на /ѣи кончацаааа: такъ, крѣплѣи /силнѣи /пространнѣи** (50).

Таким чином, проаналізований матеріал свідчить, на нашу думку, про те, що наз. в. одн. вищого ступеня прикметників чол. й середн. родів у церковнослов'янській мові української редакції розвивався в основному в той же спосіб, що й у мові українській, тобто старі форми виходили з ужитку, а їхнє місце займали нові (з елементом -ш-). Відбувалося це, очевидно, не без впливу української мови. Разом із тим, слід відзначити, що в церковнослов'янській мові досліджуваного періоду існувала й тенденція до витворення на основі аналізованих форм спільного для всіх родів незмінюваного вищого ступеня прикметників. Однак вона не була провідною. Про її присутність свідчать лише поодинокі випадки неузгодженого вживання форм на -є (-ѣє): **видѣ... єдинаго ѿ свѣрїи ... , и вѣсть вѣше** (наз. в. одн. середн. р. замість чол. **вѣшии**) **прочїихъ свѣрїи** (ОБ 1581, 4/6/2), **ч(с)тнѣє** (наз. в. одн. середн. р. замість мн. **честнѣйша**) **сѣтъ земныхъ(ъ) нв(с)наа** (Лим. 1628, 118 зв.).

Певні відмінності, порівняно з прикметниками звичайного ступеня, характерні в розглянутому матеріалі також для наз. в. одн. вищого ступеня прикметників жін. р. У старослов'янській мові такі форми мали закінчення -и (як іменники на зразок **княгини, рабѣни**) [Селищев 1952, с. 136; Вайан 1952, с. 149]. У розглянутому матеріалі іменні форми вищого ступеня прикметників жін. р. в наз. в. одн. (хоча виявлено їх небагато) частіше мають нове закінчення -а (як і прикметники звичайного ступеня): **вѣдетъ послѣ(д)наа лѣсть горша пер(ъ)вѣа** (ОБ 1581, 5/16 зв.), **Да ... жертва бл҃гопрїятнѣйша вѣдетъ** (ПКП 1661, 17 нн), **гдѣ оубо сіа радости волша?** (ПКП 1661, 95 зв.). Зафіксовані також (в *ОБ 1581* та *ВВ 1594*) поодинокі випадки вживань зі старим закінченням -и: **памать бо моа слаждши паче меда** (ОБ 1581, 3/61/2), **не дша ли больши є(с) пица** (ВВ 1594, 93 зв.).

На увагу також заслуговують особливості семантики виявлених в обстежених текстах прикметникових форм із суфіксами -ѣш-, -ѣйш- (-айш-). Переважно вони виражають значення вищого ступеня порівняння, що видно з наведених прикладів. Разом із тим, у розглянутому матеріалі зафіксована достатньо велика кількість випадків, коли такі форми у відповідних контекстах виступають із значенням найвищого ступеня: **вѣ юнѣйшій всего племени** (ОБ 1581, 249), **мѡисїи крот(ъ)чайшій всѣхъ члѣкъ** (ВВ 1594, 4/26 зв.), **єлень скоршій всѣхъ звѣрей** (СмГр, 400), **паче всѣхъ грѣшнѣйша и окаяннѣйша**

себе быти помышляеть (ПМ, 179), **вмѣнла сѣ паче всѣ(х) ч(ст)нѣйше и любезнѣйше севѣ дѣло** (ПКП 1661, 138). Крім того, прикметники з суфіксом **-ѣйш-** (**-айш-**) могли також виражати «абсолютний» (безвідносний) найвищий ступінь, тобто вказувати на максимально високий ступінь вияву ознаки, незалежно від її наявності в інших об'єктах. Частіше прикметники з таким значенням уживалися при назвах вищих державних або церковних посад, а також, коли йшлося про святих отців, Богородицю і под., зрідка в інших контекстах: **вл(с)веніє ѿ Сѣѣйшагѡ Патріархи** (ПКП 1661, 27 нн), **сѣѣ(и)шты(и) метрополитѣ** (ЛМГ, 34), **совѣтомъ ... прп(д)внѣйшаго іелісеа архимандрита** (ЛМГ, 10), **змій лѣквнѣйшій** (МО 1680, 170 зв.), **оувты мнѣ чадо сла(д)чайшее** (МО 1680, 56). Інколи високий ступінь вияву ознаки в таких формах підкреслювався префіксом **пре-**: *о пресвятѣйшая Дѣво Печерская* (ПМ, 72), **Пресвѣтлѣйшагѡ и Державнѣйшагѡ ... Г(с)дрѡ** (ЄвКП 1697, 5 нн).

Очевидно, в результаті такого вживання прикметникові утворення з суфіксом **-ѣйш-** (**-айш-**) почали сприйматися як форми найвищого ступеня порівняння. Саме таке розуміння цих форм представлено в граматиці М. Смотрицького, в якій автор відзначає, що вищий ступінь (**разсѣдительный**) закінчується на **-шій**, **-шаа**, **-шее**, а найвищий (**превосходительный**) на **-ѣйшій**, **-ѣйшаа**, **-ѣйшее** (45) [Булич 1893, с. 304]. У граматиці Л. Зизанія форма на **-ѣйшій** (**сѣѣйшій** ЗизГр, 21 зв.) подана як приклад вищого ступеня.

Крім того, в розглянутому матеріалі представлений і власне найвищий ступінь порівняння прикметників, який утворюється шляхом приєднання префікса **най-** до прикметників вищого ступеня. Однак, хоча ця форма зафіксована у словнику П. Беринди (**Наилѣчшій: Наилѣпшій** БерЛекс, 129), використовувалася вона в церковнослов'янських текстах кінця XVI – XVII ст. дуже рідко, у розглянутому матеріалі виявлені лише поодинокі вживання: **на(и)волшаа слава, семѸ ... НаставникѸ во сіа** (ПКП 1661, 263 зв.), **се ест(ѣ) наиболшее аріанское заціщеніє, но в(ѣ) Цркви Православной наименшее** (МД 1666, 60 зв.). Такою ж рідкісною вона була й у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 164]. При цьому звертає на себе увагу те, що в староукраїнській літературній мові, зокрема й XVI – XVII ст., найвищий ступінь порівняння з префіксом **най-** уживався достатньо активно [Грищенко 1978, с. 121]. Очевидно, на цей час він сприймався як власне українська (народнорозмовна) форма, що стримувало його поширення в церковнослов'янських текстах. Підтвердженням саме такого сприйняття найвищого ступеня з префіксом **най-** є грамика Л. Зизанія, в якій для церковнослов'янських форм найвищого ступеня **мнѣ(и)шій**, **паче злѣ(и)шій** подані українські відповідники **наймен(ѣ)шій**, **найгоршій** (ЗизГр, 22 зв.).

Висновки до другого розділу

1. Церковнослов'янська мова української редакції кінця XVI – XVII ст. зберегла два різновиди прикметникових форм: іменні (нечленні) та займенникові (членні). Хоча певні особливості вживання іменних прикметників (зокрема те, що в непрямих відмінках вони трапляються нечасто, а форми

деяких непрямих відмінків множини є взагалі рідкісними) свідчать про існування тенденції до їхнього виходу з ужитку в атрибутивній функції.

2. Особливістю проаналізованих прикметникових форм (як і іменникових) є достатньо велика кількість варіантних утворень. Причому звертає на себе увагу те, що варіантність не однаковою мірою характерна для іменних і займенникових прикметників. Серед форм іменних прикметників варіанти загалом рідкісні. Для займенникових прикметників, навпаки, варіантні форми більшості відмінків однини, а також наз. та знах. мн. є звичайним явищем. Майже повна відсутність варіантів серед форм іменних прикметників пояснюється, можливо, відсутністю впливу на них української мови, в якій на цей час із форм іменних прикметників були представлені лише наз. та знах. відмінки, інші вживалися лише спорадично (як церковнослов'янізми).

3. Особливості використання зафіксованих варіантів форм не дають підстав говорити про те, що вони мають (у межах розглянутих текстів) відмінності в стилістичному забарвленні або регіональну, жанрову чи лексичну зумовленість.

4. Кількісні співвідношення при вживанні окремих варіантів в обстежених пам'ятках не лише засвідчують тенденції в розвитку системи прикметникових форм, а й дозволяють констатувати деякі зміни, що відбувалися в церковнослов'янській мові протягом досліджуваного періоду, зокрема, це поширення закінчень **-ой** в дав. одн. жін. р. (ко **Стїхотворной просодїи**), **-омъ** та **-ой** у місц. одн., відповідно, чол., середн. та жін. родів (при **Кнзи Кїевскомъ, по многомъ лѣтанїи, въ повседневнои Полѹноци**).

5. Серед проаналізованих прикметникових форм зафіксована достатньо велика кількість утворень, які не подані в парадигмах граматики М. Смотрицького. Переважна більшість із них – це форми іменних прикметників, зокрема ор. одн. чол. й середн. родів із **-омъ, -емъ** (**съ народом великомъ, гласом велїемъ**), наз. мн. чол. р. з **-ы** (**мразы бѣхъ люты**), дав. мн. чол. й середн. з **-омъ, -емъ** (**рєкїи сынѡмъ Іїлевѡмъ, заповѣда снѡмъ венїамїнемъ**) та жін. з **-амъ** (**црѣвамъ галатїискамъ**), ор. мн. чол. й середн. родів з **-и, -ы** (**съ многи клеврѣты, съ црїи їїлевы**) та жін. з **-ами, -ами** (**странами многими, кожами овнами**), місц. одн. чол. й середн. родів з **-ѣхъ** (**въ снєхъ їїлевѣхъ**) та жін. з **-ахъ, -ѣхъ** (**въ бѣлахъ ризахъ, въ рѣкахъ вражіахъ**). Представлені тут такж форми займенникових прикметників, зокрема род. одн. чол. й середн. родів з **-огѡ, -егѡ** (**Града Небесногѡ, кромѣ Бгѡдохновенногѡ писанїа, ѡ оутрѣшного дне**) та жін. з **-аѡ, -ой, -ей** (**ѡ теплоты вѣнѣшнаѡ, ѡ дшїи разѡмнои, до вечерней жрѣтвы**), наз. мн. чол. р. з **-ыи** (**злыи дѣси**), жін. з **-ыѡ, -аѡ** (**раны грѣховныѡ, милости дрєвнаѡ**), знах. мн. чол. та жін. родів із **-аѡ** (**въ ближнаѡ грады, творимъ мѣтвы павечернаѡ**). Форми, не подані в парадигмах, зрідка трапляються навіть у тексті самої граматики. Зокрема, тут виявлений наз. мн. чол. р. на **-ы** (**Іа(м)вїйскїа мѣрты стїховъ роди соѹ(т) тринадєсѣтоличны**), хоча в парадигмі рекомендовано лише **-и**. Ця особливість характерна й для граматики

Л. Зизанія, в тексті якої виявлені род. одн. на **-ого, -его** (**оуказательного значенія, середного рода**), наз. мн. чол. р. на **-ыа, -їа** (**союзы ... виновныа, слуги долгыа**), у парадигмах лише, відповідно, **-аго, -аго** та **-ыи, -їи**.

Усі перераховані форми іменних прикметників у розглянутому матеріалі є рідковживаними, на той час вони сприймалися, очевидно, як застарілі, можливо, тому не були подані в граматиці (через їхню, на думку автора, неперспективність). Це є ще одним доказом існування в церковнослов'янській мові того часу тенденції до виходу з ужитку іменних прикметників в атрибутивній функції.

Названі форми займенникових прикметників, не подані в граматиці М. Смотрицького, також є порівняно рідко вживаними, одні – тому що застарілі (усі з **-аа**), інші – очевидно, тому, що були характерними для української мови і сприймалися як розмовні.

6. Проаналізовані прикметникові форми мають низку особливостей у порівнянні з відповідними старослов'янськими. До них належать: 1) лише стягнені форми займенникових прикметників (крім наз. та знах. відмінків), 2) нові закінчення в род., дав. та місц. одн. членних прикметників, одні з яких були загалом рідко вживаними варіантами традиційних (як **-огу, -егу** в род. в. чол. р.), інші активно використовувалися й навіть кількісно переважали (як **-ой, -ей** в род. й дав. жін. р., **-омъ** у місц. одн. чол. й середн. родів та **-ой, -ей** жін. р.), 3) наявність достатньо великої кількості варіантів форм наз. та знах. мн., що свідчить про існування в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. тенденції до витворення єдиної позародової форми цих відмінків, 4) непослідовність у вживанні двоїни, 5) рідкісність форм вищого ступеня порівняння на зразок **болій, мудрѣй**. Усі ці особливості є значною мірою результатом впливу української мови.

7. Система прикметникових форм церковнослов'янської мови кінця XVI – XVII ст., незважаючи на активну взаємодію з відповідними українськими формами та зміни, що відбулися в результаті цієї взаємодії, зберегла цілу низку давніх, ще старослов'янських особливостей, до яких належать: 1) наявність іменних прикметників (хоча й не особливо активно використовуваних у непрямих відмінках); 2) характерні лише для церковнослов'янської мови закінчення в багатьох відмінках (займенникових прикметників), зокрема, в род. одн. чол. й середн. родів **-агу, -агу**, жін. **-ыа, -їа, -аа**, в дав. одн. жін. р. **-ѣй**, у місц. одн. чол. й середн. родів **-ѣмъ**, жін. р. **-ѣй**, які, хоча й не були єдино можливими засобами творення відповідних форм, уживалися досить активно; 3) окремі родові форми наз. та знах. відмінків множини; 4) використання (хоча й не зовсім послідовне) двоїни; 5) загалом чітке розрізнення (за рідкісними винятками) твердого й м'якого відмінювання. Усі ці особливості були яскравими характерними ознаками церковнослов'янської мови у порівнянні з українською й, можливо, тому збереглися.

РОЗДІЛ 3 ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ

У науковій літературі немає єдиної думки щодо часу формування слов'янських числівників як окремої частини мови. Традиційний погляд на цю проблему полягає в тому, що числівники, хоча вони є однією з найбільш давніх груп лексики, об'єдналися в окремий лексико-граматичний клас у слов'янських мовах порівняно пізно, а в праслов'янській мові, а також у старослов'янській та інших слов'янських на ранніх етапах розвитку належали до різних частин мови [Супрун 1961, с. 6; Вступ 1966, с. 302; ІУММ 1978, с. 220; Хабургаев 1990, с. 260]. З іншої сторони, є науковці, які вважають, що числівники вже з найдавніших часів у функціонуванні та семантиці мали особливості, які дозволяють вважати їх окремою частиною мови [Жолобов 2001, с. 94–95; 2004а, с. 126; 2007, с. 7–22]. Разом із тим, представники різних позицій відзначають, що слов'янські числівники майже протягом усього свого існування (особливо в давні часи) за характером відмінювання були надзвичайно строкатою групою слів [Супрун 1961, с. 43; Вступ 1966, с. 302–310; ІУММ 1978, с. 216–236; Жолобов 2001, с. 107]. Зокрема, у старослов'янській мові числівники **єдинъ**, **дѣва** відмінювалися за займенниковою відміною, **трѣ** – **четыре**, **пять** – **девятъ**, **десать**, **сто**, **тысяца**, **тма** – як іменники (з різними типами основ), порядкові числівники – як прикметники (нечленні й членні). Індивідуальні особливості були у відмінюванні збірних та дробових числівників. Слова на позначення чисел другого десятка, а також десятків, сотень, тисяч (десятків, сотень, тисяч і одиниць) були складеними найменуваннями, в яких відмінювався кожен компонент [Вайан 1952, с. 184–195; Селищев 1952, с. 140–144]. Такими ж строкатими за характером формотворення були числівники в інших слов'янських мовах, зокрема й у східнослов'янських [Шахматов 1957, с. 300–309; Бевзенко 1960, с. 226–228; ІУММ 1978, с. 216–224]. Згодом у системі форм слов'янських числівників відбувалися достатньо суттєві зміни, спрямовані, за спостереженнями дослідників [Лукінова 2000, с. 327], на уніфікацію та остаточне формування числівників як окремої частини мови. Різного типу зміни, як свідчить розглянутий матеріал та порівняння його зі старослов'янською мовою, відбувалися також при відмінюванні числівників у церковнослов'янській мові української редакції, причому для багатьох одиниць вони були індивідуальними. Тому аналіз відмінкових форм числівників подаємо в межах груп за особливостями відмінювання.

Щодо лексичного складу числівників, виявлених у розглянутому матеріалі, відзначаємо, що тут зафіксовані загалом усі можливі різновиди числівників, тобто назви одиниць, десятків, сотень, тисяч (десятків, сотень, тисяч і одиниць), збірні та дробові (лише слово **полъ**) числівники, а також порядкові. Слово **легешнъ** представлене лише окремими вживаннями: **легешнъ има мнѣ** (ЄвКП 1697, 129 зв.), **пре(д)ставитъ ми вѣщше нежели дванадеса(т) легешны дѣгъль** (ЄвКП 1697, 99), **можахъ оубо более двою на**

десяте легешна пре(д)ставити Аггль (ТрЦв 1642, 91). Іменник несвѣда, який, за спостереженнями дослідників, уживався в пам'ятках старослов'янської мови з числовим значенням [Супрун 1961, с. 14], у розглянутому матеріалі не зафіксований.

3.1. Відмінювання кількісних числівників

3.1.1. Числівник єдинъ

У старослов'янській мові, як і в інших слов'янських на різних етапах їхнього розвитку, числівник **єдинъ** був узгоджуваним словом і змінювався переважно за займенниковою відміною [Вайан 1952, с. 184; Бевзенко 1960, с. 226–227; Супрун 1961, с. 46; 1969, с. 122; Вступ 1966, с. 302; Лукінова 2000, с. 92]. У церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. цей числівник, хоча в його відмінювання відбулися певні зміни, значною мірою зберіг давні, старослов'янські особливості. Щодо спільних для всіх форм рис можна відзначити, що **єдинъ** у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду, на відміну від тогочасної української [Керницький 1967, с. 153; Арполенко 1980, с. 79], має, за рідкісними винятками, початкову **є** та вживається з кореневим **и**. Як і в інших слов'янських мовах, числівник **єдинъ** у церковнослов'янській мові узгоджувався з означуваними словами за родами, числами та відмінками. Зрідка міг мати множинні форми, коли використовувався з іменниками, які виступали лише у формах множини, а також тоді, коли виражав значення «єдиний», «якийсь».

Однина

Називний відмінок. У наз. в. числівник **єдинъ**, за рідкісними винятками, має нечленні форми **єдинъ**, **єдино**, **єдина**: **овенъ єдинъ оувазе** (ОБ 1581, 9/2), **да погыбнетъ єдинъ ѿ оуд твои(х)** (ВВ 1594, 3/173), **ѿ Десяти мѹжей ...**, **єдин(ъ) токмо м(д)рѹий** (МД 1666, 315), **ѿлѹчисл ... плема єдино** (ОБ 1581, 121), **мѹсто тажкна єсть єдино** (СмГр, 29), **противнѹхъ дѹйствъ ... не може(т) быти єдина вина** (ПКП 1661, 21 нн), **Не єдина бѣда въ Мїрѣ** (МД 1666, 421). Виняток становлять поодинокі випадки використання членних форм із «нечислівниковими» значеннями: *единая отъ латинскихъ инокинъ ... видѣ ... мужа* (ПМ, 62).

Родовий відмінок. У род. в. числівник **єдинъ** має (як і в інших непрямих відмінках, крім. знах.) спільні форми для чол. й середн. родів. Вони утворені за допомогою закінчень **-аго** або **-ого**. Панівним у розглянутому матеріалі є нове для числівника **єдинъ** прикметникове закінчення **-аго** (89 уживань із 94-х зафіксованих форм род. в. чол. й середн. родів): **до мѹжа єдінаго** (ОБ 1581, 18), **преж(д)є єдінаго дне** (Лим. 1628, 153 зв.), **ѿ єдінаго хлѣва приѹвѹщаемсѹ** (Сл. 1629, 12 нн), **ѿ єдінаго висера** (РО 1683, 87), **Двоременна ... нѣсѹтъ єдінаго времеє** (ЗизГр, 3), **в нераздѣленїи єдінагѹ сѹщества** (Тр. 1646, 86). Давнє, займенникове закінчення **-ого**, яке було характерним для числівника **єдинъ** у род. в. у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 184; Селищев 1952, с. 142; Супрун 1961, с. 47], представлене в обстежених пам'ятках, власне,

поодинокими вживаннями (5-ма з 94-х): **сїнове єдїного м҃жа** (ОБ 1581, 20/2), **ѿ сего єдїного** (дерева) **не гаст(и)** (ВВ 1594, 3/185 зв.), *слуга ... єдиногѡ отъ клеветъ моихъ* (ПМ, 50).

Форми жін. р. мають закінчення **-ѣа, -оа, -оѣ**. Найбільш поширеним серед них є нове для числівника прикметникове закінчення **-ѣа** (14 із 26-ти вживань): **проса взаи(м) єдинѣа** **златиц(а)** (Лим, 144), *ради єдинѣа заповѣди* (ПМ, 152), **ни єдинѣа радѣ бѣдѣ** (Тр. 1646, 109), **ѿ оугла єдинѣа келїи** (ЛМГ, 37), **не можаше ... ни єдинѣа силѣ сотворити** (ЄвКП 1697, 133). Меншою кількістю вживань (8-ма із 26-ти) представлено традиційне (займенникове) закінчення **-оа**: **ѿ странѣ єдиноа** (ОБ 1581, 37), *вся заповѣди юноша совершилъ бѣ, развѣ точїю єдиноа* (ПМ, 172), **на Пѣси єдиноа с тобою наслаждаєтса славѣ** (ПКП 1661, 15 нн), **не можаше ... ни єдиноа силѣ сѣтворити** (ЄвЛ 1644, 130). Зафіксовані також поодинокі випадки (4 з 26-ти) форм із закінченням **-оѣ** (яке з'явилося, можливо, в результаті впливу української писемно-літературної мови): **видѣховѣ сонѣ оба єдїноѣ ноци** (ОБ 1581, 19 зв.), **Дїакони да бѣвають єдиноѣ женѣ м҃жи** (Сл. 1629, 104), *отъ єдиноѣ сторони куци* (ПМ, 86), **до мѣдници єдиноѣ** (Лим. 1628, 155 зв.).

Звертає на себе увагу те, що числівник **єдинѣ** у род. в. (а також в інших непрямих, крім знах.) в усіх випадках представлений членними формами. У граматиці М. Смотрицького в парадигмах для нього подані переважно такі форми, як у нечленних прикметників [Німчук 1985, с. 112]: **Име(н): ... єдинѣ. Ро(д): ... єдина. Да(т) ... єдинѣ** і т. д. (185). Хоча в тексті граматики зрідка вживаються членні форми, зокрема й род. в.: **єст(ь) же слогѣ ... єдинагѡ гласнагѡ движенїе** (38).

Таким чином, проаналізовані форми род. в. числівника **єдинѣ** засвідчують поширення прикметникових закінчень. Ці зміни були, очевидно, однією зі сторін формування єдиної системи відмінювання узгоджуваних слів.

Давальний відмінок. У дав. в. числівник **єдинѣ** представлений безваріантними традиційними закінченнями **-оа** (для чол. й середн. родів) та **-оѣ** (для жін.): **гѣахѣ къ єдїноа колѣна** (ОБ 1581, 143/2), **Тевѣ єдиноа сѣгрѣшихѣ** (Ч 1617, 6), **и єдиноа овчати пастырѣ не могѣ бѣти** (Лим. 1628, 84 зв.), **Глава Бѣ єдиноа, вѣ Тр(о)ци** (Букв. 1664, 6), **в(ѣ)зятѣ севѣ ... двѣ женѣ, има єдиноа ад(ѣ)да** (ОБ 1581, 2 зв.), **Сѣчетаваюса ... єдиноа сѣѡй ... Цркви** (Тр. 1646, 99).

Знахідний відмінок. У знах. в. форми чол. р. числівника **єдинѣ** залежно від особливостей означуваного слова могли мати такі закінчення, як у наз. або як у род. відмінках. При назвах неїстот числівник **єдинѣ** має форму, тотожну наз. в.: **прїдетѣ їсавѣ на єдїн(ѣ) полкѣ** (ОБ 1581, 15/2), **во єдинѣ ѿ днїи** (Лим. 1628, 10), **обрѣте єдинѣ ... висерѣ** (ЄвКП 1697, 46 зв.). При назвах істот представлений, як і в род. в., із закінченнями **-аго** або **-ого**. Кількісно тут, як і в род. в., значно переважає **-аго**: **врата єдинаго оставите** (ОБ 1581, 20 зв./2), **єдинаго ѿ штрѡкѣ видѣ** (Лим. 1628, 164), *повели епархѣ єдинаго желѣзѡковца привести* (ПМ, 61), **приведѡша емѣ єдинагѡ должника**

(ЄвКП 1697, 63). Форми на -ого є поодинокими: **вѣзва ... єдино҃го ѿ євнѣхъ** (ОБ 1581, 206), *единого же отъ нихъ* (робітників) *вся земля она покры* (ПМ, 70), *приношаше жрътвѣты ... и юнца єдино҃го* (ТрЦв 1631, 75).

Для середн. р. числівник **єдинъ** у знах. в. в усіх випадках має форми, тотожні наз. в.: **двѣ писмѣ гласнѣхъ ... състав(ъ)лѣю(т) єдино пи(с)мо** (ЗизГр, 4 зв.), **Исповѣдѣю єдино Крѣщеніе** (Тр. 1646, 46), **вопрошѣ ... слово єдино** (ЄвКП 1697, 73 зв.).

Форми жі́н. р. утворені за допомогою закінчення -ѣ: **на єдинѣ ѿ горѣ** (ОБ 1581, 9/2), **за мѣдницѣ єдинѣ** (ІЗ 1624, 91), **кост(ь) єдинѣ ѿ мѣщєй в(д)адє стра(ст)номѣ** (ПКП 1661, 195).

У середн. та жі́н. родах, а також у чол. при назвах неістот числівник **єдинъ** у знах. в., як і в наз., майже в усіх випадках представлений нечленними формами. Трапляються лише поодинокі вживання членної: **Иже бо дѣло єдиноє ... дѣлаетъ ѿ дрѣвнѣхъ же неврежетъ(ъ), ... не вѣходитъ съ Хмѣ вѣ вѣчноє оупокоеніе** (ТрЦв 1631, 85).

Орудний відмінок. В ор. в. форми чол. й середн. родів мають закінчення -ѣмъ або -ымъ. Панівним є давнє, характерне для займенникової відміни закінчення -ѣмъ: **єдинѣмъ ... глаголомъ** (ВВ 1594, 31), **єдинѣмъ услаждатисѣ Богомъ** (ПМ, 174), **по(д) єдинѣмъ каменемъ** (Лим. 1628, 91 зв.), **ѿстоашє та Ла҃вра поприщемъ(ъ) єдинѣмъ(ъ) ѿ стѣгѣ Іордана** (Лим. 1628, 79), **возможно Бѣ Иконѣ ... , слово(м) єдинѣ(м) написати** (ПКП 1661, 166 зв.). Зрідка (3 випадки із 23-х зафіксованих) трапляються також форми з закінченням -ымъ, характерним і для української мови цього часу [Керницький 1967, с. 155]: **мааніємъ єдинымъ ... ѿ невѣтїа в вѣтїе приводити** (ВВ 1594, 1 нн), **кои(м)либо гласнымъ єдинымъ(м)** (СмГр, 47), **Преобцїй єсть, иже єдинымъ ... родомъ ѿбой по(л) обѣ(м)летъ** (СмГр, 51). Форми на -ымъ виявлені лише у двох пам'ятках (у ВВ 1594 та СмГр). Звертає на себе увагу те, що утворення з -ымъ представлені в тексті граматики М. Смотрицького, хоча сам автор у парадигмах для чол. й середн. родів подає лише форми на -ѣмъ: **Тво(р): тѣмъ єдинѣмъ** (185 чол. р., 187 середн. р.).

Для жі́н. р. числівник **єдинъ** в усіх випадках має закінчення -ою: **по(д) єлію єдиною** (ОБ 1581, 8 зв./2), **се(д)мицею єдиною** (Тр. 1646, 87), **точїю єдиною ... добродѣтелїю житїе своє прославиша** (ПКП 1661, 21). Частіше форма **єдиною** вживається як прислівник із значенням «один раз», «одного разу»: **єдиною съвершаємъ ѿалтирѣ** (ТрЦв 1631, 56), **погрѣжаєтъ єго** (при хрещенні) **єдиною** (Тр. 1646, 59), **прїїде братъ єдиною в(ъ) Монастѣрѣ** (ПКП 1661, 63 зв.).

Місцевий відмінок. У місц. в. форми чол. й середн. родів представлені із закінченнями -омъ, -ѣмъ. Панівним є давнє, займенникове закінчення -омъ: **о семъ єдиномъ моукы прїїметъ** (ВВ 1594, 7 зв.), **Повѣда намъ ... обѣ єдиномъ старцѣ** (ПМ, 57), **поучаетъ єгѣ ... ѿ Бѣ єдиномъ вѣ Тр(о)ци** (Тр. 1646, 86), **не ѿ хлѣбѣ єдиномъ живѣ бѣдетъ** (ЄвКП 1697, 8 зв.), **не на єдиномъ мѣстѣ** (ІЗ 1624, 55), **три ... вѣ єдино(м) сѣществѣ проповѣдаю** (ТрЦв 1631,

57), на єдино(м) мѣстѣ (ЄвКП 1697, 388 зв.). Форми із закінченням -ѣмъ, яке з'явилося, очевидно, в результаті впливу місц. в. прикметників, представлені поодинокими вживаннями (2-ма із 37-ми зафіксованих форм місц. в. чол. й середн. родів): *ѡ єдинѣмъ такъ ѡ многихъ глѣти* (ІЗ 1624, 107), *ѡбѣщасѧ ... по єдинѣмъ м(с)ци ѡдати* (Лим. 1628, 144 зв.). Можливо, в кінці XVI – XVII ст. такі форми були більш поширеними, тому що в граматиці М. Смотрицького вони, разом із утвореннями на -омъ та -ѣ, подані в парадигмах: *Ѣк: ѡ тѡмъ єдиномъ: нѣмъ /нѣ* (185 чол. р., 187 середн. р.). Коротких форм на -нѣ як числівників у розглянутому матеріалі не виявлено, вони вживаються лише в прислівниковому сполученні на єдинѣ: *наслѣди ... оубожд(д)єнїє Г(с)дєви в(ъ) безмол(ь)вїи на єдинѣ* (ПКП 1661, 277 зв.).

Крім того, в одній із пам'яток (у *ПКП 1661*) виявлено вживання форми чол. р. без кореневого є: *вѣ єдномъ Кораблѣ бахѸ ѸбрѸсты* (ПКП 1661, 25).

У жін. р. числівник єдинъ у місц. в. в усіх випадках має закінчення -ой: *в(ъ) єдиной пещерѣ* (Лим. 1628, 128 зв.), *въ единой точїю восточной ... церкви* (ПМ, 82), *на единой ЛѣтѸргїи* (Тр. 1646, 256). У граматиці М. Смотрицького в парадигмі, крім цієї форми, подані також утворення на -нѣй та -нѣ: *ѡ той єдиной: нѣй: нѣ* (186). У розглянутому матеріалі такі форми не виявлені.

Ключний відмінок. У значенні «єдиний» числівник єдинъ утворює також форми кл. в. В основному це нечленні форми із закінченнями -є, -о, -а: *Боже, єдине въ Троци* (ПМ, 82), *Г(с)ди Бже ...*, *єдине Бже* (Сл. 1629, 2/47), *слава тєвѣ Хє єдине мл(с)тїве и члколюбче* (ТрЦв 1631, 53), *РадѸсѧ ... єдино привѣжище наше* (ПКП 1661, 39 зв.), *избави насъ єдина ч(с)таа* (Ч 1617, 128). Зафіксовані також поодинокі випадки вживання членної форми, тотожної наз. в.: *єдинъй Бже* (ТрЦв 1631, 78).

Множина

У множині числівник єдинъ представлений невеликою кількістю вживань, хоча зафіксовані всі його множинні форми. Утворюються вони переважно за допомогою закінчень, характерних для займенникової відміни. Однак у більшості відмінків виявлені також варіанти з прикметниковими закінченнями.

У наз. та знах. відмінках єдинъ у всіх випадках представлений нечленними формами з закінченнями -и (-ы), -а: *Ідєє ... єдини сами наслѣдоваша ... клѣтѣ* (ТрЦв 1631, 59), *пѣтдєсѣт(ъ) измроша: єдини по трєхъ днєхъ, дрѸзїи по чєтѸрєхъ* (ПКП 1661, 235), *прїйдѣтє же вѣ сами в(ъ) пѸсто мѣсто єдини* (ЄвКП 1697, 136 зв.), *нє видѣ никого же ...*, *точїю єдинъы оубогїа сѣдѣца* (Лим. 1628, 147), *носѣхѸ же єдинъы (монахи) ИконѸ ...*, *прочїи ... полхѸ* (ПКП 1661, 89), *бѣ всѧ землѧ оуста єдина* (ОБ 1581, 4 зв./2), *речєнїѧ ... єдина єдинъымъ послѣдѸюцѧ* (СмГр, 31).

Форми род. в. зафіксовані лише з традиційними займенниковими закінченням -Ѹхъ: *ѡ єдинѣхъ оустѣ* (ЄвЛ 1644, 21 нн; ЄвКП 1697, 18 нн).

У дав. в. виявлені варіанти з закінченнями **-ѣмъ** та **-ымъ**: **да сподобатса чѣци си. Жити с нами еже быти людемъ единѣмъ(ъ)** (ОБ 1581, 16/2), **ихъ же недостойно емѹ бѣ части, ... токмо Іеремъ единѣмъ** (ЄвЛ 1644, 37), **токмо Іеремъ единымъ** (ЄвКП 1697, 37), **реченіа ... єдина единымъ послѣдѹюцаа** (СмГр, 31). Варіанти на **-ымъ** виявлені також у дав. в. деяких неособових родових займенників. Почали вони вживатися в результаті впливу прикметникового відмінювання. Серед форм із закінченням **-ымъ** зафіксовано, крім того, утворення з початковим **о**: **не однимъ ѿцемъ вашимъ завѣща завѣтъ сей** (ОБ 1581, 82/2).

В ор. в. числівник **єдинъ** представлений лише у сполученні **єдинѣми оусты**, однак варіантними формами на **-ѣми** та **-ыми**: **єдинѣми оусты ... възвѣщають** (ОБ 1581, 206), **трѣє такъ єдинѣми оусты поахѹ** (ТрЦв 1631, 274), **єдинѣми усты от всѣхъ завитаныі** (Сильв., 222), **єдиными ѹсты ... воспѣвати** (Сл. 1629, 2/70), **єдиными усты ... на царство ... избрати** (ПМ, 168), **такъ єдиными оусты мнѹзи рекѹша** (ПКП 1661, 285 зв.).

Форми місц. в. також мають варіантні закінчення (**-ѣхъ** та **-єхъ**): **о єдинѣ(х) въображены(х)** (ВВ 1594, 3/160 зв.), **постави ма при єдинѣхъ дверехъ** (Лим. 1628, 101), **Не ѡ си(х) єдине(х) молю** (ПКП 1661, 106 зв.).

Таким чином, числівник **єдинъ** у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. при відмінюванні зберіг давнє фонетичне оформлення та значною мірою колишні, займенникові закінчення. Разом із тим, при творенні його форм спостерігаємо поширення в більшості відмінків нових, прикметникових закінчень, що свідчить про існування в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. тенденції до формування єдиної системи відмінювання узгоджуваних слів.

3.1.2. Числівник два

У старослов'янській мові числівник **два** відмінювався за займенниковою відміною у двоїні. Для наз. та знах. відмінків мав окремі родові форми **два** (чол. р.) та **двѣ** (середн. і жін. роди) [Вайан 1952, с. 185; Селищев 1952, с. 142; Супрун 1961, с. 48]. Слова, що вживалися з числівником **два**, мали також форми двоїни. Ці особливості були характерні для аналізованого числівника й у східнослов'янських мовах на ранніх етапах їхнього розвитку [Бевзенко 1960, с. 227; ГУММ 1978, с. 221; Арполенко 1980, с. 80; Хабургаев 1990, с. 260]. Однак згодом після втрати двоїни форми числівника **два** почали змінюватися в результаті впливу інших слів, насамперед числівників **три**, **чєтыри** [Бевзенко 1960, с. 231–234; ГУММ 1978, с. 225–227; Арполенко 1980, с. 80–81; Жолобов 2002, с. 4]. Зазнавали змін і форми імен, що вживлися з числівником **два**. З XIII ст. в східнослов'янських мовах дослідники фіксують при числівнику **два** множинні форми [Жолобов 2002, с. 4], які в українській мові вже в XVI ст. стали основними [Керницький 1967, с. 156]. В російській мові (для чол. р. в наз. та знах. відмінках) збереглися форми на **-а** [Жолобов 2002, с. 4].

З огляду на сказане для дослідження особливостей відмінювання числівника **два** необхідним є аналіз форм не лише числівника, але й означуваних слів.

Називний відмінок. У наз. в. числівник **два** в розглянутому матеріалі представлений формами **два** і **двѣ**. Для чол. р. в усіх випадках використовується форма **два**: **родистасѧ єверѸ два сѧ** (ОБ 1581, 4 зв./2), **Чѣка два внидоства во Ѡтилище** (СмГр, 420), **Два нѣкаѧ инока идост(а) Ѡ єгѣпта** (Лим. 1628, 18), **по немѣ идоста два слѣпца** (ЄвЛ 1644, 28), **вдѡхѸ два брата** (ПКП 1661, 88 зв.), **стоѡхѸ ... два старца** (РО 1683, 10 зв.). У переважній більшості випадків (у 58-ми із 73-х зафіксованих форм чол. р. наз. в.) при числівнику вживається іменник у двоїні, хоча не є рідкісними в таких конструкціях і множинні форми (15 із 73-х випадків): **погребоша єго їсаакѣ ї измаилѣ два сѧове єго** (ОБ 1581, 11), **видѣ же соутѣ два** (ЗизГр, 43), **мѡжіє два сташа** (ІЗ 1624, 20), **Ѧце же сѡтѣ Дїакони два** (Сл. 1629, 2/29), **прїидоста к(ѣ) немѸ два бѣсове** (ПКП 1661, 149 зв.), **Два мѡжіє** (МД 1666, 180), **два оучители** (РО 1683, 46 зв.). Певне поширення в церковнослов'янській мові української редакції при числівнику **два** множинних форм є, очевидно, результатом впливу української мови.

Для середн. р. зафіксовані варіантні форми наз. в. **двѣ** і **два**. Частіше (в 12-ти з 19-ти виявлених уживань наз. в. середн. р.) використовується традиційна й для старослов'янської мови форма **двѣ** (з іменником у двоїні): **двѣ пи(с)мѣ гласнѣхѣ ... состав(ѣ)лаю(т) єдино пи(с)мо** (ЗизГр, 4 зв.), **Ѡѧ єста двѣ свѣтилѣ** (ПКП 1661, 33 нн), **сїѧ єста двѣ Крылѣ голѡбинѣ** (ПКП 1661, 33 нн). Представлена також і нова в середн. р. форма **два** (7 із 18-и випадків) з іменниками переважно у множині: **Мѣста облеченѣѧ сѣтѣ два** (СмГр, 30), **возвратишасѣ ... юнаѧ два княжата** (ПМ, 97), **два дрѡвеса ... сѡвокупляетасѣ** (ПМ, 177). Форми множини зрідка виступають і при варіанті **двѣ** (і навпаки, при **два** зафіксована форма двоїни): **Ѡѧ єста двѣ ... очеса Г(с)нѧ** (ПКП 1661, 33 нн), **Ѡнѣце и Ѧѡна двѣ неѡстыпнаѧ Нѡ(с)наѧ очеса** (ПКП 1661, 278 зв.), **не ѡвишасѧ ,вї, крилѣ, и два крилѣ та** (ОБ 1581, 244). Поширення форми середн. р. **два** у церковнослов'янській мові української редакції є, очевидно, наслідком українського (можливо, взагалі східнослов'янського) впливу. У давніх російських пам'ятках ця форма почала з'являтися вже з XIII ст. [Супрун 1969, с. 93; Лукінова 2000, с. 96; Жолобов 2002, с. 4], з XIV ст. її фіксують у пам'ятках української мови [Бевзенко 1960, с. 231; ІУММ 1978, с. 225]. У XVI ст. в українській мові вона, за спостереженнями дослідників [Керницький 1967, с. 157], переважала (хоча варіант **двѣ** ще вживався). Те, що форма середн. р. **два** у церковнослов'янській мові кінця XVI – початку XVII ст. була звичайною, засвідчує й граматики М. Смотрицького, в якій у парадигмі для середн. р. подано лише **два**: **Име(н): Ви(н): и Зва(т): та два** (188).

Для жін. р. числівник **два** в усіх випадках має форму **двѣ**, яка вживалась у старослов'янській мові й рекомендована граматикую М. Смотрицького (187).

Означувані іменники виступають переважно у двоїні: **ничто баше остало въ тѣлѣ орли токмо двѣ главѣ** (ОБ 1581, 244), **єста бо ми дщери двѣ** (ОБ 1581, 7 зв./2), **Просвдїи времеѣ сѣтъ двѣ** (СмГр, 32), **Не двѣ ли птицѣ цѣнитася единомѣ асарїю** (ЄвКП 1697), **Сїа єста двѣ маслинѣ** (ПКП 1661, 33 нн), **Сїа єста двѣ Скръжали** (ПКП 1661, 33 нн). Зрідка при числівнику трапляються й форми множини: **сѣврѣшенѣ сѣтъ двѣ главѣ** (ОБ 1581, 244/2), **двѣ женѣ быти глѣт(ъ)** (ТрЦв 1631, 100). Хоча можливо, що й інші форми (на зразок **дщери**, **скръжали**, **птицѣ**) на той час сприймалися як форми множини через омонімічність закінчень наз. в. мн. і дв. деяких іменників (з давньою основою на *-er-), а також через вимову **ѣ** як **и**: **Не двѣ ли птици цѣнитася единомѣ асарїю** (ЄвЛ 1644, 32) (див. вище приклад із *ЄвКП 1697*).

Родовий відмінок. У род. в. числівник **два** має спільну для всіх родів форму. Представлена вона варіантами **двою**, **двѣ** та **двѣхъ**. Варіант **двѣю**, рекомендований граматиною М. Смотрицького для жін. р. (187), не зафіксований. Найбільш поширеним у розглянутому матеріалі (27 уживань із 40-а виявлених) є **двою**: **работа(х) ти ,дї, лѣтъ, двою ради дщерию** (ОБ 1581, 14 зв./2), **въ оустѣ(х) двою свѣдѣтелю** (ВВ 1594, 186), **Посреди двою разбойникѣ** (Ч 1617, 113), **при двою сѣществителнѣ** (СмГр, 453), **стоа до двою часѣ ничесо же глѣвъ** (Лим. 1628, 102), **ѿ двою Клирикѣ** (ТрЦв 1631, 307), **двою члѣвѣкѣ свидител(ъ)ство** (ЄвКП 1697, 341 зв.). Форму **двою** числівник **два** мав у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 185], вона ж рекомендована (для чол. й середн. родів) граматиною М. Смотрицького: **Ро(д).** и **Ска(з): тѣю двою** (186, чол. р.), **тою двою** (188, середн. р.).

Невеликою кількістю вживань (5-ма із 40-а) представлений варіант **двѣ**: **Рече же іоуда ... по смрти двѣ сновѣ его** (ОБ 1581, 18/2), **разлѣчи іаковѣ дѣти, лии и рахиль и двѣ рабѣнь** (ОБ 1581, 15 зв.), **двѣ слогѣ в(ъ) єдин(ъ) слогѣ с(ъ)литїем(ъ)** (СмГр, 33), **єстѣ же слогѣ двѣ или многихѣ писменѣ сложенїе** (СмГр, 38), **єдинагѣ ѿ двѣ ... согласнѣ изметїе** (СмГр, 501). Звертає на себе увагу те, що форми **двѣ** виявлені в тексті граматики М. Смотрицького, хоча сам автор у парадигмі подає лише **двою**. Загалом же, форма **двѣ** для розглянутого матеріалу є рідкісною (зафіксована лише в *ОБ 1581* та *СмГр*). У східнослов'янських мовах вона була більш поширеною. Дослідники фіксують її вже в найдавніших писемних пам'ятках східних слов'ян [Шахматов 1957, с. 186; Бевзенко 1960, с. 227; Хабургаєв 1990, с. 272; Жолобов 2001, с. 104]. Виникла ця форма в результаті впливу род.-місц. дв. іменників і, на думку деяких науковців, була власне східнослов'янською [Хабургаєв 1990, с. 272]. Особливо активно вона використовувалася в російській мові й зараз представлена (у вигляді елемента *дву-*) в непрямих відмінках числівника *два* [Хабургаєв 1990, с. 272]. Уживалася ця форма й в українських писемних пам'ятках, зокрема й у XVI ст. [Керницький 1967, с. 158]. Можливо, в результаті їхнього впливу з'явилася в церковнослов'янських текстах.

Форма **двохъ** засвідчена також невеликою кількістю вживань (8-ма із 40-а) у різних пам'ятках: *Имяше жь ... обычай: болей двоихъ , ... нѣкогда трехъ*

ядій не ясти (ПМ, 66), *Излишнее двоухъ или тріехъ ядій – объяденіе* (ПМ, 66), **О** *пострыженіи си(х) двоухъ* (ПКП 1661, 6), **Ѡ** *двоухъ источникѡвъ* (ПКП 1661, 275), *вида ... добраа дѣла, тѣхъ дво(х) ... свѣтилъ* (ПКП 1661, 275), *труки ... преложеніем двохъ словес азбучных, турки прозвалися* (Син. 1680, 170). Виникла вона за аналогією до **трехъ, четърехъ**. У досліджуваних текстах є, очевидно, результатом впливу української мови, пам'ятки якої починають фіксувати її з XV ст. [Бевзенко 1960, с. 232], а в XVI ст. вона вже є провідною [Керницький 1967, с. 158].

Іменники при род. в. числівника **два** вживалися як у множині, так і в двоїні. При **двоухъ** у всіх зафіксованих випадках використана множина. При **двою** і **двѣ** представлені переважно форми двоїни, хоча зрідка трапляються і множинні (приклади див. вище).

Давальний відмінок. У дав. в. числівник **два** представлений невеликою кількістю вживань, однак і тут виявлені варіанти (**двѣма, двома, двомъ**). Більш поширеним (13 із 18-ти зафіксованих форм дав. в.) є традиційний варіант **двѣма**. Уживається з іменниками переважно у двоїні: **имѧ двѣма снѡма єго** (ОБ 1581, 121 зв.), *никто же можетъ двѣма господинома работати* (ПМ, 173), **Никто же можетъ двѣма господинома работати** (ЄвЛ 1644, 17 зв.; ЄвКП 1697, 18). В одному випадку при **двѣма** представлена множина: **сѧ бо вѣсть двѣма глава(м) болшаа** (ОБ 1581, 244/2). У граматиці М. Смотрицького форма **двѣма** рекомендована лише для жін. р.: **Да(т): и Тв.: тѣма и тѣма двѣма** (187). Для чол. й середн. в парадигмах подана **двома: тѣма и тѣма двома** (186; 188). Варіант **двома** утворений, очевидно, за аналогією до форм род. в. іменників (**господинома**): **Никто же можетъ двома господинома работати** (ПКП 1661, 163 зв.).

Поодинокими вживаннями представлена множинна форма (**двомъ**): *прійде отрочищъ (уже минушимъ якъ двомъ часомъ оролойнымъ ...)* (ПМ, 71), *Минушимъ же якъ двомъ часом, ... взя сосудъ* (ПМ, 76), **двомъ слѣпцомъ** (РО 1683, 13). Наявність її пояснюється впливом української мови, в пам'ятках якої вона вже в XVI ст. широко є звичайною [Керницький 1967, с. 158].

Знахідний відмінок. У знах. в. числівник **два** незалежно від особливостей семантики означуваного слова має, за кількома винятками, форми, тотожні наз. в. Винятками є рідкісні форми, тотожні род. в., вжиті при назвах осіб: **вѣ вѣсте тако двѣ** (синів) **ми єсть породи жона** (ОБ 1581, 21 зв./2), **обрѣтоша Ѡ живѣщихъ въ нависе галаадовѣ .у, двѣць двою** (ОБ 1581, 121), *наустѣ двоухъ отъ воиновъ ити къ церкви* (ПМ, 60).

У всіх інших випадках числівник **два** в знах. в. має ті ж особливості при формотворенні, що й у наз. в. Зокрема, для чол. р. завжди використовується форма **два**. Частіше вона вживається з іменниками у двоїні (45 випадків із 64-х), рідше (19 випадків із 64-х) – у множині: **взѧ два таланта во два мѣшца** (ОБ 1581, 173/2), **видѣ(х) тамо два брата** (Лим. 1628, 71), **въ два Госѣда** (Сл. 1629, 120), **сосѣда два показа** (ПКП 1661, 211), **Два снѧ имѣ**

(МД 1666, 360), **взл** ... два **опрѣсноки** (ОБ 1581, 163/2), **Два** **полагаєтъ** **смѣслы** (ІЗ 1624, 468), **два роки** **прєвѣ(с)** (ЛМГ, 12).

У середн. р. зафіксовані, як і в наз. в., форми **двѣ** (23 вживання із 36-и середн. р.) та **два** (13 із 36-и): **свѣтилѣ велицѣ словомъ сътворишь еси двѣ** (ПМ, 155), **прєвѣ(ст) двѣ лѣтѣ** (ПКП 1661, 46 зв.), **двѣ оцѣ имѣшѣ** (ЄвКП 1697, 61 зв.), **реченіє(м) два или множа согласна ... имѣши(м)** (СмГр, 30). Часто обидві форми трапляються в межах однієї пам'ятки: **да сътвориши ... двѣ столѣ** (ОБ 1581, 37/2) – **взл мѣжъ ... два запастіа** (ОБ 1581, 10/2), **прєвѣхом(ъ) же тамъ двѣ лѣтѣ** (Лим. 1628, 94) – **обрѣтох(ъ) на конецъ книги два слова Несторіа** (Лим. 1628, 32), **тѣм же та въ двѣ сѣществѣ ... величає(м)** (ТрЦв 1631, 799) – **Єв(г)ліє Чтєтса на два Чтеніа** (ТрЦв 1631, 68).

Для жін. р. в усіх випадках використовується форма **двѣ** з іменниками переважно у двоїні: **даждъ ... двѣ измѣнѣ ризѣ** (ОБ 1581, 173/2), **той имаше двѣ женѣ** (Лим. 1628, 19), **показа же ми ... двѣ главѣ сухы** (ПМ, 179), **полт(ь) ... в(ъ) плѣн(ъ) двѣ сестрѣ Юрославлн** (ПКП 1661, 179), **имамы ... двѣ ривѣ** (ЄвКП 1697, 49). Зрідка при формі **двѣ** вживаються іменники в множині: **дам(ъ) ... двѣ Гривны злата** (ПКП 1661, 67).

Орудний відмінок. В ор. в. числівник **два** представлений формами **двѣма**, **двѣми**, **двома** і **двѣма**, які вживаються незалежно від роду означуваного іменника. У граматиці М. Смотрицького подані різні форми для чол. й середн. (**двома**) та для жін. (**двѣма**) родів (див. вище). Більш поширеною в розглянутому матеріалі була традиційна форма **двѣма** (20 уживань із 29-ти зафіксованих), яка збігалася з дав. в. Іменники при ній представлені переважно у двоїні: **междѣ двѣма воннома** (ІЗ 1624, 277), **бѣ церковъ създанна ... двѣма братома** (ПМ, 12), **съ двѣма чѣдотворцема** (ТрП 1648, 145), **оузрѣ Герафимовъ ... двѣма крылѣма лица, двѣма нѣги закрьвающи(х), двѣма же лѣтающи(х)** (ПКП 1661, 33), **крѣгъ по(д) двѣма вѣтвѣма** (ОБ 1581, 37). Рідко трапляються випадки з іменниками в множині: **повелѣ связати его веригами ... двѣма** (ІЗ 1624, 415).

Не була особливо рідкісною також форма **двома** (6 випадків із 29-ти): **Роди именъ познавают(ъ)са двома образома** (СмГр, 51), **междѣ двома ... сѣществителныма** (СмГр, 408), **со двома ѣчениками** (ЛМГ, 3).

Двѣма виявлена лише в одній пам'ятці (Лим. 1628) на сторінці, де зафіксована також і **трѣма**, за аналогією до якої утворена, можливо, і **двѣма**: **возвращашєса м(с)цемъ, швогда двѣма и трѣма** (Лим. 1628, 141 зв.), **междѣ двѣма градома** (Лим. 1628, 141 зв.).

Форми **двѣма**, **двѣма** і **двома** представлені й у тогочасній українській мові [Керницький 1967, с. 159–160].

В одній із обстежених пам'яток (ІЗ 1624) зафіксована, крім того, форма **двѣми**: **бѣ Петрѣ спа связанъ веригами двѣми** (ІЗ 1624, 247). Звук **и** в закінченні тут з'явився, очевидно, під впливом сусіднього **веригами**.

Місцевий відмінок. У місц. в. числівник **два** представлений формами **двою**, **двѣю**, **двоухъ** і **двѣхъ**, що вживаються, як і в інших непрямих відмінках, незалежно від роду означуваного слова.

Найбільш поширеною в розглянутому матеріалі (29 випадків із 40-а) є традиційна форма **двою** (яка збігалася з род. в.). Іменники вживаються з нею переважно у двоїні: **въ двою дворѣ** (ОБ 1581, 183/2), **ѡ двою Винителнѣ** (СмГр, 429), **по двою дню престанетъ моръ** (Лим. 1628, 102), **Ѡ двою сынѣ притча** (ЄвЛ 1644, 13 нн), **ѡ двою сѣществителнѣ** (СмГр, 394), **родила еси ... , единого Ха̄ Ба̄ въ двою сѣществѣ** (ТрЦв 1631, 414), **Высота Нѣси съдержитса на двою завѣсѣ** (ПКП 1661, 27 зв.), **в(ѣ) сїю двою заповѣдію в(ѣ)весеъ зако(н) и Пр(о)рци виса(т)** (ЄвЛ 1644, 78 зв.). Зрідка іменники використовуються у множині: **по двою днѣх(ѣ) Ѡидо(х)** (Лим. 1628, 94).

Також двоїнна форма **двѣю** трапляється рідко (2 випадки із 40-а), зафіксована лише в жін. р.: **Двойственное естѣ /еже ѡ двѣю вещь повѣствѣетъ** (СмГр, 61), **В сїю двѣю заповѣдію** (Тр. 1646, 78).

Достатньо поширеною (8 випадків із 40-а) є форма, що утворилася в результаті впливу множини (**двоухъ**). Іменники при ній в усіх випадках представлені в множині: **на двоухъ Прп(д)внѣхъ Ѡцехъ ... аки на двоухъ завѣсахъ** (ПКП 1661, 27 зв.), **въ двоухъ ... сѣствахъ** (Тр. 1646, 103), **аки при двоухъ златыхъ цѣтахъ, при двоухъ ... застѣпникахъ** (ПКП 1661, 6 нн).

Лише в одній пам'ятці (*Лим. 1628*) зафіксована (одним уживанням) форма **двѣхъ**: **по двѣх(ѣ) ... днѣхъ** (Лим. 1628, 5).

В українській мові XVI ст. дослідники фіксують у місц. в. лише нові форми (**двоухъ**, **двѣхъ**) [Керницький 1967, с. 160]. Це, очевидно, сприяло їхньому поширенню (насамперед **двоухъ**) у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст.

Таким чином, числівник **два** в церковнослов'янській мові української редакції XVI – XVII ст. загалом зберіг двоїнні форми, якими був представлений ще у старослов'янській мові. Однак у його відмінюванні відбулися зміни, зумовлені впливом множинних форм, насамперед, очевидно, числівників **три**, **чѣтыри**. Достатньо велика кількість виявлених варіантів форм різних відмінків, а також випадки, коли будова цих форм не відповідає рекомендованим у граматиці М. Смотрицького, свідчать про те, що активні зміни у відмінковій парадигмі числівника **два** відбувалися й у досліджуваній період. Значною мірою цим змінам сприяла українська мова, в якій уже в XVI ст. двоїна фактично зникла, і перебудова відмінкової парадигми числівника *два* відбувалася активніше.

3.1.3. Числівники **три**, **чѣтыри**

У старослов'янській мові (а також в інших слов'янських на ранніх етапах їхнього розвитку) числівники **три** й **чѣтыри** відмінювалися як іменники у множині: **три** – як іменники з давніми основами на **-ǐ-*, **чѣтыри** – як іменники з давніми основами на **-er-* [Вайан 1952, с. 185; Бевзенко 1960, с. 227; Супрун

1961, с. 49; ГУММ 1978, с. 221; Лукінова 2000, с. 101–102]. Яскравою особливістю цих числівників, порівняно з їхніми відповідниками в більшості сучасних слов'янських мов, були окремі родові форми (в наз. в.) для чол. (**триє**, **четыре**) та для середн. й жініч. родів (**три**, **четыри**). З часом у відмінюванні цих числівників (у різних слов'янських мовах) відбулися зміни, зумовлені впливом інших числівників, а також інших частин мови [Лукінова 2000, с. 102–103]. Ці зміни відбувалися й у церковнослов'янській мові.

Називний відмінок. У наз. в. числівники **три**, **четыри** в розглянутому матеріалі представлені формами **триє**, **три** та **четыре**, **четыри**. Особливості їхнього вживання свідчать про те, що в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. вони сприймалися не як родові форми, а як варіанти однієї форми (переважно чол. р.). Зокрема, числівник **три** в чол. р. представлений обома варіантами, з кількісною перевагою **три** (**тры**) (25 уживань **тріє**, 47 – **три**, **тры**): **сїи сѣтъ тріє снове ноевѣ** (ОБ 1581, 4/2), **тріє моужіє сташа** (ІЗ 1624, 229), **Роди Причастїа соу(т) три** (СмГр, 369), **Минѣвшѣ же годицѣ и м(с)ца три** (ЛМГ, 10). Причому в більшості пам'яток зафіксовані обидва варіанти (в межах однієї пам'ятки): **тріє мѣжи столѣхѣ** (ОБ 1581, 7) – **оумре саоулѣ и три снѣты его** (ОБ 1581, 190), **тріє отроцы ... Гѣ воспѣвахѣ** (ТрЦв 1631, 28) – **три отроки ... Бѣ исповѣдахѣ** (ТрЦв 1631, 85), **татїє уни тріє прїйдоша** (ПКП 1661, 176) – **Ѡвишасѣ три столпы огненны** (ПКП 1661, 228). Форми на **-ы** зафіксовані лише в окремих пам'ятках: **не тры сѣтъ вѣчныи но єдинѣ** (Букв. 1664, 16), **Єдинѣ оубо єстѣ оцѣ не тры оцѣ** (Букв. 1671, 44).

Варіантні форми в чол. р. має також числівник **четыри** (**четыри** – 12 уживань, **четыре** – 3): **сѣтъ в(ѣ) насѣ мѣжіє ... четыри** (ІЗ 1624, 416), **четыри ловци ... изыйдоша** (ПМ, 85), **прїйдоша Ѡ Цариграда Майстери ... четыри** (ПКП 1661, 108 зв.), **сѣти четыре Говори** (Лим. 1628, 139), **Четыре оубв сѣтъ єв(г)листѣ** (ЄвЛ 1644, 18 нн; ЄвЛ 1690, 17 нн) (ЄвКП 1697, 17 нн: **четыри оубв сѣтъ єв(г)листѣ**).

Крім того, утворення на **-є** зрідка трапляються серед форм інших родів: **Правилное єстѣ /єгда вси тріє оуравненїа степенїє Ѡ тогвжде слога начинают(ѣ)** (СмГр, 46), **да дасте пѣтѣю часть фараонѣ, четыре части да вѣдѣтъ вамѣ** (ОБ 1581, 23 зв.).

У середн. та жініч. родах числівники **три** й **четыри** в усіх випадках (крім поданих вище) мають форми на **-и**: **вѣхѣ тѣ три стада овецѣ** (ОБ 1581, 13), **Числа гѣа сѣтъ три** (СмГр, 238), **вѣше виноградѣ ..., вѣ виноградѣ же три лѣторасли** (ОБ 1581, 19), **любими вѣхѣ три сїа добродѣтели** (Лим. 1628, 36 зв.), **Четыри Блговѣстїа** (ЄвКП 1697, 16 нн), **Просвѣдїа страсти сѣтъ четыри** (СмГр, 34).

Таким чином, розглянутий матеріал свідчить, що розрізнення родових форм наз. в. числівників **три**, **четыри** в церковнослов'янській мові в кінці XVI – XVII ст. (як і в українській того часу [Керницький 1967, с. 160]) фактично вже зникло. У зв'язку з цим звертає на себе увагу те, що в граматиці М. Смотрицького подані окремі родові форми для числівника **три**: **тїи тріє**

(188, чол. р.), **тѣа три** (188, середн. р.), **тѣа три** (187, жін. р.). Для **чѣтъри** подана лише форма на **-и**: **чѣтъри** (188). Пояснюється це, можливо, прагненням автора упорядкувати численні вживання варіантів **трїє**, **три**, які були наявні через традиційність більшості церковнослов'янських текстів.

Родовий відмінок. У старослов'янській мові в род. в. числівники **три**, **чѣтъри** мали форми **трии**, **чѣтърь** (або **чѣтърь**) [Вайан 1952, с. 185]. Такі форми були характерними й для східнослов'янських мов у давнину [Бевзенко 1960, с. 227; ІУММ 1978, с. 221; Жолобов 2004б, с. 215]. Згодом у східнослов'янських мовах ці форми почали витіснятися утвореннями на **-хъ** (**трѣхъ**, **чѣтърѣхъ**), насамперед у результаті впливу місц. в., а також, очевидно, род. в. займенників та прикметників [Бевзенко 1960, с. 236; ІУММ 1978, с. 227], і в українських писемних пам'ятках уже в XVI ст. дослідники фіксують лише нові форми на **-хъ** [Керницький 1967, с. 161]. Такі зміни відбувалися й у церковнослов'янській мові української редакції. Про це свідчить розглянутий матеріал, у якому давні форми род. в. числівників **три**, **чѣтъри** фактично відсутні. Виняток становить лише одне вживання **чѣтърь**: **Ѡ чѣтърь вѣтръ нв(с)нхъ съберѣ въ** (ІЗ 1624, 9). У всіх інших випадках зафіксовані лише нові форми на **-хъ**.

Числівник **три** в род. в. має варіантні форми **трѣхъ**, **трїєхъ**. У граматиці М. Смотрицького обидва варіанти рекомендовані лише для чол. р.: **Ро(д): тѣхъ трїєхъ: или трѣхъ** (186). Для середн. й жін. родів поданий тільки **трѣхъ**: **Ро(д): тѣхъ трѣхъ** (188, середн. р.; 187, жін. р.). Такі рекомендації загалом відображали тогочасну мовну практику. Варіанти **трѣхъ** і **трїєхъ** виявлені нами майже в усіх випадках лише в чол. р. (12 уживань **трѣхъ**, 10 – **трїєхъ**), при цьому в більшості пам'яток використовується **трїєхъ**, варіант **трѣхъ** зафіксований лише в трьох (Лим. 1628, Сл. 1629 та ПКП 1661): **Трїєхъ отрокъ вѣра** (ПМ, 137), **Пѣснь трїєхъ Отроковъ** (ТрЦв 1631, 272), **при оустѣхъ(ъ) ... трїєхъ свѣдителей** (ЄвЛ 1644, 61 зв.; ЄвКП 1697, 62), **видѣхомъ(ъ) таковое чѣдо до трѣхъ м(с)ць по вса ноци** (Лим. 1628, 63 зв.), **По скончанїи ... трѣхъ Ѱалмвѣ** (Сл. 1629, 63), **преж(д)є трѣ(х) днїи** (ПКП 1661, 87 зв.). Порушує ці рекомендації лише сам автор граматики, в тексті якої (а також у *ГрКр* 1648) виявлена форма **трїєхъ** і для середн. р. (на одній сторінці із **трѣхъ**): **Личный (глаголь) естѣ /иже вса лица всѣхъ трѣ(х) числѣ имать ... Безличный естѣ /иже перваго и втораго лица /всѣхъ трїєхъ числѣ ... лишаетьса** (СмГр, 233; ГрКр 1648, 206).

Числівник **чѣтъри** в род. в. в усіх випадках (крім наведеного вище **чѣтърь**) має форму **чѣтърѣхъ**: **Ѡ чѣтърѣхъ конецъ** (ТрЦв 1631, 694), **кромѣ Поствѣ Чѣтърѣхъ** (Тр. 1646, 254), **Ѡ чѣтърѣхъ(ъ) вѣтрвѣ** (ЄвЛ 1644, 85 зв.; ЄвКП 1697, 86 зв.), **Ѡ чѣтърѣхъ(ъ) животныхъ** (ОБ 1581, 244/2), **чѣтърѣхъ доводѣтелей** (ПКП 1661, 139 зв.), **Ѡ чѣтърѣ(х) странъ** (ТрП 1648, 524).

Давальний відмінок. У дав. в. числівник **три** також представлений варіантними формами (**трѣмъ**, **трїємъ**). У розглянутому матеріалі зафіксовані

лише форми чол. р. (5 уживань тріємъ, 4 – тремъ): по всѣ(м) тріємъ родомъ (СмГр, 239), По тріємъ ... въпросомъ (Тр. 1646, 153), тріємъ рече (МД 1666, 75), къ тремъ не прійде (ОБ 1581, 153), *трем сыном своим* (Син. 1680, 167). Для чол. р. ці варіанти рекомендовані й граматиною М. Смотрицького: тѣ(м) тріємъ: или тремъ (186).

Числівник **четыри** в усіх випадках має в дав. в. форму **четыремъ**: *коснѣса четыремъ(ъ) оугломъ(ъ)* (ТрЦв 1631, 92), **четыремъ четверицамъ воиновъ** (ІЗ 1624, 247), **четыремъ добродѣтелемъ** (ЄвЛ 1644, 16 нн).

Знахідний відмінок. У знах. в. числівники **три**, **четыри** в переважній більшості випадків мають традиційні форми на **-и** (які були представлені й у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 185]): **Роди же ное три сѣты** (ОБ 1581, 3/2), **Три ... поклоны сътворше** (Ч 1617, 129), *наполнихъ три ... съсудѣ ... мира* (ПМ, 120), *гавляю(т) ... три Лица* (МД 1666, 75 зв.), **бѣ(ст) Поваръ ... три лѣта, вратаръ три лѣта** (ПКП 1661, 244 зв.), **повелѣ в(ъ)ліати ... четыри скѣделы ... воды** (Лим. 1628, 145 зв.), **на четыри части** (Сл. 1629, 2/78). Зафіксовано, крім того, вживання форми на **-е** (очевидно, результат впливу наз. в.): **на четыре страны** (ТрЦв 1631, 70).

При іменниках-назвах істот могли виступати також форми, тотожні род. в. (із варіантами **трех** і **трієхъ**, як у род. в.): *отъ пещи ... избавивый трех отроковъ* (ПМ, 131), **вврѣтоша ... трехъ(ъ) черноризцевъ(ъ)** (ПКП 1661, 229), **трієхъ Бгѡвъ ... исповѣдати** (Тр. 1646, 80), **Юншъ трієхъ пещъ не впади** (МО 1680, 170 зв.), **Егда бо видиши сѣхъ четырехъ** (благовісників) **не съшедши(х)са** (ЄвЛ 1644, 21 нн; ЄвЛ 1690, 19 нн; ЄвКП 1697, 18 нн).

Іменники при формах знах. в. числівників **три**, **четыри** (коли ці форми були тотожними наз. в.) вживалися переважно в знах. мн. Зафіксовані також поодинокі випадки використання двоїнних форм: **дасть ... злата три Кантинара** (Лим. 1628, 161 зв.), **Черезъ три сѣботѣ** (ІЗ 1624, 335). Особливу увагу звертає на себе сполука **три Кантинара**. Форми на **-а** (**-я**) при числівниках *три*, *четыри* не були характерними для української мови, однак вони здавна вживалися в пам'ятках староросійської мови, а на початку XVII ст. стали вже звичайними [Жолобов 2002, с. 4; 2003, с. 177].

Орудний відмінок. В ор. в. числівники **три**, **четыри** могли мати як давні форми (**трєми**, **четырми**), характерні для них ще у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 185], так і нові, на **-а** (**трєма**, **четырма**). Для числівника **три** кількісно переважає традиційна форма (**трєми**) (28 уживань із 47-ми): **съ трєми поклоны** (Ч 1617, 96), **трєми ден(ь)ми** (ТрЦв 1631, 168), **трєми Печерскими сѣтѣми** (ПКП 1661, 1 нн), **трєми роды** (СмГр, 285), **трєми сѣнци** (ТрП 1648, 45), **трєми стѣнами** (ОБ 1581, 158). Утворення на **-а** (**трєма**) представлене загалом поодинокими вживаннями: *почетие того ... трєма дары* (Сильв., 221), **трєма начертан(ь)ми** (ТрП 1648, 492), **трєма н(д)лми, дойде града ... Кієва** (ПКП 1661, 49), **Глуконскій стіхъ состоитъ степе(н)ми трєма** (СмГр, 495). Виняток становить *Сл. 1629*, де ця форма трапляється часто (14 випадків із 16-ти виявлених), щоправда лише в одній фразі: **держа враръ**

трема прѣстѣты (Сл. 1629, 25, 26, 43 і ін.). Звертає на себе увагу те, що одне з утворень на **-а** виявлене в тексті граматики М. Смотрицького, хоча автор у парадигмах подає лише **треми** для всіх родів: **тѣми треми** (186, 187, 188).

В одній із пам'яток (у ПМ), крім того, виявлена форма *тремя*: *прежде пришествія его ... въ ... монастырь тремя днями* (ПМ, 72). Утворення на **-мя** (*двумя, тремя, четырма*) в українських пам'ятках не представлені. Однак вони трапляються в староросійських і є нормативними, як відомо, в сучасній російській літературній мові.

Числівник **четыри** представлений в ор. в. невеликою кількістю вживань варіантами **четырми** і **четырма**: **четырми времена кръгъ лѣта вѣнчалъ еси** (Тр. 1646, 53), **носаще разслабленнагѡ ... , носима четырма** (ЄвКП 1697, 118 зв.), **по(д) четырма вѣтви** (ОБ 1581, 37), **на Разслабленномъ носимо(м) Четырма** (МД 1666, 391).

Таким чином, особливістю форм ор. в. числівників **три**, **четыри** в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. порівняно зі старослов'янською є варіанти **трема**, **четырма**. Вони могли з'явитись у церковнослов'янській мові незалежно від сторонніх впливів за аналогією до **двома**. Однак, очевидно, поширенню їх значною мірою сприяла українська мова, в пам'ятках якої такі форми фіксують із XV ст. [Бевзенко 1960, с. 237; ГУММ 1978, с. 227], а вже в XVI ст. вони, за спостереженнями дослідників, стають єдино можливими [Керницький 1967, с. 162].

Місцевий відмінок. У місц. в. числівник **три** представлений варіантами **трехъ**, **трієхъ**, **трѡхъ**. Найбільш поширеним із них є традиційний **трехъ** (29 уживань із 41-го зафіксованого): **по тре(х) днех(ъ)** (Лим. 1628, 87), **по трехъ М(с)цехъ** (ПКП 1661, 248), **в(ъ) трех(ъ) дѣглахъ** (МД 1666, 75), **во всѣхъ трехъ лицехъ** (СмГр, 239), **Въ трех(ъ) лицех(ъ)** (ТрП 1648, 404), **по сѣвѡтахъ трехъ** (ІЗ 1624, 335), **въ трехъ впостасехъ** (МО 1680, 21). Не є особливо рідкісним і варіант **трієхъ** (10 уживань із 41-го): **во всѣхъ трієхъ родехъ** (СмГр, 158), *По трієхъ ... днєхъ* (ПМ, 67), **по тріє(х) днє(х)** (ЄвЛ 1644, 104 зв.; ЄвКП 1697, 107), **въ трієхъ впостасехъ** (ТрП 1648, 313). У граматиці М. Смотрицького **трієхъ** (разом із **трехъ**) рекомендовано лише для чол. р.: **ѡ тѣхъ трієхъ: или /трехъ** (186). Для середн. й жін. родів поданий тільки **трехъ**: **ѡ тѣхъ трехъ** (188, 187). У розглянутому матеріалі форма **трієхъ** виявлена і в середн. р.: **в Трієхъ лицехъ** (ТрЦв 1631, 412), **въ трієхъ лицехъ** (ТрП 1648, 197).

Крім того, серед проаналізованих форм місц. в. зафіксоване вживання варіанта **трѡхъ**: **в(ъ) трѡ(х) си(х) частехъ** (Тр. 1646, 355). Ця форма є результатом впливу української мови, у пам'ятках якої в XVI – XVII ст. дослідники фіксують місц. в. на **-охъ** [Бевзенко 1960, с. 236; Керницький 1967, с. 162; ГУММ 1978, с. 227].

Числівник **четыри** в усіх випадках у місц. в. має форму **четырехъ**: *по ... четырехъ днєхъ* (ПМ, 115), **во всѣхъ четырехъ дѣврахъ** (Лим. 1628, 80 зв.), **на четыре(х) страна(х)** (ТрЦв 1631, 68).

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що в системі відмінкових форм числівників **три**, **чєтѣри** в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст., порівняно зі старослов'янською мовою, відбулися зміни. Серед них насамперед слід відзначити фактичну втрату числівниками **три**, **чєтѣри** категорії роду. Колишні родові форми сприймалися вже як варіанти однієї (щоправда, переважно чол. р.). Яскравою особливістю розглянутого матеріалу є також форми непрямих відмінків числівника **три** (**трїєхъ**, **трїємъ**), основи яких зазнали впливу наз. в. Ці утворення, хоча й кількісно не переважали інші варіанти, зберігалися завдяки своїй формальній виразності й були характерною ознакою церковнослов'янської мови, порівняно з українською.

Загалом же, зафіксовані зміни були спрямовані на зближення відмінкових парадигм числівників **три**, **чєтѣри** та **два**. Зміни ці, можливо, були зніційовані впливом відмінкових форм числівника **два**, а також прикметників та неособових родових займенників, однак відбувалися за значного впливу української мови, в якій вони, за спостереженнями дослідників, у XVI – XVII ст. також засвідчені і вже з виразнішими результатами.

Помітною особливістю проаналізованих форм, крім того, є те, що окремі з них не в усьому відповідають рекомендаціям граматики М. Смотрицького (такі невідповідності трапляються навіть у тексті самої граматики). Очевидно, це є свідченням того, що перебудова системи відмінювання числівників **три**, **чєтѣри** особливо активно відбувалася й у досліджуваній період.

3.1.4. Числівники **пять** – **дєсать**

У давні періоди розвитку слов'янських мов числівники **пять** – **дєсать** за особливостями формотворення не становили єдиної групи, **пять** – **дєсать** відмінювалися як іменники з давніми основами на **-ĭ-* в однині, **дєсать** – як іменники з основами на приголосний (**-er-*), причому числівник **дєсать** мав форми однини, множини і двоїни [Супрун 1961, с. 51–52; Вступ 1966, с. 303; Вайан 1952, с. 187; Жолобов 2005а, с. 163, 169]. Згодом у відмінюванні цих числівників відбулися зміни, особливо значні для **дєсать**. Зокрема, уже в пам'ятках старослов'янської мови дослідники фіксують його нові форми за зразком іменників з **-ĭ-*основами [Вайан 1952, с. 187]. В українській мові парадигми числівників *п'ять* – *десять* у ході розвитку об'єдналися [Бевзенко 1960, с. 237–240; ГУММ 1978, с. 228].

Різного типу зміни, як свідчить розглянутий матеріал, відбувалися у відмінюванні числівників **пять** – **дєсать** і в церковнослов'янській мові.

Називний і знахідний відмінки. У наз. та знах. відмінках числівники **пять** – **дєсать** у переважній більшості випадків мають нульові закінчення й уживаються з іменниками в род. в. мн.: **пять же опонъ**, **да бѣдѣтъ** (ОБ 1581, 37), **Прїйдоша ... шєсть Братїй** (ІЗ 1624, 229), **со Юдою седмъ пишут** (Сильв., 229), **Сєдмъ братїй бѣ** (ЄвКП 1697, 163), **Видѣвъ слова ... єсть осмъ** (ЗизГр, 16), **Дєсать овецъ** (МД 1666, 315 зв.), **пять лѣтъ гладъ бѣдєтъ** (ОБ 1581, 22/2), **на шєсть стадїй** (Лим. 1628, 68 зв.), **обрѣте ... осмъ златиць** (Лим. 1628, 86 зв.), **сочтєши сєбѣ сєдм(ъ) лѣтъ покою** (ТрЦв 1631, 6 нн), **на**

ДЕВАТЪ) МѢДНИЦЪ) (Лим. 1628, 103), ВОЗМИ ДЕСАТЬ СРЕБРНИКЪ) (Лим. 1628, 148), **Ү** ЖЕНТЫ ... ИМѸЩЕА ДЕСА(Т) ДРАХМЪ) (МД 1666, 315 зв.).

У знах. в. при назвах істот аналізовані числівники завжди мають форми, тотожні наз. в.: **РОДИХЪ ВО ЕМЪ ШЕСТЬ СЊОВЪ** (ОБ 1581, 13 зв./2), **ВЗЕМЛЕТЪ) СЪ СОВОЮ СЕДМЪ) ИНѢХЪ) ДЪХУ(В)** (ЄвЛ 1644, 41). В одній із пам'яток (у *ЄвЛ 1644*) виявлені форми знах. в. на -и (як у числівників **ТРИ, ЧЕТЫРИ**, а також у прикметників або неособових родових займенників), причому іменники при них ужиті також у знах. в.: **НЕ ОУ ЛИ ... ПОМНИТЕ ПАТИ ХЛѢБЫ ПАТИМЪ ТЫСѸЦАМЪ ...; НИЖЕ СЕДМИ ХЛѢБЫ ЧЕТЫРЕМЪ ТЫСѸЦАМЪ** (ЄвЛ 1644, 55). В інших обстежених Євангеліях у цій фразі використані форми з нульовими закінченнями: **НЕ ОУ ЛИ ... ПОМНИТЕ, ПАТЬ ХЛѢБЫ ПАТИМЪ ТЫСАЦАМЪ ...; НИ ЛИ СЕДМЪ) ХЛѢБЫ ЧЕТЫРЕМЪ ТЫСАЦА(М)** (ЄвКП 1697, 55). Форми на -и з'явилися, можливо, в результаті впливу числівників **ТРИ, ЧЕТЫРИ**.

У давнину у слов'янських мовах числівники **ПАТЬ – ДЕВАТЬ** не лише відмінювалися як іменники *-ї-основ в однині, але й сприймалися як слова, що мають значення жін. р. одн. Про це свідчать форми одн. жін. р. узгоджуваних із числівниками займенників та прикметників, які дослідники фіксують у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 186], а також у ранніх східнослов'янських пам'ятках [Жолобов 2005а, с. 163]. У розглянутому матеріалі конструкції з залежними від числівників **ПАТЬ – ДЕВАТЬ** займенниками або прикметниками рідкісні. Серед них в одних випадках узгоджувані слова мають форми множини: **ОСМЬ СЊИ СЊОВЪ** (ОБ 1581, 9 зв.), **ВСѢ ДЕВАТЬ ... МЪЖЕЙ** (МД 1666, 315 зв.). В інших (лише в *ОБ 1581*) – форми одн. жін. р.: **ОУКАЗА ФАРАОНЪ СЕДМЬ СЊЮ КРАВЪ ДОБРЫХЪ** (ОБ 1581, 19 зв./2), **И РАБОТА ЕМЪ СЕДМЬ ЛѢТЪ) ДРЪГЪЮ** (ОБ 1581, 13 зв.). Однак загалом у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. числівники **ПАТЬ – ДЕВАТЬ** уже, очевидно, не асоціювалися з жін. р., а сприймалися як слова, що мають лише форми множини. Крім наведених прикладів, це підтверджує й граматика М. Смотрицького, в якій автор, маючи на увазі відмінювання числівників **ЧЕТЫРИ – ДЕСАТЬ**, зауважує: **Прочаа же скланяютъ)са во всѣхъ родехъ множественнѣ точію** (СмГр, 188).

Родовий відмінок. У род. в. аналізовані числівники в переважній більшості випадків мають закінчення -и: **ПРЕЖДЕ ПАТИ ЛѢТЪ** (Лим. 1628, 36), **ПРЕЖДЕ СИХЪ ПАТИ ДНІЙ** (РО 1683, 10), **ШЕСТИ ПСАЛМОВЪ, КОНЦЫ** (Ч 1617, 47), **Ї СѢТЪХЪ СЕДМИ ... БѢВРОВЪ** (Тр. 1646, 119), **ПОСРЕДѢ СЕДМИ СВѢТИ(Л)НИКЪ** (СмГр, 434), **ѸСТА ДЕВАТИ МЪЖЕЙ** (ЄвКП 1697, 10 зв.), **ДЕСЕТИ ПѢНЕЗЕЙ РАДИ** (Розм., 203), **Ї ДЕСАТИ ОПОНЪ** (ОБ 1581, 37), **Ї ... ДЕСАТИ ГРАДЪ** (ЄвКП 1697, 10 зв.). Для числівників **ПАТЬ – ДЕВАТЬ** форми род. в. на -и є традиційними [Вайан 1952, с. 186]. Числівник **ДЕСАТЬ** у давнину в род. в. мав форму на -е. Однак уже в пам'ятках старослов'янської мови, поряд із нею, представлений і варіант на -и [Вайан 1952, с. 187]. Згодом цей варіант, очевидно, в результаті впливу числівників **ПАТЬ – ДЕВАТЬ**, поширився і в церковнослов'янській мові досліджуваного періоду виступає, власне, як єдино можливий.

Крім того, зафіксовані поодинокі вживання форм род. в. із закінченням **-ихъ** (від **пять** і **шесть**) та **-ехъ** (від **девять**): *пятихъ ти ради святыхъ* (ПМ, 141), *прежде шестихъ дній Пасхи* (ТрЦв 1631, 35), *Ѡ ... Девате(х) чин(в)* (Сл. 1629, 2/89). Такі форми з'явилися, очевидно, в результаті впливу відповідних форм числівників **три**, **четыри**, а також займенників та прикметників. Подібні форми род. в. (на **-хъ**) від числівників **пять** – **девять** дослідники фіксують і в пам'ятках української мови XVI – XVII ст. [Керницький 1967, с. 163; ІУММ 1978, с. 228].

В одній із пам'яток (ПМ) зафіксована також форма род. в. на **-а**: *единого же отъ нихъ* (робітників) *вся земля она покры, якъ множае пятіа локоть на немъ лежати* (ПМ, 70). Утворена вона, можливо, за зразком форм род. в. іменників з основами на ***-jā-** (**земля**).

Давальний відмінок. У дав. в. числівники **пять** – **десять** представлені переважно традиційними формами на **-и**: **шестьи члвк(м) даде** (СмГр, 339), **минѡвши(м) же шести м(с)цем(ъ)** (Лим. 1628, 97), **седми мѡжемъ** (РО 1683, 46), **седми церкв(м)ъ** (Сильв., 229), **къ девяти лѣт(м)ъ** (Лим. 1628, 52), **Десяти двам(ъ)** (МД 1666, 315). Зафіксовані також поодинокі вживання на **-имъ** та **-емъ**: **пѡтимъ тѡсѡщамъ** (ЄвЛ 1644, 55), **Конецъ ... осми(м) Часте(м) Слова** (ЗизГр, 84 зв.) (СмГр, 388: **Осми частемъ слова Конецъ**), **десятим двам(м)** (ВВ 1594, 46 зв.), **въ Памат(ь) Деватемъ Чин(м)ъ стѡхъ** (Сл. 1629, 121). Виникненню наведених утворень сприяли, очевидно, відповідні форми числівників **три**, **четыри** (**трѣмъ**, **четыремъ**), а також множинна числівника **десять** (у старослов'янській мові дав. в. мн. **десятемъ**, **-тѣмъ** [Вайан 1952, с. 187]). Хоча, слід відзначити, що **десяти** і **десятимъ** у розглянутому матеріалі є, очевидно, варіантами однієї форми. Про це свідчать однакові контексти, в яких вони вжиті: **десяти двам(ъ)** (МД 1666, 315; ЄвЛ 1644, 87) і **десятимъ двамъ** (ВВ 1594, 46 зв.; ЄвКП 1697, 48 зв.). Крім того, у формах на **-имъ** звертає на себе увагу голосний **и** в закінченні (порівн. у *СмГр, 188–189*: **пѡтем /и пѡти, шѡтем /и шести, девѡти или /тем, десяти /или /тем**). Він, можливо, означає, що варіанти **пѡтимъ**, **осмимъ**, **десятимъ** виникли в результаті безпосереднього впливу форм дав. в. прикметників та неособових родових займенників із м'якими основами (**вѡшнимъ**, **древнимъ**, **монимъ**).

Особливістю розглянутих форм є також те, що в усіх випадках вони вжиті з іменниками у дав. в. У ранніх східнослов'янських пам'ятках при числівниках **пять** – **девять** незалежно від форми самих числівників іменники завжди вживалися у род. мн. [Жолобов 2005а, с. 163–164].

Орудний відмінок. В ор. в. числівники **пять** – **десять** представлені невеликою кількістю вживань, однак і серед них зафіксовано три варіанти. Порівняно більш поширеним є традиційний із закінченням **-ію**: **возвращашесѡ, м(с)цемъ иногда пѡт(ь)ю или шѡстію** (Лим, 141 зв.), **над пѡтію градѡвъ** (ЄвКП 1697, 277), **со тѣми десятию братією** (ЛМГ, 28), **дрѡво неѡдовъ носимѡ десятию мѡжей** (ПКП 1661, 159). Виявлено також кілька випадків

використання форми на **-ми**: **возда(ст) рабо(м) свои(м) ... па(т)ми Тала(н)ты, сї ест(ь) па(т)ми телесными чѣвствы** (ПКП 1661, 31 нн), **ирѡйскій стих(ъ) состоитъ шестми степе(н)ми** (СмГр, 492), **седми мѡжьми** (Азб. 1578, 55), **со инѣми деват(ь)ми** (Лим. 1628, 135 зв.). Цікаво відзначити форму **шестми** в тексті граматики М. Смотрицького у зв'язку з тим, що в парадигмах в ор. в. автор подає лише форми на **-ма**: **четырма, пѡтма, шестма** і ін. (188). Варіант на **-ма** виявлений лише в тексті граматики М. Смотрицького, а також у *Сл. 1629* та *РО 1683*: **елегійскій стіхъ пѡтма степенми состоит** (СмГр, 493), **Блюдо ... с(ъ) пѡтма Хлѣбы** (Сл. 1629, 46), **пѡтма ... Каме(н)ми** (РО 1683, 26).

Іменники при розглянутих числівниках в ор. в. здебільшого мають форми ор. в. мн. Виняток становлять поодинокі випадки конструкцій з іменником у род. в. мн.: **древо неѡдобъ носимѡ десѡтїю мѡжей** (ПКП 1661, 159), **с(ъ) десѡтїю тысащѣ** (ЄвКП 1697, 260 зв.).

Місцевий відмінок. У місц. в. числівники **пѡть – десѡть** представлені варіантними формами на **-и** або **-ихъ**, у поодиноких випадках **-еухъ**. Більш поширеним є варіант із закінченням **-и** (18 уживань із 36-ти зафіксованих форм місц. в. числівників цієї групи): **рече ємѡ: на колицѣ прода(ст)** (камінь); **мнѣвши такѡ на пѡти или на десѡти мѣдницѣ** (Лим. 1628, 148 зв.), **по шести днехъ** (ЄвКП 1697, 146 зв.), **в(ъ) Шести днехъ** (ТрЦв 1631, 7 нн), **въ седми седмицахъ** (ТрЦв 1631, 7 нн), **въ осми Н(д)лахъ** (ТрЦв 1631, 7 нн), **в осми частехъ слова** (СмГр, 39), **по осми днехъ** (ПКП 1661, 169), **в десѡти ... мѣдницѡхъ** (ІЗ 1624, 91). Форма місц. в. на **-и** була характерна для числівників **пѡть – девѡть** (а також для **десѡть**, поряд із **десѡте**) у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 187]. Вживалася вона й у східнослов'янських мовах, зокрема й в українській XVI ст. [Керницький 1967, с. 164].

Не є особливо рідкісними в розглянутому матеріалі й варіанти з закінченням **-ихъ** (16 із 36-ти випадків), хоча виявлені вони лише в окремих пам'ятках (у *Лим. 1628*, *ЄвЛ 1644*, *ЄвКП 1697*). Виникли ці варіанти в результаті впливу множинних форм числівника **десѡть** (у старослов'янській мові **десѡтеухъ** [Вайан 1952, с. 187]) та інших слів (різних іменних частин мови): **по пѡтих(ъ) лѣтех(ъ)** (Лим. 1628, 107), **о пѡти(х) хлѣбахъ** (ЄвЛ 1644, 11 нн), **по дне(х) шести(х)** (ЄвЛ 1644, 57; ЄвКП 1697, 57 зв.), **по осмихъ лѣтехъ** (ЄвЛ 1644, 19 нн; ЄвКП 1697, 17 нн), **о десѡти(х) дѣвахъ** (ЄвЛ 1644, 14 нн). Утворення **десѡти** й **десѡтихъ** (за походженням, очевидно, форми, відповідно, однини й множини) сприймалися уже як варіанти однієї форми, що підтверджують однакові контексти їхнього використання: **по десѡти лѣте(х)** (ПКП 1661, 113 зв.) – **по десѡтихъ лѣтехъ** (ЄвЛ 1644, 110; ЄвКП 1697, 113). Поодинокими вживаннями представлена також форма на **-еухъ**: **по десѡтеухъ лѣтехъ** (ІЗ 1609, 10 зв.), **въ пѡтех(ъ) градѣ(х)** (ТрП 1648, 127).

Таким чином, розглянутий матеріал свідчить, що у відмінюванні числівників **пѡть – десѡть** церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. відбулися, порівняно зі старослов'янською мовою, значні

зміни. Насамперед це стосується числівника **дѣсѣтъ**, який уже втратив колишні форми множини й двоїни і в більшості випадків мав форми, характерні для числівників **пѣтъ – дѣвѣтъ**. У церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. числівники **пѣтъ – дѣсѣтъ** уже становили, власне, одну групу.

Достатньо велика кількість варіантних утворень (використання, поряд із традиційними формами, нових **пѣтихъ, осмихъ, дѣвѣтъми** і т. д.) свідчить, що зміни в системі форм числівників цієї групи відбувалися й у досліджуваний період. Спрямовані вони були загалом на зближення відмінювання слів цієї групи з іншими числівниками першого десятка (**два, три, чѣтъри**).

Виявленим перетворенням у церковнослов'янській мові української редакції значною мірою сприяла українська мова, в якій у кінці XVI – XVII ст. дослідники фіксують аналогічні зміни і з виразнішими результатами.

3.1.5. Числівники 11 – 19

У праслов'янській мові, а також на ранніх етапах розвитку окремих слов'янських мов числівники другого десятка були словосполученнями, які склалися з назв одиниць та сталої конструкції **на дѣсѣте** (прийменника **на** і числівника **дѣсѣтъ** у місц. в.) [Бевзенко 1960, с. 242; Лукінова 2000, с. 279]. Такий вигляд числівники другого десятка мали, зокрема, й у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 187–188; Супрун 1961, с. 15–16], а також у ранніх східнослов'янських пам'ятках [ПУММ 1978, с. 222; Жолобов 2005б, с. 213]. Згодом ці числівники в усіх слов'янських мовах перетворилися на складні слова, а потім у результаті редукції другої частини й на прості [Лукінова 2000, с. 280]. Ці трансформації супроводжувалися змінами у формотворенні. Назви одиниць, ставши компонентами складних слів, утратили здатність відмінюватися, вона перейшла до другої частини (власне, до складного слова загалом). У церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. представлений, як свідчить розглянутий матеріал, один із етапів розвитку числівників другого десятка. Тут зафіксовані випадки, коли змінюється або перша, або друга частина, або обидві одночасно.

Називний і знахідний відмінок. У наз. та знах. відмінках числівники 11 – 19 представлені в розглянутому матеріалі варіантними формами з другими частинами **-дѣсѣтъ (-тъ)** або **-дѣсѣте** (у знах. в. також в окремих випадках із **-дѣсѣти, -дѣсѣтихъ**). Кількісно значно переважають варіанти на **-дѣсѣтъ (-тъ)** (84 вживання зі 119-ти зафіксованих форм наз. та знах. відмінків): **ѣдинънадѣсѣтъ зѣвѣздъ покланѣхъ ми сѣ** (ОБ 1581, 17 зв.), **дванадѣсѣтъ лѣтъ преминуша** (ПМ, 61), **сѣбрасѣ Братїи ... число(м) дванадѣсѣтъ** (ПКП 1661, 7 зв.), **Первообра(з)нагѣ вида мѣстоименїи єсть тринадѣсѣтъ** (СмГр, 194), **єсть же степеней числом(тъ) осм(тъ)надѣсѣтъ** (Лим. 1628, 76 зв.), **чѣтърнадѣсѣтъ днїи гладомъ томим(тъ)** (ПКП 1661, 235), **пѣтънадѣсѣтъ верст от Кїева** (Син. 1680, 173), **Прѣвѣвъ же во дрѣгой Пѣцѣрѣ шѣст(ъ)надѣсѣт(тъ) лѣтъ** (ПКП 1661, 15 зв.), **дадите ми осмнадѣсѣтъ** (златиц) (Лим. 1628, 86 зв.).

Форми з давнім компонентом **-десѣте** трапляються не так часто, хоча й не є особливо рідкісними (22 випадки із 119-ти): **єди(н)надесѣте** роди сѣть стїхвѣъ (СмГр, 492), **всѣхъ** же родѣвъ ѿ Авраама до Дѣда, родове **Четырѣнадесѣте** (ЄвЛ 1644, 2 зв.), на дванадесѣте ли самѣхъ токми снїйде (ІЗ 1624, 38), **Дванадесѣте** Патріархвѣъ (ТрП 1648, 676), **взаша** ѡкрѣхи, **дванадесѣте** Коша исполнѣ (ЄвКП 1697, 137) (ЄвЛ 1644, 134: **дванадесѣтѣ** квшей).

У знах. в. виявлені також форми на **-десѣти** та **-десѣтихъ**: **вбрѣтоста** совокупленѣ **Єдинонадесѣти** (ЄвКП 1697, 202 зв.), **полѣ** дванадесѣти оучѣнкѣ (ЄвЛ 1644, 68 зв.), **дванадесѣтихъ** посла Ісѣ (ЄвЛ 1644, 30).

У числівнику **дванадесѣтъ** замість компонента **два-** інколи використовується **оба-**: **разлѣчистѣ** **вбанадесѣтъ** **ввѣцѣ** (ТрЦв 1642, 91), **вбанадесѣ(т)** **псалмы** поешн (ПКП 1661, 267), **Сїа** **обанадесѣтъ** посла **Исѣсъ** (ЄвКП 1697, 29 зв.), **полѣ** **обанадесѣте** оучѣнкѣ (ЄвКП 1697, 69).

Щодо перших частин числівників **11 – 19** можна відзначити, що вони при використанні форм наз. та знах. відмінків уже, очевидно, не сприймалися як окремі одиниці, а їхні колишні закінчення перетворилися на елементи будови складних слів. Про це свідчать випадки, коли ці елементи взагалі опускаються: **четырѣнадесѣтѣ** **поприцѣ** (не **четырѣнадесѣтъ**) (Лим. 1628, 163), **четырѣнадесѣтъ** **днїй** (ПКП 1661, 235). Хоча в розглянутому матеріалі представлені випадки, коли перші компоненти аналізованих числівників зберігають певну самостійність й узгоджуються з іменниками в роді: **родѣве** **Четырѣнадесѣте** (ЄвЛ 1644, 2 зв.; ЄвКП 1697, 2 зв.), **обѣнадесѣте** **колѣна** (ІЗ 1624, 468). Частина **єдинѣ** інколи, як і в незв'язаному використанні, має форми **мн.**: **єдиннадесѣте** **Учѣнци** идѣша **въ** Галїлею (Тр. 1646, 67; ЄвЛ 1644, 106 зв.; ЄвКП 1697, 109).

Про те, що числівники **11 – 19** у церковнослов'янській мові перетворювалися в складні слова, свідчать і форми іменників, які з ними вживалися. Показовими у зв'язку з цим є конструкції з числівниками **дванадесѣтъ**, **тринадесѣтъ**, **четырѣнадесѣтъ**. У старослов'янській мові іменники при цих числівниках узгоджувалися з назвами одиниць [Вайан 1952, с. 188], тому при наз. в. числівників виступали у формі наз. в. двоїни або множини. У розглянутому матеріалі іменники при числівниках **дванадесѣтъ**, **тринадесѣтъ**, **четырѣнадесѣтъ** уживаються переважно в род. **мн.** (як при **десѣтъ**): **дванадесѣтъ** **лѣтъ** (ПМ, 61), **дванадесѣтъ** **лѣтъ** (ПКП 1661, 280 зв.), **дванадесѣтъ** **палчннков** (Син. 1680, 176), **тринадесѣтъ** **днїй** (ПКП 1661, 266 зв.), **тринадесѣтъ** **седмицѣ** (ПМ, 100), **четырѣнадесѣтъ** **днїй** (ІЗ 1624, 485), **четырѣнадесѣ(т)** **лѣтъ** (Лим. 1628, 24 зв.). Випадки, коли за таких умов іменники мають форму наз. в. трапляються рідко, в основному при числівниках із першою частиною **два-** або **оба-** (**обѣ-**) (хоча не завжди це наз. в. дв.): **дванадесѣтъ** **камѣка** (Лим. 1628, 7 зв.), **дванадесѣтъ** **лѣта** (Лим. 1628, 3 зв.), **вбанадесѣтъ** **псалмы** (ПКП 1661, 267), **обанадесѣтѣ** **оучѣнкѣ** (ЄвКП 1697, 29 зв.), **обѣнадесѣте** **колѣна** (ІЗ 1624, 468). При інших

такі форми є рідкісними: **родове Четыренадесате** (ЄвЛ 1644, 2 зв.; ЄвКП 1697, 2 зв.).

Родовий відмінок. У род. в. числівники аналізованої групи представлені переважно формами з другою відмінюваною частиною (25 із 32-х зафіксованих уживань), варіантами на **-десати**, **-десатихъ** і **-десате**. Порівняно більш поширеним є варіант із **-десати**: **Ѡ дванадесати лѣтъ** (ЄвЛ 1644, 27 зв.), **бѣ бо лѣтъ** дванадесати (ЄвЛ 1644, 129 зв.), **вѣнецъ Ѡ дванадесати звѣздъ** (МД 1666, 420), **сѣщѣ же емѣ тринадесат(и) лѣтъ**, **Ѡцѣ егѡ конецъ житію пріать** (ПКП 1661, 44 зв.), **Доспѣв же Захаріа пат(ъ)надесати лѣтъ**, **восхотѣ взати Сребро и Златѡ** (ПКП 1661, 117). Інші представлені поодинокими вживаннями: **не бѣ Ѡ дванадесатихъ** (ІЗ 1624, 195), **вѣхѣ Ѡ лика дванадесатихъ** (ЄвЛ 1644, 19 нн; ЄвКП 1697, 17 нн), **дѣа ... дванадесате Ѧп(с)ловъ** (ІЗ 1624, 55).

Крім того, серед розглянутих форм род. в. зафіксовано кілька вживань (7 із 32-х) із першою змінюваною частиною: **бѣ же отроча двоюнадесате днѣ** (Лим. 1628, 88), **бѣ бо лѣтъ** двоюнадесате (ЄвКП 1697, 132 зв.), **единъ Ѡ двоюнадесате** (ЄвКП 1697, 390 зв.), **по патинадесатъ блг(с)веній** (Лим. 1628, 61 зв.), **Достиже ... шестинадесатъ лѣтъ** (ПКП 1661, 194 зв.).

Давальний відмінок. У дав. в. числівники другого десятка майже в усіх випадках мають другу відмінювану частину (з варіантними закінченнями **-имъ**, **-емъ**, **-и**): **гависа ... дванадесатимъ** (ІЗ 1624, 2), **Дванадесатимъ** же **Ѧп(с)ловмъ** имена **сѣтъ** сіа (ЄвЛ 1644, 29 зв.), **Ісѣсъ ... племю дванадесатемъ дѣлитъ по жребию Землю** (ІЗ 1624, 226), **возвѣстиша вса сіа Ѧдинонадесати** (ЄвКП 1697, 300), **сконча Ісѣ**, **заповѣдаа дванадесати оучникмъ** (ЄвЛ 1644, 33 зв.), **садете ... сѣдѣще дванадесати колѣномъ** (ЄвЛ 1644, 66 зв.; ЄвКП 1697, 290). Виняток становлять поодинокі вживання форми **обѣманадесате** з першою відмінюваною частиною: **заповѣдаа обѣманадесате оучникма** (ЄвКП 1697, 33 зв.), **садете ... сѣдѣще обѣманадесате колѣнома** (ЄвКП 1697, 67 зв.).

Орудний відмінок. Зафіксовано лише кілька вживань ор. в. від числівників другого десятка. В основному вони мають другу відмінювану частину (**-десатми**, **-десатма**): **со братїами дванадесат(т)ми** (ЛМГ, 7), **сѣ дванадесат(т)ми оучниками** (ЄвЛ 1644, 93 зв.), **Ѧзекіа црѣ ... лѣтѣ живота Патнадесатма оумноженнѣй** (ТрЦв 1631, 2 нн). Рідко трапляються форми з першою відмінюваною частиною: **сѣ обѣманадесате Ѳчниками** (ЄвКП 1697, 94 зв.), **едва пристахо(м) (до берега) девѣтїюнадесат(т) де(н)ми** (Лим. 1628, 91 зв.). В одному випадку форму ор. в. мають обидві частини: **ораше двѣманадесатѣма сѣпрѣгама воловъ** (ОБ 1581, 168).

Місцевий відмінок. У місц. в. числівники другого десятка представлені також лише кількома вживаннями з другою або першою відмінюваними частинами: **на дванадесати престолѣхъ** (ЄвЛ 1644, 66 зв.), **на дванадесати Пр(с)толехъ** (ПКП 1661, 280 зв.), **на двоюнадесате Пр(с)толѣ** (ЄвКП 1697, 67 зв.), **по патинадесатихъ лѣтѣхъ** (ЄвЛ 1644, 19 нн; ЄвКП 1697, 17 нн).

Таким чином, розглянутий матеріал свідчить, що кількісні числівники другого десятка в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. були загалом уже складними словами. Доказом цього є особливості їхнього відмінювання (переважно спільна для всього слова флексія в другій частині), а також особливості форм іменників, які вживаються при числівниках. Випадки, коли відмінюється перша частина числівників другого десятка, у проаналізованому матеріалі трапляються загалом рідко. Збереглися вони, очевидно, через традиційність більшості обстежених текстів. Відзначені особливості були характерними для числівників другого десятка і в українській мові цього часу [Керницький 1967, с. 164–166]. Однак у церковнослов'янській мові, на відміну від української, загалом не представлена тенденція до перетворення другої частини числівників в афікс. Серед проаналізованих форм не зафіксовано ні однієї із зредукованою другою частиною (-**дсѣтъ** або -**дцѣтъ**). В українській мові такі форми вже в XVI ст. є достатньо частотними [Керницький 1967, с. 165–166]. Те, що числівникові форми на -**десѣтъ**- (-**десѣтъ**-) були характерною ознакою церковнослов'янської мови (у порівнянні з українською) підтверджує й розмовник Івана Ужевича п. п. XVII ст. (Розм.), у якому для тогочасних українських форм на -**дцѣтъ**- у церковнослов'янській частині подані відповідники на -**десѣтъ**-: *дванадцѣтъ штибровѣ* – *дванадесѣтъ штибровѣ* (Розм., 107), *тринадцѣтъ фунтов* – *тринадесѣтъ литръ* (Розм., 119) і ін. У розглянутому матеріалі поодинокі вживання із -**дцѣтъ**- виявлені лише серед порядкових числівників: **Вѣ двадцѣтомѣ лѣтѣ** (ТрЦв 1631, 658), **октобриа два(д)цѣтъ осмого дня** (ЛМГ, 38).

3.1.6. Числівники 20 – 90

У праслов'янській мові числівники на позначення десятків являли собою словосполучення, які склалися з назв одиниць та слова *desęть. При цьому числівники 2, 3, 4 узгоджувалися зі словом *desęть, яке вживалося у відповідному відмінку дв. або мн., а числівники 5 – 9 керували ним, вимагаючи род. в. мн. [Лукінова 2000, с. 284–285]. У такому вигляді назви десятків були представлені й в окремих слов'янських мовах на ранніх етапах їхнього розвитку, зокрема й у старослов'янській [Вайан 1952, с. 188]. Згодом ці числівники, як і назви другого десятка, в усіх слов'янських мовах зазнавали змін. Ці зміни для різних слов'янських мов були певною мірою різними, однак у всіх мовах назви десятків пройшли стадію перетворення із словосполучення у складне слово [Лукінова 2000, с. 285]. У церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. представлений один із етапів розвитку цих назв.

Особливістю східнослов'янських числівників на позначення десятків є наявність слів *сорок* і *дев'яносто*, які відсутні в інших слов'янських мовах [Лукінова 1986, с. 110]. У розглянутому матеріалі такі назви не виявлені.

Називний і знахідний відмінки. У наз. та знах. відмінках числівники на позначення десятків мають однакові форми, які, незалежно від особливостей першого компонента, характеризуються майже в усіх випадках другою частиною -**дсѣтъ** (або рідше -**дсѣтъ**): **иуѣ сѣтъ двадсѣтъ и осмь** (СмГр,

490), за *двадесѣт Солдовъ* (Розм., 211), *ихъ(ъ) же бѣ ... числомъ(ъ) двадесѣ(т)* (ПКП 1661, 8 зв.), *тридесѣтъ естѣ живѹщихъ Черноризецъ* (ПКП 1661, 159), *лѣтъ четъредесѣтъ(ъ)* (ІЗ 1624, 160), *сребропродавецъ(ъ) же гла емѹ: во(з)ми двадесѣтъ сребръникъ. онъ(ъ) же молчаше. кѹпай же рече возми тридесѣтъ. и паки гла возми четърдесѣтъ, пото(м) же гла с(ъ) клѣтвою возми пѣт(ь)десѣтъ* (Лим. 1628, 148), *имаю(ъ) в(ъ) Скѹтѣ пѣт(ь)десѣтъ лѣт(ъ)* (Лим. 1628, 160 зв.), *превѣсть шестъдесѣтъ лѣтъ вѣ иноческомъ образѣ* (Лим. 1628, 40), *сотвори нагъ седмъ(ъ)десѣ(т) лѣтъ* (Лим. 1628, 123), *осмъ(ъ)десѣтъ(ъ) лѣтъ* (МД 1666, 287), *престависѣ ..., имъй лѣтъ девѣтъ(ь)десѣтъ* (ПКП 1661, 90). Виняток становлять лише поодинокі вживання знах. в. (у *ЄвЛ 1644*) із компонентом *-десѣте*: *вѣзврати тридесѣте сребреники* (ЄвЛ 1644, 99), *прѣша тридесѣте сребреники* (ЄвЛ 1644, 99 зв.). У *ЄвКП 1697* у відповідному місці: *тридесѣтъ(ъ) сребреники* (101; 101 зв.). В одній із пам'яток (*МД 1666*) числівник *седмъдесѣтъ* представлений без *д* в першій частині: *днѣ лѣтъ нѣхъ в(ъ) нѣхъ(ь) же семъ(ъ)десѣтъ лѣт(ъ)* (МД 1666, 287).

Спільний компонент *-десѣтъ* для всіх числівників свідчить, очевидно, про те, що вони вже сприймалися як складні слова, а не словосполучення. Підтвердженням цього є й переважне вживання форми род. мн. іменників при числівниках на позначення десятків, навіть із першими компонентами *два-*, *три-*, *четъри-*. Хоча слід відзначити, що серед розглянутого матеріалу зрідка за таких умов трапляються іменники у наз. або знах. відмінках: *Четъридесѣ(т) Мѣнц(и)* (МД 1666, 105 зв.), *твори за мене тридесѣ(т) колѣнопреклоненї(ѣ)* (Лим. 1628, 144 зв.).

Особливістю числівника *четъридесѣтъ* є те, що його перша частина могла бути представлена варіантами *четъриє-*, *четъри-* і *четъыр-*. Варіативність тут зумовлена, очевидно, тим, що наведені елементи за походженням є відмінковими формами числівника *четъри* (*четъриє* – наз. в. одн. чол. р., *четъри* – наз. в. одн. середн. та жін. родів і знах. усіх родів). Однак у розглянутому матеріалі ці одиниці є варіантами першої частини складного слова, про що свідчить уживання *четъриє-* і в знах. в. з іменниками різних родів, а також те, що цей компонент може вживатися взагалі без голосного: *Ѡ града Кизика такъ четъредесѣтъ поприца, столпни(к) живѣше* (Лим. 1628, 39), *монастъръ ..., имѣай четъредесѣтъ постни(ц)* (Лим. 1628, 104), *ити емѹ м̄ днѣй и Четърдесѣ(т) ноцѣй* (Сл. 1629, 18 нн), *Мѡвсеева Пѣснь ... людемъ(ъ) четърдесѣтъ лѣт(ъ) в(ъ) пѣстѣни пре(д)лаганнаѣ* (ТрЦв 1631, 2 нн).

Родовий відмінок. У род. в. числівники на позначення десятків у розглянутому матеріалі представлені невеликою кількістю вживань. У переважній більшості випадків це форми з другою відмінюваною частиною (*-десѣти*, *-десѣте* або *-десѣтихъ*). Порівняно більш поширеним є варіант із *-десѣти* (як і в род. в. числівників другого десятка, а також числівника *десѣтъ* у незв'язаному вживанні): *юношѹ ... двадесѣти лѣт(ъ)* (Лим. 1628, 121),

братѣмъ совокупленнѣмъ) тако до двадесати (ПКП 1661, 134 зв.), **Высокъ** тридесати лактѣи (СмГр, 399), **развѣ** въ тридесати, ... съ прочѣими всѣми братиса могъ (ПКП 1661, 159 зв.), не вставивъ ли деват(ь)десати и девати (овець) ..., **шедъ**, ище(т) заблѣждшѣа (ЄвЛ 1644, 61).

Поодинокими вживаннями представлені форми з **-десате** (лише в Лим. 1628) та **-десатихъ**: **имъй с(ъ)**... собою дрѣжинѣы больши тридесате (Лим. 1628, 108), **по скончанѣи четъредесате днѣи** (Лим. 1628, 115), **прежде** во двадесатихъ днѣи (Лим. 1628, 105 зв.), **Марко** и **Лѣка** (блѣхъ), **Ѡ** седмдесатихъ(ъ) (ЄвЛ 1644, 19 нн).

Зафіксовано також кілька випадків із першою відмінюваною частиною (і другою **-десатъ**): **преж(д)е** патидесатъ или шестидесатъ лѣтъ (Лим, 142 зв.), **до** седмидесатъ лѣтъ сотвори во єдиномъ вертепѣ (Лим. 1628, 36), *единъ от седмидесят и двох ... языков* (Син. 1680, 168).

В одній із пам'яток (у *ПКП 1661*) зафіксована, крім того, форма род. в. (**чтѣридесатъ**), тотожна наз., і без голосного в першому складі: **до** чѣридесат(ъ) днѣи и ноцѣи (ПКП 1661, 224 зв.), **иматъ** (свѣча) **до** чѣридесат(т) днѣи(и) и ноцѣи(и) горѣти (ПКП 1661, 225).

Давальний відмінок. У дав. в. числівники аналізованої групи представлені лише поодинокими вживаннями. Один варіант має обидві відмінюванні частини, інші – лише другу: **да** сътвориши двѣмадесатма столпо(м) двѣ столлѣ (ОБ 1581, 37/2), **Прп(д)бнѣй** же **Антѣнѣи** бл(с)ви єгѣ на **Игъменство**: **сѣци(м)** братѣмъ тогда двадесати (ПКП 1661, 54 зв.), **лѣтѣ(м)** тридесатемъ (ЄвЛ 1644, 197).

Орудний відмінок. В ор. в. числівники на позначення десятків представлені також поодинокими вживаннями з другими відмінюваними частинами (**-десатми**, **-десатѣю**): **шестдесатми** стад(ъ)ми **Ѡстоитъ** єммаѣс **Ѡ** їерѣсалима (СмГр, 432), *двадесатми златыми* (Розм., 227), **со** **Деват(ь)десатѣю** и **Деватъ** **Єв(г)лскими** овцами (МД 1666, 315 зв.).

Місцевий відмінок. У місц. в., як і в більшості інших, числівники аналізованої групи представлені формами з другою відмінюваною частиною (з варіантами **-десати** та **-десатехъ** або **-десатихъ**): **На** тридесати сребренице(х) (СмГр, 433), **радѣет(ъ)сѣ** ѡ ней паче, **неже** ѡ деват(д)есати и девати **незаблѣждшѣхъ** (вівцях) (ЄвЛ 1644, 61), **на** тридесатехъ сребреницѣхъ (ТрЦв 1631, 63; ТрЦв 1642, 36 зв.), **в** четърдесатехъ лѣтѣхъ (ІЗ 1624, 160), **по** тридесатихъ(ъ) и **двохъ** (роках) (ЄвЛ 1644, 19 нн), **по** тридесатихъ и **двѣ** (роках) (ЄвКП 1697, 17 нн). Зафіксована також форма з обома відмінюваними частинами: **радѣетсѣ** ѡ ней паче, **неже** ѡ **деватидесати(х)** и **девати** **незаблѣждши(х)** (вівцях) (ЄвКП 1697, 62).

Таким чином, розглянутий матеріал свідчить, що числівники на позначення десятків у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст., на відміну від старослов'янської мови, вже функціонували як складні слова з відмінюваною в переважній більшості випадків другою частиною. Трансформація цих числівників із словосполучень у складні слова

супроводжувалася значними змінами у їхньому формотворенні. Нова система форм тут виникла, як показує проаналізований матеріал, значною мірою за аналогією до числівників *десать*, а також *11 – 19* та *5 – 9*.

3.1.7. Числівники на позначення сотень

У праслов'янській мові, а також згодом в окремих слов'янських на ранніх етапах їхнього розвитку, зокрема й у старослов'янській, числівник *100* відмінювався за зразком іменників середн. р. з основами на *-ǫ- [Бевзенко 1960, с. 228; Селищев 1952, с. 143; Вайан 1952, с. 188] і мав форми одн., мн. і дв. У складі числівників на позначення сотень (*200 – 900*) слово *сто* могло виступати у дв. (*200*) або у множині (*300 – 900*). При цьому в числівниках *200 – 400* слово *сто* відмінювалося (разом із першими частинами), а у *500 – 900* було представлене у формі род. в. мн. [Бевзенко 1960, с. 246; Лукінова 2000, с. 296–299]. Згодом числівники аналізованої групи в різних слов'янських мовах зазнавали різних змін, спрямованих на спрощення відмінювання (для *сто*) або на перетворення складених найменувань у слова [Лукінова 2000, с. 296–300], хоча числівники на позначення двох і більше сотень переважно залишилися або словосполученнями, або складними словами з обома відмінюваними частинами (як у східнослов'янських мовах).

У церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. числівники *100 – 900* значною мірою зберегли давні, старослов'янські особливості. Хоча слід відзначити, що всі деталі відмінювання цих числівників на основі проаналізованого матеріалу з'ясувати важко, тому що в ньому вони представлені порівняно невеликою кількістю вживань і переважно в наз. та знах. відмінках.

Числівник *сто* в наз. та знах. відмінках виступає в традиційній формі: *совокѹпи братїи числом(ъ) сто* (ПКП 1661, 54 зв.), *аще бѹдет(ъ) нѣкоємѹ члѣвкѹ сто овецѹ* (ЄвЛ 1644, 61), *в(ъ)дастѹ стѹ гривенѹ злата* (ПКП 1661, 112), *бѣ долженѹ ... сто динарїи* (ЄвЛ 1644, 62 зв.), *бѣ долженѹ ... стѹ пѣназѹ* (ЄвКП 1697, 63 зв.). Від цього числівника зафіксовано також кілька вживань непрямих відмінків (род. одн. і мн. та дав. одн.): *Числите(н)аѹ /ѹ тре(х) ... даже до ста* (СмГр, 54), *всѹ Книги Славенскїѹ ѿ Колику со(т)лѣтъ Преписѹю(т)сѹ невѣжами* (Сл. 1629, 25 нн), *на коє(м)ждо степенї сотворах(ъ) по стѹ поклоно(в)* (Лим. 1628, 76 зв.).

Числівники із групи *200 – 900* представлені в розглянутому матеріалі також переважно формами наз. та знах. відмінків, які мають традиційний вигляд, виступають із другими частинами *-стѣ* (для *двѣстѣ*), *-ста* (для *триста, чотыриста*) і *-сотѹ* (для інших): *ѿ не(г) же тако и ѿстоаше двѣстѣ лакте(й)* (МД 1666, 225 зв.), *вбрѣтоша ... двѣстѣ Гривенѹ Злата* (ПКП 1661, 118), *даст(ъ) емѹ триста ... сребрениц(ъ)* (Лим. 1628, 148), *чотыриста лѣ(т) ... сѹждѹ азѹ* (ОБ 1581, 6/2), *имаши здѣ чотыриста гривенѹ сребра* (ПКП 1661, 93 зв.), *повиша їоудеи пѣтѣсот(ъ) мѹжїи* (ОБ 1581, 264/2), *вбрѣтоша пѣ(т)сотѹ гривенѹ сребра* (ПКП 1661, 94), *пѣтѣсотѹ кобель* (пшениці) *аще бѹхомѹ раздали* (Лим. 1628, 61), (*конь ...*,

его жъ купиль бяше за шесть сотъ злотых, ... разболись (ПМ, 72), **Ноє влше лѣтъ шест(ь)сѡт(ъ)** (ТрП 1648, 472).

Крім того, від числівників аналізованої групи виявлено кілька форм інших відмінків (род., ор. та місц. з обома відмінюваними частинами): **лнетъ муро, ... цѣною сѡщеє Динарїй треухъ сѡтъ** (ТрЦв 1631, 100), **кѡпимъ двѣма стома динарїй хлѣвы** (Євл 1644, 133 зв.), **кѡпимъ двѣма стома пѣназь хлѣвы** (ЄвКП 1697, 136 зв.), **двѣма стома пѣназь хлѣвы не довлѣють имъ** (ЄвКП 1697, 229), **сотвори трѣждадса** (тягнучи корабель до води) **двѣ недѣли съ трема стгы члкъ** (Лим. 1628, 60), **съ тремистгы мѡжїй** (ТрП 1648, 96), **долженъ патїю сѡтъ динарїй** (ЄвКП 1697, 222), **Муро сїє не продано вѣсть на треухъ стѣхъ пѣназь** (ЄвКП 1697, 259).

Таким чином, розглянутий матеріал дозволяє припустити, що числівники на позначення сотень у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. загалом, очевидно, зберегли давні, старослов'янські особливості, зокрема обидва відмінювані компоненти. Крім наведених одиниць, це підтверджує й граматика М. Смотрицького, в якій подані парадигми числівників аналізованої групи з обома відмінюваними компонентами (зокрема й у числівників 500 – 900): **Триста: тре(х)сѡ: тре(м)стѡ(м): тремастгы: ѡ тре(х)сте(х). ... Па(т)сѡ: патисѡ: патемъ или патистѡ(м): па(т)мастгы: ѡ патистеухъ** (190). У граматиці подана також і парадигма числівника **сто**, із формами **сто, ста, стѡ, сто, сто** (кл. в.), **стомъ, стѣ** (189). Однак, можливо, що не всі ці форми реально використовувалися, про що свідчить розглянутий матеріал.

3.1.8. Числівники тѡсаца і тма

Числівники **тѡсаца** і **тма** здавна були представлені у слов'янських мовах, зокрема й у старослов'янській, де відмінювалися як іменники жін. р. з основами, відповідно, на **-jā-* та **-ā-* [Селищев 1952, с. 143; Вайан 1952, с. 188–189]. У подальшому числівник **тѡсаца** зберігся в більшості слов'янських мов [Лукінова 2000, с. 269], **тма** вийшов з ужитку.

У церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. функціонували обидва числівники, причому вони часто використовувалися, як і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 188–189; Супрун 1961, с. 13], для називання неозначено великої кількості (насамперед **тма**).

Особливістю числівника **тѡсаца** у старослов'янській мові було те, що він міг мати два варіанти основи **тѡсац-** і **тѡсѡц-** [Вайан 1952, с. 188; Супрун 1961, с. 13]. У розглянутому матеріалі ці варіанти також зафіксовані, однак панівними є форми із **тѡсац-**. Варіант із **тѡсѡц-** послідовно використовується лише в *Євл 1644*, виявлений також у *Сильв.*, у деяких букварях (*Букв. 1671*, *Букв. 1681*, *Букв. 1692*) і, поряд із **тѡсац-**, в *ОБ 1581*.

В обстежених пам'ятках числівники **тѡсаца** і **тма** вживаються і в одн., і в мн., хоча слід відзначити, що форми однини тут трапляються рідко, і повна їхня однинна парадигма не представлена.

У наз. в. одн. аналізовані числівники представлені у формах **тысаца** і **тма**: **падетъ ѿ страны твоєа тысаца, и тма одеснѹ тебе** (Ч 1617, 89 зв.), **бахъ же скоти его ... сѣпрѹтъ волѡвъ тасаца, ослицъ(ъ) ста(д)ны(х), тысаца** (ТрЦв 1631, 208), **тѣла ихъ ... аще и тысаца лѣтъ мимондетъ в(ъ) землю не вбращаються** (Тр. 1646, 802), **Тысаца лѣт(ъ) пре(д) очима твоим(а Г(с)ди пакѡ днѣ в(ъ)черашний** (ПКП 1661, 26). Від числівника **тысаца** виявлені також форми род., знах. та місц. відмінків: **Сергій же ... глаголаше ...: пакѡ не взахъ Тысаци гривенъ Сребра** (ПКП 1661, 117 зв.), **вза ... пакѡ до тысаци златы(х)** (ПКП 1661, 190), **дахъ тысацѹ дидрагмъ** (ОБ 1581, 8 зв.), **иже десать (талантів) пріємъ, тисацѹ приоврѣте** (ПКП 1661, 100), **иже имахъ сребрени(к) по тысаци** (ОБ 1581, 220). Числівник **тма** зафіксований, крім наз., також в ор. в.: **Ѡ должномъ тмою талантъ** (ЄвЛ 1644, 12 нн), **приведѡша ... должника тмою талантъ** (ЄвЛ 1644, 62 зв.).

Для форм мн. числівників **тысаца** і **тма** характерні такі ж особливості, як і для множинних форм відповідних іменників (з основами на **-jā-* та **-ā-*). Зокрема, у наз. та знах. мн. числівник **тысаца** представлений варіантами з закінченнями **-а** та **-и** (**тасаца** й **тысаци**), які приблизно однаково поширені (8 уживань **тысаца** і 9 **тысаци**): **бѣ же тамѡ ѿцѣ три тысаца и пать сотъ** (Лим. 1628, 87 зв.), **три тысаца козаковъ** (ЛМГ, 15), **адшы(х) же бѣ, четьри тысѹца мѹжей** (ЄвЛ 1644, 54), **изведъ вѣ пѣстыню Четьри тысаца мѹжей** (ІЗ 1624, 416), **велблюдѡвъ три тысаци** (ТрЦв 1631, 75), **Бѣхъ же адшіи пакѡ четьри тысѹци** (ЄвЛ 1644, 139), **Бахъ же адшихъ, пакѡ, четьре тысаци** (ЄвКП 1697, 143), **в(ъ) Четьре тысаци** (ЄвКП 1697, 144). Форма **тысаци** використовується (очевидно, як множинна) також у сполученні з числівником **два**: **вбрѣтоша ... двѣ тисаци Гривенъ** (ПКП 1661, 118), **бахъ же (свиней) пакѡ двѣ тысѹци** (ЄвЛ 1644, 127). В одній із пам'яток зафіксоване також утворення на **-ы**: **пре(д)стоа(т) теѡѣ тысацѹ Архаггъ** (Сл. 1629, 2/56). Традиційним у наз. та знах. мн. для числівника **тысаца** (як і для іменників з основами на **-jā-*) було закінчення **-а**. Воно вживалося в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 117], рекомендоване й граматиною М. Смотрицького: **Име(н): тѣа три тисаца ... Ви(н): тыа три тисаца** (191). Нове для цього слова закінчення **-и** з'явилося, очевидно, в результаті впливу іменників жін. р. (з основами на **-ī-* та інших).

Числівник **тма** у наз. та знах. відмінках мн. завжди має форму **тмы**: **сіа тмы єфрѣмовы** (ОБ 1581, 96 зв./2), **вса Анггаскіа тмы пре(д)станѹтъ** (Тр. 1646, 150), **дѣдѡи даша тмы, а мнѣ даша тысаца** (ОБ 1581, 133), **корабль, в(ъ)мѣстацѣ(ъ) мѣръ три тмы и по(а)** (Лим. 1628, 60).

У род. мн. числівник **тысаца** також має варіантні форми: з нульовим закінченням (**тысацѣ**) та **-ій** (**-ей**) (**тысацій**, **тысацей**). Панівним є традиційний варіант (із нульовим закінченням): **победы тысуцѣ филистимов** (Сильв., 222), **Блгъ мнѣ законъ оустъ твоих(ъ), паче тысацѣ злата** (ПКП 1661, 254), **Баше адши(х) хлѣбѡ пакѡ пать тисацѣ мѹжей** (СМГр,

434), погѣвѣхомъ пшеницы до пати тысащъ кобель (Лим. 1628, 62), вѣхѣ же скоти егѣ, вѣецъ четъринадесатъ тыса(щ), вел(ь)вѣждѣ(в) шесть тысащъ (ТрЦв 1631, 206). Форма тысащій (яка виникла, очевидно, за аналогією до род. мн. іменників з основами на *-ї-) зафіксована (поряд із тысащъ) лише в одній пам'ятці (у *ТрЦв 1631*): вѣхѣ же скоти егѣ, вѣецъ(ъ) се(д)мъ тысащій(й) (ТрЦв 1631, 75). Також лише в одній пам'ятці (у *Розм.*) зафіксована форма *тыстащей: десѣт тыстащей* (Розм., 237).

Числівник тма в род. в. мн. в усіх випадках має форму темъ: не оубоюса ѿ темъ(ъ) людій (Ч 1617, 47 зв.), тмы темъ(ъ) пре(д)стоухъ пре(д) нимъ (ПКП 1661, 34).

В інших відмінках множини аналізовані числівники представлені безваріантними формами із закінченнями -амъ (дав. в.), -ами (ор. в.) та -ахъ (місц. в.): пѣтимъ тысѣщамъ (ЄвЛ 1644, 55), четъремъ тысаща(м) (ЄвКП 1697, 55), съ тмами и тысащами Ѧгг(с)кихъ чинѣвъ (ТрЦв 1631, 79), повѣди саѣлъ съ тысащами а дѣдъ съ тмами (ОБ 1581, 133), понѣждаютса тмами поприщъ(ъ) ити (ІЗ 1624, 178), и не вѣвлѣшеса праца, ї ни копїе въ м̄. тысащахъ въ їли (ОБ 1581, 111 зв./2), въ тмахъ агнець (ТрЦв 1631, 273).

Форми ор. в. аналізованих числівників інколи виступають у ролі прислівників (частіше тмами) із значенням «дуже багато»: *аще и тысящами ... приложите муки, отъ любве Христовы не отлучуся* (ПМ, 125), *аще бы тмами показовали оусрѣдіе* (ІЗ 1624, 451), *тмами вѣщѣал бы неѣдовъ стерпимаа* (ІЗ 1624, 107), *аще и тмами обидѣнъ былъ бы* (ІЗ 1624, 451), *изволиша тмами тщѣтѣ по(д)ѣти* (ІЗ 1624, 266), *Тмами прѣч(с)таа вѣвѣща(х)са, покажиє сотворити* (МО 1680, 2).

3.1.9. Складені числівники

Числівники на позначення десятків і одиниць, сотень і одиниць, а також десятків, сотень та одиниць у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст., як і в старослов'янській та більшості інших слов'янських мов [Вайан 1952, с. 189; Лукінова 2000, с. 294–295], є складеними найменуваннями. Їхні компоненти розташовані в усіх зафіксованих випадках у спадному порядку, що є звичайним і для південно-, і для східнослов'янських мов [Супрун 1961, с. 11; Лукінова 1986, с. 111–112; Лукінова 2000, с. 294–295].

У переважній більшості проаналізованих складених числівників компоненти поєднані за допомогою сполучника и: *двадесѣт(ъ) и четъри сребръници ... вѣтѣ* (Лим. 1628, 145), *Коликѣ естѣ съгласныхъ; двадесѣтѣ, и пѣтѣ* (ЗизГр, 3 зв.), *двадесѣтѣ и осмѣ днїи не пивѣ воды оумре* (Лим. 1628, 92 зв.), *тридесѣт(ъ) и пѣтѣ лѣтѣ сотвори безмолствѣа* (Лим. 1628, 44), *разливѣшеса пламень ..., на лакта четъридесѣтѣ и девѣтѣ* (ТрЦв 1631, 274), *встави своа Дѣвѣт(ь)десѣтѣ и девѣтѣ овецъ* (МД 1666, 315 зв.), *гласѣ себѣ быти сто лѣт(ъ) и тринадесѣ(т)* (Лим. 1628, 69 зв.), *единѣ Кантинарѣ иматѣ сто и пѣт(ь)десѣтѣ литрѣ* (Лим. 1628,

161 зв.), **бѣ** **бѡ** **тогда** **всѣхъ** **братѣи** **въ** **Монастырѣ** ... **сто** **и** **шмдесатъ** (ПКП 1661, 159 зв.), **поживе** **Іосифъ** **лѣтъ** **сто** **и** **деса(т)** (ТрЦв 1631, 5), **празднѣемъ** **триста** **и** **осмнадеса(т)** **бгносныхъ** **ѡцѣ** (ТрЦв 1631, 658), **сочте** **своихъ** **си** **домочадецъ** **триста** **и** **осмнадесатъ** (МО 1680, 146), **бѣ** **же** **тамъ** **ѡцѣ** **три** **тысаца** **и** **пять** **сотъ** (Лим. 1628, 78 зв.). Якщо числівник складається з трьох і більше компонентів, сполучник знаходиться переважно між останніми: **Рыбы** **бахъ** **точію** **велики**, **сто** **па(т)деса(т)** **и** **два** (МД 1666, 225), **Бахъ** **же** ... **стѣхъ** **сихъ** **ѡцѣ**, **Двѣстѣ** **тридесатъ** **и** **два** (ТрЦв 1631, 659). Зафіксовані також поодинокі випадки, коли сполучник знаходиться між усіма компонентами: **извлече** **мрежѡ** ..., **полнѡ** **великихъ** **Рыбъ**, **сто** **и** **пѣ(т)деса(т)** **и** **три** (ЄвКП 1697, 292 зв.). Складених числівників з елементами **междоу** та **ти**, які зафіксовані дослідниками у старослов'янській мові, а також у ранніх східнослов'янських пам'ятках (**три** **междоу** **деса(т)ма** [Супрун 1961, с. 17], **четыри** **деса(т)и** **ти** **шестѣ** [Вайан 1952, с. 189], **четыри** **деса(т)и** **ти** **дѣва** [Лукінова 2000, с. 293]), у розглянутому матеріалі не виявлено.

Зрідка в обстежених пам'ятках трапляються складені числівники, компоненти яких поєднуються без сполучників: **имамъ** **двадеса(т)ъ** **два** **лѣта** (Лим. 1628, 130), **живаше** ... **лѣтъ** **шестѣдеса(т)ъ** **три** (Лим. 1628, 8), **бѣ** **же** **народъ** **имен(ъ)** **вкѡпѣ** **іако** **сто** **двадеса(т)** (СмГр, 38), **дѣггль** **гнѣ** ... **оуби** **ѡ** **полка** **дссрѣвѣ**, **сто** **шмдесатъ** **пѣть** **тысацѣ** (ТрП 1648, 628), **всѣх(ъ)** **же** **лѣ(т)** **пожит(ъ)** **двѣстѣ** **четы(р)деса(т)** **осм(ъ)** (ТрЦв 1631, 206).

При відмінюванні у складених числівників змінюються переважно всі частини: **радѣтса** **ѡ** **ней** **паче**, **неже** **ѡ** **дѣвѣтидеса(т)и(х)** **и** **дѣвѣти** **незавлѣждши(х)** (вівцях) (ЄвКП 1697, 62), **прежде** **двадеса(т)е** **и** **двою** **лѣтъ** (Лим. 1628, 94), **прежде** **пѣтидеса(т)ъ** **двои(х)** **лѣтъ** (Лим. 1628, 124), **един** **от** **седьмидесят** **и** **двох** ... **языков** (Син. 1680, 168), **стѣ** **двадеса(т)и** **и** **четыремъ** **степенемъ** (СмГр, 490). Зафіксовано також кілька випадків, коли відмінюється лише одна частина або незмінними залишаються всі: **четыри** **соворы**. **первы(й)** **в(ъ)** **Никен** **триста** **и** **осмнадеса(т)и** **стѣх(ъ)** **ѡцѣ**: **вторый** **в(ъ)** **Константѣнѣ** **градѣ** **сто** **пѣ(т)деса(т)**. **Третій** **в(ъ)** **Ѣфесѣ**, **двѣстѣ** **пѣтидеса(т)ъ**. **Четвертый** **в(ъ)** **Халкидонѣ**, **шестѣ** **сотъ** **и** **тридеса(т)ъ** (Лим. 1628, 139), **стѣхъ** **триста** **и** **осмнадеса(т)** **бгносныхъ** **ѡцѣ** **мѣтвами**, **Хѣ** ... **помѣй** **насѣ** (ТрЦв 1631, 660). Можливо, що такі випадки свідчать про наявність у церковнослов'янській мові тенденції до перетворення складених числівників у незмінювані назви. Дослідники відзначають її в сучасних слов'янських мовах [Лукінова 2000, с. 301].

3.2. Збірні числівники

Збірні числівники здавна використовувалися в усіх слов'янських мовах, однак уже з самого початку їхнього окремого розвитку перебували на периферії числівникової системи [Шахматов 1957, с. 147; Лукінова 2000, с. 327]. У сучасних слов'янських мовах дослідники характеризують їх як другорядний

придаток до цієї системи [Лукінова 2000, с. 107]. Для першого десятка збірні числівники були представлені й у старослов'янській мові, де виступали у формах середн. р. одн. та всіх родів мн. [Вайан 1952, с. 193]. Числівники **двоє**, **овоє**, **троє** відмінювалися за займенниковою відміною, **четворо** й ін. – як нечленні прикметники [Вайан 1952, с. 194].

Збірні числівники представлені й у розглянутому матеріалі, хоча трапляються в обстежених пам'ятках загалом рідко. Порівняно більш поширеним є лише числівник **овоє**. Виявлена більшість можливих його форм в одн., мн. і дв. Будова цих форм в одн. й мн. відповідає рекомендаціям граматики М. Смотрицького, у дв. виявлені відмінності.

У наз. в. одн. числівник **овоє** зафіксований лише у формі середн. р. В одному випадку **овоє** вживається із субстантивованим словом (у формі середн. р. одн.), в інших самотійно позначає два різних об'єкти: **Настоѡщеє овоє /и Бѡдѡщеє наклоненїа сегѡ** (СмГр, 348), **Чюжде єсть Матеремъ Дѡю бѡти, и странное Дѡамъ дѡторожденїе. на теѡѡ Бѡе овоє сѡдѡса** (ТрЦв 1631, 59), **Или кто Хѡ прикоснетса, или кого Хс са Прикоснет(ѡ), ѡвоє не сѡ тѡетою бѡваю(т)** (МД 1666, 271), **вливаю(т) вїно ново вѡ мѡхи новы, и овоє соблюде(т)са** (ЄвКП 1697, 27 зв.). Одне із зафіксованих уживань позначає дві групи об'єктів: **Ѳтро сѡй сѡма твоє, и вѡ вечер(ѡ) гакѡ не вѡси коє паче изѡидет(ѡ), се или ѡно, аѡе ли овоє в(ѡ)кѡпѡ лѡше бѡдетѡ** (МД 1666, 255).

У род. в. одн. числівник **овоє** має форми **овоєгѡ** (чол. та середн роди) та **ѡвоєа** (жін. р.): **овоєгѡ Вида гѡты** (СмГр, 363), **овоєго полу юноты** (Син. 1680, 174), **ѡ составлнїи ѡвоєгѡ Спраженїа временъ** (СмГр, 285), **овоєгѡ спраженїа Гѡи** (СмГр, 288), **Аѡе же ѡвоєа плоти сѡтѡ, си єстѡ: мѡжїє и жены** (Тр. 1646, 77).

Дав. в. одн. представлений лише одним уживанням **овоємѡ**: **таковѡхѡ** (дієслів) **склоненїа в(ѡ) Парадигмата овоємѡ спраженїю ... пре(д)лагаємѡ** (СмГр, 248).

У знах. в. одн. числівник **овоє** має форми, тотожні наз. в. Переважно це форма середн. р. **овоє**, що вказує на два об'єкти або явища: **помѡсли в(ѡ) сеѡѡ ѡвоє кѡпно испол(ѡ)нити: и ѡ сѡаа блг(с)венїє восприати, и в(ѡ) обители ... поклонитиса Бѡи** (ПКП 1661, 214), **ѡвоє кѡпно погѡби, злато же и животѡ** (ПКП 1661, 214), **остависте расти овоє** (плевели й пшеницю) **кѡпно до жатѡты** (ЄвЛ 1644, 44 зв.; ЄвКП 1644, 44 зв.). У тексті граматики М. Смотрицького зафіксований також знах. в. одн. чол. р. **ѡвоѡ**: **Преѡвѡїѡ єстѡ, иже єдинѡмѡ родомѡ ѡвоѡ по(а) ѡѡемлетѡ** (51).

Ор. в. одн. числівника **овоє** в розглянутому матеріалі не виявлений.

У місц. в. одн. зафіксовані лише поодинокі форми чол. й середн. родів (у СмГр): **Настоѡщеє ... ѡ овоємѡ видѡ ... ѡ вѡрагѡ лица ... составлает(ѡ)са** (СмГр, 346), **ѡ настоѡщемѡ овоємѡ** (СмГр, 348).

У множині числівник **овоє** вживається активніше, представлені всі його форми. Найбільш частотними серед них є наз. та знах. відмінки.

У наз. в. мн. зафіксовані **овои** (для чол. р.) та **овоа** (для середн. й жін.). Тут також в одному випадку виявлене давнє збірне значення (вказівка на дві групи об'єктів): **пришедшимъ на Рускѹю землю половцемъ, собращася противъ ихъ(ъ) тріе Кнѣзи Ярославичи ... Бывшимъ(ъ) же имъ на Алтѣ рѣцѣ състѹпишася полцы овои** (ПКП 1661, 105 зв.). В інших числівник позначає два об'єкти: **Овои сїи ... Земледѣл(ь)цы ждѹ(т) ... плода** (МД 1666, 255), **Єдинъ Бѣ оубѡ Тр(о)ца, не оцѹ ѡстѹпившѹ въ сновство, ниже Гнѹ ѡбращшѹса въ Исхожденїе, но свойственнаа и ѡвоа** (ТрЦв 1631, 79), **сїа чюдеса овоа во ѡбласти Ликїйстей бѹвають** (Лим. 1628, 180), *Любовь двойственная есть, Христова и мирская, ... сїа же обоа въ едино съвѹкуплятись не могутъ* (ПМ, 173).

У знах. в. мн. при вказівці на об'єкти-неїстоти представлена спільна для всіх родів форма **овоа** (овоа): на овоа (путі) **никако же оукланатися** (ВВ 1594, 4/16), **Іереѹ ... покадивъ, ... Покровъ, покрываєтъ имъ овоа** (святий хлїб і дискос) (Сл. 1629, 135), **Іереѹ же Бл(с)вѡаа овоа Гѣаа** (чашу й вино), **гѣе(т)** (Сл. 1629, 2/63), **Зачатїе безсѣмненое Бѣцы, и рож(д)єство кромѣ страсти тлѣнїа, Бѣ во овоа чѹдодѣйствовавъый** (ТрЦв 1631, 13). В одному випадку числівник позначає дві особи, тому в знах. в. має форму, тотожну род. в.: (братія) **в(ъ) забытїи ѡвоихъ** (хворих) **повергоша** (ПКП 1661, 226 зв.).

Достатньо вживаним у розглянутому матеріалі є також род. в. мн., тут використовується форма **овоихъ**. (спільна для всіх родів, як і в інших непрямих відмінках). Іменники при числівнику в усіх випадках представлені в род. мн.: **сѹ ѡвоихъ странъ** (Сл. 1629, 46), **Аще же случитъ(ъ)са бѹти Навечерїѡмъ ѡвоихъ Праздник** (Сл. 1629, 2/106), **овои(х) Канѡ(н)** (ТрЦв 1631, 41), **Ты ... красота вѣковъ(ъ) ѡвоихъ** (ПКП 1661, 16 нн), **Но ѡ тѣхъ ѡвои(х) соединенї(й)** (православної та католицької церков) ... **первѣе подвижашася Печерскїи стѹпи** (ПКП 1661, 25 нн), **обоихъ странъ** (учасників суперечки) *печатми оба съсуда запечатлѣша* (ПМ, 82).

Інші непрямі відмінки (дав., ор., місц.) числівника **овоє** представлені в розглянутому матеріалі поодинокими вживаннями, тут виступають форми, відповідно, **ѡвоимъ, ѡвоими, ѡвоихъ**: **ни жител(ь)ства опас(ь)ство о севѣ само єсть полезно, аще не в(ъ) бѣга вѣрты ради ..., ни(ж) правое исповѣданїе бл҃гы(х) дѣлъ непричастно прє(д)ставити насъ вѹзможе(т) бѣи. но достои(т) ѡвоимъ вкѹпѣ бѹти** (ВВ 1594, 4/100 зв.), **со ѡвоими мнїхами** (Лим, 86 зв.), **въ овои(х) тѣхъ(ъ) нарѡдѣхъ** (МД 1666, 226), **въ овоихъ єст(с)твахъ** (МО 1680, 158).

У наз. та знах. відмінках дв. числівник **овоє** має форми **ова** (для чол. р.) та **овѣ** (для середн. й жін.): **разлѹчистася ова брата** (ОБ 1581, 5 зв./2), **посласта ова Патрїарха дрѹгъ(ъ) ко дрѹгѹ** (Лим. 1628, 21), *оба сосуда запечатлиша* (ПМ, 82), **исполнаа ... ова Кораблѡ** (МД 1666, 226), **вѹземша симъ и афетъ ризѹ и вѹзложиста на овѣ рамѣ свои** (ОБ 1581, 4/2), **на овѣ колѣнѣ** (Тр. 1646, 47), **бѣ тамо она и овѣ сносѣ єа** (ОБ 1581, 121 зв.), **на овѣ странѣ**

(Ч 1617, 127), **обѣ рывѣ раздели всѣмъ** (ЄвКП 1697, 137). У граматиці М. Смотрицького **обѣ** рекомендовано тільки для жін. р., для чол. й середн. **оба** (183–184).

У род. та місц. відмінках числівник **овоє** має однакову для всіх родів форму **овою**. У граматиці М. Смотрицького вона рекомендована лише для чол. й середн. родів, для жін. **обѣю** (184). Іменники при числівниках (коли вони є) вживаються переважно у двоїні: *единъ отъ обою брату* (ПМ, 21), *послѣдѣющая во причастію вземлю(т)са частію ѿ самаго Имене ... Частію ѿ ...* Глагола ... *Частію ѿ обою* (СмГр, 360), *изыска ... кѣцѣ обою равѣнію* (ОБ 1581, 14 зв./2), *Фарісеувѣ(м) добродѣтеле(м) потщимса подражат(и), и поревновати Мѣтаревѣ смѣренію, въ обою ненавидѣще безмѣстное мнѣніе* (ТрП 1648, 8). Зафіксований також випадок, коли іменник виступає у множині: *ѿ обою стра(н)* (ПКП 1661, 67).

В одній із пам'яток зафіксована сполука **овою двою: съдѣла(тъ) еси ... Єссе мой, по овою двою твоєю ест(с)твѣ** (ТрЦв 1631, 29). Ця фраза звертає на себе увагу насамперед тим, що тут сусідством із **двою** підкреслена займенниковість **овою**. Крім того, можливо, що конструкція **овою двою** є результатом впливу української мови, в пам'ятках якої збірний числівник *обадва* (в різних формах) дослідники фіксують уже з XIV ст. [Бевзенко 1960, с. 247; Арполенко 1980, с. 111; Лукінова 2000, с. 139]. Активно вживався він, зокрема, й у XVI ст. [Керницький 1967, с. 169–170; Чепіга 1985, с. 39].

У дав. та ор. відмінках дв. зафіксовані варіантні форми **обѣма** та **овоима**. У більшості випадків використовується варіант **обѣма** (виявлені форми лише чол. й жін. родів): *повѣда обѣма братама своима* (ОБ 1581, 4 зв.), *къ шѣма ликома* (Ч 1617, 127; Сл. 1629, 2/107), *рече ноємънинь обѣма снохама своима* (ОБ 1581, 121 зв.), *да разъсѣдѣтъ междѣ обѣма нама* (ОБ 1581, 14 зв./2), *обѣма длан(ь)ма* (Лим. 1628, 136 зв.), *шѣма рѣкама* (Сл. 1629, 2/40). Варіант **овоима** представлений лише одним уживанням (в *ОБ 1581*): *рече авраамъ равома овоима* (ОБ 1581, 9/2). Виявлені двоїнні форми дав. та ор. відмінків не відповідають рекомендаціям граматики М. Смотрицького, в якій для чол. й середн. родів подано **обома** (183–184), для жін. – **обѣма** (184).

Таким чином, числівник **овоє** був достатньо вживаним у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. Загалом він зберіг давні особливості у відмінюванні. Крім того, звертає на себе увагу те, що різні числові форми цього числівника мають певною мірою різні значення. В однині **овоє** частіше виражає значення «подвійний», характерне в давнину для збірних числівників [Шахматов 1957, с. 147], у множині частіше вказує на два різних за якимись ознаками об'єкти або явища, у двоїні має семантику максимально близьку до кількісного числівника **два**.

Інші збірні числівники в обстежених пам'ятках трапляються рідко (зафіксовані лише **двоє**, **троє**, **четверо**, **пѣтеро** і **седмеро**) Як і в давнину, вони мають форми однини й множини (за займенниковою відміною) і є узгоджуваними словами. Випадків, коли б збірні числівники керували

іменниками, що було характерним для української мови вже в XVI ст. [Керницький 1967, с. 171], не виявлено.

У наз. та знах. відмінках одн. проаналізовані збірні числівники представлені лише формами середн. р., які використовуються переважно без означуваних слів і за семантикою близькі до абстрактних числових назв: **Послѣдѹетъ** **Ме(ж)дометію** **двое** (СмГр, 386), **Припрагається сопряженіє(м)** **трое** (СмГр, 261), **Кнѧ(з)** **же ...**, **двое в(ъ)** **сєвѣ помысли: да и ...** **молвѹ оупразнитъ**, **и сєвѣ богатство пріѡбращєт(ъ)** (ПКП 1661, 203), **глетъ гѣ. Трое азъ рекѹ тебѣ ї изберєши сєвѣ єдино ѿ ихъ** (ОБ 1581, 153/2). Зафіксовано, крім того, уживання числівника **двое** з означуваним словом. При цьому **двое** виступає із значенням близьким до давнього «подвійний» [Шахматов 1957, с. 147]: **двое зло сотворихом(ъ): єдино такъ заповѣди ... престѹпихом(ъ): второе (ж) тако надеждѹ ... не возложихом(ъ) на Бѣга** (Лим. 1628, 62). Із одинних форм у розглянутому матеріалі виявлений (лише у *СмГр*) ще род. в.: **сѹтъ сєгѡ жде склонєніѧ** (третього) **нѣколика женскаѧ** **двоегѡ** **вконченіѧ** **имєна** (СмГр, 120), **Пѧтое** **Склонєніє єстѹ** **имєнѹ** **Прилагатєлнѹхъ** **троегѡ** **вконченіѧ** (СмГр, 147).

У множині збірні числівники представлені більшою кількістю форм. У наз. та знах. відмінках зафіксовані лише утворення на **-и** (**-и**): **рече єй гѣ, два** **языка вѣ оутровѣ** **твоей єста**, **и двои людїє, ѿ оутровы** **твоеѧ**, **раздѹчатса** (ОБ 1581, 11/2), **отрѹбїй**, **такъ с(ъ)** **трои** **или четверы** **горсти** (ПКП 1661, 71), **Вєніамїнѹ** **же дастѹ ...** **пѧтеры** **ризы** (ОБ 1581, 21/2), **има(т)** **же цркъвѣ** **Нисивийска(ѧ)** **пѧтеры** **врата** (Лим. 1628, 146 зв.). Виявлені також поодинокі форми род., дав., ор. та місц. відмінків (переважно числівника **двое**) із традиційними закінченнями, відповідно, **-ихъ**, **-имъ**, **-ми**, **-ихъ**: **прежде двои(х) днїй** (Лим. 1628, 93 зв.), **пачє** **двоихъ ...** **сѣвѣтилъ** (МД 1666, 45 зв.), **лѣствица всякаѧ чувствєннаѧ отъ двоихъ сѹоружаетса ...** **дрєвесь, ...** **сїце и духовная отъ двоихъ добродѣтелєй ...** **сѣстоитса** (ПМ, 177), **двоимъ** **лѣтом(ъ)** **пришєдшимъ** (Лим. 1628, 144 зв.), **гавилъ єси ...** **мл(с)ть ...** **симъ** **Двоимъ**, **Кровоточивой** **и Отроковици, ...:** **гави** **и** **намъ** **двоимъ** **мл(с)ть** **твою**, **мнѣ** **и** **слышатєлємъ** (МД 1666, 270 зв.), **начертанїи** **тройми** (ТрП 1648, 627), **по** **двоихъ** **днєхъ** (Лим. 1628, 18), **вѣ** **двоихъ** **сосѣдѣхъ** (ТрЦв 1642, 170).

Числівник **седмеро** зафіксований лише у сполучі **седмеро** **седмеро**: **ѿ** **скот(ъ)** **же** **чистѹхъ** **вѣведи** **къ** **сєвѣ** **се(д)меро** **се(д)меро** (ОБ 1581, 3 зв.).

Від числівника **двое** зафіксована також форма ор. в. дв.: **Двоима** **Мєчами** (МД 1666, 197 зв.).

3.3. Дробові числівники

Група дробових числівників представлена в розглянутому матеріалі рідковживаним незмінюваним словом **полъ**, яке вказує на половину названого означуваним словом: **Даждь ми тебе нѣчто: полъ** **сєбє** **дадє** **ми** (СмГр, 419), **колико** **кѹпи** **Захєй** **дадѧ** **полъ** **имѣніѧ** (МД 1666, 343), **Иро(д)** **дава(л)** **по(л)**

царствїа своє(г) пласавици (МД 1666, 346), *Не минувши же и полчетверти часа, наполнись блюдо мира* (ПМ, 120), *Ѡстоаше же Ѡ цркви по(л) поприца* (Лим. 1628, 81 зв.).

У давнину слово *полъ* мало граматичне значення чол. р., однак згодом могло сполучатись і з означеннями жін. р. [Лукінова 2000, с. 271]. Такі випадки зафіксовані також в одній із обстежених пам'яток (у ПМ): *вземь отъ святаго мира, помаза болѣзненную своего тѣла полъ* (ПМ, 85), *полцerkве тоя ... разсыпая; полъ же старѣйшаго брата цѣла ... пребыть* (ПМ, 121).

Слово *полъ* могло бути компонентом складених числівників, поєднуючись з іншими компонентами сполучником *и*: *столпъ ... лакти же єдинаго ї полъ въ ширинѣ* (ОБ 1581, 37/2), *корабль, в(ъ)мѣстацц(ъ) мѣрь три тмъ и по(л)* (Лим. 1628, 60).

Числівники на зразок *полтретья, полята*, які були достатньо поширені в давніх східнослов'янських писемних пам'ятках [Хабургаев 1990, с. 263; Лукінова 2000, с. 309], зокрема й в українських XVI – XVII ст. [Керницький 1967, с. 172; Німчук 1981, с. 20; Маштабей 1986, с. 11], у розглянутому матеріалі відсутні. Зафіксовано лише одне вживання *полтора*: *вѣше во игумено(м) по(л)тора годица* (ЛМГ, 25).

3.4. Порядкові числівники

Порядкові числівники здавна відмінювалися як прикметники і, як і прикметники, уже в праслов'янській мові могли мати іменні та займенникові форми [Лукінова 2000, с. 78]. Згодом у слов'янських мовах поширилися займенникові, які є звичайними й у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 191, 193]. Панівними займенникові форми були й у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. Іменні в розглянутому матеріалі трапляються лише як поодинокі вживання: *Мнѡши же вѣдѣт(ъ) первѡи послѣдни: и послѣднїи, перви* (ЄвЛ 1644, 66 зв.), *Мнози же вѣдѣтъ Перви, Послѣднїи: и Послѣдни Первїи* (ЄвКП 1697, 67 зв.).

Відповідно до особливостей значення порядкові числівники в обстежених пам'ятках виступають переважно в однині. Зрідка *первѡий і вторѡий* (коли вони стосуються груп об'єктів або предметів, назви яких уживаються тільки в множині) мають форми множини: *Вторѡи книги Мойсїѡвѡи* (ОБ 1581, 25), *въпрашаи҃те днїи прѡвѡухъ* (ОБ 1581, 82), *Ѡ первѡухъ пеленоповітїи* (ВВ 1594, 4/64 зв.), *оукраси ... двери первѡи, ... и вторѡи двери* (ОБ 1581, 158), *изѡадоша се(д)мь кра(в) злѡи ... се(д)мь прѡвѡухъ добрѡухъ* (ОБ 1581, 19 зв.).

Більшість проаналізованих порядкових числівників відмінюються як членні прикметники твердої групи, *третїи* має закінчення м'якої.

Для порядкових числівників першого десятка зафіксовані такі форми.

Називний відмінок. У наз. в. порядкові числівники мали закінчення *-ѡий (-їи)* (чол. р.), *-оє (-єє)* (середн. р.), *-аа (-аа)* (жін. р.): *вѡистѡ жребїи прѡвѡий* (ОБ 1581, 106 зв./2), *вторѡий же Іерей ... возглашає(т)* (Тр. 1646, 855), *день*

четвертый (ОБ 1581, 1), Шестый Великий Съборъ (ТрЦв 1631, 76), Цръ Греческій Констанътинъ ѡсмый (ПКП 1661, 23 нн), *второе Христово пришествіе* (ПМ, 177), мѣтва прѣваа (Сл. 1629, 63), Втораа же страна ѡвѣщае(тъ) (Ч 1617, 161), Бесѣда, четвертаа (ІЗ 1624, 37), днь третій (ОБ 1581, 1), исправса, третій Тропаръ (ТрЦв 1631, 8 нн), Третее склоненіе (ЗизГр, 29), Мѣтва третѣа (Тр. 1646, 42). Числівник третій у середн. та жін. родах, крім того, міг закінчуватися на -їе, -їа. Такі форми рекомендовані граматиною М. Смотрицького. Подаючи парадигму прикметника Божій (із середн. та жін. родами Божіе, Божіа), автор зазначає: **Вице. велій /третій ... и прочаа** (166). Однак у розглянутому матеріалі ці утворення є рідкісними. Форма третіе виявлена лише в граматиці М. Смотрицького: **Третіе Прилагате(л)нагв ра(з)дѣленіе** (43), **Лица глагола сѣть три: Первое: Второе: Третіе** (239). Хоча в цій пам'ятці представлена й третее: **Третее правило** (51). Утворення третіа трапляється й в інших пам'ятках, але також рідко: **рѣка третіа Тугръ** (ОБ 1581, 11 зв./2), **Мѣтва третіа** (Сл. 1629, 10).

Для числівника вторый у чол. р. зафіксована також форма на -ій: **В(ъ)торій степень** (РО 1683, 78). *Родовий відмінок*. У род. в. порядкові числівники чол. та середн. родів мають закінчення -аго (-аго): **ѡ дне перваго** (ОБ 1581, 225), **ѡ ѡко(н)ченій(х) Вторагѡ Спраженіа** (СмГр, 247), **четвертагѡ ради собора** (Лим. 1628, 21), **ѡ шестаго же часа до деѡтаго** (ТрЦв 1631, 168), **до деѡтаго м(с)ца** (ОБ 1581, 3 зв./2), **третіаго дня гадѡхѣ** (Ч 1617, 108), **Мѣтва третіагѡ Антіфона** (Сл. 1629, 2/10), **до третіаго дне** (ЄвЛ 1644, 104 зв.; ЄвКП 1697, 107). Форми род. в. на -аго (які були звичайними в XVI ст. в українській мові [Керницький 1967, с. 175]) у розглянутому матеріалі практично відсутні. Зафіксована лише поодинокі утворення (в *ГрКр* 1648 та *Син. 1680*): **второгѡ склоненіа** (ГрКр 1648, 8), **бѣсурмане ... понудишася ... въ ... ноци тайно отбѣгти ... (зъ девятого на десять, на двадесятый день августа)** (Син. 1680, 183). Числівник третій у род. в. чол. та середн. родів майже в усіх випадках має форму третіаго. У граматиці Л. Зизанія, крім того, зафіксовано третяго: **Третяго лица** (ЗизГр, 45). Форма третего, яка використовувалася на цей час в українській мові [Керницький 1967, с. 175], зафіксована поодинокими вживаннями в деяких букварях: **Г(с)дь ..., ѡдааі грѣхѡ ѡцѣ на чада до третего и четвертаго рода** (Букв. 1671, 53; Букв. 1681, 51; Букв. 1692, 53).

Порядкові числівники жін. р в род. в. мали переважно традиційне закінчення -ыа (-їа): **ѡ первыа Сктеніа** (Тр. 1646, 851), **Вторы(а) Недела** (Ч 1617, 149), **первѡю Сктенію ... престѣпивъ, ѡ сѣа вторыа начинай** (Тр. 1646, 951), **до шестыа Недела** (Ч 1617, 129), **Конецъ Третіа Части** (ЗизГр, 50 зв.). В одній із пам'яток виявлена форма із займенниковим закінченням -оа: **радѣетса ѡ шербѣтеніи деѡтоа драхмы** (РО 1683, 51 зв.). Поодинокими випадками представлені, крім того, (у *ЗизГр* та *ПМ*) нові форми жін. р. із закінченням -ой (-ей), які з'явилися, очевидно, в результаті впливу української мови. У *ЗизГр* вони є рідкісними, у *ПМ* переважають: **Конецъ**

Второй Части (ЗизГр, 15), **Конецъ Се(д)мой Части** (ЗизГр, 85), *во время приношенія первой безъкровной ... жертвы* (ПМ, 118), *старецъ ... до третьей яди вкушаше* (ПМ, 66), *По воскресеніи же Христовѣ четвертой недѣли ... разболыхся велми* (ПМ, 120).

Давальный відмінок. У дав. в. порядкові числівники чол. й середн. родів мають закінчення -омѣ (-емѣ): **заповѣда пръвомѣ** (рабу) **второмѣ** і **третіемѣ** (ОБ 1581, 15/2), **второмѣ лицѣ** (СмГр, 430), **ко тртїемѣ ... лицѣ** (СмГр, 249), **Коне(ц)** ... **девяттомѣ Часѣ** (ЄвЛ 1644, 8). Форми жін. р. дав. в. представлені утвореннями **второй** і **вторѣй**: **рече црѣ ... бабамѣ еврейскимѣ, има єдиной сепфора, има второй фѣа** (ОБ 1581, 25/2), **єдиной нх(ѣ) има бѣ Сепфора, и има второй Фѣа** (ТрЦв 1631, 74). Варіант **вторѣй** (поряд із **второй**) зафіксований лише в *ОБ 1581*: **Има рѣцѣ вторѣй геонѣ** (ОБ 1581, 1 зв./2), **има вторѣй** (дружині) **сел(ѣ)ма** (ОБ 1581, 2 зв.).

Знахідний відмінок. У знах. в. порядкові числівники чол. р. залежно від особливостей означуваного слова мали форми, тотожні наз. або род. відмінкам: **въ м(с)цѣ пръвѣй** (ОБ 1581, 215/2), **во вторѣй днѣ в(ѣ) часѣ девятѣй** (Лим. 1628, 14 зв.), **въ третїй ... часѣ** (ТрЦв 1631, 168), *въ четвертый же день* (ПМ, 126), **въ осмѣй днѣ** (ПКП 1661, 17 зв.), **зачатѣ паки валла ...**, и **роди снѣ вторѣй** (ОБ 1581, 13 зв.), **заченши роди ... снѣ пѣтѣй ... роди снѣ шестѣй** (ОБ 1581, 13 зв./2), **Прѣваго члѣка Бѣ сътвори** (ТрЦв 1631, 692), **два ѿ ни(х) мѣнста сѣагѣ, ложно на третїаго глѣще** (ПКП 1661, 175 зв.).

Форми середн. р. в усіх випадках дорівнюють наз. в. і мають ті ж особливості творення: **Прѣвое оубо слово сътвори(х)** (ТрЦв 1631, 307), **въ второе лѣто** (ОБ 1581, 5), **шестое лѣто прѣвѣсть** (ПКП 1661, 153), **въ седмое лѣто** (ОБ 1581, 87/2), **въ осмое склоненіє** (ЗизГр, 39), **во третєє лѣто** (Лим. 1628, 129), **на третєє лѣто** (ПКП 1661, 151), **на третїє лѣто** (Лим. 1628, 57 зв.).

У жін. р. форми знах. в. виступають із закінченням -ю (-юю): **Первюю стражѣ** и **вторюю** (ІЗ 1624, 247), **Четврѣтѣю Часть** (Сл. 1629, 124), **Пѣтѣю Прсфорѣ** (Сл. 1629, 130). Числівник **третїй** представлений варіантами **третїю** і **третюю**: **Третїю славѣ начнетѣ читати** (Сл. 1629, 83), **Третїю Част(ѣ)** (Сл. 1629, 123), **третюю же** (ектенію) ... **чти** (Тр. 1646, 851). Зафіксовані вони й у межах однієї пам'ятки: **Раждают(ѣ) же сѣ емѣ** (Іову) ... **дщера три ... и нарече третїю ... Амалѣейрог** (ТрЦв 1631, 206) – **Косма ...**, **Трипѣснцы ... по нарицаню коєгождо дне ... расположи. Понеделкѣ прѣвюю пѣснь ... Средеѣ третюю ... даровавѣ** (ТрЦв 1631, 5 нн).

Орудний відмінок. Ор. в. у розглянутому матеріалі представлений лише кількома вживаннями. Форми чол. й середн. родів мають закінчення -ымѣ (-имѣ): **первѣымѣ ра(з)дѣленіемѣ** (СмГр, 234), **Первѣымѣ Соборомѣ** (Сл. 1629, 141), **бѣсть ... ѿщенѣ ... Митрополитомѣ Мїханломѣ, того имени вторѣымѣ** (ПКП 1661, 262), **прє(д) осмѣымѣ(ѣ) же днѣмѣ** (Тр. 1646, 255), **Трети(м) ра(з)дѣленіемѣ** (СмГр, 43), **Девятѣй же Часѣ ... не в(ѣ)кѣпѣ поет(ѣ)сѣ съ Третимѣ(ѣ) и Шестѣымѣ(ѣ)** (Сл. 1629, 100).

Форми жін. р. зафіксовані із закінченням **-ою (-єю)**: **по(д) первою** (частиною) (Сл. 1629, 127), **На(д) третією частію** (ОБ 1581, 153).

Місцевий відмінок. Порядкові числівники чол. та середн. родів з твердою основою в місц. в., як і прикметники, могли мати закінчення **-ѣмъ** або **-омъ**. Традиційним тут є **-ѣмъ**. Воно функціонувало у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 145] й, очевидно, згодом у церковнослов'янській. Однак у досліджуваний період це закінчення (і серед порядкових числівників, і серед прикметників) виходило з ужитку і поступалося місцем **-омъ**. Про це свідчить розглянутий матеріал. Форми на **-ѣмъ** тут виявлені в основному лише в пам'ятках кінця XVI ст. (ОБ 1581 та ВВ 1594, у ВВ 1594 поряд із формами на **-омъ**): **въ оуглѣ вторѣмъ** (ОБ 1581, 37/2), **по первѣмъ и вторѣм(ь) наказаніи** (ВВ 1594, 5). Утворення на **-ѣмъ** (поряд із **-омъ**) зафіксовано також у *ТрЦв 1631*: **на страшнѣмъ вторѣмъ пришествіи** (ТрЦв 1631, 450). У всіх інших обстежених пам'ятках порядкові числівники з твердими основами в місц. в. мають **-омъ**: **въ первомъ скланеніи** (ЗизГр, 26), **во второмъ лиці** (СмГр, 313), **въ четвертомъ скланеніи** (ЗизГр, 31), **въ шестом(ъ) ѿалмѣ** (ВВ 1594, 3/183 зв.), **на Девѣто(м) Часѣ** (Сл. 1629, 99), **въ десѣтомъ скланеніи** (ЗизГр, 40 зв.).

Числівник **третій** у чол. та середн. родах у місц. в. в переважній більшості випадків має форму **третемъ**: **въ третемъ скланеніи** (ЗизГр, 29), **по ... третемъ стісѣ** (СмГр, 495), **На третє(м) же Часѣ** (Сл. 1629, 99), **по третє(м) дни** (ПКП 1661, 7). В *ОБ 1581* та *СмГр* зафіксоване також утворення **третіемъ** (у *СмГр* на одній сторінці із **третемъ**): **виждѣ азъ лице ѿца вашего, іако нѣ(с) къ мнѣ, іако вчера и третіем дни** (ОБ 1581, 14/2), **Гл҃гонскій стіхъ состоитъ степе(н)ми трема: во первомъ приє(м)лѣ спондіа во втором(ъ) и третіемъ дакт҃влѣ** (СмГр, 495) (порівн. приклад, наведений вище: **по ... третемъ стісѣ**).

У жін. р. в місц. в. аналізовані числівники представлені переважно закінченням **-ой (-ей)**: **въ первой Книзѣ ... И въ второй** (Тр. 1646, 801), **На второ(й) Просфорѣ** (Сл. 1629, 141), **въ(ъ) четвертой книзѣ** (СмГр, 476), **на третей Главѣ** (Сл. 1629, 5), **въ третей ... части** (ПКП 1661, 267). Крім того, зафіксовані поодинокі вживання форм на **-ѣй** (які виявлені й для прикметників) та **-ій**: **въ четвертѣй стражи** (ЄвКП 1697, 137 зв.), **въ той же Европѣ, третій части свѣта** (Син. 1680, 169).

При відмінюванні проаналізованих порядкових числівників другого десятка (від *11* до *19*) змінюватися могла або перша, або друга частина. Обидва способи були представлені вже у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 192], при цьому переважали форми з першою змінюваною частиною. Згодом форми порядкових числівників вирівнювалися за зразком кількісних і закріплювалися утворення з другою змінюваною частиною [Лукінова 2000, с. 87]. Однак цей процес був достатньо тривалим. Зокрема, в пам'ятках української мови й у XVI ст. ще переважають, за спостереженнями дослідників, форми з першою

змінюваною частиною [Керницький 1967, с. 176]. І лише з XVII ст. поширюються сучасні форми [ГУММ 1978, с. 233].

Особливості відмінювання порядкових числівників від 11 до 19 в розглянутому матеріалі (хоча їхніх уживань виявлено небагато) свідчать про те, що й у церковнослов'янській мові української редакції досліджуваного періоду відбувалося поширення форм із другими відмінюваними частинами (їх зафіксовано 21 із 28-ми вживань числівників цієї групи): **въ єдинадесатый часъ** (ЄвЛ 1644, 67 зв.; ЄвКП 1697, 68 зв.), **поклонъ, Дванадесатый** (Ч 1617, 66), **Бесѣда, трінадесатаа** (ІЗ 1624, 121), **посаждаше (князь) на шѣдѣ ... дванадесать Чернорызецевъ ..., тринадесатагъ же Архимандрита** (ПКП 1661, 283 зв.), **Прп(д)вны(й) положен(ъ) въст(ь) в четъринадесатый(й) днь Августа, она же (Марія) въ шест(ь)надесатый(й)** (ПКП 1661, 90), **въ патнадесатое лѣто** (ПКП 1661, 232), **въ шсмнадесатое ... лѣто** (ПКП 1661, 90 зв.). Значно рідше (7 із 28-ми випадків) трапляються форми з першою змінюваною частиною: **не ѿ первагъ въ на десат(т) часа Г(с)дѣ млшеса** (ПКП 1661, 232 зв.), **третїаго же на десать лѣта** (ОБ 1581, 6), **во патый на десать Індїкта** (Лим. 1628, 64), **В(ъ) патое же на десате лѣто** (ЄвКП 1697, 200 зв.), **Каѳїса, Семѣа на десать** (Ч 1617, 7), **осмое на десать лѣтѣ** (РО 1683, 41).

В обстежених пам'ятках зафіксовані також порядкові числівники від назв десятків. У всіх випадках вони є однослівними найменуваннями: **въ тридесатое лѣто** (ТрЦв 1631, 69), **дня четъридесятаго** (ПМ, 82), **четъридесатагъ ... дне** (Тр. 1646, 124), **Четъридесатагъ дна** (Тр. 1646, 803), **Ѵаломъ, патъдесатый** (Ч 1617, 80). Від числівника 20-й зафіксована форма з основою двадцат-: **въ двадцатомъ лѣтѣ** (ТрЦв 1631, 658). Один випадок уживання такої основи представлений також серед складених числівників: **вктоврѣа два(д)цатъ шсмого дна** (ЛМГ, 38). У групі проаналізованих кількісних числівників зафіксовані лише форми на -десат-.

В окремих випадках числівники від назв десятків (інколи також і сотень) мають у своєму складі суфікс -н-: **Предъ патидесатнымъ Ѵал(ь)момъ** (Ч 1617, 174), **въ днь ... Патидесатный** (ТрЦв 1631, 727), **въ лѣто тысяча шес(т)сотное** (ЛМГ, 1). Такі форми дослідники фіксують і в пам'ятках староукраїнської мови [ГУММ 1978, с. 233].

При відмінюванні складених порядкових числівників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. змінювалася переважно лише остання частина, інші мали форму наз. в. кількісних числівників (як і в українській мові цього часу [Керницький 1967, с. 176]): **Бесѣда, двадесать шестаа** (ІЗ 1624, 247), **М(с)ца Іюла двадесат(т) шестагъ дна** (ПКП 1661, 194 зв.), **Бесѣда, четъредесать втораа** (ІЗ 1624, 379), **в(ь) лѣто тысяча шес(т)сотное** (ЛМГ, 1), **В лѣто ѿ Рож(д)єства же Хѣа тисаца четъриста ше(ст)деса(т) третее** (ПКП 1661, 287), **В лѣто ѿ созданїа мира шесть тисащъ пат(ь)сотъ осм(ъ)десать первое ѿ Рож(с)тва же Хр(с)това тисаца седмъдесать третее** (ПКП 1661, 112),

в(ъ) тисаѣа шестъсотъ седмдесатъ шестомъ годѣ (РО 1683, 85 зв.). У старослов'янській мові у цих числівників змінювалися всі компоненти [Вайан 1952, с. 192]. Такі давні форми, очевидно, ще вживалися й у церковнослов'янській мові, однак дуже рідко. У розглянутому матеріалі виявлений лише один випадок: **в(ъ) шест(ь)десатемъ и седмомъ ѱалмѣ** (Лим. 1628, 124).

Висновки до третього розділу

1. Яскравою особливістю відмінювання проаналізованих числівників є достатньо поширена варіантність форм. Для числівників вона характерна навіть більшою мірою, ніж для інших іменних частин мови. Виявлені серед числівникових форм (як і серед форм інших розглянутих частин мови) варіанти не відрізняються один від одного стилістичною забарвленістю, а також на мають регіональної, жанрової чи лексичної зумовленості. Це дає підстави для висновків про те, що норми вживання відмінкових форм числівників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. не були абсолютно стійкими. У їхній системі саме в досліджуваний період відбувалися глибокі зміни.

2. Проаналізовані форми числівників утворені загалом відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького. Разом із тим, виявлена достатньо велика кількість відмінностей між формами, поданими в парадигмах граматики й засвідченими в обстежених текстах. Меншість серед таких відмінностей становлять випадки, коли форми, рекомендовані граматикою, не представлені в розглянутому матеріалі (нечленні форми непрямих відмінків числівника **єдинъ**). Більшість – це утворення, виявлені в обстеженому матеріалі, але не подані в парадигмах граматики. Усі вони є варіантами (часто менш уживаними) форм, рекомендованих граматикою. Цікаво, що форми, не подані в парадигмах, зрідка трапляються в авторському тексті граматики (як, наприклад, род. одн. ч. р. **єдинагѡ**, в парадигмі – **єдина**; род. **двѣ**, в парадигмі – **двою**; ор. **шестми**, в парадигмі – **шестма**). Усе це, на нашу думку, є ще одним підтвердженням того, що у формотворенні числівників церковнослов'янської мови досліджуваного періоду відбувалися суттєві зміни.

3. Порівняння системи проаналізованих числівникових форм із відповідними одиницями у старослов'янській мові дозволяє констатувати зміни, що відбулися у відмінюванні числівників церковнослов'янської мови й у попередні періоди її існування. Полягали вони в тому, що певні форми зовсім виходили з ужитку, інші продовжували функціонувати, але вже не як єдино можливі утворення, а як варіанти. Ті форми, які повністю вийшли з ужитку, становлять меншість. До них, зокрема, належать короткі форми непрямих відмінків числівника **єдинъ** (у розглянутому матеріалі зафіксовані лише в парадигмах у граматиці М. Смотрицького), давній род. в. числівників **триє**, **четыре** (**трии**, **четыръ**) (зафіксовано лише одне вживання **четыръ**), множина і двоїна числівника **десатъ**. Інші давні форми збереглися як більш або менш частотні варіанти нових. До менш частотних належать форми род. в. числівника

ЄДИНЪ, утворені за займенниковою відміною (чол. і середн. роди **ЄДИНОГО**, жін. **ЄДИНОА**, у розглянутому матеріалі частіше **ЄДИНАГО**, **ЄДИНЪА**), форми числівників на позначення одиниць другого десятка та десятків з першою відмінюваною частиною. Загалом же більшість старослов'янських числівникових форм збереглася (хоча й лише у вигляді варіантів).

3. Зазначені зміни були зумовлені різними причинами. Це, зокрема, послаблення й поступовий вихід з ужитку двоїни (для числівника **ДВА**), взаємодія відмінкових парадигм числівників першого десятка (**ДВА – ДЕСАТЬ**), вплив відмінювання числівників **ПАТЬ – ДЕСАТЬ** на формотворення назв одиниць другого десятка та десятків. Однак очевидно, що значною мірою цим змінам сприяв вплив української мови. Підстави для такого висновку дає порівняння проаналізованих форм із відповідними одиницями української мови XVI – XVII ст. Воно свідчить, що переважна більшість нових для церковнослов'янської мови досліджуваного періоду (порівняно зі старослов'янською) варіантів відмінкових форм числівників представлені й в українській літературній мові того часу, причому в ній вони були основними або й єдино можливими варіантами. Це можна сказати про множинні форми числівника **ДВА** (**ДВОМЪ, ДВОУХЪ, ДВОМА**), про ор. в. числівників **ТРИ, ЧЕТЬРИ, ПАТЬ – ДЕСАТЬ** (**ТРЕМА, ЧЕТЬРМА, ПАТМА, ДЕСАТМА**) і ін.

4. Загалом же, виявлені зміни свідчать, що в системі відмінювання числівників церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст., як і в українській мові цього часу, відбувалися процеси, спрямовані на уніфікацію числівникового формотворення. Однак у церковнослов'янській мові у зв'язку з особливостями її функціонування ці процеси були повільнішими.

РОЗДІЛ 4 ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

За особливостями відмінювання (а також значення та функціонування) займенники в церковнослов'янській мові досліджуваного періоду, як і в старослов'янській та інших слов'янських мовах на різних етапах їхнього розвитку, поділялися на дві основних групи: особові й неособові. До особових належали займенники 1-ї й 2-ї осіб та зворотний, до неособових – усі інші. Неособові займенники не становили єдиної монолітної групи й у свою чергу поділялися на неособові неродові (питально-відносні **кто**, **что** й похідні від них заперечні та неозначені) й неособові родові (присвійні, вказівні, означальні, а також ті питально-відносні, які змінювалися за родами, й похідні від них заперечні й неозначені). Крім того, з-поміж неособових займенників вирізнявся предметно-особовий займенник (**онъ**, **оно**, **она**, **его**, **ѣа** і т. д.). Займенники кожної з названих груп мали особливості у відмінюванні.

4.1. Особові та зворотний займенники

Характерною рисою відмінювання особових та зворотного займенників у старослов'янській мові було те, що в дав. та знах. відмінках (одн., мн. і двоїни) вони мали два варіанти форм: короткі й повні [Вайан 1952, с. 175]. Ці форми представлені й у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 63, 65, 72 і ін.]. Паралелізм коротких і повних форм особових і зворотного займенників у дав. та знах. відмінках був також характерний і для східнослов'янських мов на ранніх етапах їхнього розвитку [Бевзенко 1960, с. 146; Самійленко 1970, с. 48; Сергеева 2010, с. 12]. Однак уже в найдавніших східнослов'янських пам'ятках дослідники фіксують зниження частотності коротких форм [Самійленко 1960, с. 240; Зализняк 2008, с. 133]. У сучасних східнослов'янських літературних мовах, зокрема й в українській, вони фактично відсутні (збереглися лише в окремих південно-західних говірках [Онишкевич 1969, с. 162; Бевзенко 1980, с. 119–120]). З огляду на це при аналізі відмінювання особових та зворотного займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. значний інтерес становлять кількісні характеристики при вживанні коротких і повних форм.

Крім того, між відмінковими парадигмами особових та зворотного займенників у старослов'янській і в ранніх східнослов'янських мовах існувала ще низка відмінностей. Зокрема, різними були форми наз. в. одн. займенника 1-ї ос. (**азъ** у старослов'янській і **пазъ**, згодом **па**, у східнослов'янських, хоча, на думку деяких дослідників, **азъ** була й у мовах східних слов'ян [Сумникова 1999, с. 91]), також дав. та місц. відмінків одн. займенника 2-ї ос. та зворотного (**тебѣ**, **себѣ** і **товѣ**, **собѣ**) [Шахматов 1957, с. 159; Гадолина 1963, с. 79; Сумникова 2003, с. 119–125]. Особливості будови цих форм у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. також є цікавими, оскільки можуть продемонструвати характер взаємодії української та церковнослов'янської мов.

Далі подаємо характеристику відмінкових форм особових та зворотного займенників за числами.

Займенник 1-ї ос. в наз. в. в обстежених пам'ятках має в абсолютній більшості випадків форму **азъ**: **Азъ єсмь бгъ** (ОБ 1581, 22 зв.), **азъ знаю** (Ч 1617, 6), **азъ єсмь Іваннъ** (Лим. 1628, 2), *слышахъ же се и азъ* (ПМ, 54), **азъ ... изгоню вѣсты** (ЄвЛ 1644, 39), **азъ покою вы** (ПКП 1661, 48 зв.), **Се азъ зде сижѹ** (ЛМГ, 7). Ця форма була найбільш поширеною в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 175; Селищев 1952, с. 112], а також у пам'ятках церковнослов'янської мови східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 62]. Лише вона рекомендована граматиками Л. Зизанія та М. Смотрицького: **и(м). азъ** (ЗизГр, 44 зв.), **Име(н): азъ** (СмГр, 197). В українській мові XVI – XVII ст. займенник 1-ї ос. постійно виступає у формі **я** (**ѧ**) [Самійленко 1970, с. 85; Керницький 1967, с. 123]. Поодинокі випадки вживання цієї форми зафіксовані й у розглянутому матеріалі (в *ОБ 1581*, *Син. 1680* та *РО 1683*): **идѣже идеши ты, и ѧ пойдѹ** (ОБ 1581, 121 зв./2), **тебе заклинаю ѧ. да мнѣ глѣши** (ОБ 1581, 206), *Не хоцу я болшей згубити, нежели обрѣсти* (Син. 1680, 168), **идѣже идеши ты, и ѧ пойдѹ** (РО 1683, 11 зв.). Інших варіантів форм наз. в. займенника 1-ї ос. (**азъ**, **ѣзъ**), які зрідка вживалися у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 176; Селищев 1952, с. 112], а також у пам'ятках церковнослов'янської мови східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 62], в обстеженому матеріалі не виявлено.

Займенник 2-ї ос. в наз. в., як і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 175], а також у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 62], має форму **ты**: **ты же ми ѿвѣщай** (ОБ 1581, 275/2), **ты кто еси** (Лим. 1628, 2), **ты еси Бгъ ншъ** (ПКП 1661, 8 нн).

У род. в. займенники 1-ї і 2-ї ос. одн. та зворотний представлені в розглянутому матеріалі формами **мене**, **тебе**, **себе**: **мене ради** (ОБ 1581, 66/2), **да не прійметъ мене** (Ч 1617, 38 зв.), **идѹ вѣслѣ(д) тебе** (ОБ 1581, 168), **ѿ тебе пріємлют(ъ)** (ПКП 1661, 10 нн), **вдеснѹю себе** (ЄвЛ 1644, 90), **влизѹ себе** (ЛМГ, 25). Ці форми були традиційними в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 176], переважали в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 63, 75, 88], вони ж рекомендовані граматиками Л. Зизанія і М. Смотрицького: **Р. мене**, **тебе** (ЗизГр, 34 зв.), **себе** (ЗизГр, 49), **Ро(д): мене** (СмГр, 197), **тебе** (СмГр, 198), **себе** (СмГр, 199).

Однією з особливостей обстежених пам'яток є те, що більшість із них дозволяє здійснити спостереження за акцентними характеристиками аналізованих одиниць. Такі спостереження показують, що в абсолютній більшості випадків форми род. в. займенників 1-ї і 2-ї ос. та зворотного в безприйменникових та прийменникових конструкціях мають наголос на другому складі: **вѣслѣ(д) мен'є** (ОБ 1581, 77), **ѿстѹпи ... ѿ мен'є** (Лим. 1628, 30 зв.), **пріаша ... ѿ теб'є** (Ч 1617, 85), **посредѣ теб'є** (ТрЦв 1631, 37), **совлек(ъ) з(ъ) себ'є ѿмофоръ** (Лим. 1628, 23 зв.), **ѿ себ'є ... ѿринѹти** (ПКП 1661, 17 нн). Ця характеристика проаналізованих форм звертає на себе увагу у зв'язку з тим, що в сучасній українській літературній мові, а також у

більшості говірок, форми род. в. займенників 1-ї й 2-ї ос. одн. та зворотного в прийменникових конструкціях мають наголос на основі [Самійленко 1970, с. 89–90]. Очевидно, ці особливості були характерні для української мови й у XVII ст. [Самійленко 1970, с. 89–90]. Можливо, в результаті впливу української мови форми **мене**, **тебе**, **себе** з прийменниками зрідка могли мати в церковнослов'янській мові наголос на першому складі. Щоправда, такі форми виявлені лише як поодинокі в окремих пам'ятках (у Ч 1617, Сл. 1629 та ПКП 1661): **оудалилъ еси ѿ м'ене** (Ч 1617, 51 зв.), **не ѿврати лица твоего ѿ м'ене** (Ч 1617, 54), **ѿ м'ене грѣшнаго** (Сл. 1629, 2/38), **ѿ т'ебе источникъ(ъ) живота** (Ч 1617, 64), **ще(д)роты ... низпосли ... на ... люди твоа, вжидающыа ѿ т'ебе ... мл(с)ти** (Сл. 1629, 2/23), **з(ъ)междѹ самыхъ с'ебе** (ПКП 1661, 26 нн).

У дав. в. займенники 1-ї й 2-ї ос. одн. та зворотний мають по дві форми: повні (**мнѣ**, **тебѣ**, **себѣ**) та короткі (**ми**, **ти**, **си**). Обидва різновиди форм здавна вживалися в усіх слов'янських мовах [Гадолина 1963, с. 83], представлені також у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 175] і в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 63, 75, 88], як варіанти рекомендовані граматиною М. Смотрицького: **мнѣ или /ми** (197), **тебѣ или /ти** (198), **себѣ или /си** (199). У граматиці Л. Зизанія паралельні форми подані для займенників 1-ї та 2-ї ос.: **мнѣ, или ми; тебѣ, или ти** (44 зв.). Зворотний представлений лише в повній формі: **себѣ** (49).

Чіткого розмежування у вживанні повних і коротких форм в обстежених пам'ятках не спостерігаємо. Однак можна відзначити, що використання коротких форм певним чином обмежене. Зокрема, ці форми, як енклітичні, не вживаються під логічним наголосом, а також у прийменникових конструкціях. Найчастіше вони виступають у постпозиції стосовно головного слова: **повѣждь ми** (ОБ 1581, 17 зв./2), **Бѣ помози ми** (Ч 1617, 37), **Поємъ ти сложе** (ТрЦв 1631, 18), **дам(ъ) ти ключа** (ЄвЛ 1644, 55 зв.), **иже не обрѣже(т) си плоти** (ОБ 1581, 7). Крім того, особливістю займенників **ти**, **си** було те, що вони достатньо часто вживалися з присвійними значеннями: **деснаа ти рѣка гїи съкрѣши враги** (ОБ 1581, 32), **Преч(с)томѹ ти образѹ поклонѣем(ъ)са** (Ч 1617, 91), **велїихъ ти наслаждаемса благодѣанїи** (ПКП 1661, 40), **Помани насъ Гїи, егда прїйдеши въ цр(с)твїи си** (Ч 1617, 99), **внѣхъ посѣти спаситє(л)нчымъ си посѣщенїемъ** (ЛМГ, 20), **Вѣмъ по что съ сїомъ си въ Єгипетъ градеши** (РО 1683, 77 зв.).

Зазначені особливості функціонування коротких форм дав. в. особових та зворотного займенників були характерні для них у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 176], у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 65, 77, 89], а також у ранніх пам'ятках української мови [Самійленко 1970, с. 52, 95].

Повні форми обмежень у функціонуванні не мають. Вони могли вживатися за тих же умов, що й короткі, виступали також під логічним наголосом, у прийменникових конструкціях, їхнє використання не залежало від

позиції стосовно головного слова: **что сътворитъ мнѣ** (Ч 1617, 94), **мнѣ поручено бысть** (Лим. 1628, 4), **слава тебѣ** (Ч 1617, 4), **тебѣ глѹ** (ЄвЛ 1644, 55 зв.), **вѣнч себѣ внимаа** (Лим. 1628, 41), **пристѹпиша къ мнѣ** (ОБ 1581, 220/2), **Ѡвѣщаю к(ъ) тебѣ** (ТрЦв 1631, 132), **призываете егѡ к(ъ) себѣ** (ПКП 1661, 58 зв.).

Відзначені особливості форм **ми**, **ти**, **си** та **мнѣ**, **тебѣ**, **себѣ** дозволяють припускати, що вони, очевидно, сприймалися як певною мірою рівноправні варіанти. Підтверджують це граматики Л. Зизанія й М. Смотрицького, у яких повні й короткі форми подані без додаткових пояснень, а також випадки (хоча й рідкісні) вживання в розглянутому матеріалі повних і коротких форм у межах однієї фрази за однакових умов: **трое азъ рекѹ тебѣ ꙗко изверши себѣ єдино ... и сътворю ти** (ОБ 1581, 153/2), **дѣвицы твои изъидѹтъ на срѣтеніе тебѣ, и рекѹтъ ти** (ОБ 1581, 163/2). З огляду на сказане становлять інтерес, на нашу думку, кількісні співвідношення при вживанні повних і коротких форм дав. в. У розглянутому матеріалі вони такі. **Мнѣ** зафіксовано 506 разів, **ми** – 856 (цифри для окремих пам'яток: *Букв. 1574* – 3 й 8, *Азб. 1578* – 2 й 9, *ОБ 1581* – 54 й 66, *ІЗ 1609* – 1 і 6, *Ч 1617* – 28 і 56, *ІЗ 1624* – 21 і 66, *Лим. 1628* – 28 і 79, *Сл. 1629* – 9 і 14, *ТрЦв 1631* – 15 і 26, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 14 і 62, *Розм.* (п. пол. XVII ст.) – 12 і 30, *ТрЦв 1642* – 29 і 53, *ЄвЛ 1644* – 69 і 64, *Тр. 1646* – 3 й 15, *ТрП 1648* – 26 і 71, *Сильв.* (серед. XVII ст.) – 1 і 0, *ПКП 1661* – 17 і 22, *Букв. 1664* – 2 й 12, *МД 1666* – 22 й 21, *Букв. 1671* – 2 й 7, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 0 і 1, *Син. 1680* – 1 і 0, *МО 1680* – 16 і 20, *Букв. 1681* – 3 й 16, *РО 1683* – 22 і 38, *Букв. 1692* – 2 й 7, *ЄвКП 1697* – 73 і 59). **Тебѣ** зафіксовано 1086 разів, **ти** – 738 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізовані одиниці не виявлені: *Букв. 1574* – 4 й 1, *Азб. 1578* – 9 і 0, *ОБ 1581* – 103 і 42, *ІЗ 1609* – 4 і 2, *Ч 1617* – 82 і 44, *ІЗ 1624* – 14 і 11, *Лим. 1528* – 13 і 26, *Сл. 1629* – 124 і 74, *ТрЦв 1631* – 79 і 42, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 10 і 17, *Розм.* (п. пол. XVII ст.) – 24 і 45, *ТрЦв 1642* – 94 і 64, *ЄвЛ 1644* – 82 і 56, *Тр. 1646* – 54 і 35, *ТрП 1648* – 127 і 70, *Сильв.* (серед. XVII ст.) – 2 й 1, *ПКП 1661* – 34 і 32, *Букв. 1664* – 13 і 7, *МД 1666* – 39 і 16, *Букв. 1671* – 7 і 7, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 0 і 1, *МО 1680* – 37 і 57, *Букв. 1681* – 15 і 7, *РО 1683* – 18 і 23, *Букв. 1692* – 10 і 4, *ЄвКП 1697* – 81 і 48). **Себѣ** зафіксовано 285 разів, **си** – 59 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізовані одиниці не виявлені: *ОБ 1581* – 46 і 6, *ІЗ 1609* – 1 і 0, *Ч 1617* – 3 й 8, *ІЗ 1624* – 17 і 0, *Лим. 1628* – 11 і 0, *Сл. 1629* – 17 і 6, *ТрЦв 1631* – 4 й 2, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 24 й 0, *Розм.* (п. пол. XVII ст.) – 1 і 0, *ТрЦв 1642* – 7 і 1, *ЄвЛ 1644* – 24 і 1, *Тр. 1646* – 3 й 4, *ГрКр 1648* – 2 і 0, *ТрП 1648* – 8 і 10, *Сильв.* (серед. XVII ст.) – 1 і 0, *ПКП 1661* – 16 і 5, *МД 1666* – 26 і 3, *Букв. 1671* – 1 і 0, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 12 і 7, *МО 1680* – 3 й 1, *Букв. 1681* – 2 й 1, *РО 1683* – 20 і 3, *Букв. 1692* – 2 й 0, *ЄвКП 1697* – 42 і 1).

Наведені дані свідчать про те, що з усіх коротких форм дав. в. особових і зворотного займенників найбільш поширеною в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. була форма **ми**. Вона є активно вживаною в більшості розглянутих пам'яток і при цьому кількісно переважає **мнѣ**. Звичайною є й форма **ти**. Однак вона кількісно поступається формі **тебѣ**

майже в усіх обстежених джерелах. Найменш використовуваною була форма **си**. В окремих пам'ятках вона взагалі не виявлена, в інших представлена загалом поодинокими вживаннями. Причому майже в усіх випадках має присвійне значення.

Порівняння особливостей функціонування форм дав. в. особових та зворотного займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. з попередніми етапами розвитку церковнослов'янської мови свідчить про те, що короткі форми цих одиниць звужували сфери свого використання. За спостереженнями дослідників, тенденція до обмеження у вживанні коротких форм почала діяти ще у праслов'янській мові [Самійленко 1960, с. 240], найвиразніше вона проявилася у функціонуванні **си**. Уже в старослов'янській мові ця форма вживається обмежено [Вайан 1952, с. 176], лише зрідка фіксують її дослідники в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 88]. У церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. **си** використовується рідко й переважно з присвійним значенням (приклади див. вище). Про рідкісність цієї форми свідчить також те, що вона не подана у відповідній парадигмі в граматиці Л. Зизанія. Форма **ти** є достатньо широко вживаною в розглянутому матеріалі, однак кількісно поступається формі **тѣбѣ**. У пам'ятках давньоруської церковної літератури, за спостереженнями дослідників [Самійленко 1960, с. 236], **ти** була більш частотною. Кількісну перевагу з давніх часів зберегла лише форма **ми**.

Отже, форми **ми**, **ти**, **си** загалом звужували сфери свого функціонування, хоча **ми** й **ти** продовжували залишатися достатньо вживаними. Цією особливістю церковнослов'янська мова досліджуваного періоду відрізняється від української XVI – XVII ст. Форма **си** уже в найдавніших пам'ятках української мови була рідкісною, а в пам'ятках XVI ст. взагалі не представлена [Керницький 1967, с. 126]. **Ти** починає виходити з ужитку з XV ст., а з XVI – й **ми**. Особливо активно ці форми зникають у пам'ятках піденно-східного та північного походження [Самійленко 1970, с. 95]. Можливо, що одним із факторів, які підтримували використання коротких форм **ми** й **ти** в українській літературній мові XVI – XVII ст., була церковнослов'янська мова.

Крім того, при аналізі дав. в. особових та зворотного займенників звертає на себе увагу відсутність варіантів у повних форм. Займенник 1-ї ос. в дав. в., відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького, в усіх випадках має вигляд **мнѣ**. Варіантів **мънѣ**, **мьнѣ**, **мне**, які дослідники фіксують, поряд із **мнѣ**, у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 63; Самійленко 1960, с. 236], у розглянутому матеріалі не виявлено. Займенник 2-ї ос. та зворотний виступають практично в усіх випадках із кореневим **є**. Східнослов'янські варіанти **тобѣ**, **собѣ** [Шахматов 1957, с. 159; Дурново 2000, с. 241; Маштабей 2013, с. 75; Гадолина 1963, с. 79; Молдован 1980, с. 75; Сумникова 2003, с. 119–125] представлені лише поодинокими вживаннями в окремих пам'ятках (у *Ч 1617*, *ЛМГ* та *Розм.*): **исповѣмъса тобѣ в(ъ) людѣх(ъ) Гї** (*Ч 1617*, 95), **Колико тобѣ ... долженъ есмь** (*Розм.*, 127),

взасте ма собѣ за пре(д)стателѧ (ЛМГ, 19), *сами в собѣ разсуждающе* (Розм., 7).

У знах. в. особові займенники однини та зворотний також мали паралельні форми: повні (**мене, тебе, себе**) та короткі (**ма, та, са**). Функціональні відмінності між ними ще менш чіткі, ніж для дав. в. Пояснюється це особливостями історії форм знах. в. Первинними для цього відмінка є форми **ма, та, са**. У давнину вони були наголошуваними [Гадолина 1963, с. 40] і лише згодом перейшли до розряду енклітик, після того, як у значенні знах. в. почали вживатися форми род. **мене, тебе, себе**. У старослов'янській мові **ма, та, са** були загалом наголошуваними формами, про що свідчать прийменникові конструкції з ними, а також використання їх у зіставленнях та протиставленнях [Селищев 1952, с. 113; Ван-Вейк 1957, с. 280]. Однак ці форми могли бути й ненаголошеними, тому А. Вайан запропонував називати їх напівенклітиками [Вайан 1952, с. 410]. Характер напівенклітик **ма, та, са** зберігали й у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 65, 78, 91]. У розглянутому матеріалі короткі форми знах. в. особових займенників однини найчастіше виступають у постпозиції стосовно головного слова (як енклітики): **оуслъшите ма братіе** (ОБ 1581, 259), **взъциѣ боговъ ... виюци(х) ма** (ОБ 1581, 211), **в(с)вит(ъ) та Г(с)дъ** (Ч 1617, 22 зв.), **молю тя, брате** (ПМ, 89), **поминай насъ поминающихъ та** (МО 1680, 99). Однак достатньо поширеними є випадки використання коротких форм у препозиціях, а також у прийменникових конструкціях: **въскъю же ма посла** (ОБ 1581, 27/2), **тако ма любяши** (ЛМГ, 41), **той та да оупразднитъ** (Лим. 1628, 41 зв.), **Богъ тя наказуетъ** (ПМ, 74), **прійдоша искъшеніа его на ма** (ОБ 1581, 270), **на ма велеречеваша** (Ч 1617, 48 зв.), **на та оупова дша моа** (ОБ 1581, 3/11), **наведетъ на та веселіе** (ТрЦв 1631, 37), **хоцетъ дати за та дщерь свою** (ОБ 1581, 133/2), **да внидетъ пре(д) та** (ОБ 1581, 3/16), **симъ гонение подвигнетъ на ся** (ПМ, 63), **аще Цр(с)тво на са раздѣлит(ъ)са** (ЄвЛ 1644, 121), **взятъ на са кр(с)тъ терпеніа** (ЛМГ, 33), **дажд(д)ъ имъ за ма, и за са** (ЄвЛ 1644, 59 зв.), **пріемшими на са гвоздіе** (МД 1666, 120 зв.).

За таких же умов могли вживатися й повні форми: **Не остави мене Гї** (Ч 1617, 49), **идѣ видѣт(и) тебе** (Лим. 1628, 18), **ты мене оутверди** (ТрЦв 1631, 21), **Тебе ... Хѣ вопіахѣ** (ТрЦв 1631, 22), **въ подвигъ себе великій вдаде** (ПМ, 124), **не мола(т) за тебе** (Лим. 1628, 38), **ѡ ... Дѡо, на тебе са надѣем(ъ)** (РО 1683, 8 зв.), **Возмѣте иго мое на себе** (ЄвЛ 1644, 36 зв.).

Отже, повні й короткі форми знах. в. особових займенників одн. та зворотного в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. не були функціонально чітко розмежовані і сприймалися як варіанти (очевидно, ще більшою мірою, ніж форми дав. в.), що, зокрема, підтверджують і граматики Л. Зизанія та М. Смотрицького, де обидва різновиди форм подані без коментарів. У зв'язку з цим цікавою є інформація про кількісні співвідношення при вживанні повних і коротких форм. У розглянутому матеріалі вони такі. **Мене** зафіксовано 268 разів, **ма** – 1397 (цифри для

окремих пам'яток, у деяких аналізовані одиниці не виявлені: *Букв. 1574* – 2 й 7, *Азб. 1578* – 2 й 15, *ОБ 1581* – 28 і 125, *Ч 1617* – 8 і 211, *ІЗ 1624* – 4 й 32, *Лим. 1628* – 16 і 48, *Сл. 1629* – 2 й 24, *ТрЦв 1631* – 11 і 37, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 10 і 34, *Розм.* (п. пол. XVII ст.) – 1 і 19, *ТрЦв 1642* – 11 і 85, *ЄвЛ 1644* – 43 і 159, *Тр. 1646* – 1 і 27, *ТрП 1648* – 17 і 176, *Сильв.* (серед. XVII ст.) – 0 і 1, *ПКП 1661* – 2 й 13, *Букв. 1664* – 0 і 26, *МД 1666* – 13 і 53, *Букв. 1671* – 1 і 17, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 1 і 6, *МО 1680* – 8 й 40, *Букв. 1681* – 4 й 32, *РО 1683* – 8 і 46, *Букв. 1692* – 3 й 15, *ЄвКП 1697* – 42 і 149). **Теѣ** зафіксовано 301 раз, **тѣ** – 1189 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізовані одиниці не виявлені: *Букв. 1574* – 2 й 2, *Азб. 1578* – 1 і 1, *ОБ 1581* – 19 і 103, *ІЗ 1609* – 0 і 4, *Ч 1617* – 14 і 96, *ІЗ 1624* – 4 й 24, *Лим. 1628* – 24 й 12, *Сл. 1629* – 16 і 32, *ТрЦв 1631* – 22 й 86, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 6 і 14, *Розм.* (п. пол. XVI ст.) – 1 і 21, *ТрЦв 1642* – 28 і 99, *ЄвЛ 1644* – 21 і 76, *Тр. 1646* – 11 і 28, *ТрП 1648* – 39 і 158, *ПКП 1661* – 9 і 32, *Букв. 1664* – 0 і 16, *МД 1666* – 19 і 34, *Букв. 1671* – 3 й 14, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 1 і 1, *МО 1680* – 19 і 205, *Букв. 1681* – 13 і 19, *РО 1683* – 7 і 30, *Букв. 1692* – 12 і 4, *ЄвКП 1697* – 14 і 68). **ѣѣ** зафіксовано 230 разів, **сѣ** – 44 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізовані одиниці не виявлені: *ОБ 1581* – 4 й 14, *ІЗ 1609* – 4 і 2, *ІЗ 1624* – 20 і 0, *Лим. 1628* – 26 і 0, *Сл. 1629* – 6 і 2, *ТрЦв 1631* – 4 й 2, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 19 і 1, *ТрЦв 1642* – 6 і 0, *ЄвЛ 1644* – 22 і 3, *Тр. 1646* – 15 і 1, *ТрП 1648* – 13 і 0, *ПКП 1661* – 25 і 0, *Букв. 1664* – 2 й 0, *МД 1666* – 28 і 6, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 1 і 3, *МО 1680* – 2 й 0, *РО 1683* – 17 і 4, *ЄвКП 1697* – 12 і 6).

Наведені дані свідчать про те, що, незважаючи на певну функціональну тотожність повних і коротких форм знах. в. займенників 1-ї й 2-ї осіб, уживанішими в церковнослов'янській мові досліджуваного періоду були короткі форми. Вони кількісно значно переважають у більшості обстежених пам'яток. Що ж до елемента **сѣ**, то він використовується в основному як частина зворотних дієслів: *земла сѣ потресѣ* (ОБ 1581, 87), *да сѣ наѣчиши боатисѣ гѣ бѣ* (ОБ 1581, 111 зв.), *богахѣ бо сѣ кралѣ* (ЛМГ, 13). Як займенник **сѣ** трапляється рідко й у всіх зафіксованих випадках із прийменником **на** або **за** (приклад див. вище).

Таке активне вживання форм **мѣ**, **тѣ** в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. було її характерною особливістю, порівняно з тогочасною українською мовою. За спостереженнями дослідників, в українській мові XVI – XVII ст. ці форми найчастіше вживаються в пам'ятках галицького походження [Керницький 1967, с. 126], в інших вони менш поширені [Керницький 1967, с. 126; Самійленко 1970, с. 97].

В ор. та місц. відмінках особові займенники однини та зворотний в усіх зафіксованих випадках мають форми **мною**, **тобою**, **совою** та **(о) мнѣ**, **(о) тебѣ**, **(о) себѣ**: *междѣ мною и тобою* (ОБ 1581, 121 зв./2), *да егѣ поймѣтъ сѣ совою* (ПКП 1661, 45), *да не постѣда(т)сѣ о мнѣ* (Ч 1617, 34 зв.), *сѣблазнѣтсѣ ѡ тебѣ* (ЄвЛ 1644, 94 зв.), *рѣхѣ въ себѣ* (ПМ, 129).

У множині варіантність для особових займенників характерна меншою мірою. Зокрема, зовсім не виявлено варіантів у наз. та род. відмінках. Тут у всіх

випадках особові займенники мають форми **мы, вы** та **насъ, васъ**: **Мы ... сїю Книгѣ ... тебѣ приносимъ** (ПКП 1661, 4 нн), **вы безъ(ъ) разѹма есте** (ЄвЛ 1644, 52), **прїйми ѿ насъ** (Ч 1617, 92 зв.), **по ѿходѣ ... ѿ васъ** (ЛМГ, 5).

У дав. в. особові займенники представлені майже в усіх випадках формами **намъ, вамъ**: **дарѹй же намъ Благ(д)тъ** (ПКП 1661, 14 нн), **се повѣдахъ вамъ** (Лим. 1628, 54), **азъ вамъ реку** (ПМ, 64). У слов'янських мовах у давнину використовувалися також короткі варіанти цих форм [Гадолина 1963, с. 126] **ны, вы**. Вони, зокрема, представлені у старослов'янській мові [Селищев 1952, с. 111; Вайан 1952, с. 175; Ван-Вейк 1957, с. 280], також у ранніх писемних пам'ятках східних слов'ян [Самійленко 1970, с. 61]. Однак у церковнослов'янській мові ці форми, очевидно, активно виходили з ужитку. Уже в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст., за спостереженнями дослідників, **ны** представлена лише поодинокими вживаннями, **вы** – взагалі відсутня [Нариси 2008, с. 73, 85]. Не рекомендовані короткі форми дав. в. особових займенників і граматики Л. Зизанія та М. Смотрицького. Хоча зрідка вони ще й у кінці XVI – XVII ст. використовувалися, очевидно, через традиційність церковнослов'янських текстів. У розглянутому матеріалі (в *ОБ 1581*) виявлені поодинокі вживання **ны**: **даждь ны мѣса да памты** (ОБ 1581, 66), **да ны даси ѿ сѣмен(ъ) земьныхъ** (ОБ 1581, 3/150).

У знах. в. мн особові займенники мають у розглянутому матеріалі паралельні форми: повні (**насъ, васъ**) та короткі (**ны, вы**). Ці форми здавна були характерні для слов'янських мов [Гадолина 1963, с. 122], причому короткі в давнину були більш уживаними. Займенники **ны, вы** широко використовувалися, зокрема, й у старослов'янській мові [Ван-Вейк 1957, с. 281], були основними, як стверджують дослідники [Самійленко 1970, с. 65], у ранніх східнослов'янських пам'ятках. Однак згодом вони, як і короткі форми знах. в. одн., почали переходити до розряду енклітик і відходити на задній план. Цей процес науковці фіксують уже в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 73, 86]. Хоча активно вживаними форми **ны, вы** продовжували залишатися в церковнослов'янській мові української редакції ще довгий час. Про це свідчать граматики Л. Зизанія та М. Смотрицького, у яких подані обидва різновиди форм, причому в граматиці М. Смотрицького короткі форми на першому місці: **насъ, и ны; васъ, и вы** (ЗизГр, 45), **ны /или насъ** (СмГр, 198), **вы /или васъ** (СмГр, 199). Підтверджують це й обстежені пам'ятки, у більшості з яких виявлені і повні, і короткі форми.

Функціональні особливості повних і коротких форм знах. в. мн. особових займенників є такими ж, як і в однині. Повні виступають у різних позиціях: **Помани насъ Гї** (ОБ 1581, 3/21/2), **предаде васъ Богъ** (ПМ, 108), **на насъ изліетъ ... бл҃гостровїе** (ПКП 1661, 5 нн), **постиже на васъ цр(с)твїе Бжїе** (ЄвЛ 1644, 39). Форми **ны, вы** частіше представлені в позиціях, характерних для енклітик: **Бже обрати ны** (ОБ 1581, 3/16/2), **Гї ... оуслыши ны** (Ч 1617, 44 зв.), **Дзъ оубо крстихъ вы** (ЄвЛ 1644, 112 зв.). Однак не є рідкісними

вживання коротких форм у препозиції стосовно головного слова та в прийменникових конструкціях: **кто ны напитаеть** (ОБ 1581, 66), **можетъ** **ны кто братіе** **вопросити** (ПКП 1661, 28 зв.), **той вы окреститъ** (ЄвЛ 1644, 7 зв.), **восташа на ны вѣды** (ПКП 1661, 5 нн), **прійми ... Бѣѣ молщѣса за ны** (Ч 1617, 99), **призрю на вы** (ПМ, 98).

Таким чином, повні й короткі форми знах. в. особових займенників множини, як і однини, були певною мірою функціонально рівноправними. Про це свідчать, крім граматик Л. Зизанія та М. Смотрицького, де ці форми подані без пояснень, також випадки вживання в обстежених пам'ятках коротких і повних займенників поряд за однакових умов: **Бже оцѣдри ны, и бл(с)ви ны. просвѣти лице твоє на ны, и помилѣи насъ** (Ч 1617, 22), **избавлю васъ ѿ работы ихъ, и ѿимѣ ва(с), и пріймѣ вы себѣ в люди** (ОБ 1581, 27/2), **чимъ wskорбихъ вы; или чимъ wпечахихъ васъ;** (ТрЦв 1642, 284), **блгословите кленѣщїѣ вы, добро творите ненавидѣщимъ васъ** (ЄвЛ 1644, 14 зв.). У зв'язку з цим є потреба в інформації (як і при аналізі займенників в однині) про кількісні співвідношення у вживанні повних і коротких форм. **Насъ** у розглянутому матеріалі зафіксовано 760 разів, **ны** – 201 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізованих одиниці не виявлені: *Букв.* 1574 – 9 і 3, *Азб.* 1578 – 15 і 5, *ОБ* 1581 – 40 і 14, *ІЗ* 1609 – 6 і 2, *Ч* 1617 – 78 і 25, *ІЗ* 1624 – 17 і 3, *Лим.* 1628 – 7 і 3, *Сл.* 1629 – 124 і 30, *ТрЦв* 1631 – 63 і 4, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 17 і 1, *Розм.* (п. пол. XVII ст.) – 1 і 0, *ТрЦв* 1642 – 69 і 9, *ЄвЛ* 1644 – 14 і 11, *Тр.* 1646 – 27 і 5, *ТрП* 1648 – 60 і 5, *ПКП* 1661 – 20 і 6, *Букв.* 1664 – 15 і 2, *МД* 1666 – 47 і 8, *Букв.* 1671 – 12 і 3, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 2 і 0, *МО* 1680 – 47 і 14, *Букв.* 1681 – 15 і 3, *РО* 1683 – 50 і 30, *Букв.* 1692 – 15 і 3, *ЄвКП* 1697 – 10 і 13). **Васъ** зафіксовано 192 рази, **вы** – 207 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізованих одиниці не виявлені: *Букв.* 1574 – 2 й 1, *Азб.* 1578 – 2 й 0, *ОБ* 1581 – 15 і 30, *ІЗ* 1609 – 0 і 1, *Ч* 1617 – 2 й 2, *ІЗ* 1624 – 8 й 4, *Сл.* 1629 – 4 й 5, *ТрЦв* 1631 – 9 і 2, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 9 і 4, *Розм.* (п. пол. XVII ст.) – 2 і 0, *ТрЦв* 1642 – 14 і 4, *ЄвЛ* 1644 – 29 і 67, *Тр.* 1646 – 5 і 0, *ТрП* 1648 – 8 і 1, *ПКП* 1661 – 9 і 4, *Букв.* 1664 – 0 і 3, *МД* 1666 – 12 і 6, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 5 і 0, *МО* 1680 – 18 і 1, *Букв.* 1681 – 1 і 1, *РО* 1683 – 3 і 3, *ЄвКП* 1697 – 26 і 149). Наведені дані свідчать про те, що короткі форми знах. в. особових займенників множини, хоча й були ще в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. достатньо вживаними, уже поступалися повним. Насамперед це стосується форми **ны**, яка в більшості обстежених пам'яток представлена значно меншою кількістю, порівняно з **насъ**. **Вы** в окремих пам'ятках переважає, однак є такі, де вона взагалі не засвідчена.

В українській мові XVI – XVII ст. короткі форми знах. в. особових займенників множини є рідкісними [Самійленко 1970, с. 103]. Ця обставина, очевидно, була одним із факторів, які сприяли виходу з ужитку коротких форм у церковнослов'янській мові української редакції.

В орудн. та місц. відмінках мн. особові займенники представлені лише формами, відповідно, **нами**, **вами** та **(о) насъ**, **(о) васъ**: **с(ъ) нами Бгъ**

(ЄвЛ 1644,3), **пїю съ вами** (ЄвЛ 1644, 94), **молишиѡ о насъ** (Ч 1617, 23), **Пр(о)рчествова ... ѡ васъ** (ЄвЛ 1644, 135 зв.).

У двоїні особові займенники в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст., хоча їхні повні двоїнні парадигми подані в граматиках Л. Зизанія й М. Смотрицького, уживалися дуже рідко. В обстежених пам'ятках виявлено всього кілька випадків. Більш-менш поширеними тут є лише форми дав. в.: **нѣ бѣты показалъ нама сего** (ОБ 1581, 116 зв./2), **Повѣда нама, мнѣ и братѣ моемѣ** (Лим. 1628, 67), **да дасть гѣ бѣ вама обрести покой** (ОБ 1581, 121 зв.), **нѣѣ даю вама все** (Лим. 1628, 19). Поодинокими вживаннями представлений род. в., частіше із присвійним значенням: *они ж* (чоловік і жінка) *начаша съ клятвою глаголати: «якъ сего лѣта ниже видѣхомъ въ дому наю вина ...»* (ПМ, 113), **да ѡверзѣтсѡ очи наю** (ЄвКП 1697), **сожалисѡ мнѣ паче ваю** (ОБ 1581, 121 зв./2), **Іаквѣвъ призва Лію, и Рахиль ..., рече има: Виждѣ азъ лице ѡца ваю** (ТрП 1648, 799). Зафіксована також форма ор. в. **вама: да сътвори бѣ съ вама мл(с)ть** (ОБ 1581, 121 зв.), **пожихъ(ъ) с вама** (Лим. 1628, 19), **по вѣрѣ ваю вѣди вама** (РО 1683, 13). Форм наз., знах. та місц. відмінків двоїни в розглянутому матеріалі не виявлено.

Таким чином, особові та зворотний займенники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. при відмінюванні значною мірою зберегли ті особливості, які були характерними для них ще у старослов'янській мові. Насамперед це стосується наз. одн. займенника 1-ї ос. (**азъ**) та дав. одн. займенника 2-ї ос. і зворотного (**тѣбѣ, себѣ**). Українські відповідники цих форм в обстежених пам'ятках трапляються дуже рідко.

Яскравою особливістю проаналізованих парадигм, порівняно з відповідними українськими, є короткі форми. Однак максимально активно вживаними серед них є лише форми дав. та знах. відмінків одн. займенника 1-ї ос. (**ми, ма**), інші, хоча й використовуються, починають поступатися місцем повним формам, а деякі, зокрема короткі форми множини та **си, са**, уже є рідкісними.

4.2. Предметно-особовий займенник

Відмінкова парадигма предметно-особового займенника (як і деяких інших) в усіх слов'янських мовах має суплетивний характер. Виникла вона шляхом поєднання форм наз. в. вказівного займенника **онъ, оно, она** та форм непрямих відмінків відносно-вказівного займенника **и, є, га**. Процес витворення цієї парадигми відбувся загалом ще в праслов'янський період [Шахматов 1957, с. 161; Бевзенко 1960, с. 156], і вже в найдавніших слов'янських пам'ятках, зокрема й у старослов'янських, займенник третьої особи в наз. в. одн. мав вигляд **онъ, оно, она**. Давні форми **и, є, га** використовувалися лише у поєднанні із **же** і переважно з відносним значенням (як сполучні слова) [Селищев 1952, с. 117–118; Ван-Вейк 1957, с. 287; Благова 1963, с. 38; Владимірова 1974, с. 290; Зализняк 1981, с. 102].

Характерною особливістю відмінювання цього займенника в старослов'янській мові, а також у ранніх східнослов'янських була наявність

коротких форм знах. в. [Вайан 1952, с. 173–174; Самійленко 1970, с. 74–75; Зализняк 2008, с. 14] та розрізнення за родами в наз. і знах. відмінках мн. Згодом у східнослов'янських мовах короткі форми поступилися місцем новим, тотожним род. в., зникло також і розрізнення за родами в множині. Зокрема, в українській мові вже в XVI ст. короткі форми були загалом рідкісними [Керницький 1967, с. 129, 131; Самійленко 1970, с. 113–115, 120], відсутнім було також і розрізнення родових форм у множині [Керницький 1967, с. 130]. Подібні зміни, як свідчить розглянутий матеріал, відбувалися й у церковнослов'янській мові української редакції.

Однина

Називний відмінок. У наз. в. одн. предметно-особовий займенник у розглянутому матеріалі представлений формами **онъ**, **она** (форма середн. р. **оно** не виявлена): *Богу помолимся, да онъ ... обличить озлобляющаго насъ* (ПМ, 52), *члкъ в(ъ)мѣтаетъ сѣма в(ъ) землю ...*, и *сѣма ... растетъ, тако же не вѣсть онъ* (ЄВЛ 1644, 14 зв.), *Радѣйся, вторый Гедіѡне, зане тако же онъ ... сведе рѡсѣ ...*: тако жде, и ты (ПКП 1661, 39), *И оумре ... мѣжъ ноємнинь. И оста она и оба сѣа еа* (ОБ 1581, 121 зв.), *смоковницы бес(ъ)плодствіа оубѣжавше Братіе, ... да не ис(ъ)хне(м) такъ же она* (ТрЦв 1631, 57). Крім того, **онъ**, **оно**, **она** вживалися в цей час і як форми вказівного займенника (**онъ**, **оного** і т. д.). При цьому **оно** та **она** мали наголос, як і в українській мові [Бевзенко 1960, с. 156], на першому складі: *сновидецъ онъ идетъ* (ОБ 1581, 17 зв./2), *нарицает же сѣ мѣсто оно Гаѡасъ* (Лим. 1628, 2), *владница она ѿ тогѡ часа не выст(ь) владница* (Лим. 1628, 18 зв.). Активне використання **онъ**, **оно**, **она** як форм вказівного займенника, можливо, було причиною того, що М. Смотрицький ці утворення не пов'язував із **его** й у своїй граматиці відзначив, що **его** в однині та множині всіх родів називного *лишається* (228, 229, 230). У граматиці Л. Зизанія форма **онъ** подана як наз. в. займенника третьої особи: *Именовный, онъ* (45). Зв'язок **онъ**, **оно**, **она** з **его**, **еа** і т. д. міг бути неочевидним також тому, що в церковнослов'янській мові в кінці XVI – XVII ст. для вказівки на третю особу (насамперед чол. р., зрідка жін.) достатньо часто вживався вказівний займенник **той** (**та**): *бѣ дѣдъ въ всѣхъ пѣтехъ своихъ смысла ... и видѣ саоу(л) тако той смыслитъ зѣло* (ОБ 1581, 133/2), *не вставимъ чада блг(с)веніа оца нашегѡ, то(и) бо промышлетъ ѡ насъ* (Лим. 1628, 61 зв.), *въз(ъ)врѣзи на Га печаль твою, и тѣй та препитаетъ* (Ч 1617, 89), *оубѣщеваше (Феодосій) Матеръ свою ... Иѡ та не хотѣше и слышати* (ПКП 1661, 51 зв.). Науковці відзначають цю особливість і в пам'ятках старослов'янської мови [Вайан 1952, с. 173], а також у східнослов'янських мовах на ранніх етапах розвитку [Глинкіна 1998, с. 69].

Родовий відмінок. У род. в. предметно-особовий займенник для чол. й середн. родів має форми **его**, **него**. Форма **его** виступає в безприменникових конструкціях та після вторинних применників, **него** – після первинних применників: *егѡ ради очи свои изводе* (Лим. 1628, 41), *претръпихомъ Его*

ради (ПМ, 63), послаша въслѣ(д) єго (ОБ 1581, 178/2), ошю єго (ЄвЛ 1644, 91), окрестъ єгѡ (ПКП 1661, 37 зв.), прїдоша до него (ОБ 1581, 111 зв./2), оукрылъ бымъ сѧ ѿ него (Ч 1617, 88 зв.), имѣша бо до него лис(т) (ЛМГ, 9). Елемент **н** у формі **него**, як відомо, не є споконвічним, з'явився він у результаті взаємодії займенників із давніми прийменниками ***вѣн**, ***кѣн**, ***сѣн**. Приєднання **н** до займенникових форм відбулося ще в праслов'янський період [Мейє 1951, с. 352; Бевзенко 1960, с. 159], і форми з цим елементом були представлені вже у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 174], про необхідність їхнього вживання з прийменниками говорить і М. Смотрицький: **Вѣстно вѣди /с(ъ) предлогомъ полагаемое /єгѡ: приймати сопреди /н: такѡ /в(ъ) него: к(ъ) немѡ: с(ъ) нимъ: ѡ немъ: и про(ч).** (232). Форми предметно-особового займенника з **н** здавна використовувалися й у східнослов'янських мовах [Шахматов 1957, с. 310], зокрема й в українській [Бевзенко 1960, с. 159, Самійленко 1970, с. 108]. Разом із тим, у багатьох українських говірках представлені й форми без **н** [Бевзенко 1960, с. 159, Самійленко 1970, с. 109], зафіксовані вони й у пам'ятках XVI – XVII ст. [Самійленко 1970, с. 109]. Як поодинокі вживання такі форми трапляються й у розглянутому матеріалі (в *ОБ 1581*) (з'явилися, можливо, в результаті впливу української мови): **цр(с)тѡва вѣ єго мѣсто** (ОБ 1581, 185/2), **да слово тѡе ѿ єго не оудалитсѧ** (ОБ 1581, 206/2).

Спостереження за акцентними особливостями аналізованих одиниць свідчать про те, що форма **єго** в усіх випадках має наголос на другому складі, у той час як **него** характеризується варіантами. Загалом у матеріалі частіше використовуються форми з першим наголошеним складом, хоча в більшості пам'яток представлені й варіанти з наголосом на другому складі: **ѡиде ѿ н'єго** (ОБ 1581, 173) – **возвратисѧ ѿ нег'о** (ОБ 1581, 168), **совлещи с(ъ) н'єго и хїтонъ** (Лим. 1628, 44 зв.) – **совлекоша с(ъ) нег'о ризы** (Лим. 1628, 44 зв.), **возмѣте ... ѿ н'єго** (ЄвЛ 1644, 89 зв.) – **ѡимет(ъ)сѧ ѿ нег'о** (ЄвЛ 1644, 14 зв.), **да бл(с)венна вѣдѡ ѿ н'єгѡ** (ПКП 1661, 50 зв.) – **ѡхождаше ѿ нег'ѡ** (ПКП 1661, 52).

Для жін. р. предметно-особовий займенник також має варіантні форми: **єѧ** та **неѧ**: **вѣзвѣщена же быша ревецѣ словеса сѧ єѧ** (ОБ 1581, 12 зв.), **якъ же пасти ей на землю и всѣмъ сущимъ близь ея** (ПМ, 102), **дамъ тебѣ ѿ неѧ чадо** (ОБ 1581, 7), **ѿ неѧ слышах(ъ)** (Лим. 1628, 18 зв.), **из(ъ) неѧ же родисѧ Гѣ** (ЄвЛ 1644, 2). Поодинокими вживаннями, крім того, представлені форми на **-и**: **рекоста ей снохи ни** (ОБ 1581, 121 зв.), **іерей онъ прїде къ княгинѣ, въ костели сущима и сынома еи** (ПМ, 94), **члѣкъ нѣкїй ... силою бл҃гдати Б҃городичной ѿ образа еи бѣвающей избавленъ бѣсть ѿ ... болѣ(з)ни** (РО 1683, 44 зв.). З'явилися вони в результаті впливу української мови, в якій були основними варіантами род. в. одн. жін. р. [Керницький 1967, с. 128].

Як і в чол. та середн. родах, форми із **н** жін. р. мають акцентні варіанти. Частотнішим є варіант із першим наголошеним складом: **родит ѿ н'єѧ**

(ОБ 1581, 249), **нѣ ѿити ѿ н'ѣа** (ПКП 1661, 46). Зрідка виступають форми з наголосом на другому складі: **ѿ н'ѣа слышахъ** (Лим. 1628, 18 зв.).

Давальний відмінок. У дав. в. одн. предметно-особовий займенник представлений формами: **ѣмъ, нѣмъ** та **ей, ней**: **сътворимъ ѣмъ помощника** (ОБ 1581, 1 зв./2), *вередъ ... привержесъ ему* (ПМ, 50), **Г(с)дѣ имѣ ѣмъ** (Ч 1617, 32), **съниде ... к нѣмъ** (ОБ 1581, 206), **пристѣпиша къ** **нѣмъ** (ЄвЛ 1644, 10 зв.), **видѣхъ женъ ...**, **и рѣхъ ей** (Лим. 1628, 10), **и бысть ей въ сына** (ТрЦв 1631, 91), **глѣши к ней** (ОБ 1581, 239/2), **рѣхъ** **же къ** **ней** (Лим. 1628, 51 зв.). Двоскладові форми чол. р. з н, як і в род. в., мають акцентні варіанти. Кількісно переважає варіант із наголосом на першому складі: **къ** **н'ѣмъ** **бысть гла(с)** (ОБ 1581, 168), **къ** **н'ѣмъ ... вѣзвахъ** (Ч 1617, 31), **вопѣаше къ н'ѣмъ** (ТрЦв 1631, 39). Хоча в багатьох обстежених пам'ятках представлені форми і з другим наголошеним складом: **положъ завѣ(т) мой къ нѣмъ** (ОБ 1581, 7), **рече к нѣмъ** (Лим. 1628, 22), **припадахъ къ** **нѣмъ** (ЄвЛ 1644, 120).

У пам'ятках української мови XIV – XVII ст. дослідники фіксують скорочену форму дав. в. чол. р *му* [Самійленко 1970, с. 112]. У розглянутому матеріалі вона, фактично, відсутня, виняток становить лише одна пам'ятка (Розм.), в якій у всіх випадках виступає форма *му*: *богъ му да благословит* (Розм., 31), *дай му что гисти* (Розм., 47), *уготуй му ... мѣсто* (Розм., 157) і ін. В українській частині розмовника цим формам відповідають *му* або *шному*: *богъ му нехай щастить* (Розм., 31), *дай му што ести* (Розм., 47), *наготуй шному ... мѣйсце* (Розм., 157).

Знахідний відмінок. У старослов'янській мові предметно-особовий займенник у знах. в. мав переважно форми **и** (чол. р.), **ѣ** (середн. р.) та **ю** (жін. р.) [Селищев 1952, с. 114; Вайан 1952, с. 173; Ван-Вейк 1957, с. 283], хоча дослідники відзначають, що **и** вже починає поступатися місцем формі, тотожній род. в. (**ѣго**) [Вайан 1952, с. 174]. Процес заміни давніх форм (**и, ѣ, ю**) новими, тотожними род. в., відбувався й у східнослов'янських мовах. За спостереженнями науковців, старі форми у східнослов'янських мовах почали виходити з ужитку з XII – XIII ст. [Бевзенко 1960, с. 160; Борковский, Кузнецов 1963, с. 222; Самійленко 1970, с. 113], а в пам'ятках української мови XVI ст. вони трапляються вже лише спорадично (порівняно частіше *ю*) [Керницький 1967, с. 129]. Такі зміни (насамперед витіснення **и** формою **ѣго**) відбувалися, очевидно, зокрема й у результаті впливу української мови, також у церковнослов'янській мові української редакції. Однак, як свідчить розглянутий матеріал, тут вони були повільнішими й характеризувалися певними особливостями. Зокрема, у безприйменникових конструкціях для знах. в. чол. р. в розглянутому матеріалі панівною є форма **ѣго**: **сътвори бѣ члѣка. По образѣ бжїю сътвори ѣго** (ОБ 1581, 1 зв.), **сотвори ... олтаръ, и ѿсти ѣгѡ** (Лим. 1628, 6 зв.), *единъ юноша ... разболись вельми, яко ели возмогхомъ ѣго донести* (ПМ, 50), **говѣт(ъ) сътвориша на Гса, такѡ оумертвити ѣго** (ЄвЛ 1644, 99), **по(з)на ѣго Кнѣза быти** (ПКП 1661, 59). Це яскраво демонструють кількісні співвідношення при вживанні нової та старої

форм. Форма **єго** в розглянутому матеріалі (в безприйменникових конструкціях) зафіксована 1830 разів, **и** – 213 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізовані одиниці не виявлені: *Букв. 1574* – 3 й 0, *ОБ 1581* – 104 й 60, *ІЗ 1609* – 4 й 23, *Ч 1617* – 12 і 10, *ІЗ 1624* – 37 і 34, *Лим. 1628* – 101 і 0, *Сл. 1629* – 14 і 9, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 125 і 1, *Розм.* (п. пол. XVII ст.) – 1 і 0, *ТрЦв 1631* – 68 і 5, *ТрЦв 1642* – 42 і 3, *ЄвЛ 1644* – 467 і 38, *Тр. 1646* – 60 і 0, *ТрП 1648* – 25 і 1, *ПКП 1661* – 90 і 3, *МД 1666* – 76 і 3, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 19 і 0, *МО 1680* – 12 й 1, *Син. 1680* – 21 і 0, *Букв. 1681* – 3 й 0, *РО 1683* – 59 і 12, *ЄвКП 1697* – 495 і 5). Із наведених цифр видно, що нова форма (**єго**) кількісно значно переважає стару в більшості розглянутих пам'яток (а в деяких є, взагалі, єдино можливою), **и** є широко вживаною лише в окремих, а кількісно переважає тільки в одній. Приклади: *пом телець ... и дасть и рабѹ* (ОБ 1581, 7/2), *Хоцѣши же бѣти тебе сыноу послушнѹ, то ... и въспитовай* (ІЗ 1609, 10 зв.), *в(ъ)зыщи мирѹ и пожнеши и* (Ч 1617, 102), *дрѹгѹ нашѹ Лазарѹ оупсе ..., гдѣ положисте и* (ТрЦв 1631, 22), *повинуйтєсь Господєви и умолите и* (ПМ, 98), *сѣзда столпѣ: и вѣдаде и дѣлателємѹ* (ЄвЛ 1644, 74), *Изведи ми ... сына ..., да виждѹ и* (ПКП 1661, 51).

У прийменникових конструкціях, навпаки, частіше виступає давня форма предметно-особового займенника чол. р. **нѣ** (*за нѣ, во нѣ, на нѣ*) (188 уживань), нова форма **него** за таких умов трапляється загалом рідко (зафіксовано 41 випадок) (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізовані одиниці не виявлені: *ОБ 1581* – 9 і 5, *ІЗ 1609* – 2 й 0, *Ч 1617* – 4 і 0, *ІЗ 1624* – 14 і 0, *Лим. 1628* – 13 і 4, *Сл. 1629* – 3 й 1, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 13 і 3, *ТрЦв 1631* – 1 і 0, *ТрЦв 1642* – 8 і 0, *ЄвЛ 1644* – 52 і 4, *Тр. 1646* – 10 і 3, *ТрП 1648* – 3 і 0, *ПКП 1661* – 8 і 4, *МД 1666* – 4 і 4, *Син. 1680* – 1 і 0, *МО 1680* – 2 і 0, *Букв. 1981* – 1 і 0, *РО 1683* – 3 і 1, *ЄвКП 1697* – 36 і 12). Приклади: *и обѣсѣдше гаваонѹ, и вѣевахѹ на нѣ* (ОБ 1581, 101 зв./2), *сотворимѹ возжещи огнь ..., и внидева во нѣ* (Лим. 1628, 23), *днесь ... праздникѹ єсть ..., въ нѣ же не достоитѹ дѣлати* (ПМ, 123) *бл҃гѹ гдѣ, бл҃жен(ѹ) моужѹ, иже оуповаєт(ѹ) на нѣ* (Ч 1617, 101 зв.), *Гс̄ ... видѣ Дх̄а Бжїа ... градѹща на нѣ* (ЄвЛ 1644, 8). Те, що в прийменникових конструкціях перевагу надавали старим формам, особливо помітно, коли обидва різновиди вжиті в межах однієї фрази: *На западѣхѹ ... стоитѹ дїволѹ ... Ѡринитє єгѹ, Ѡрецьтєсѹ тогѹ, и дѹнитє на нѣ, и поплюитє єгѹ* (ТрЦв 1631, 152), *Такѹ глєтѹ Г(с)дѣ: на Царѹ ассирїйска, не иматѹ внїйти въ гра(д) сей, ниже пѣститѹ на нѣ стрѣлѹ, ниже возложитѹ на нѣ щита, ниже шбложит(ѹ) єгѹ шкопомѹ* (ТрП 1648, 628), *єгда ктѹ гонимѹ врагѹмѹ сокриєтсѹ прамѹ лицѹ ... Дѣѹ, не моцно бѣдетѹ коємѹ злѹ постигнѹти єгѹ сматрающѹ на нѣ лицѹ Мрїинѹ* (РО 1683, 71), *возрѣвѹ на нѣ, возлюбн єгѹ* (ЄвКП 1697, 153 зв.). Причиною збереження старих форм за таких умов було, очевидно, те, що вони, об'єднуючись із прийменниками, утворювали самостійні фонетичні слова [Зализняк 2008, с. 36] і виходили з-під дії тенденції, відповідно до якої енклітичні форми займенників замінялися фонетично самостійними. Крім

того, у поєднанні з прийменниками коротка форма втрачала омонімічні зв'язки з іншими словами, насамперед із високочастотним сполучником **и**, внаслідок чого зникали певні труднощі в розумінні, спричинені такою омонімією.

Із наведених цифр видно, що в обстежених пам'ятках зрідка в прийменникових конструкціях трапляється й нова форма (**него**): **огнь олтаря да горитъ оу него** (ОБ 1581, 46 зв.), **живаше же воскрай мене нѣкій воинъ, и восхотѣхъ за него посагнѣти** (Лим. 1628, 52), **старець онъ, по него же послала еси, прійде** (ПМ, 67), **вѣрѣемъ в(ъ) него** (ЄвЛ 1644, 102 зв.), **сидѣвшѹ в Кіевѣ Всеславѹ ... прійде на него ... Ізаславъ** (ПКП 1661, 12). Як і в род. в., тут виявлені акцентні варіанти. Частотнішою є форма з наголосом на першому складі.

Предметно-особовий займенник середн. р. в розглянутому матеріалі представлений невеликою кількістю вживань. Майже в усіх випадках використовується його стара форма **є**: **дамъ тебе ѿ нея чадо, и бл(с)влю є** (ОБ 1581, 7), **Раждежено слово твое ... , и рабъ твой вѣзлюбн є** (Ч 1617, 17), **егда обрѣщеш(и) слово стѣгѹ Анасїа ... напиши є** (Лим. 1628, 28), **сопраташа тѣло ... , и погребѹша є** (ЛМГ, 10), **вѣзмите ... сіе тѣло и вѣзмите є въ гробъ** (ПМ, 76). Форма **єго** для середн. р. використовувалася дуже рідко. Зафіксовано лише поодинокі вживання: **вѣзше єго** (тіло) **въ гробъ ... рече** (ПМ, 76), **рекѹша ... к(ъ) нима: что ѿрешаета жребѹ; она же рекѹста, такѹ Гѣ требѹет(ъ) єго** (ЄвЛ 1644, 270 зв.).

Предметно-особовий займенник жін. р. в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. також представлений двома формами, новою (**єа**) та старою (**ю**, після прийменників **ню**). Однак основною, як свідчить розглянутий матеріал, була традиційна (**ю**, **ню**): **И създа гѣ ... женѹ, и приведе ю къ адамѹ** (ОБ 1581, 1 зв./2), **в(ъ) той же платъ воды наліавъ ... и донесоша ю нен(з)сакшѹ** (Лим. 1628, 15 зв.), **очистивъ церковъ ... отдаде им ю** (ПМ, 103), **совлечеса ... с(ъ) ризы своеса, и вда(ст) ю Дѣвѹ** (ПКП 1661, 23), **видѣ(х) землю ... и мене в(ъ)вержена в(ъ) ню** (Лим. 1628, 10 зв.), **колысок, яко сѣти діаволскія, хранитися всякому христіанскому челѹвѹку, да не ... увязнет в ню, нужда есть** (Син. 1680, 174). Нова (**єа**) трапляється лише зрідка: **вѣн(ь)ми дѣи моеи, и избави єа** (Ч 1617, 35 зв.), **вса(к) иже возритъ на женѹ къ еже вожделѣти єа** (ЄвЛ 1644, 13), **имамы ... шбители ... Печерско(и) швѣщавати, такѹ ... враги повредити єа не возмогѹт(ъ)**. У прийменникових конструкціях в усіх випадках зафіксовано лише **ню**.

Таким чином, давні, короткі форми середн. та жін. родів знах. одн. продовжували залишатися активно вживаними. Відбувалося це, можливо, тому, що вони не мали омонімів і при їхньому функціонуванні не виникало труднощів у розумінні текстів. Загалом же ці форми, з огляду на майже повну відсутність їх у тогочасній українській мові, були, очевидно, характерною ознакою церковнослов'янської мови. Підтверджує це й матеріал словника «**Синоніма славеноросскаа**», в якому українська форма **в него** має церковнослов'янський відповідник **вон(ь)** (СинСл, 103).

Орудний відмінок. В ор. в. предметно-особовий займенник представлений формами **имъ, нимъ** (для чол. й середн. р.) та **єю, нею** (для жін.). Розподіл форм з елементом **н** та без нього є таким же, як і в інших відмінках. Форми **нимъ, нею** виступають після прийменників, **имъ, ею** – в інших позиціях: **широкъ пѣтъ въводи въ пагѣбѣ, и мнѣзи сѣтъ в(ъ)ходаціи имъ** (ЄвЛ 1644, 20 зв.), **Ѳеодосій ... повелѣ ... желѣзо счепито сковати: еже вземъ препоясаса имъ** (ПКП 1661, 48), **наполните землю, и обладайте ею** (ОБ 1581, 1 зв.), **обрѣтоша стезю малу ... и ... идоша ею** (ПМ, 85), **видѣ ... еп(с)копа того, и на(д) нимъ столпъ** (Лим. 1628, 21 зв.), **Антвнїа ради ... , и сѣщихъ с(ъ) нимъ Черноризецъ** (ПКП 1661, 19 зв.), **видѣхъ ... женѣ ... и с нею два мѣжа** (Лим. 1628, 31 зв.), **под нею (горою) вои ... принудишася помедлити** (Син. 1680, 180).

У пам'ятках української мови XVI – XVII ст. форми ор. в. з елементом **н** могли вживатися й без прийменників [Самійленко 1970, с. 117]. Для церковнослов'янської мови це було загалом не характерним, хоча зрідка траплялося, можливо, в результаті впливу української мови: **стр(с)тъ проповѣдуетъ; сице не стѣдахѣса, но оуслаждахѣса нею** (ІЗ 1624, 235), **Антвнїй вставл(ъ)ши мирскаа вса Ха ради вбница: и тогѡ дѣла вбогатитса ним(ъ)** (ПКП 1661, 28 зв.).

Місцевий відмінок. У місц. в. предметно-особовий займенник зафіксований лише з прийменниками, тому представлений тільки формами з елементом **н** (**немъ, ней**): **да принесѣтъ гѣ овенъ ... , и да помолит(т)са жрецъ о немъ** (ОБ 1581, 46 зв.), **Человѣкъ же ... исцели ... , всѣмъ повѣдая исцѣленіе ... на немъ бывшее** (ПМ, 99), **се ти мѣсто, бѣди в немъ** (ПКП 1661, 49 зв.), **се лѣствѣца ... , и аггли ... въсхождахѣ, и нисхождахѣ по ней** (ОБ 1581, 12 зв./2), **Пещерѣ ископавъ, живаше в(ъ) ней** (ПКП 1661, 12 зв.). В одній із пам'яток (у ПМ), крім того, виявлена форма займенника чол. р. з **ѣ**: **сня кидарь ... поврѣже его на землю, и ногама ступати по нѣмъ нача** (ПМ, 128).

Множина

Називний відмінок. У старослов'янській мові предметно-особовий займенник у наз. в. мн. мав окремі форми для кожного роду (**они, она, оны**) [Ван-Вейк 1957, с. 287]. Таке розрізнення було характерним і для східнослов'янських мов на ранніх етапах розвитку [Бевзенко 1960, с. 163]. Однак із часом родові відмінності між формами наз. мн. предметно-особового займенника у східнослов'янських мовах зникли, і вже в пам'ятках української мови XVI ст., за спостереженнями дослідників, форма **они** стає спільною для всіх родів [Керницький 1967, с. 130].

У церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. родові відмінності в наз. в. мн. предметно-особових займенників, можливо, зберігалися. Хоча в обстежених пам'ятках виявлені в основному форми наз. мн. предметно-особових займенників чол. р.: **се же ... чѣдо видѣша граждане ... , и они ... вопїахѣ, Гї помлѣй** (Лим. 1628, 58), **призовемъ ... старѣйшинъ ... ,**

и наустимъ ихъ, да они призовутъ ... гражданы (ПМ, 63), ѿ тебе ѡни (печерські святі) прїаша животъ) (ПКП 1661, 6 нн). У розглянутому матеріалі (у ПКП 1661) зафіксована також форма жін. р. они: Пещеры нши ... на двоухъ Прп(д)вныхъ ѿцехъ ... аки на двоухъ завѣсахъ ... висатъ): на тѣхъ они стоатъ (ПКП 1661, 27 зв.). В ОБ 1581, крім того, представлена форма они, яка використана для вказівки на двох осіб жіночої статі (замість онѣ): Идоста овѣ ... въ вѣдѣомъ), и бысть егда прїидоста они (ОБ 1581, 121 зв./2).

Відзначаємо також, що в розглянутому матеріалі зафіксовані випадки, коли для вказівки на третю особу множини (як і в однині) використовується займенник тїи: събра бо црѣ ... пр(о)рковъ ..., и рече къ нимъ, аще ... къ брани поити имамы ..., и тїи рѣша, взыиди (ОБ 1581, 206), Блжени крѡтци, тако тїи наслѣдатъ) зє(м)лю (Ч 1617, 98 зв.).

Родовий відмінок. У род. в. предметно-особовий займенник мав спільну для всіх родів форму ихъ (після первинних прийменників нихъ): Егда же оуслышаша ... вои ... олоферна оусѣчена, ѿиде оумъ ѿ ни(х) (ОБ 1581, 259/2), видѣ ... множество ... члкъ и посредѣ ихъ брата (Лим. 1628, 30 зв.), Кто бо житїа Прп(д)вныхъ ѿцѣ ... читал, не ѿнесет ѿ нихъ ... ползы; (ПКП 1661, 11), о главахъ святыхъ, отъ нихъ же миро ... исходитъ (ПМ, 119). Кількома вживаннями (в ОБ 1581 та ЛМГ) представлені форми без н після первинних прийменників (в одному випадку форми з н та без нього вжиті поряд): избиша сны ам(ъ)манитски, ... ї же остася ѿ ни(х), развѣгошася, и не остасася ни два ѿ ни(х) вѣкѣпѣ (ОБ 1581, 128/2), трое азъ рекѣ тебе ї изверши севѣ єдино ѿ ихъ (ОБ 1581, 154/2), шествова до ихъ (монахів) ... ѡтець їсаниа (ЛМГ, 7).

Давальний відмінок. У дав. мн. предметно-особовий займенник представлений формою имъ (нимъ): мѣжи стоахѣ ..., ... и притече въ срѣтенїе имъ (ОБ 1581, 7/2), лвы ... прїимаше, и пицѣ им(ъ) ... даше (Лим. 1628, 2 зв.), како же хощете да творатъ вамъ члци, и вы творите имъ (ЄвЛ 1644, 17 нн), Богъ любитъ въ чистотѣ и въ молитвахъ пребывающихъ ... и ... къ нимъ бесѣдуетъ (ПМ, 85), гла Іс, въ притчахъ народѡ(м) и бє(з) притча ничто же глаше к ни(м) (ЄвЛ 1644, 45).

Знахідний відмінок. У старослов'янській мові предметно-особовий займенник у знах. мн. мав для різних родів різні форми: ѡ для чол. й жін., ѡ для середн. [Вайан 1952, с. 174]. Ці форми рекомендовані також граматикою М. Смотрицького: Ви(н): ѡ (чол. р.), ѡ (жін. р.) (229), ѡ (середн. р.) (230). Розрізнення за родами у знах. мн. для предметно-особових займенників було також характерним для східнослов'янських мов на ранніх етапах їхнього розвитку. Однак згодом давні форми почали поступатися місцем (як і в знах. одн.) новій, тотожній род. в. і спільній для всіх родів. У пам'ятках української мови XIV – XV ст. ця форма вже є активно вживаною [Самійленко 1970, с. 120], а в XVI ст. провідною, старі форми трапляються лише зрідка в прийменникових конструкціях [Керницький 1967, с. 131]. Такі зміни відбувалися, як свідчить проаналізований матеріал, і в церковнослов'янській

мові української редакції. В обстежених пам'ятках у знах. мн. зафіксовані однакові для всіх родів форми, для яких характерні загалом ті ж особливості, що й для форм одн. Зокрема, в безприйменникових конструкціях у більшості джерел у знах. мн. переважає нова форма **иѣ** (зафіксовано 452 вживання), хоча достатньо поширеною є й традиційна **а** (211 уживань) (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізовані одиниці не виявлені: *ОБ 1581* – **иѣ** 51 вживання, **а** – 50, *ІЗ 1609* – 1 і 0, *Ч 1617* – 16 і 11, *ІЗ 1624* – 22 і 1, *Сл. 1629* – 9 і 5, *Лим. 1628* – 10 і 2, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 51 і 8, *ТрЦв 1631* – 28 і 19, *ТрЦв 1642* – 10 і 8, *ЄвЛ 1644* – 83 і 50, *Тр. 1646* – 15 і 14, *ТрП 1648* – 12 і 2, *ГрКр 1648* – 2 і 0, *Сильв.* (серед. XVII ст.) – 2 й 1, *ПКП 1661* – 21 і 3, *МД 1666* – 15 і 5, *ЛМГ* – 24 і 0, *Букв. 1671* – 1 і 1, *Син. 1680* – 1 і 0, *МО 1680* – 2 й 1, *Букв. 1681* – 2 й 2, *РО 1683* – 7 і 11, *Букв. 1692* – 1 і 1, *ЄвКП 1697* – 69 і 15): **Мѣжа и женѣ сътвори иѣ** (*ОБ 1581*, 1 зв.), **даждѣ оубѣ людемѣ твоимѣ щедроты твоа, оуслыши иѣ ...**, **ѡсти иѣ** (*ТрЦв 1631*, 731), **Не ... помѣтайте висерѣ вашихѣ пре(д) свинїами: да не поперѣтъ иѣ ногама** (*ЄвЛ 1644*, 19 зв.), **ругашеся святымѣ мощемѣ, за власы торзая ихѣ** (*ПМ*, 73), **Предаде иѣ въ рѣки врагомѣ** (*РО 1683*, 9), **И сътвори бѣ киты ...**, **и всакѣ дѣшѣ животны(х) га(д) ...** **И бл(с)ви а** (*ОБ 1581*, 1/2), **да възмѣтъ камыки ины ...**, **и да вложатѣ а въ камыкѣ мѣсто** (*ОБ 1581*, 51 зв.), **си словеса таже гла гѣ творити а** (*ОБ 1581*, 42 зв.), **принесены быша нѣкія от частей ... его мощей ...; духовникѣ же ... видѣвъ я ... паде** (*ПМ*, 128), **презѣлныа ради скверны блюд(ѣ), не могѣ а части** (*РО 1683*, 76). Зрідка трапляються випадки, коли стара й нова форми вживаються поряд: **Гдѣ своимѣ гнѣвомѣ смѣтитѣ а, и снѣсть иѣ огонь** (*Ч 1617*, 45 зв.), **Ѣп(с)и люди своа, ... исправи а, и вознеси иѣ** (*Букв. 1671*, 51; *Букв. 1681*, 49; *Букв. 1692*, 51).

Із прийменниками в усіх випадках (хоча трапляються вони рідко) представлена давня форма (**на**): **властелїе ... почитахѣ ноудеа, страхѣ бо ... належаше на на** (*ОБ 1581*, 264/2), **проклинаю ... вса ... иѣ съборица ...**, **и плюю на на** (*Тр. 1646*, 98), **хуля святая тѣлеса ... и плюваше на на** (*ПМ*, 101), **приведѡша къ немѣ дѣти, да рѣцѣ возложитѣ на на** (*ЄвЛ 1644*, 65), **посли ны въ свинїа, да в(ѣ) на в(ѣ)нїйдемѣ** (*ЄвЛ 1644*, 126 зв.), **разгнѣваюса гаростїю на на** (*РО 1683*, 38 зв.).

Орудний відмінок. В ор. мн. предметно-особовий займенник представлений формами **ими** та **ними**: **отѣгчїте дѣла людемѣ симѣ, да са ими пекѣтъ** (*ОБ 1581*, 27), **прїйдоша сродниці ...: познавъ же иѣ старецѣ, помолїса г(с)деви да невиди(м) бѣдетѣ ими** (*Лим. 1628*, 37), **пѣть талантѣ ми еси предалѣ, и се дрѣгїа пѣть талантѣ прибрѣтохѣ ими** (*ЄвЛ 1644*, 89), **Они же (іереї) начаша звати ю (душу) ...**, **да глаголетѣ съ ними** (*ПМ*, 107).

Місцевий відмінок. У місц. в. мн. предметно-особовий займенник виступає з прийменниками, тому майже в усіх випадках представлений формою **з н**: **согра(д)ша грады, и вселишасѣ в иѣ** (*ОБ 1581*, 121/2), **идоста в(ѣ) пещеры , и затвористасѣ в ни(х)** (*Лим. 1628*, 72), **вопрошень ... о іереехѣ, недостойнѣ служащихѣ, како о нихѣ разумѣетѣ, отвѣща** (*ПМ*, 75). Виняток

становить лише одне вживання **иѣ**, при цьому між займенником та прийменником знаходиться інше слово: **ѡцѣ ... Антѡній братію ... союзом(ѣ) ... совокупи, акѡ въ всѣхъ иѣ ... дѡша єдина бѣ** (ПКП 1661, 28 зв.).

Двоїна

Форми двоїни предметно-особового займенника в обстежених пам'ятках уживаються рідко. Хоча відзначаємо, що в розглянутому матеріалі загалом представлена повна двоїнна парадигма. При цьому вона, порівняно зі старослов'янською мовою, має певні особливості. Зокрема, у старослов'янській мові в наз. в. дв. предметно-особовий займенник мав форми **ѡ** (чол. і середн. роди) та **и** (жін. р.) [Вайан 1952, с. 173]. У граматиці М. Смотрицького рекомендовані **ѡ** (чол. і середн. роди) та **ѣ** (жін. р.) (228–230). У розглянутому матеріалі ці форми не виявлені, замість них уживаються **она** (чол. р.) та **онѣ** (жін.): **два мїранина ... приѡста на(с) ... мы же глахом(ѣ) имѣ, ѡкѡдѡ вѣста; она же рекѡста нам(ѣ) (Лим. 1628, 63), се два слѣпца ... възѡпѡста ... народѣ же запрѣти има ... Она же паче зѡвѡста (ЄвЛ 1644, 70), Бавѡла ... призвав(ѣ) обѣ женѣ своѣ, рече има ... онѣ же ... рѣстѣ емѣ** (Лим. 1628, 19).

У род., дав. та ор. відмінках предметно-особовий займенник має у розглянутому матеріалі традиційні, характерні і для старослов'янської мови форми **єю** (**нею**) (род. в.) і **има** (**нима**) (дав. та ор. відмінки): **И се с тобою тамо садокѣ и авїаѡарѣ ... И тамо с нима два сѡна єю (ОБ 1581, 148), прїѡдѡста ко мнѣ два отрѡчица ..., даждѣ ... єю ради талантѣ сєребра (ОБ 1581, 173/2), видѣ ... два брата ... съ ѡцѣм(ѣ) єю (ЄвЛ 1644, 10), Баше же далече ѡ нею (двох бісних) стадо свинїй (ЄвЛ 1644, 25), въниде моуїсїй, і аарѡнѣ, къ фараѡнѣ ... Рече же има Црѣ єгѡпетскїй (ОБ 1581, 27), призвав(ѣ) обѣ женѣ своѣ, рече има (Лим. 1628, 19), сотвори двѣ мрежи има же покрити главы (ОБ 1581, 158), послаша два въ домѣ чѡловѣка онаго ... Пришедшима има и съ нима бѣсѣ бесѣѡѡѡ (ПМ, 106), два таланта ми преѡдал(ѣ): се дрѡгал два таланта приѡбрѣтохѣ има (ЄвЛ 1644, 89).**

У знах. в. дв. у старослов'янській мові предметно-особовий займенник мав форми, тотожні наз. в. [Вайан 1952, с. 173]. Форми, що збігалися з наз. в. (**ѡ**, **ѡ**, **ѣ**), рекомендовані й граматикою М. Смотрицького. У розглянутому матеріалі для всіх родів представлена переважно форма **ѡ**: **поимѣ двѣ говадѣ и раздрѡби ѡ на оуды (ОБ 1581, 128/2), привѡдоша ѡ (двох розбїйників) на мѣсто (Лим. 1628, 48 зв.), видѣ Іакѡѡа ..., и Іѡанна ... И авїе възѡѡ ѡ (ЄвЛ 1644, 114). Зафіксована також форма, тотожна род. в.: **ѡбращѣта ѡсла привѡзѡно и жреѡѡ с нимѣ: ... привѡдѣта ми. И аще вама кто речѣт(ѣ) что, речѣта: іакѡ Гдѣ єю трѣѡѡѣтѣ (ЄвЛ 1644, 70 зв.).****

Разом із тим, двоїнні форми предметно-особового займенника вживалися у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. не завжди послідовно. Про це свідчать не такі вже й рідкісні в обстежених

пам'ятках випадки, коли замість двоїни предметно-особовий займенник представлений у множині: **Идоста обѣ** (дві жінки) ... **и бысть егда прїидоста они** (замість **онѣ**) (ОБ 1581, 121 зв./2), **очи твои вижд(д)ѹ** ..., **и они** (замість **она**) **прелцаю(т) ма** (Лим. 1628, 41), **два мїрѣнина** ... **приста на(с)** ... **мы же глахом(ъ) имъ** (замість **има**) (Лим. 1628, 63), **Сїа еста** ... **двѣ крылѣ** ..., **ими же** (замість **има**) **мнѡзѣ възлетѣша** (ПКП 1661, 33 нн), **Высота Нѣси сѣдержитса на двою завѣсѹ**, **на нх(ъ) же** (замість **нею**) **повѣшена естъ** (ПКП 1661, 27 зв.).

Таким чином, проаналізований матеріал свідчить, що предметно-особовий займенник у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. характеризувався при відмінюванні, порівняно з тогочасною українською мовою, низкою особливостей, які зберіг ще з часів старослов'янської мови. Найяскравішою з них є вживання коротких форм знах. в. Ці форми належали до характерних ознак церковнослов'янської мови. До таких особливостей слід також віднести форму род. в. одн. жін. р. **ѣа**, розрізнення родів у наз. мн. та використання форм двоїни (хоча й не завжди послідовне).

Разом із тим, розглянуті форми, порівняно зі старослов'янськими, мають певні відмінності, які виникли, зокрема, й у результаті впливу української мови. До таких відмінностей належать менша частотність коротких форм (особливо знах. в. одн. чол. р.) та хитання в наголошуванні.

Цікавою особливістю проаналізованої парадигми є форми наз. в. дв. (**она**, **онѣ**), які не представлені в старослов'янській мові й відсутні у граматиці М. Смотрицького. Їхнє виникнення пояснюється, очевидно, впливом наз. в. одн. та мн. і є, можливо, одним із етапів остаточного формування відмінкової парадигми предметно-особового займенника в церковнослов'янській мові української редакції.

4.3. Неособові неродові займенники

До групи неособових неродових займенників належать питально-відносні займенники **кто**, **что**, а також похідні від них заперечні та неозначені **никто**, **ничто** і **нѣкто**, **нѣчто**. Характерною особливістю цих займенників є те, що вони не мають категорії роду й числа.

Називний відмінок. У наз. в. неособові неродові займенники в обстеженому матеріалі мають форми **кто**, **что** (**никто**, **ничто**, **нѣкто**, **нѣчто**): **кто изглѣтъ силы гнѣа** (ОБ 1581, 3/21/2), **ктѡ ест(ъ) члкъ боайса Га** (Ч 1617, 79 зв.), **кто естъ мѣи маа** (ЄвЛ 1644, 41 зв.), **что спсѣтъ насъ** (ОБ 1581, 128), **что есть вина бѣдованію** (ПМ, 50), **что се естъ** (ЛМГ, 15). У граматиці М. Смотрицького, разом із **что**, для наз. в. рекомендована також **чесо**: **Име(н): что или /чесо** (208). Однак уживалася вона, очевидно, надзвичайно рідко. У розглянутому матеріалі зафіксовані лише поодинокі випадки в окремих пам'ятках: **ничесо же оста в(ъ) житници** (Лим. 1628, 16), **Глава маа ничесо же есть** (ЄвКП 1697, 145 зв.). В інших не виявлена. Не виявлені також утворення *кто*, *що*, які, за спостереженнями дослідників, уже з

XII – XIII ст. трапляються в пам'ятках української мови [Крымский 1907, с. 27; Бевзенко 1960, с. 165; Самійленко 1970, с. 123], а в XVI ст. є вже звичайними [Керницький 1967, с. 132].

Заперечні займенники **никто**, **ничто** у старослов'янській мові виступали переважно з часткою **же** [Вайан 1952, с. 170]. У розглянутому матеріалі **никто** міг уживатися і з цією часткою (частіше), і без неї (рідше), **ничто** практично в усіх зафіксованих випадках (у цьому відмінку і в інших, за винятком однієї форми в дав. в., яка наведена нижче) представлений із **же**: **никто же во без(ъ) грѣха** (Ч 1617, 22 зв.), **положиша, ... идѣ же никто же прежд(д)е лежаше** (ТрЦв 1631, 170), **никто же можаше приближитиса горѣ той** (ПКП 1661, 19), **дабы ... никто ѿ людинѣ гра(д)скихъ ... никоеа пакости не творили** (ЛМГ, 9), **ничто же смѣреном(д)рїю равнѡ** (ІЗ 1624, 283), **ничто же вреди ихъ** (ПМ, 102), **всей Тр(о)ци, не естѣ ничто же первѣйшее** (Тр. 1646, 70).

Неозначені займенники **нѣкто** і **нѣчто** в обстеженому матеріалі майже в усіх випадках мають префікс **нѣ-**: **оудари нѣкто во двери** (Лим. 1628, 10), **Повѣда намъ нѣкто отъ благородныхъ** (ПМ, 49), **нѣчто таково случиса** (Лим. 1628, 62 зв.), **веліе нѣчто ... ест(ъ) дѣвственнаа ч(с)тота** (ПКП 1661, 32). В українській мові XVI – XVII ст. **ни-** і **нѣ-**, очевидно, через однакову вимову **и** та **ѣ** не розрізнявалися, і префікс **нѣ-** став засобом творення заперечних займенників [Самійленко 1970, с. 125]. У церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. префікс **нѣ-**, можливо, вимовлявся як **ни-**. Про це свідчать випадки (хоча й рідкісні) використання **ни-** в неозначених займенниках: **никто отъ латинскихъ ... іерей ..., именемъ Петръ Скарга** (ПМ, 118).

Родовий відмінок. У род. в. займенник **кто** (**никто**) має форму **кого** (**никого**): **николи же что взатѣ ѿ кого** (Лим. 1628, 8), **зримѡ бы (тіло) когда ѿ кого было** (ПКП 1661, 28 нн), **не бѣ никого же послѣшающа** (Лим. 1628, 24 зв.). Прийменник при заперечному займеннику зазвичай знаходиться після префікса: **Оцѣ ни ѿ кого е(ст) сотворенный** (Букв. 1664, 18), **въспоминающѣ ми в житїи Прп(д)бнагѡ, и не сѣщѣ списанѣ ни ѿ кого же** (ПКП 1661, 43). Зафіксований також один випадок, коли прийменник ужитий перед префіксом: **и ѿ никого же в семѣ блже(н)номѣ ѿцѣ не извѣще(н)но бѣше** (ЛМГ, 36).

Займенник **что** у род. в. в розглянутому матеріалі представлений формами **чесо**, **чесого** й **чего**. У старослов'янській мові цей займенник у род. в. мав вигляд **чесо**, **чьсо** й **чесого** [Вайан 1952, с. 169]. У граматиці М. Смотрицького рекомендовані варіантні форми **чесѡ** й **чесогѡ**: **Ро(д): чesѡ /или чesогѡ** (208). У більшості обстежених пам'яток єдиною формою род. в. цього займенника є **чесо**: **чесо ради сице творитѣ** (Лим. 1628, 15 зв.), **чесо ради гибель сїа** (ЄвЛ 1644, 92 зв.), **не имяху и чesо ясти** (ПМ, 85), **не рече ничесо же отрокѣ** (Лим. 1628, 69). Лише поодинокими випадками (у *ТрЦв 1631* та *МД 1666*) зафіксований варіант **чесого**: **Бгѣ ... сѣздавѣ чѣлка ..., не иногѡ чesого ѿ него требоваше токмо ... да вѣдетѣ Бгѣ** (ТрЦв 1631, 1), **И чesого вѣ(ст) требѣ лежащемѣ ѿ нѣж(д)ы** (МД 1666, 390). Форма **чего** виявлена

лише у *Сл. 1629, ПМ та Син. 1680*. У *Сл. 1629 та ПМ* вона вживається поряд із **чесо**, у *Син. 1680* є єдиним варіантом род. в.: **чѣго сподобляемса** (*Сл. 1629, 22 нн*), **чѣго ради не яси** (*ПМ, 66*), **чѣго ради сице ходиши** (*ПМ, 74*), **Чѣго ради Гора та ... аки нѣкій облак ... висяше** (*Син. 1680, 180*).

Давальний відмінок. У дав. в. займенник **кто** (**никто**) представлений формою **комѣ** (**никомѣ**): **къ комѣ пореченіе имать** (*Букв. 1574, 75*), **комѣ насъ порѣчаеши** (*Лим. 1628, 50*), **комѣ же оуподоблю рѣдъ сей** (*ЄвЛ 1644, 35*), **повелѣша ... никому же повѣдати** (*ПМ, 63*), **не ѿверзае(т) вра(т) никомѣ же** (*ПКП 1661, 58 зв.*).

Займенник **что** має варіанти **чѣмѣ**, **чѣсомѣ**. Ці варіанти дослідники фіксують у пам'ятках старослов'янської мови [*Вайан 1952, с. 169; Селищев 1952, с. 121*], вони також рекомендовані граматиною М. Смотрицького: **Да(т): чѣмѣ /или чѣсомѣ** (208). У розглянутому матеріалі основним є варіант **чѣсомѣ** (**ничѣсомѣ**): **Діаконъ ... шмаеетъ ... врѣхъ стѣхъ дарѡвъ, такъ не сѣсти мѣхам(ъ), ни иномѣ чѣсомѣ таковомѣ** (*Сл. 1629, 2/57*), **чѣсомѣ оуподоби(м) цр(с)твіе Бжїе** (*ЄвЛ 1644, 124 зв., ЄвКП 1697, 127 зв.*), **тѣ же ... дше что сотвориши; аще чѣсомѣ ѿ недовѣдомы(х), слѣчит(ъ)са найти тебѣ** (*ТрП 1648, 677*), **къ чѣсомѣ иныхъ вѣчае, сіе ... собою извбразити тѣшеса** (*ПКП 1661, 24 зв.*), **ничесому же прикоснувшись, ... изыйдоша** (*ПМ, 85*). Форма **чѣмѣ** виявлена лише в двох пам'ятках (*Азб. 1578 і ТрЦв 1631*): **соу(т) нѣцѣи глѡще, чѣмѣ словенскаа писмена, ни бо тѣх(ь) бгѣ сътвори** (*Азб. 1578, 51 зв.*), **взыйти на горѣ, и коснѣтиса чѣмѣ ѿ неа** (*ТрЦв 1631, 136*).

Серед форм дав. в., крім того, зафіксоване вживання займенника **ничто** без частки **же**: **ничѣсомѣ шрѣстиса в(ъ) Гжѣѣ мокромѣ** (*Сл. 1629, 2/99*).

Знахідний відмінок. У знах. в. займенник **кто** має форму, тотожну род. в.: **кого видаше** (*Лим. 1628, 12 зв.*), **кого хощете ... ѿпѣцѣ** (*ЄвЛ 1644, 100*), **кого са оубою** (*Тр. 1646, 142*), **ѿиде ... лѣвъ никого же вредивъ** (*Лим. 1628, 39 зв.*), **никого же обрѣте** (*ПМ, 93*).

Что представлений варіантами **что** й **чесо**. Обидва рекомендовані граматиною М. Смотрицького: **что /или /чесо** (208). У старослов'янській мові, за спостереженнями науковців, цей займенник мав лише форму **что** [*Вайан 1952, с. 169; Селищев 1952, с. 121*]. У розглянутому матеріалі панівною є **что**: **что сътвори(т) мнѣ плоть** (*ОБ 1581, 3/11*), **что речетъ** (*Ч 1617, 110 зв.*), **не пецѣтеса ... что гасте** (*ЄвЛ 1644, 18*), **до Синайскїа горы ничтоже вкѣси(м)** (*Лим. 1628, 73 зв.*), **полгодища ничто же видѣти можаше** (*ПМ, 99*), **возмѣ ѿ него нѣчто** (*ОБ 1581, 173*), **нѣчто имаши в(ъ) дши своей** (*Лим. 1628, 34 зв.*). Прийменники при заперечних займенниках, як і в більшості інших випадків, знаходяться після префікса: **ни вѣ что же вѣмѣнати** (*ІЗ 1609, 39 зв.*), **ни во что же положивъ сїенный санъ, бы(ст) вмѣсто пастыра волкъ** (*Лим. 1628, 29*), **онъ же ни во что жъ се вмѣнивъ, ... внійде** (*ПМ, 115*).

Форма **чесо** (**ничесо**) представлена лише поодинокими вживаннями: **чѣсѡ прошѣ** (*ЄвКП 1697, 235*), **ничесо же гла** (*Лим. 1628, 44 зв.*), **ничесо же**

Ѡвѣщавайте (ЄвКП 1697, 101 зв.). У *Лим. 1628* зафіксована форма знах. в. заперечного займенника із префіксом **не-**: **Патріархъ** ... **восхотѣ** **послати** (**и**) **емѹ** **нѹж**(д)наа, **он же нечесо же** **изволи** **пріа**т(и) (*Лим. 1628, 6*).

Орудний відмінок. В ор. в. займенник **кто** має переважно форму **кимъ** (**никимъ**): **никимъ** **гоними** **тогда** **вѣахѹ** (*ЛМГ, 29*), **не** **весе**дѹа **ни** **с** **кимъ** **же** (*Лим. 1628, 28 зв.*), **ни** **с** **кимъ** **же** **глагола** (*Тр. 1646, 3*). У *ПМ* виявлене одне вживання із **ѣ** замість **и**: **вѣмъ**, **како** **здѣ** **пріидохъ** **и** **сѣ** **кѣмъ** (*ПМ, 74*).

Форма **цѣмъ**, яка використовувалася у старослов'янській мові [*Вайан 1952, с. 169*], а також була представлена в ранніх східнослов'янських пам'ятках [*Самійленко 1970, с. 129*], у розглянутому матеріалі не виявлена.

Займенник **что** в ор. в. представлений традиційною формою **чимъ**: **Члѣкъ** ... **чимъ** **Ѡ** **безсловесныхъ** **разнствѣетъ** (*ІЗ 1624, 300*), **не** **обрѣте** **чимъ** **помести** (*Лим. 1628, 67 зв.*), **чимъ** **одеждемса** (*ЄвЛ 1644, 18 зв.*), **ничим** **же** **сей** **меншій** **онаго** (*Сл. 1629, 12 нн*).

Місцевий відмінок. У місц. в. займенник **кто** представлений формою **комъ**: **сынове** **ваши** **в** **комъ** **изгонатъ** (**бісів**) (*ЄвЛ 1644, 39*).

Зацменник **что** має варіанти **чемъ**, **чесомъ**. Обидва вони вживалися у старослов'янській мові [*Вайан 1952, с. 169*, *Селищев 1952, с. 121*], а також рекомендовані граматикою М. Смотрицького: **в** **че**(м) /**или** **в** **чесомъ** (208). У розглянутому матеріалі форми місц. в. цього займенника трапляються рідко, більш уживаним серед них є варіант **чесомъ**: **Въ** **чесомъ** **исправитъ** ... **поутъ** **свой** (*Ч 1617, с. 8*), **никого** **же** **обидити** **ни** **въ** **чесомъ** **же** (*ПМ, 87*), **ни** **въ** **чесомъ** **иномъ** ... **упражняшеса** (*Син. 1680, 168*), **ни** **в** **чесомъ** ... **ничто** **же** **глагола** (*Тр. 1646, 3*). Форма **чемъ** зафіксована лише в окремих пам'ятках (в *ОБ 1581, ІЗ 1609, ПМ* та *ТрЦв 1631*): **в**(ъ) **чемъ** ... **прельстиши** (*ОБ 1581, 206/2*), **на** **чем** **же** **столпи** **єа** **оутвержени** **сѣтъ** (*ОБ 1581, 275/2*), **в** **чемъ** ... **весе**дѹвати **хоцѣши** (*ІЗ 1624, 299*), **ископаша** **его** (робітника) ... **ни** **въ** **чем** **же** **поврежденна** (*ПМ, 71*), **дрѣзновеніє** **пріа**ша, **ни** **в** **чемъ** **же** **воцѣсєа** (*ТрЦв 1631, 763*).

Таким чином, проаналізований матеріал засвідчив, що парадигми неособових неродових займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. значною мірою зберегли ті риси, які були характерні для них ще у старослов'янській мові. Особливу увагу тут звертають на себе форми непрямих відмінків займенника **что** (**чесо**, **чесомѹ**, **чесомъ**). У церковнослов'янській мові досліджуваного періоду вони були навіть більш поширеними, ніж у старослов'янській (якщо врахувати відсутність у старослов'янській мові форм наз. та знах. відмінків **чесо**) і ніж це рекомендовано граматикою М. Смотрицького (у граматиці в непрямих відмінках із варіантами, крім род., на першому місці подані нові форми **чемѹ**, **что**, **в** **чемъ**). Завдяки своїй фонетичній виразності ці форми були яскравою особливістю церковнослов'янської мови у порівнянні з українською. Вони, з однієї сторони, не перешкождали розумінню текстів, а з іншої, були однією з ознак «окремішності» церковнослов'янської мови.

4.4. Неособові родові займенники

Неособові родові займенники у проаналізованому матеріалі представлені в такому складі.

Присвійні: **мой, твой, свой, нашъ, вашъ**. Присвійність стосовно третьої особи майже в усіх випадках виражена за допомогою род. в. предметно-особових займенників (**его, ея, ихъ**). Власне присвійні займенники третьої особи в обстежених пам'ятках практично відсутні. Зафіксовані лише поодинокі вживання **еговъ**: **егово Въскр(с)ніе** (ТрЦв 1631, 378), **егово ... въскр(с)еніе** (ТрЦв 1642, 248 зв.), *Яковъ бо есть отецъ ихъ, ... таковы и еговѣ сынове суть* (ПМ, 116), **видѣвши же егво дѣла жена ѿвѣже** (РО 1683, 15), **слыши чтв еговѣ старцѣ глеть ... бгца** (РО 1683, 30 зв.).

Вказівні: **сей, той, онъ, таковъ, такій, сицевъ, истый, толикъ, еликъ**.

Означальні: **весь, всакъ, всаческій, самъ, инъ**.

Питально-відносні (та похідні від них неозначені й заперечні): **кій (нѣкій, никій), чій, каковъ, какій, гаковъ, коликъ, который**.

Ці займенники в розглянутому матеріалі мають різну частотність. Окремі з них (**истый, какій, гаковъ, еликъ**) представлені лише поодинокими вживаннями.

У старослов'янській та інших слов'янських мовах на ранніх етапах розвитку, неособові родові займенники належали до особливої, так званої займенникової відміни [Дурново 2000, с. 241–242; Селищев 1952, с. 118; Вайан 1952, с. 165; Ван-Вейк 1957, с. 282–283; Вступ 1966, с. 283; Мейе 1951, с. 347], у межах якої дослідники виділяють залежно від якості прикінцевого приголосного основи твердий (як відмінювання **той**) і м'який (як відмінювання **сей**) різновиди [Селищев 1952, с. 118, 119; Вайан 1952, с. 165; Ван-Вейк 1957, с. 283–284]. Деякі займенники, зокрема **весь**, мали в одних формах закінчення твердого різновиду, в інших – м'якого, тому науковці говорять і про третій, змішаний різновид [Ван-Вейк 1957, с. 284; Хабургаев 1990, с. 223–224]. Крім того, серед цієї групи займенників у старослов'янській мові були такі (зокрема **толикъ, коликъ**), які відмінювалися або за займенниковою відміною, або як прикметники, членні чи нечленні [Селищев 1952, с. 121; Ван-Вейк 1957, с. 285]. Нарешті, були такі займенники, які відмінювалися лише як прикметники (наприклад, **который, истый**) [Селищев 1952, с. 121; Вайан 1952, с. 181; Ван-Вейк 1957, с. 285]. Тобто, відмінювання неособових родових займенників у старослов'янській мові не було однорідним. У зв'язку з цим при дослідженні їх у церковнослов'янській мові української редакції становить інтерес, наскільки вони зберегли давню займенникову відміну, з огляду на те, що вже у старослов'янській мові зафіксована взаємодія займенникового та прикметникового відмінювання, а також з огляду на те, що в українській мові словозміна неособових родових займенників уже до кінця XVII ст. зазнала значних змін, зумовлених активною взаємодією твердого і м'якого різновидів займенникової відміни, а також взаємодією займенникового та прикметникового відмінювання [Бевзенко 1960, с. 169; Самійленко 1970, с. 132].

Більшість неособових родових займенників у розглянутому матеріалі могли бути короткими і повними. Обидва різновиди форм представлені лише в наз та знах. відмінках одн. і мн. У непрямих відмінках зафіксовані, за рідкісними винятками, лише повні форми. Винятками є поодинокі утворення в род. та місц. відмінках одн.: **посредѣ толика народа** (Лим. 1628, 32 зв.), **ѿ толика поста** (Лим. 1628, 42 зв.), **в(ъ) толицѣ недүзѣ** (РО 1683, 5).

Однина

Називний відмінок. Присвійні займенники в наз. в. одн. представлені формами з нульовими закінченнями для чол. р. й закінченнями **-є** та **-а** (**-а**) для, відповідно, середн. й жін. родів: **завѣтъ мой** (ОБ 1581, 7), **братѣ твой** (Лим. 1628, 43), **бгѣ нашѣ** (ТрЦв 1631, 728), **животѣ вашѣ** (ПКП 1661, 6 нн), **слово мое** (ОБ 1581, 66), **имѧ твоє** (ЄвЛ 1644, 5 нн), **тѣцѧнїє наше** (ПКП 1661, 7 нн), **слово ваше** (МД 1666, 90), **дѣла моѧ** (Ч 1617, 13), **вола твоѧ** (Лим. 1628, 73), **ѡбитє(л) нѣла** (ЛМГ, 31), **вѣра ваша** (ПМ, 128).

Вказівні займенники у старослов'янській мові, а також у найбільш ранніх східнослов'янських пам'ятках у наз. одн. частіше мали нечленні форми [Вайан 1952, с. 167; Бевзенко 1960, с. 169], однак уже в XII – XIII ст. широко вживаються і членні [Бевзенко 1960, с. 169; Самійленко 1970, с. 134]. У церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. представлені загалом обидва різновиди форм. При цьому їхня будова в кожного із займенників має певні особливості.

Займенник **сей** у наз. в. чол. р. має форми **сей**, рідко **сїй** та **сѣй**: **что естъ сонѣ сей** (ОБ 1581, 17 зв.), **се(й) ницїй вѣзва** (Ч 1617, 101 зв.), **сей ѿ грома Ѹмре** (Лим. 1628, 39), **ничтоже естъ мїръ сей** (ПМ, 52), **сїй естъ хевронѣ** (ОБ 1581, 106 зв.), **прѣщєнный выстъ олтарь сїй** (Лим. 1628, 4), **погивель вѣ ... сѣвѣтъ сѣй** (ІЗ 1609, 31), **Сѣй естъ Мѡисїй** (ІЗ 1624, 160), **кто сѣгрѣши; сѣй ли, или родителе єго** (ТрЦв 1631, 590). У старослов'янській мові для цього займенника звичайною формою наз. в. одн. була **сь** [Вайан 1952, с. 167], дослідники фіксують і варіанти **сей** та **сїй** [Вайан 1952, с. 167; Селищев 1952, с. 123–124]. Уживалися вони також у ранніх писемних пам'ятках східних слов'ян [Бевзенко 1960, с. 169; Самійленко 1970, с. 134]. Згодом у староукраїнській мові закріпився варіант **сей** [Самійленко 1970, с. 134]. Обидва варіанти подані й у граматиці М. Смотрицького (**сей** на першому місці): **Име(н): сей или сїй** (211). Однак проаналізований матеріал свідчить, що **сїй** у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду був нечастотним і з середини XVII ст. фактично вийшов з ужитку. Про це говорять кількісні характеристики функціонування **сей** і **сїй**. Зокрема, в обстежених вибірках із *ОБ 1581* виявлено 17 уживань **сей**, 6 – **сїй**, у *Ч 1617*, відповідно, 2 і 1, також 1 **сѣй**, в *ІЗ 1624* – 15 і 3, також 21 **сѣй**, у *Лим. 1628* – 25 і 1, у *Сл. 1629* – 1 і 1, також 1 **сѣй**, у *ТрЦв 1631* – 10 і 1, також 8 **сѣй**, в *ІЗ 1609* зафіксовано лише **сѣй**. В інших пам'ятках представлений лише **сей**. Закріпленню цього варіанта сприяв, очевидно, вплив української літературної мови, в якій він у XVI – XVII ст. був основним [Керницький 1967, с. 137; Самійленко 1970, с. 134].

Форма **сѣй** трапляється рідко, зафіксована, як видно з наведених цифр, лише в окремих пам'ятках (*ІЗ 1609, Ч 1617, ІЗ 1624, Сл. 1629, ТрЦв 1631*). Виникла, можливо, в результаті впливу займенника **тѣй**.

У середн. та жін. родах **сеі** має переважно членні форми, відповідно, **сіє, сіа**: **аще ... оугодно ти естѣ мѣсто сіє** (Лим. 1628, 14 зв.), **проповѣстьса сіє Єв(г)ліє** (ЄвЛ 1644, 84), **слѣчи же са єму сіє зачало** (ЛМГ, 14), **радость гнѣ сіа** (ОБ 1581, 225), **да ищезнет(ѣ) и сіа тма** (ПКП 1661, 31 нн). Зафіксовані також поодинокі вживання нечленних форм **се, си**: **се єму зло бысть** (ПМ, 50), **промчеса слово се** (ЄвЛ 1644, 106 зв.), **вѣдетѣ земля вса си вамѣ** (ОБ 1581, 77), **си во естѣ кровѣ моа** (ЄвЛ 1644, 94). Варіант **си**, разом із **сіа**, рекомендований і граматиною М. Смотрицького: **Име(н): сіа /или си** (211).

Вказівний займенник **той** у чол. р. наз. в. переважно має форму **той**, рідко **тѣй**: **Авра(м) той естѣ авраамѣ** (ОБ 1581, 185/2), **Блаженѣ равѣ той** (ЄвЛ 1644, 86 зв.), **ѡкѡдѣ здѣ Серафимѣ той показаса** (ПКП 1661, 34), **Претерпѣвый ... до конца то(н) спасе(т)са** (МД 1666, 105), **кто той естѣ** (ЄвКП 1697, 247). Варіант **тѣй** виявлений лише в окремих пам'ятках (у тих же, що й **сѣй**, у *Ч 1617, ІЗ 1624* разом із **той**): **дивенѣ Бѣ ... тѣй дастѣ силѣ** (*Ч 1617, 34*), **тѣй ... виновенѣ ест(ѣ)** (*ІЗ 1624, 177*), **тѣй живѣ вѣдетѣ** (*Сл. 1629, 20*), **И бысть днѣ тѣй** (*ТрЦв 1631, 75*). Крім того, в одній із обстежених пам'яток (у *ЛМГ*) зафіксована редукована форма **тотѣ**: **тотѣ же и гүменѣ ... совѣщаса со братіаи** (ЛМГ, 28), **тотѣ же иринарха возматощаса со братіаи** (ЛМГ, 28). Ця форма не представлена в граматиці М. Смотрицького, однак вона зрідка вживалася в українській літературній мові, зокрема й XVI – XVII ст. [Керницький 1967, с. 136; Самійленко 1970, с. 136]. Можливо, що в церковнослов'янському тексті вона з'явилася в результаті впливу української писемної мови.

У середн. та жін. родах у наз. в. займенник **той** має в основному нечленні форми **то, та**: **село то ... градѣ велій баше** (ПМ, 59), **наречеса село то, село крове** (ЄвЛ 1644, 99 зв.), **умножашеса мѣсто то** (ПКП 1661, 54 зв.), **погубитса дша та** (ОБ 1581, 7), **ест(ѣ) же кновѣ та в(ѣ) пѣстына(х)** (Лим. 1628, 67). Повні трапляються рідко: **да не до ко(н)ца порѣгано вѣдетѣ мѣстце тоє стое** (ЛМГ, 32), **церковь тая ... отъ древнихъ времен естѣ** (ПМ, 60), **таа ж(д)є вода** (МД 1666, 61). Зазначена особливість звертає на себе увагу у зв'язку з тим, що в граматиці М. Смотрицького в парадигмі подані лише **тоє, таа**: **Име(н): тоє** (210), **таа** (209). Уживання нечленних форм у більшості обстежених церковнослов'янських текстів кінця XVI – XVII ст. пояснюється, можливо, традиційністю цих текстів, а, можливо, й впливом тогочасної української писемної мови, в якій були представлені нечленні форми [Керницький 1967, с. 136], а також і членні стягнені [Самійленко 1970, 137].

Вказівний займенник третього ступеня **онѣ** є менш уживаним, хоча зафіксований в усіх обстежених пам'ятках. У наз. в. одн. він представлений переважно нечленними формами: **сновидецѣ онѣ идет** (ОБ 1581, 17 зв./2), **безаконный онѣ восхотѣ ... санѣ восхитити** (Лим. 1628, 29 зв.), **лстецѣ онѣ**

рече (ЄвКП 1697, 107), нарицаєт же сѧ мѣсто оно Самѧсѧ (Лим. 1628,2), все воинство оно ... на он-поль Днепра прехождаху (ПМ, 101), что могила она єсть (ОБ 1581, 183/2), хоташе дѣвица она изыйти из(ъ) домѧ (Лим. 1628, 40 зв.). Лише зрідка трапляються членні форми чол. й жін. родів: не оставлѧше ю юноша скверный оный (Лим. 1628, 40 зв.), л(ь)стець оный рече (ТрЦв 1631, 237), съгни оная тѣла его часть (ПМ, 130), Церковъ внаѧ ... согорѣ (ЛМГ, 26). Уживаються вони в тих же позиціях, що й нечленні, й, можливо, є звичайними варіантами стосовно них. У граматиці М. Смотрицького в парадигмах подані лише нечленні форми цього займенника: **Име(н): онъ (205), она (205), оно (206)**. Хоча автор зауважує, що **Самый /самаѧ /самое. Овый /оваѧ /овое. Оный /онаѧ /оное. Во има приходатъ и скланяют(ъ)сѧ такъ, стѣй, стѣѧ, стѣое (207)**.

Вказівний займенник **овъ** зафіксований у наз. в. лише в нечленних формах **овъ, ово**. Уживається він рідко і, як і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 167], при протиставленні чи зіставленні: **овъ ... веселѧ образы възвѣщаѧ: съй же ... вл(д)кѧ жизнодавца проповѣдѧ (ТрЦв 1631, 447), они же ... Ѡдоша: овъ оубо на село свое, овъ же на кѣплю (ЄвЛ 1644, 75 зв.), ово оубо такъ чѣка, ово же паче Чѣка (ТрЦв 1631, 169)**.

Займенники **сицевъ, таковъ, толикъ** у наз. одн. мають як нечленні, так і членні форми. Нечленні кількісно переважають: **тѣло сицево ... из(ъ)обрѣтеса (Тр. 1646, 704), сицево ... ра(з)нствѣе Телѣ(с) ... Ѡ житѧ єст(ъ) (ПКП 1661, 21 нн), смерть сицева человѣку оному приключись (ПМ, 70), не бысть таковъ Ѡ Адама (Лим. 1628, 17 зв.), таковъ бѣ образъ житѧ моего (ПКП 1661, 23), бысть ... нѣчто таково (Лим. 1628, 57), Что же єгѧ таково ... привлече (ПКП 1661, 22 зв.), что се такова болѣзнь єсть (ПМ, 50), да насытитъсѧ толикъ народъ (ЄвЛ 1644, 53 зв.), не бы(с) толико цр(с)тво (ОБ 1581, 133)**. Зрідка трапляються і членні форми (хоча не від усіх наведених займенників): **сицевоє Ѡкровеніє ... Ри(м)скѧ Цркви єстъ (ПКП 1661, 30 нн), приключитсѧ сицеваѧ нѣжда (Тр. 1646, 2), и(з)ше таковый ... кладѧз(ъ) (Лим. 1628, 59), таковый єстъ Ѡцѣ, таковый єсть Снѣ, таковый Дхѣ стѣй (Тр. 1646, 79), толикий наста вѣтръ (ПМ, 54)**. Лише членною формою чол. р. представлений займенник **такѣй**: **не бысть днѣ такѣй, ниже прежде ниже потомъ (ОБ 1581, 101 зв./2)**.

Для означальних займенників у розглянутому матеріалі зафіксовані такі форми наз. в. одн.

Займенник **весь** у наз. одн. представлений переважно утвореннями **весь (весь), все, всѧ**: **Изыде же весь сонмъ (ОБ 1581, 42/2), възва весь сънмъ гласом велѣмъ (ТрЦв 1631, 2 нн), пиргъ весь ... разрушишь (ПМ, 122), все члѣчество стечет(ъ)сѧ (Лим. 1628, 43 зв.), все житѣє єгѧ ... брань бысть (ПКП 1661, 13), исхож(д)аше к(ъ) немѧ ... всѧ Іордан, и всѧ страна Іорданскаѧ (ЄвЛ 1644, 6 зв.), церковъ ... согорѣ всѧ (ЛМГ, 26)**. У деяких пам'ятках (*ІЗ 1624, ЄвЛ 1644*) виявлений, крім того, варіант **въвесь** (у

ЄвЛ 1644 разом із *весь*): не бо рѣцѣ токмо сѣть свѣзани, но и вѣвесь челоуѣкъ (ІЗ 1624, 485), в(ѣ)весь градъ изыйде (ЄвЛ 1644, 25 зв.), в(ѣ)весь нарѣдъ ... стоаше (ЄвЛ 1644, 41 зв.). В інших обстежених Євангеліях у відповідних місцях уживається *весь* (або *весь*) (ОБ 1581, 5/3/2; 5/7 зв.; 5/11 зв./2; 5/15 зв.; ЄвЛ 1690, 26 зв.; 43; 73 зв.; 99 зв.; ЄвКП 1697, 25 зв.; 42; 72; 99). Форма *вѣвесь* у церковнослов'янському тексті з'явилася, очевидно, в результаті впливу української літературної мови, в якій, зокрема й у XVI – XVII ст., займенник *весь* зафіксований також і з приставним *в* (або *у*) [Керницький 1967, с. 147; Самійленко 1970, с. 138].

Займенники *всакъ*, *самъ*, *инъ* у наз. в. одн. могли мати як нечленні, так і членні форми, кількісно значно переважають нечленні *всакъ*, *всако*, *всака*, *самъ*, *само*, *сама*, *инъ*, *ино* (форма жін. р. *ина* не виявлена): да познаетъ всакъ члкъ свою немошь (ОБ 1581, 275), *Всакъ* бо просай, пріємлетъ (ЄвЛ 1644, 19 зв.), да не одолѣетъ ми всако без(ѣ)законіе (Ч 1617, 70), всако слово гнило да не исходитъ из(ѣ) ѡстъ ваши(х) (МД 1666, 90), к(ѣ) тебѣ всака плѣть прійдетъ (Ч 1617, 29), иде мовсій самъ вѣ полкъ (ОБ 1581, 259/2), Готови сама себе ... кѣ исходѣ (ТрЦв 1631, 77), *инъ* єсть образ(ѣ) (МД 1666, 61), что *ино* єсть (ПКП 1661, 28 зв.). Членні форми цих займенників представлені поодинокими вживаннями: *рабъ всякій ... долженъ есть все ... сотворити* (ПМ, 123), *Всакоє дыханіе ... тебе славит(ѣ)* (ТрЦв 1631, 447), *Тому бо подобаетъ всякая слава* (ПМ, 88), *єгѡ же и самое има града ... вѣзбѣждаше кѣ любви Бжіей* (ПКП 1661, 21 зв.), *разгорись же хвратіе и самая смола* (ПМ, 130), *прійде иный вѣстни(к)* (ТрЦв 1631, 92), *иное* бо єсть лице (Тр. 1646, 79). Для *инъ* у жін. р. зафіксовані лише членні форми: *инам* каа сила ... гавлетъса (ІЗ 1624, 20), *инам* же єсть сребролюбца цѣлва, *инам* лживаго врачва (Лим. 1628, 54), *Какова бы сіа Рица ... была, ... аще бѣлаа или инаа* (МД 1666, 271).

Займенник *всаческий* представлений у наз. одн. членною формою жін. р.: *сѣта всаческаа* (ТрЦв 1631, 697), *всаческаа сѣта* (Тр. 1646, 887).

Для неособових питально-відносних (та похідних від них неозначених і заперечних) займенників у наз. в. виявлені такі форми.

Для кій (*нѣкій*, *никій*) – переважно кій (*нѣкій*, *никій*), коє (*нѣкоє*), каа (*нѣкаа*): кій днѣ (ПКП 1661, 25 зв.), бѣ затворникъ нѣкій (Лим. 1628, 46), *никій* же ти оуспѣх(ѣ) ѿ царства (ІЗ 1609, 2), коє плема слыша гла(с) бѣ жива (ОБ 1581, 82), *никоє* же ми єсть ѡ семъ слово (Лим. 1628, 24 зв.), каа поль(ѣ)за вѣ крѣви моей (Ч 1617, 73), жена нѣкаа (Лим. 1628, 59). У чол. р. зафіксовані також поодинокі вживання варіантів *кый* та *кой*: *кый* ѿ обою (ОБ 1581, 5/12; ЄвЛ 1644, 73 зв.), *кой* же єсть Градъ сице крѣпокъ (ПКП 1661, 29 зв.).

Займенник *чій* у наз. в. зафіксований лише у формі чол. р.: *чій* єси снѣ юноше (ОБ 1581, 133), *чій* образъ сей (ЄвКП 1697, 162 зв.).

Із цієї групи в наз. в. представлені також займенники *каковъ*, *іаковъ*, *который*. Найуживаніший *каковъ* має лише нечленні форми: *сіе* бо дѣло

великихъ ... ѡцѣ естѣ, каковѣ же бѣ авва (Лим. 1628, 5 зв.), каковѣ ест(ѣ) сей (ЄвЛ 1644, 24 зв.), каково зло естѣ стяжаніе (ПМ, 56), каково бѣдетѣ цѣлованіе сїе (ЄвКП 1697, 191), какова скорб(ѣ) бывае(ѣ) члѣкѣ (ПКП 1661, 56). Від цього займенника зафіксований також похідний неозначений: **лице долгѣ естѣ каковѣ любо на подрѣзѣ** (ОБ 1581, 91 зв.). Інші (**таковѣ, который**) трапляються рідко, **таковѣ** має і нечленні, і членні форми, **который** лише членні: **таковѣ е(ст) ѡцѣ, таковѣ бнѣ** (Букв. 1664, 15; Букв. 1671, 41; Букв. 1681, 40; Букв. 1692, 42), **таковый естѣ ѡцѣ, таковый естѣ бнѣ** (Тр. 1646, 79), **пѣтемѣ млечнымѣ, таковый на нѣси** (ПКП 1661, 34 нн), **такова тогда любовѣ расташе** (ЛМГ, 19), **лице который ѡ васѣ иматѣ что дїаволское** (Тр. 1646, 150), **Которое естѣ второе лице въ стѣвї Тр(о)ци** (Тр. 1646, 120).

Таким чином, проаналізований матеріал свідчить про те, що в ході розвитку церковнослов'янської мови найбільш стабільними були форми наз. в. одн. присвійних займенників. Вони (якщо не враховувати закономірних фонетичних трансформацій) залишилися такими ж, як і в старослов'янській мові. Членні форми зберіг також і займенник **который**. Для займенника **сей** основними стали членні форми (**сей, сїе, сїа**). Для **той** у чол. р. єдино можливою була членна форма, у середн. та жін. родах, навпаки, кількісно значно переважали нечленні (**то, та**). Нечленні форми були основними також для більшості інших вказівних та означальних займенників (**онѣ, овѣ, сицевѣ, таковѣ, толикѣ, всакѣ, самѣ, инѣ**) і для питального **каковѣ**. Причиною такого широкого використання коротких форм було, очевидно, те, що частина цих займенників або зовсім не мали відповідників у тогочасній українській мові, або ці відповідники були рідковживаними, тому займенники в церковнослов'янській мові зберегли давні, короткі форми, які сприймалися як характерна ознака церковнослов'янської. Збереженню цих форм сприяло також те, що в межах церковнослов'янських текстів вони сприймалися, можливо, як звичайні, немарковані одиниці, а членні форми вживали для семантичного виділення означуваного слова. Утвердження членних форм займенників **сей, той, кїй** відбулося, очевидно, тому, що їхні короткі форми були фонетично невиразними, мали омоніми, а це створювало труднощі в розумінні текстів.

Родовий відмінок. У род. в. одн. аналізовані неособові родові займенники загалом чітко поділяються, як і в інших непрямих відмінках, на тверду і м'яку групи.

Серед розглянутих займенників твердої групи давні форми на **-ого** для род. в. одн. чол. й середн. родів практично в усіх випадках має лише займенник **той**: **ѡ того дне** (ОБ 1581, 133), **ѡци того монастыра** (Лим. 1628, 58 зв.), **из(ѣ) града того** (ЄвЛ 1644, 30 зв.), **отѣ того времени** (ПМ, 110). Дуже рідко трапляється також утворення **тоего**, яке виникло, очевидно, в результаті впливу форм присвійних займенників на зразок **мого, твоего**: **сѣ ... тоего жеде вѣрою** (Тр. 1646, 355).

Інші займенники цієї групи (в род. в. виявлені **онъ, овъ, сицевъ, таковъ, всакъ, самъ, инъ, іаковъ, который**) мають або лише прикметникове закінчення **-аго**, або представлені варіантами з **-аго** й **-ого**. Зокрема, **сицевъ, таковъ, іаковъ, который** зафіксовані лише з **-аго**: **Ѡ въздыханїа сицевагѡ** (МД 1666, 390), **сподовисѡ же и дара ... сицевагѡ** (РО 1683, 85), **Ѡ таковагѡ трѣда** (ПКП 1661, 46 зв.), **тѣ ма ... изми таковаго мѣчителства** (МО 1680, 2 зв.), **начаша Чин(ъ) монастырскї(и) ... [іаковаго прежде ... не быст(ъ)] держати** (ПКП 1661, 56), **котораго Ѡ седми бѣдетъ жена** (ЄвЛ 1644, 77 зв.). Для **онъ, овъ, всакъ, самъ, инъ** характерні варіантні утворення з **-аго** та **-ого**. Причому варіанти на **-аго** майже для всіх із них є частотнішими (**всакаго** – 91 вживання, **всакого** – 18; **онаго** – 49, **оного** – 7; **самаго** – 32, **самого** – 4; **инаго** – 16, **иного** – 6; **оваго** – 2, **ового** – 2): **Ѡ всакаго древа ... снѣси** (ОБ 1581, 1 зв./2), **избави ихъ в(ъ)сакаго злаго вѣстоанїа** (Ч 1617, 28), **зриши ... онаго на насъ навѣт(ъ)** (Ч 1617, 42), **о ... части тѣла онаго** (ПМ, 130), **Ѡ инагѡ мѣжа** (Лим. 1628, 52), **воз(д)ержатисѡ Ѡ ... инагѡ гаденїа** (Тр. 1646, 355), **Ѡ самаго Бѣ** (ПКП 1661, 32), **от самаго Рождества** (Син. 1680, 175), **мужество оваго народа** (Син. 1680, 169). Варіанти з **-ого** є менш частотними (що видно і з наведених цифр), хоча й не особливо рідкісними. Вони виявлені в більшості обстежених пам'яток: **Ѡ всакого грѣха** (ОБ 1581, 249), **Ѡ всакого ... грѣхопаденїа** (Ч 1617, 92 зв.), **людіе села оного** (ПМ, 52), **сѣ оного полѣ Іурдана** (ЄвЛ 1644, 120), **не иного часа** (ПМ, 118), **Ѡрицаєши ли сѡ ... тогѡ самого мѣста** (Тр. 1646, 94), **аще ... кто глаголаше ... нѣсть сего, или ового въ келарни** (ПМ, 56). Спільнокореневі форми на **-аго** та **-ого** зрідка трапляються навіть у межах однієї фрази: **изми насъ Ѡ всакого вѣстоанїа всакагѡ навѣта** (ТрЦв 1631, 729).

Таким чином, проведений аналіз демонструє, що в результаті взаємодії займенникового та прикметникового відмінювання в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. серед форм род. в. неособових родових займенників чол. й середн. родів поширювалося нове, прикметникове закінчення (**-аго**). Це закріплено й граматикою М. Смотрицького, в якій для аналізованих форм (крім **того**) рекомендоване закінчення **-аго**: **Ро(д): самагѡ** (200), **овагѡ** (203), **онагѡ** (205). Порівняно велику кількість варіантів на **-ого** в розглянутому матеріалі можна пояснити, очевидно, впливом української літературної мови, в якій у XVI – XVII ст. для відповідних форм прикметників та займенників головним було закінчення **-ого** [Грищенко 1978, с. 111; Керницький 1967, с. 83; Самійленко 1970, с. 141; Жовтобрюх 1980, с. 39, 42]. Можливо також, що частина форм на **-ого** є давніми, збереглися в досліджуваних текстах через їхню традиційність.

Займенники м'якої групи в род. в. одн. чол. й середн. родів мають у переважній більшості випадків традиційне закінчення **-ого**: **Ѡ старца сегѡ** (ПКП 1661, 51), **вельможи безаконїа сего** (ОБ 1581, 234/2), **отъ коего града** (ПМ, 86), **Коегѡ хвалащї(и) єстѣ чина?** (ПКП 1661, 20 зв.), **от зелїа нѣкоего** (Син. 1680, 174), **вса дни живота моего** (Ч 1617, 25 зв.), **по вл(с)ловенїю ...**

старца свого (ПКП 1661, 27 нн), млт̄вами ... нш̄его ѿца (ЛМГ, 35), ѿ елєа
вашего (ЄвЛ 1644, 87 зв.). Із закінченням м'якої групи в род. одн. виступає
також займенник **весь**: **да гаси ѿ всего плода** (ОБ 1581, 87), **ѿ всего ср(д)ца**
(ТрЦв 1631, 37).

Однією з особливостей розвитку відмінювання неособових родових
займенників була взаємодія твердої та м'якої груп, в результаті чого
поширювалися закінчення або твердої групи, як в українській мові [Самійленко
1970, 141], або м'якої, як у польській та інших західнослов'янських [Вступ
1966, с. 287]. Для церковнослов'янської мови досліджуваного періоду така
взаємодія була загалом мало характерною. Серед проаналізованих форм
род. в. одн. виявлено всього два випадки незакономірного використання
закінчень твердої і м'якої груп в утвореннях *вашого* та *онего*: *сь вашого
монастыря* (ПМ, 53), *той же народ росскій изыйде: онего же нѣци
нарицахуся роси, а иньи аляны* (Син. 1680, 170). Перша форма є результатом
упливу української мови, друга, очевидно, польської [Вступ 1966, с. 287].

Для жін. р. в род. одн. серед займенників твердої групи давню форму на
-оа майже в усіх випадках має лише займенник **той**: **тоа воспойте пло(д)**
(ТрЦв 1631, 798), **тоа ради** (Тр. 1646, 605), **ѿ тоа брани** (ПКП 1661, 11), **з
тоа веси** (РО 1683, 40), **ѿ страны тоа** (ЄвКП 1697, 358). Зафіксовані також
поодинокі випадки вживання варіантів **тоєа** та **тои** (**той**): **множества м(с)ти
тоєа** (ОБ 1581, 3/21/2), **ѿ тоєа ... см̄рти** (ЛМГ, 31), **до тои жъ ст̄ои шбители**
(ЛМГ, 21), **во время шснованїа той ст̄ой Ц̄ркви** (ПКП 1661, 38). Перший
виник, очевидно, за аналогією до **моєа**, **твоєа**, другий є результатом впливу
тогочасної української літературної мови [Самійленко 1970, с. 142].

Інші займенники (в род. одн. жін. р. зафіксовані **онъ**, **сицевъ**, **таковъ**,
толикъ, **всакъ**, **инъ**, **который**) мають або лише прикметникове закінчення **-ыа**
(після **к** – **-їа**), або варіантні форми на **-ыа** (**-їа**), **-оа** та рідко **-ои**. Зокрема,
лише з прикметниковими закінченнями виявлені **сицевъ**, **таковъ**, **толикъ**,
который: **сицевыа бѣ красоты** (Лим. 1628, 3), **вины ради сицевыа**
(ТрЦв 1631, 658), **ѿ таковы(а) скверныа вѣры** (Лим. 1628, 14), **ѿ таковыа
работы** (ПКП 1661, 46 зв.), **отъ толика бѣды** (ПМ, 78), **велѣнїе толикїа
ереси** (ТрП 1648, 17), **ѿ которыа мысли ... прїйде во иноческїй чинъ**
(Лим. 1628, 46). Займенники **онъ**, **всакъ**, **инъ** мають варіантні форми (кількісні
співвідношення між ними такі: **оноа** – 22 вживання, **оныа** – 3, **онои** – 3; **всакоа**
– 21, **всакїа** – 39, **всакои** – 2; **иныа** – 4, **иноа** – 2): **злато оноа земла добро**
(ОБ 1581, 1 зв./2), **вещи оноа память** (ТрЦв 1631, 346), **Ѹ жены оноа**
(МД 1666, 315 зв.), **оныа жены гробъ** (Тр. 1646, 804), **не ѿринѣлъ еси шныа
вдовы** (ПКП 1661, 5 нн), **ѿ всакїа напасти** (ЄвЛ 1644, 6 нн), **прежде инныа
твари** (МД 1666, 75 зв.), **не имамъ иноа помощи** (РО 1683, 90 зв.). Причому
варіанти **всакїа** і **всакоа** часто вживаються в межах однієї пам'ятки: **ѿ всакїа
печали** (Ч 1617, 87 зв.) – **ѿ всакоа скверны** (Ч 1617, 2 зв.), **ѿ всакїа козни**
(Тр. 1646, 141) – **кромѣ всакоа лести** (Тр. 1646, 116), **по ѿверженїи всакїа
мїрскїа печали** (ПКП 1661, 52 зв.) – **ѿ ... всакоа ... раны** (ПКП 1661, 17 зв.).

Форми на **-он (-ой)** є рідкісними, що видно і з наведених вище цифр: **оной жены ... тѣло** (Тр. 1646, 803), **мужіе веси оной** (ПМ, 52), **злости и всякои прелести изобрѣтатель** (ПМ, 116).

Таким чином, проаналізований матеріал свідчить, що й серед форм жін. р. в род. одн. займенників твердої групи поширювалося прикметникове закінчення **-ыа (-їа)**. Це також відображено в граматиці М. Смотрицького, в якій для аналізованих займенників (крім **той**) подані форми на **-ыа**: **Ро(д): самыа** (201), **овыа** (203), **оныа** (204).

Для займенників м'якої групи варіантність у род. в. одн. жін. р. була менш характерною. Тут у переважній більшості випадків вони мають традиційні форми на **-еа**: **Ктиторы ... обители сеа** (Ч 1617, 27), **ѿ сеа ... росы** (МД 1666, 45), **коеа ... ради вины** (ПКП 1661, 9 нн), **нѣкоєа ради потревы** (ЛМГ, 36), **гла(с) мѣтвы моєа** (ОБ 1581, 3/6), **гарости твоєа** (ОБ 1581, 110), **ѿ юности своєа** (ПКП 1661, 32), **Предѣлы жизни нашеа** (ТрЦв 1631, 693), **ѿ трапезы вашеа** (МД 1666, 90 зв.). Займенники **нѣкій, коликій** могли мати також форми на **-їа**: **потревы ради нѣкіа** (Лим. 1628, 65), **свѣтлости ради нѣкіа** (ПКП 1661, 28 нн), **коликїа тмты ... исполненна сѣт(ъ)** (ІЗ 1624, 318), **коликїа бѣды избѣгоша** (ІЗ 1624, 484). Закінчення **-еа** в род. одн. жін. р. має також займенник **весь**: **ѿ всеа печали** (ОБ 1581, 138), **в(ъ)сеа твари сѣдѣтелю** (Ч 1617, 75 зв.), **всеа исти(н)ны ... не исповѣдѣют(ъ)** (МД 1666, 420 зв.). Крім того, серед розглянутих форм жін. р. поодинокими вживаннями зафіксовані варіанти на **-ей**: **моєй, нашей, всей** (зрідка такі форми використовувалися й в українській літературній мові XVI – XVII ст. [Керницький 1967, с. 148; Самійленко 1970, с. 143]): **да не зазрите грѣбости моєй** (ПКП 1661, 43 зв.), **противници церкви нашей** (ПМ, 120), **кромѣ согласія всей ... церкви** (ПМ, 118).

Звертає на себе увагу те, що серед проаналізованих форм род. в. одн. жін. р. займенників м'якої групи відсутні утворення з прикметниковим закінченням **(-аа)**. Збереженню давніх, займенникових форм тут сприяло те, що ці форми мали високочастотні присвійні займенники, а також те, що прикметники м'якої групи були рідковживаними, мали традиційне закінчення род. одн. **(-аа)**, яке за звуковим складом збігалось із наз. одн., і тому не могли впливати на творення займенникових форм.

Давальний відмінок. У дав. в. одн. неособові родові займенники для чол. й середн. родів мають форми на **-омѣ** (тверда група) та **-емѣ** (м'яка): **томѣ свѣ(т) ... дарова(л) єси** (ТрЦв 1631, 578), **дѣлѣ томѣ** (ПКП 1661, 60), **поидохъ къ оному христианину** (ПМ, 130), **овомѣ оубо даде пѣть талантѣ, овомѣ же два, овомѣ же єдинѣ** (ЄвЛ 1644, 88 зв.), **къ сицевомѣ сїєннодѣйствию** (Тр. 1646, 2), **къ всакомѣ языкѣ** (ОБ 1581, 264), **записѣютѣ имѣніа иномѣ наслѣдникѣ** (Тр. 1646, 150), **самомѣ бѣ** (ПКП 1661, 32), **семѣ братѣ** (Лим. 1628, 72), **нѣкоємѣ ѿ гражданѣ** (Лим. 1628, 20 зв.), **братѣ моємѣ** (ОБ 1581, 12 зв.), **тѣлу твоєму** (ПМ, 51), **ко бѣ своємѣ** (ЛМГ, 25), **царєви нашєму** (Син. 1680, 181), **вашєму ... ученію** (ПМ, 131). Займенник **весь**

представлений із закінченням м'якого різновиду (-емъ): **всемъ сонмъ** (ОБ 1581, 101 зв.), **всемъ созданію** (ПКП 1661, 12 нн), **всемъ стаду** (МД 1666, 60). Відсутність варіантних утворень у цій групі пояснюється, очевидно, тим, що форми дав. одн. неособових родових займенників за особливостями закінчень збігалися з відповідними формами членних прикметників у церковнослов'янській мові.

У жін. р. неособові родові займенники в переважній більшості випадків представлені формами на **-ой** (тверда група) та **-ей** (м'яка): **къ той тишинѣ** (МД 1666, 3), **оной храмнѣ** (ПКП 1661, 34 зв.), **радовахъста всѣ таково(и) бл҃гдати** (ЛМГ, 20), **всакой ... досадѣ** (ТрЦв 1631, 169), **хотяхъ ... вѣдѣ таково(и) предати** (ЛМГ, 19), **къ сей иконѣ** (ПМ, 91), **добротѣ моеї** (Ч 1617, 83), **силѣ твоеї** (ТрЦв 1631, 764), **къ ... тишинѣ своєї** (МД 1666, 3), **къ ... вл(д)чци ншеї** (ПКП 1661, 59). Займенник **весь** також має закінчення м'якої групи (-ей): **всей странѣ** (Лим. 1628, 46 зв.), **судай всей земли** (Тр. 1646, 41), **къ всей братїи** (ПКП 1661, 53).

Порушують зазначену закономірність усього кілька утворень. Це поодинокі вживання форми *тоей* (лише у ПМ): *азъ тоей вѣрѣ быти хочу* (ПМ, 68), *есть церковь древяна ...; прийде же и къ тоей* (ПМ, 114). А також варіанти **толицѣй** (зафіксовано також **толицей**) і **тацѣй**: **свободѣ толицѣй не сщ҃ей** (ТрЦв 1631, 170), *удивившись Божіей толицей благодати* (ПМ, 111), **ко тацѣй вещи ср(д)це чіє приваждѣтса** (РО 1683, 90). Така невелика кількість форм жін. р. на **-ѣй** звертає на себе увагу у зв'язку з тим, що в граматиці М. Смотрицького вони рекомендовані як варіанти для окремих займенників: **Да(т): самой /или /самѣй** (201), **овой /или /овѣй** (203), **оной /или /онѣй** (205). У старослов'янській мові закінчення **-ѣй** було характерним для дав. одн. жін. р. прикметників твердої групи [Вайан 1952, с. 147; Селищев 1952, с. 126] і, очевидно, певний час уживалося для творення займенникових форм у церковнослов'янській (про це говорять приклади з граматики М. Смотрицького). Однак згодом у церковнослов'янській мові воно, як свідчить розглянутий нами матеріал, поступалося місцем закінченню **-ой** не тільки серед займенників, але й серед прикметників.

Знахідний відмінок. Неособові родові займенники чол. р. у знах. в., залежно від характеру означуваного слова, мають два різновиди форм. При назвах істот форми знах. в. цих займенників (як і іменників) тотожні род. в., при назвах неістот – наз.

Форми, тотожні род. в., як і форми власне род. в., закінчуються на **-ого** або, частіше, **-аго** (у займенників твердої групи) та **-его** (у займенників м'якої групи): **Бѣ того ... въздвиглъ еси** (ТрЦв 1631, 2), *да таковаго преступника ... обличитъ* (ПМ, 57), **похъснса ... ѿлучити толикаго свѣтилника ... ѿца Антвнїа** (ПКП 1661, 11 зв.), **гави ми самага себе** (ТрЦв 1631, 205), **дажд(д)ъ ми сего страннаго** (ТрЦв 1631, 240), **да обловыжъ ѿца моего** (ОБ 1581, 168), **за рава твоего** (ТрЦв 1631, 273).

Для форм, тотожних наз. в., характерними є ті ж особливості, що й для наз. в. Зокрема, для **сей** основним є варіант **сей**, рідко трапляються **сїй** та **сѣй**: **сѣтворихъ глѣ сей** (ОБ 1581, 153/2), **сѣхрани ... градъ сей** (ЄвЛ 1644, 5 нн), **обрѣтоша сей Неводъ** (МД 1666, 105), **сїй даръ ... прїахъ** (Ч 1617, 108 зв.), **в(ъ) сїй вѣкъ** (ЄвЛ 1644, 39 зв.), **Похвали Авесаломъ сѣвѣтъ сѣй** (ІЗ 1609, 30 зв.), **глаголемъ сѣй Ѵаломъ** (Ч 1617, 102 зв.).

Варіантними формами, як і в наз., представлений займенник **той** (**той**, **тѣй**): **гадъ той испиваю** (Лим. 1628, 69 зв.), **въ той же день** (ПМ, 177), **в(ъ) тѣй днѣ** (Ч 1617, 97 зв.), **на самѣй тѣй корень** (ІЗ 1624, 368), **В тѣй (ж) Чє(т)верто(к)** (ТрЦв 1631, 553). В окремих пам'ятках (у *Сл. 1629* та *ПМ*) поодинокими вживаннями представлена редуплікована форма **тотъ**: **в(ъ) тотъ** же радъ (Сл. 1629, 130), **въ тотъ же день** (ПМ, 62).

Займенник **весь** у знах. в. має переважно форму **весь** (**весь**): **полъ ... весь мѣжескъ полъ** (ОБ 1581, 7/2), **весь днѣ ... хождахъ** (Ч 1617, 48), **искѣпилъ еси весь миръ** (Тр. 1646, 876). Зрідка (в *ІЗ 1624*, *ЄвЛ 1644* та *ЛМГ*) трапляється варіант **в(ъ)весь**: **сѣмѣтиша весь народъ** (ІЗ 1624, 415), **что zde стонте в(ъ)весь днѣ** (ЄвЛ 1644, 67), **встровъ же в(ъ)весь граждане пустошаху** (ЛМГ, 30).

У знах. в. чол. р. зафіксовані також займенники **онъ**, **сицевъ**, **таковъ**, **толикъ**, **всакъ**, **каковъ**, **коликъ**, які могли мати як нечленні, так і членні форми. Для найбільш частотних займенників **онъ** та **всакъ** кількісно значно переважають нечленні форми (відповідно, 55 уживань із 57-ми зафіксованих та 47 із 55-ти): **въ онъ днѣ** (ОБ 1581, 206/2), **на онъ-поль Днепра** (ПМ, 101), **Въ онъ часъ** (ЄвЛ 1644, 59 зв.), **на в(ъ)сакъ вечеръ** (Ч 1617, 41 зв.), **на всакъ днѣ** (Тр. 1646, 87), **всакъ грѣхъ сѣдѣлахъ** (Тр. 1646, 308), **исцѣляющій вса(к) недѣгъ** (МД 1666, 90). Їхні членні форми трапляються рідко: **денъ оный невѣдѣти рече** (ТрЦв 1631, 94), **оуслышимъ ... похвалный оный гласъ** (ПКП 1661, 40), **творяху питїе на всакїй днѣ** (ТрЦв 1631, 76), **всакїй оудъ wskвернихъ** (Тр. 1646, 306). Займенники **таковъ**, **толикъ** представлені поодинокими членними й нечленними формами: **таковъ бо они обычай имуть** (ПМ, 86), **Ѵставъ имѣтъ таковой** (ПКП 1661, 61 зв.), **толикъ народъ ... привлечите** (ПМ, 108), **толикїй бой сведоша** (Син. 1680, 182). **Каковъ**, **коликъ** мають лише нечленні форми: **каковъ Ѵвѣтъ ... сѣтворатъ** (Тр. 1646, 804), **коликъ подвигъ иматъ душа** (Тр. 1646, 606). **Сицевый** – лише членні: **Имѣаше ... оуставъ ... сицевый** (ПКП 1661, 56), **сицевый конецъ да сотворитъ** (Тр. 1646, 353).

Неособові родові займенники середн. р. мають закінчення, тотожні наз. в. Присвійні займенники в усіх випадках представлені традиційними формами: **глѣти слово мое** (ОБ 1581, 270), **твое смотренїе слави(м)** (ТрЦв 1631, 767), **измѣни лице свое** (Ч 1617, 101), **житїе нше скончат(и)** (ПКП 1661, 20), **за невѣрствїе ваше** (ЄвЛ 1644, 59).

Займенники, які могли мати як членні, так і нечленні форми, у знах. в., як і в наз., частіше характеризуються нечленними, хоча для окремих займенників можна відзначити певні особливості.

Серед форм найбільш частотних у знах. в. середн. р. займенників **сей**, **той**, **онъ**, **всакъ** кількісно значно переважають нечленні форми (**се** – 145 уживань, **сіє** – 92; **то** – 57, **тоє** – 11; **оно** – 23, **оноє** – 3; **всако** – 30, **всакоє** – 13): **творити се слово** (ОБ 1581, 91 зв.), **се имаше дѣло** (Лим. 1628, 11 зв.), **внесшіа ... приложеніе се** (ПКП 1661, 27 нн), **в то лѣто** (ОБ 1581, 77/2), **вл(с)ви(т) мѣсто то** (ПКП 1661, 14), **въ то время** (ЛМГ, 7), **въ время оно** (ОБ 1581, 82/2), **Вспоминаше ... Ѵало(м)ское оно слово** (ПКП 1661, 50), **на всако время** (Ч 1617), **всако тцаніе имиа** (ЛМГ, 23). Членні форми більшості цих займенників трапляються загалом рідко, виявлені не в усіх пам'ятках: **Въ тоє жь лѣто** (ПМ, 128), **на сіє стѣє мѣстце** (ЛМГ, 5), **на сіє дѣло** (ЛМГ, 19), **видѣ оноє** (ОБ 1581, 275), **на всакоє время** (Тр. 1646, 82), **Ѵими Ѵ насъ всакоє мечтаніе** (Тр. 1646, 101). Виняток становить форма **сіє**, яка є достатньо поширеною (що видно з наведених вище цифр) і представлена в усіх обстежених пам'ятках: **сіє сѣтвор(т)** (ОБ 1581, 128), **сіє дѣло имаше** (Лим. 1628, 37 зв.), **повѣда ми сіє чудо** (ПМ, 70), **на сіє слово** (ЄвЛ 1644, 137 зв.), **основала еси стѣє сіє мѣсто** (ПКП 1661, 17 нн), **то сіє, то оноє зы(ж)дахъ** (ЛМГ, 28), **время сіє ... воспоминает(ъ)** (МД 1666, 180). Інші займенники в знах. одн. середн. р. вживаються рідко. Серед них **инъ** представлений і нечленною, і членною формами: **Во ино же время** (Лим. 1628, 20 зв.), **ничесо же ино виж(д)хъ** (Лим. 1628, 42 зв.), **подает(ъ) ест(с)тво иноє** (МД 1666, 61). **Самый, истый** – лише членими: **в(ъ)веде ма в(ъ) позорище самое** (Лим. 1628, 43 зв.), **возрѣвше на самое Има** (ПКП 1661, 23 зв.), **дастъ самое то истое** (ОБ 1581, 46 зв.), **восхотѣ на истое дѣло Игъменію избрати** (Лим. 1628, 3).

У жін. р. неособові родові займенники в знах. в. одн. мають закінчення **-ѣ** (**-ю**) або **-юю**. Присвійні займенники тут, як і в переважній більшості випадків в інших формах, не мають варіантних утворень: **Ѵидѣ въ землю мою** (ОБ 1581, 163), **творити волю твою** (Ч 1617, 43), **простри рѣкѣ свою** (ТрЦв 1631, 379), **на ползу нашу** (ПМ, 88), **за вашѣ вѣсѣдѣ** (МД 1666, 15 зв.).

Займенник **сей** зафіксований лише у членній формі: **сію землю** (ОБ 1581, 101 зв.), **Млѣтвѣ сію** (Тр. 1646, 140), **въ пустыню сію** (ПМ, 87), **сію Книгѣ** (ЄвЛ 1644, 4 нн), **сію Заповѣдь** (МД 1666, 195).

Інші займенники, які могли мати і нечленні, і членні форми, характеризуються переважно нечленними формами. Їхня кількісна перевага є особливо помітною для порівняно високочастотних у знах. в. одн. ж. р. займенників **той** (**тѣ** – 21 вживання, **тѣю** – 14), **онъ** (**онѣ** – 23, **онѣю** – 5), **всакъ** (**всакѣ** – 35, **всакѣю** – 5): **дадѣте чадѣ тѣ намѣ** (ОБ 1581, 128/2), **сѣградиша церковь и въ ту положиша его** (ПМ, 60), **на храминѣ тѣ** (ЄвЛ 1644, 21 зв.), **об онѣ странѣ Іурдана** (ТрЦв 1631, 4), **показа онѣ бра(н)** (ПКП 1661, 28), **на всакѣ ноцѣ** (Ч 1617, 65), **цѣлаа ... всакѣ газю** (ЄвКП 1697, 29). Повні форми

цих займенників трапляються значно рідше (що видно і з наведених цифр): **всю странѸ тѸю** (Лим. 1628, 47), **дзво(н)ицѹ ... тѹю поставиша** (ЛМГ, 28), **въ пустыню оную** (ПМ, 96), **на всакѸю ... плоть** (ТрЦв 1631, 765), **цѣлѣти ... всакѸю болѣзнь** (Тр. 1646, 506).

Обома різновидами форм представлені також рідковживані займенники **таковѸ, толикѸ, сицевѸ**: **Показа же и Любовь таковѸ** (ПКП 1661, 64), **в(ъ) толикѸ мѣрѸ** (Лим. 1628, 59 зв.), **толику ... лютую смерть ... приємлюща** (ПМ, 129), **сицевѸ похвалѸ** (ПКП 34 зв.), **давшаго власть таковѸю члкъмѸ** (ЄвЛ 1644, 26), **видяще на немѸ толикую бѣду** (ПМ, 50), **даровавшаго ... сицевую благодать** (ПМ, 130).

Лише нечленними формами представлені займенники **инѸ, каковѸ, какѸ, єликѸ**: **перстѸ инѸ да възмѸтѸ** (ОБ 1581, 51 зв.), **въ инѸ пѸстыню ѿиде** (Лим. 1628, 60 зв.), **инѸ вдаде ємѸ одеждѸ** (ПКП 1661, 47 зв.), **каковѸ тцетѸ прїалѸ єси** (Лим. 1628, 71 зв.), **каку тцету приносѸтѸ** (ПМ, 57), **нѣстѸ слово(м) прє(д)ставити сладости, єликѸ имѣти слѸчается**. (ІЗ 1624, 127).

Питальні (та неозначений) займенники **кїй (нѣкїй), чїй** в знах. одн. жін. р. зафіксовані лише в безваріантних формах: **в(ъ) кѸю странѸ** (ЄвЛ 1644, 86 зв.), **в нѣкѸю хранинѸ** (ПКП 1661, 45 зв.), **на чїю ... дшѸ** (МД 1666, 75).

Орудний відмінок. Для чол. й середн. родів в ор. в. одн. неособові родові займенники у розглянутому матеріалі мають форми на **-ѣмѸ, -ымѸ, -имѸ**. Займенники твердої групи могли закінчуватися на **-ѣмѸ, -ымѸ** та **-имѸ** (після к), м'якої – на **-имѸ**.

У старослов'янській мові займенники твердої групи в ор. одн. чол. й середн. родів представлені переважно формами на **-ѣмѸ** [Вайан 1952, с. 168; Селищев 1952, с. 118]. Вони для цієї групи слів рекомендовані й граматиною М. Смотрицького: **тѣмѸ** (208), **самѣмѸ** (200), **овѣмѸ** (203), **онѣмѸ** (205). У розглянутому матеріалі лише традиційні форми на **-ѣмѸ** мають усього два займенники (**той** та **инѸ**): **тѣмѸ же образомѸ** (ПМ, 62), **с(ъ) тѣм(ъ) же ... Ѳеодосїєм(ъ)** (ПКП 1661, 17), **да миромѸ тѣмѸ ... помажетѸ** (ПМ, 100), **инѣмѸ пѸтемѸ ѿидоша** (ЄвЛ 1644, 5), **инѣмѸ пѸтемѸ** (МО 1680, 274 зв.).

Варіантними закінченнями, займенниковим **-ѣмѸ** та прикметниковим **-ымѸ** (після к **-имѸ**), характеризуються займенники **онѸ, всакѸ, самѸ, каковѸ**. Ці займенники в ор. одн. чол. та середн. родів є загалом рідковживаними, однак для більшості з них зафіксована кількісна перевага (хоча й для окремих незначна) варіантів на **-ымѸ (-имѸ)** (**онымѸ** – 4 вживання, **онѣмѸ** – 2; **всакимѸ** – 38, **всацѣмѸ** – 8; **самымѸ** – 5, **самѣмѸ** – 6; **каковымѸ** – 2, **каковѣмѸ** – 1): **власть на(д) расслабленнымѸ онымѸ** (Тр. 1646, 801), **с оным(ъ) тѣлом(ъ)** (Тр. 1646, 804), **сѸ всакимѸ оумиленїємѸ** (Тр. 1646, 175), **зѸ арматами [и] всяким оружієм** (Син. 1680, 182), **самымѸ собою** (Тр. 1646, 353), **самымѸ дѣломѸ** (ПМ, 106), **каковымѸ ср(д)цемѸ ... прїймаєши стѸе ... тѣло** (Лим. 1628, 56). Утворення з традиційним закінченням серед форм ор. одн. цих займенників трапляються значно рідше: **сѸ онѣмѸ идоша** (ПМ, 88), **бѣгом(ъ) самѣм(ъ)** (Лим. 1628, 7), **избра(н)ный самѣмѸ Хр(с)томѸ** (ЛМГ, 5).

Інколи варіанти з обома закінченнями використовуються в межах однієї пам'ятки: **со каковымъ лицемъ** (Тр. 1646, 353) – **каковѣмъ(ъ) образомъ(ъ)** (Тр. 1646, 353), **со всакимъ дерзновеніемъ** (Лим. 1628, 43 зв.) – **со всацѣмъ прилежаніемъ** (Лим. 1628, 4 зв.).

Крім того, частина займенників цієї групи (**сицевъ, таковъ, толкѣ, нѣкоторый**) зафіксовані лише з закінченням **-ымъ (-имъ)**: **сицевы(м) образо(м)** (ПКП 1661, 10 зв.), **сицевы(м) чѣдотвореніе(м)** (ПКП 1661, 14), **пѣтемъ таковымъ** (ПКП 1661, 44), **толки(м) гнѣво(м)** (ПКП 1661, 6 зв.), **нѣкоторымъ сѣдо(м)** (ЛМГ, 25).

Займенник **весь** в ор. одн. чол. й середн. родів в усіх випадках має форму **всѣмъ**: **съ всѣмъ клиросомъ** (ПМ, 78), **съ всѣмъ Клиромъ** (Тр. 1646, 804), **в(ъ)сѣмъ ср(д)цемъ** (Ч 1617, 7 зв.).

Таким чином, проаналізований матеріал свідчить, що в ор. в. одн. чол. й середн. родів серед займенників твердої групи в церковнослов'янській мові української редакції поширювалося прикметникове закінчення **-ымъ**. Причому порівняння виявлених форм із представленими в граматиці М. Смотрицького демонструє, що цей процес активно відбувався і в досліджуваній період.

Закінчення займенників м'якої групи для ор. в. одн. чол. й середн. родів (**-имъ**) збігалося за звуковим складом із відповідним закінченням у повних прикметників. Очевидно, тому в цій групі форм практично відсутні варіантні утворення: **с(ъ) симъ имаши братисѣ** (Лим. 1628, 43. зв.), **исцѣли мя виномъ симъ** (ПМ, 89), **мечемъ моимъ** (ОБ 1581, 32), **закономъ твоимъ** (Ч 1617, 9), **гласомъ своимъ** (ТрЦв 1631, 19), **съ ... Богомъ нашимъ** (ПМ, 125), **вашимъ нерадѣніемъ** (ПМ, 92). Варіювання (яке стосується основ) виявлене лише у форм займенників кій (**нѣкій**) і чій: **кїимъ образомъ** (ПКП 1661, 45), **сѣдомъ нѣкїимъ вѣїимъ** (ЛМГ, 26), **коимъ пѣте(м)** (ОБ 1581, 206/2), **коимъ чювствомъ** (Ч 1617, 42 зв.), **сѣсѣдѣ(м) нѣки(м)** (ТрЦв 1631, 169), **чїимъ повелѣніемъ** (ПМ, 58), **чїимъ попеченіемъ** (ПКП 1661, 24 зв.), **чимъ(ъ) споспѣшествомъ(ъ) ... обрѣтоша славѣ** (ПКП 1661, 24 зв.). Варіанти **нѣкоимъ, нѣкимъ** зафіксовані в межах однієї пам'ятки: **зрахъ себе столиц(а) пре(д) нѣкоимъ на ... пр(с)толѣ** (Лим. 1628, 35 зв.), **вопрошенъ ... нѣкимъ старцемъ** (Лим. 1628, 41 зв.).

Для жін. р. неособові родові займенники в ор. одн. в переважній більшості випадків мали форми на **-ою** (тверда група) та **-єю** (м'яка): **под тою горою** (Син. 1680, 170), **звѣздою ... сицевою** (ПКП 1661, 3 зв.), **таковою тихостїю** (Лим. 1628, 3 зв.), **всѣкою раною** (ТрЦв 1631, 695), **самою вецію** (ПКП 1661, 25 зв.), **водою сею помажу** (ПМ, 100), **молитвою моєю** (Ч 1617, 35), **твоєю благодатїю** (Тр. 1646, 854), **Кровїю своєю** (МД 1666, 60), **работою нашою** (ОБ 1581, 254/2), **дїшею вашою** (ЄвЛ 1644, 18), **всею землею** (ОБ 1581, 1 зв.). В окремих пам'ятках (у *Тр. 1646* та *ПКП 1661*) засвідчена також форма жін. р. **тоєю**: **с(ъ) тоєю жде плотїю** (Тр. 1646, 124), **с(ъ) тоєю жде Жертвою** (ПКП 1661, 15 нн). Варіантні форми в жін. р. ор. одн. зафіксовані також для

займенника **кїй** (**нѣкїй**): **коєю властїю** (ЄвЛ 1644, 72 зв.), **вервією нѣкою** (ПКП 1661, 36 зв.), **хитростїю нѣкою** (ПМ, 119).

Місцевий відмінок. У місц. в. одн. для чол. й середн. родів неособові родові займенники мають у більшості випадків традиційні форми на **-омъ** (тверда група) та **-ємъ** (м'яка): **в(ъ) томъ плачѣ** (МД 1666, 2 зв.), **на томъ ... мѣстцѣ** (ЛМГ, 3), **въ сосудцѣ ономъ** (ПМ, 116), **въ сицевомъ обвиненїи** (Тр. 1646, 803), **на самомъ себѣ** (ПКП 1661, 34 нн), **во иномъ мѣстѣ** (Лим. 1628, 64 зв.), **въ всакумъ възрастѣ** (ТрЦв 1631, 693), **в(ъ) домѣ семъ** (ОБ 1581, 201/2), **о нѣкоємъ столпницѣ** (Лим. 1628, 22 зв.), **о грѣсѣ моем** (Ч 1617, 49), **въ нашемъ градѣ** (ПМ, 83), **въ вашемъ свобожденїи** (Тр. 1646, 151). Ці форми вживалися в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 165, 167; Селищев 1952, с. 114, 119], вони також рекомендовані граматиною М. Смотрицького: **въ томъ** (208), **самомъ** (200), **ономъ** (205), **овомъ** (203), **семъ** (211), **моемъ** (213).

Варіантні утворення для цієї групи майже не характерні. Форми з **-омъ** та **-ѣмъ** зафіксовані лише для рідковживаних займенників **таков** і **толикъ**: **въ таковомъ дѣлѣ** (ПКП 1661, 46 зв.), **в(ъ) таковѣмъ смиренїи** (ПКП 1661, 47 зв.), **в(ъ) таковѣмъ ... нестроенїи** (ЛМГ, 12), **по толиком паденїи** (Син. 1680, 183), **въ толицѣмъ терпенїи** (ПМ, 61). З **-ѣмъ** виявлена також форма **ѣцѣмъ**: **ѣдна жена ... в(ъ)паде въ недѣгъ таков(ъ) въ ѣцѣмъ же ваше она юже Ев(г)ліе поминаетъ** (РО 1683, 95 зв.). Закінчення **-ѣмъ** з'явилося тут, очевидно, в результаті впливу членних прикметників, які могли мати в місц. в. закінчення як **-омъ**, так і **-ѣмъ**.

Займенник **весь** у місц. одн. чол. й середн. родів має закінчення м'якої групи (**-ємъ**): **въ всемъ злати** (ОБ 1581, 229/2), **въ всемъ ... смотренїи** (Тр. 1646, 86), **во всемъ послѣшаше** (ПКП 1661, 59).

Для форм жін. р. в місц. одн. основними є закінчення **-ой** (тверда група) та **-ей** (м'яка): **в(ъ) то(и) ... шбители** (ЛМГ, 21), **на оной странѣ** (Лим. 1628, 12), **в(ъ) сицево(и) млтвѣ** (ПКП 1661, 13 зв.), **въ всакой вещи** (ЄвЛ 1644, 62), **въ иной Книзѣ** (ПКП 1661, 28 нн), **въ книзѣ сей** (ОБ 1581, 183), **въ коей ждв иной шбители** (ПКП 1661, 35 зв.), **въ оутробѣ моеї** (ОБ 1581, 121 зв.), **въ своєї храминѣ** (МД 1666, 75), **в(ъ) памяти нашей** (Лим. 1628, 45), **въ вашей ... церкви** (ПМ, 81).

Крім того, займенники твердої групи в місц. в. одн. жін. р. зрідка могли виступати з прикметниковим закінченням **-ѣй**. Поряд із традиційним **-ой**, його має займенник **таковъ**: **въ таковой обидѣ** (МД 1666, 45), **въ таково(и) бл҃годати** (ЛМГ, 24), **в(ъ) таковѣй скорби** (ПКП 1661, 51 зв.). Лише із закінченням **-ѣй** зафіксовані також рідковживані **каковъ**, **ѣковъ**, **истый**: **в(ъ) каковѣй славѣ** (Лим. 1628, 43), **на ѣковѣй ... землі** (ІЗ 1609, 13), **на горѣ си на истѣй** (ОБ 1581, 56 зв./2). У граматиці М. Смотрицького в парадигмах подані варіанти з обома закінченнями: **въ самой /или /самѣй** (201), **овой /или /овѣй** (203), **оной /или /онѣй** (206). Можливо, це означає, що раніше досліджуваного періоду **-ѣй** було більш поширене серед займенників.

Проаналізований матеріал свідчить, що це закінчення виходило з ужитку не лише серед займенників, але й серед прикметників.

Зафіксовані також рідкісні випадки, коли закінчення м'якої групи представлене в займенниках твердої і навпаки. Зокрема, поряд із формою **толикой**, виявлена **толицей**, а при основній **нашей** в ЛМГ представлена й **нашой**: *По толикой ... побѣдѣ* (Син. 1680, 181), *о толѣцей благодати* (ПМ, 101), *в(ъ) толицей горести* (РО 1683, 89). *в(ъ) ... вбители ншо(и)* (ЛМГ, 28).

Множина

Називний відмінок. Яскравою особливістю церковнослов'янської мови кінця XVI – XVII ст., порівняно з тогочасною українською, було те, що в ній неособові родові займенники у наз. мн. загалом зберігали окремі форми для кожного з родів.

У чол. р. для аналізованих займенників виявлені такі форми.

Присвійні займенники в наз. мн. мають переважно традиційні форми (на –и): **врази мои** (ОБ 1581, 3/11), **аггли твои** (Ч 1617, 38 зв.), **Оцы нши** (МД 1666, 270/2), **сынове ваши** (ЄвЛ 1644, 39). **Свой** у наз. мн. не виявлений. Трапляються також, хоча й рідко, утворення на –а, які виникли, очевидно, в результаті впливу форм жін. та середн. родів: **подвиги твоа** (ПКП 1661, 40 зв.), **родители ... нашаа** (Ч 1617, 27 зв.).

Інші займенники аналізованої групи в наз. мн. для чол. р. в переважній більшості випадків мають членні форми на традиційне –и: **сиі снове ліини** (ОБ 1581, 22 зв./2), **сиі Бжіи слѣги** (МД 1666, 105), **Блжени плачоуціи, тако тїи оутѣша(т)саа** (Ч 1617, 98 зв.), **мжжіє тїи ... падоша** (ТрЦв 1631, 272), **Воздѣловають онїи землю** (ІЗ 1624, 177), **овїи же (мученики) огню предаваєми, инїи же в(ъ) мори ... погрѣжаєми** (Лим. 1628, 45), *овїи дивляхуся ..., инїи хуляху* (ПМ, 130), **таціи здѣ имахѣ жити** (ПКП 1661, 37 зв.), **нѣціи ѿ братїи** (Лим. 1628, 61 зв.), *якъ же нѣции ... глаголють* (ПМ, 65), **нѣкоторїи ѿ нихѣ** (ОБ 1581, 244), **исхождахѣ братїа таквви жде таціи и вхо(ж)дахѣ** (РО 1683, 63 зв.). Виявлені тут також утворення на –и (результат впливу знах. в. або відповідних прикметникових форм): **хотѣхѣ странныи тыи ѿити** (ПКП 1661, 45 зв.), **тыи иноцы** (ПКП 1661, 26 нн), **оныи младенцы** (ЛМГ, 36), **сицевыи подвижницы** (ЄвЛ 1644, 8 нн), **иныи ... таты вѣдѣт(ъ)** (ПКП 1661, 11), *Иныи лѣтописцы* (Син. 1680, 170), **хр(с)толюбцы нѣцыи** (Лим. 1628, 8), *нѣцыи отъ іерей* (ПМ, 88), **нѣкоторыи ѿ хр(с)тіанѣ** (ЛМГ, 36). Для деяких займенників вони є достатньо поширеними (зокрема, для **инѣ** зафіксовано 18 уживань на –и із 44-х, для **нѣкїи** – 18 із 62-х). Поодинокими випадками в цій групі також представлені форми на –иє та –иа (–їа): **и иные многие бѣди(н)ки согорѣша** (ЛМГ, 38), *Иные лица своя закрывають* (Син. 1680, 175), *тыя жде народы* (Син. 1680, 170), **нѣкїа ѿ Братїи** (ІЗ 1624, 235).

Нечленні форми в аналізованій групі трапляються рідко: **си же снѣвє его** (ОБ 1581, 22 зв.), **что сѣть си** (ОБ 1581, 148/2), *егда унію ... ты жде отступници ... огласяху* (ПМ, 117), *тѣ князіє ... и гетманы* (Син. 1680, 173),

ови же оуѣмнишася (ЄвЛ 1644, 106 зв.), мнози Монастыри ... не сѣ(т) же таковы (ПКП 1661, 8 зв.), ѿкѣдѣ нам(ъ) ... хлѣбы толицы (ЄвЛ 1644, 53 зв.), мы сами ... слышах(м) (Лим. 1628, 54), самаране видѣвше Гда сами (МД 1666, 15 зв.).

Займенник **весь** у наз. мн. чол. р. представлений варіантами **вси** та **всѣ**. Загалом кількісно значно переважає **вси** (285 уживань із 346-и зафіксованих). Для більшості пам'яток ця форма є панівною або й єдино можливою: **вси отроцы** (ОБ 1581, 133 зв.), **вси рѣди** (Ч 1617, 60 зв.), **вси сѣціи** (Лим. 1628, 51), **вси Юудее** (ЄвЛ 1644, 135), **вси Монастыри** (ПКП 1661, 9 зв.). Варіант **всѣ** трапляється не так часто (61 вживання з 346-и). Однак у трьох із обстежених пам'яток він або кількісно значно переважає (у вибірках із МД 1666 – 34 вживання з 37-ми, у Син. 1680 – 11 із 12-ти), або є єдино можливим (у ЛМГ): **всѣ ... Оці** (МД 1666, 106), **всѣ сѣгн** (МД 1666, 90 зв.), **всѣ полки** (Син. 1680, 181), **всѣ ... лѣтописци** (Син. 1680, 169), **всѣ противницы** (ЛМГ, 31), **всѣ братїа** (ЛМГ, 28). Виник він, очевидно, в результаті однакової вимови літер **и** та **ѣ** (як **и**). Можливо, мало значення також те, що в непрямих відмінках у мн. займенник **весь** мав у закінченні **ѣ** (**всѣхъ**, **всѣмъ** і т. д.).

У середн. р. в наз. мн. неособові родові займенники представлені такими формами.

Присвійні займенники майже в усіх випадках мають традиційні форми **моа**, **твоа**, **наша**, **ваша**: **словеса моа** (ОБ 1581, 270/2), **вправданїа твоа** (Ч 1617, 9), **именованїа наша** (ПКП 1661, 12 нн), **оумышленїа ваша** (ТрЦв 1631, 481). Зафіксовано також кілька варіантів на **-и** (очевидно, результат впливу чол. р.): **Се азъ и дѣти мои** (ПКП 1661, 40), **гаже видѣша очи ваши** (ТрЦв 1631, 482).

Серед вказівних займенників у наз. мн. середн. р. варіантними формами представлений лише **сей** (**сїа**, **сїи**, **си**). Основною є **сїа**: **Сїа же дѣлеса сїновъ кааѣовъ** (ОБ 1581, 61/2), **ихъ же сїа тѣлеса суть** (ПМ, 73), **сїа вглавленїа** (ЄвЛ 1644, 8), **сїа вса Крщенїа** (ПКП 1661, 23 нн). Варіанти **сїи**, **си** зафіксовані поодинокими вживаннями лише в *ОБ 1581*: **сїи имена старѣйшинъ** (ОБ 1581, 17 зв.), **си имена сїновъ їилевъ** (ОБ 1581, 22 зв.), **постигнѣтъ та вса си словеса** (ОБ 1581, 82). Інші (в наз. мн. середн. р. зафіксовані **той**, **онъ**, **овъ**) мають безваріантні нечленні форми (**та**, **она**, **ова**): **та дѣла гаже азъ творѣ** (МД 1666, 30), **она словеса ... истина сѣть** (Тр. 1646, 803), **сѣющѣ емѣ, ова** (зерна) **падоша при пѣти** (ЄвЛ 1644, 42).

Означальні та питальні займенники в наз. мн. середн. р. представлені також безваріантними формами **вса**, **всаческаа**, **инаа**, **каа**: **вса богатѣства наша ... пре(д) тобою сѣть** (ОБ 1581, 254/2), **вса дѣла твоа исти(н)на** (ТрЦв 1631, 272), **всаческаа работна тѣвѣ** (Ч 1617, 13 зв.), **в(ъ) нихъ же исповѣданїе ... вѣры, и инаа сѣдержатся** (Тр. 1646, 802), **каа бѣ блѣхъ егѣ помышленїа** (ПКП 1661, 23 зв.).

Форми жін. р. неособових родових займенників у наз. мн. у переважній більшості випадків закінчуються на **-а** (**-а**). Тут також зафіксована невелика кількість варіантів.

Присвійні займенники в жін. р., як і в інших, частіше представлені традиційними формами **моа**, **твоа**, **наша**, **ваша**: **кости моа** (ОБ 1581, 3/6), **сѣдбы твоа** (Ч 1617, 10), **жены наша** (ОБ 1581, 77/2), **ногы ваша** (ОБ 1581, 7/2). Зрідка трапляються варіанти на **-и**: **дѣвѣцы твои изыидѣтъ** (ОБ 1581, 163/2), **наши рѣцѣ сѣт(ь) нечисты** (ПКП 1661, 17 нн).

Із вказівних займенників у наз. мн. жін. р. виявлені **сей**, **той**, **таковъ**. **Сей** майже в усіх випадках має форму **сїа** (**сиа**): **сїа тмы ефрѣмовы** (ОБ 1581, 96 зв./2), **телесныа сиа моуки веселїе соутъ рабѣмъ твоимъ** (Ч 1617, 38 зв.), **добрѣйша бо сїа** (страви) **суть прѣвья** (ПМ, 86). В одній пам'ятці (у *ПКП 1661*) зафіксований варіант **сїи**: **сїи сѣи Пещеры** (ПКП 1661, 31 зв.). Займенник **той** має варіанти **тыа**, **тыи**, **ты**, представлені поодинокими вживаннями: **ниже тыа** (печери) ... **мѣстомъ сѣтъ хранѣнимъ телеса** (ПКП 1661, 21 нн), *Тыи бѣсурманскїи силы ... доставаху его* (Чигирин) (Син. 1680, 179), **вѣсташа вса дѣвы ты** (ЄвЛ 1644, 87 зв.). **Таковъ** зафіксований лише у нечленній формі **таковы**: **таковы на се нещѣемъ быти вины** (ПКП 1661, 36 зв.).

Означальний займенник **весь** у наз. мн. жін. р. має варіанти **вса** і **вси**. Панівним є **вса**: **собраса тѣ вса хорѣгви** (ОБ 1581, 163), **вса заповѣди твоа истин(ъ)на** (Ч 1617, 13), *егда вся силы ... уставають* (ПМ, 65), **вѣсташа вса дѣвы** (ЄвЛ 1644, 87 зв.), **ѿ него же вса добродѣтели истѣкаютъ** (ПКП 1661, 21). Варіант **вси** зафіксований поодинокими вживаннями лише в одній із пам'яток (в *ОБ 1581*): **вси горы ... прѣ(д) тобою сѣтъ** (ОБ 1581, 254/2). Інші означальні займенники (**самъ**, **инъ**) в наз. мн. жін. р. представлені лише формами на **-ыа**: **то самыа Пещеры ... исповѣдѣт(ъ)** (ПКП 1661, 31 зв.), **иныа жены** (Лим. 1628, 33 зв.), **и иныа ... страсти ... не ѿстѣпиша ѿ мене** (Тр. 1646, 308).

Крім того, зафіксовані форми наз. мн. жін. р. питальних займенників **чїи**, **таковъ**: **Чїи бѣ то сѣдѣловаютъ Млѣтвы** (ПКП 1661, 40), **таковы сѣт(т) Кїевскї(а) Пещеры** (ПКП 1661, 20 нн).

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що неособові родові займенники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. у наз. мн. загалом зберігали окремі форми для кожного з родів. Хоча слід відзначити, що в цей час відбувалася певна взаємодія між родами. Ця особливість форм наз. в. була характерна (і більшою мірою) також для прикметників. В українській мові в результаті, зокрема, й такої взаємодії розрізнення неособових займенників за родами в наз. мн. на цей час узагалі зникло [Бевзенко 1960, с. 171; Керницький 1967, с. 146; Самійленко 1970, с. 155; Жовтобрюх 1980, с. 42], що дає підстави вважати «неправильні» родові форми в обстежених текстах результатом впливу української мови.

Ще одна особливість проаналізованих форм полягає в тому, що деякі з них могли бути нечленними і членними. Обидва різновиди форм для

розглянутих займенників були характерним в наз. мн. і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 168, 181; Селищев 1952, с. 118–119, 123; Ван-Вейк 1957, с. 287–288]. У ході розвитку церковнослов'янської мови членні форми наз. мн. ставали частотнішими. Про це свідчить розглянутий матеріал, у якому в наз. мн. для більшості займенників кількісно переважають членні форми. Активізація їх відбувалася, очевидно, і протягом досліджуваного періоду. Це дозволяє стверджувати порівняння проаналізованого матеріалу з формами, представленими в граматиці М. Смотрицького. Окремі неособові родові займенники (**самъ**, **онъ**, **овъ**) тут подані в парадигмах лише в нечленних формах: **Имє(н): сами** (201), **ови** (203), **они** (205) і т. д. Хоча автор зауважує, що вони могли відмінюватися і як прикметники. У розглянутому матеріалі ці займенники представлені і членними формами, причому рідкісними вони є лише для займенника **самъ**, для інших загалом кількісно переважають. Поширенню їх сприяло, очевидно, те, що займенники аналізованої групи частіше виступали в ролі означення, для якої характерними були саме членні форми.

Родовий відмінок. Для род. в. мн., як і для інших непрямих, крім знах., аналізовані займенники мають спільні для всіх родів форми. Як і в старослов'янській мові, їх можна загалом поділити на тверду і м'яку групи. Хоча окремі форми тут мають певні особливості.

Займенники твердого різновиду у старослов'янській мові в род. мн. закінчувалися переважно на **-ѣхъ** [Вайан 1952, с. 165–166; Селищев 1952, с. 114, 118; Ван-Вейк 1957, с. 283, 284]. Такі ж форми для цих займенників рекомендовані граматикою М. Смотрицького: **Ро(д): тѣхъ** (209, 210), **самѣхъ** (201, 202), **овѣхъ** (203, 204), **онѣхъ** (205, 206, 207). У проаналізованому матеріалі ці форми також виявлені, хоча більшість займенників твердої групи могли мати й інші закінчення (**-ыхъ** або **-ихъ**). Зокрема, займенники **той**, **онъ** у род. мн. майже в усіх випадках представлені формами на **-ѣхъ**: **тѣхъ єсть цр(с)тво нб(с)ное** (Ч 1517, 98 зв.), **отъ тѣхъ козаковъ** (ПМ, 87), **вослѣдъ тѣхъ** (ПКП 1661, 45 зв.), **ѿ онѣ(х)** (ТрЦв 1631, 659), **ѿ предѣлъ онѣхъ** (ЄвЛ 1644, 52 зв.), **отъ главъ онѣхъ** (ПМ, 120). Варіанти (**тыхъ**, **онихъ**) трапляються лише як поодинокі вживання: **лежахѹ тѣлеса тыхъ младе(н)цовъ** (ЛМГ, 36), **павльшеса оныхъ** (страстей) **повѣдителми** (ПКП 1661, 41).

Займенники **таковъ**, **инъ**, **самъ**, навпаки, частіше трапляються у формах на **-ыхъ** (**таковыхъ** – 7 уживань, **таковѣхъ** – 3; **иныхъ** – 19, **инѣхъ** – 15; **самыхъ** – 10, **самѣхъ** – 3): **ѿ такихы(х) ... дѣлъ** (Лим. 1628, 56 зв.), **таковы(х) бо єсть цр(с)тво нб(с)ное** (ЄвЛ 1644, 65), **ѿ иныхъ веси(н)** (ЛМГ, 9), **под властію ... иныхъ началников** (Син. 1680, 179), **ѿ васъ самыхъ** (МД 1666, 60), **многи от самыхъ лучшихъ богатыров** (Син. 1680, 183). Форми цих займенників на **-ѣхъ** є поодинокими: **пѣти Первоначалникъ(в) таковѣхъ(ъ)** (ПКП 1661, 32 нн), **паче инѣхъ монастырей** (ПМ, 92), **Кр(с)тъ з(ъ) себе самѣхъ творяхѹ** (ПКП 1661, 34).

Займенники **сицевый**, **который** представлені лише формами на **-ыхъ**: **ѿ сицевыхъ(ъ) имѣти ничтоже** (ПКП 1661, 63), **давши имъ ... вса потребнага**

... при котрыхъ плугъ воловъ (ЛМГ, 21). Переважно нові форми на -ихъ (зрідка -ыхъ) також мають займенники з основами на к (всакъ, толикъ, всаческій): Ѡ всакихъ дѣлъ (Тр. 1646, 82), от всяких бѣд (Син. 1680, 179), съсловіе толикихъ ѡцъ (ТрЦв 1631, 658), толикихъ блгъ сподобихомъса (ЄвЛ 1644, 18 нн), Вл(д)ко всаческихъ (Ч 1617, 76), всаческихъ ... блгъ ... наслѣдницѣ (ПКП 1661, 15 нн). У старослов'янській мові ці займенники мали закінчення -ѣхъ із чергуванням перед ним [Селищев 1952, с. 118].

Відзначені варіантні утворення, а також безваріантні форми на -ыхъ свідчать про те, що, хоча займенники твердої групи загалом і зберігали в род. мн. давнє закінчення (-ѣхъ), тут усе більшого поширення набувало -ыхъ, характерне раніше лише для членних прикметників.

Займенники з основами на м'які приголосні в род. мн. майже в усіх випадках мають традиційні форми на -ихъ: Ѡ врагъ моихъ (ОБ 1581, 3/11/2), мѣтвами стѣихъ твоихъ (Ч 1617, 3 зв.), отъ своихъ воинъ (ПМ, 77), страсти дшѣ ... нашихъ (Тр. 1646, 506), грѣхъ ради вашихъ (ПКП 1661, 10 зв.), паче ранъ сихъ (ОБ 1581, 91 зв./2), єдинъ Ѡ сихъ (МД 1666, 76). Виняток становлять кілька вживань на -ыхъ (після ш): За мѣтвъ ... ѡцъ ншѣихъ (Ч 1617, 27 зв.), мѣрѣ ѡцъ вашихъ (ЄвЛ 1644, 82).

Весь у род. мн. має традиційну форму на -ѣхъ: Ѡ всѣхъ врагъ (ОБ 1581, 3/6), Ѡ всѣхъ дѣлъ (ТрЦв 1631, 240), Ѡ всѣхъ странъ (ЛМГ, 18).

Давальний відмінок. Неособові родові займенники твердої групи у дав. мн. мають форми на -ѣмъ, -ымъ та інколи -имъ з варіантними утвореннями в окремих випадках.

Лише традиційними формами на -ѣмъ представлені займенники той, овъ, какій (останній із чергуванням к/ц): къ тѣмъ же ... посла послы (ОБ 1581, 254), что сътворитъ дѣлателе(м) тѣм(ъ) (ЄвЛ 1644, 74 зв.), къ тѣм(ъ) же трѣдѣмъ (ПКП 1661, 27), овѣмъ очеса из(ъ)водена. инѣм(ъ) же рѣки оусѣчены (Лим. 1628, 45), Іерев ... да ... научитъ люди, кацѣмъ приѣготовленіемъ ... должны сѣт(ъ) (Тр. 1646, 254). Форма тымъ, рекомендована в граматиці М. Смотрицького [Німчук 1985, с. 114], у розглянутому матеріалі не зафіксована.

Переважно традиційне закінчення -ѣмъ мають також займенники онъ та инъ: онѣм(ъ) же мѣтвѣ творацим(ъ), сїи же трапезѣ поставлахъ (Лим. 1628, 37 зв.), онѣмъ же вбращшимса на запа(д), ... дѣнѣтъ (Тр. 1646, 152), жрѣтвы бого(м) инѣмъ (ОБ 1581, 173), къ инѣмъ народѣ(м) (ПКП 1661, 25 нн), инѣмъ добродѣтелемъ (ПКП 1661, 32). Варіанти на -ымъ та -имъ для них трапляються рідко: да и шнымъ подас(т) (ЛМГ, 14), самъ к(ъ) онимъ шес(т)вѣтѣ (ЛМГ, 10), къ инымъ лукавствамъ (ПМ, 60), Къ инымъ же злобамъ (ПМ, 115).

Інші зафіксовані займенники цієї групи представлені формами лише на -ымъ або -имъ: сицевымъ ... стр(а)даніамъ (Лим. 1628, 45), к(ъ) сицевы(м) тайна(м) (Тр. 1646, 254), каковымъ дѣломъ потреба єсть (Лим. 1628, 45 зв.), повѣдаше ... никоторымъ инокинямъ (ПМ, 64), зиж(д)ителѣ всаческимъ

Пілатъ предасть (ТрЦв 1631, 132), *подвижесе ... трусь, якъ же всему граду трястись ... и мучителемъ самымъ* (ПМ, 130), *хотяще и самимъ ити съ ними* (ПМ, 63).

Таким чином, у дав. в. мн. займенників твердої групи, як і в род., давнє займенникове закінчення (-ѣмъ) загалом поступалося місцем новому, прикметниковому (-ымъ або після к -имъ).

Для займенників м'якої групи в дав. мн. у переважній більшості випадків були характерними традиційні форми на -имъ: **стѣсамъ моимъ** (Ч 1617, 14 зв.), **равомъ твоим(м)** (ТрЦв 1631, 2), *своимъ ... инокинямъ* (ПМ, 64), **ѡцѣмъ нашимъ** (ЛМГ, 9), **дѣшамъ вашим(ъ)** (ПКП 1661, 45 зв.), **Къ симъ же стѣхамъ** (Ч 1617, 80 зв.), **подобнаа симъ бѣгодѣанїа** (Тр. 1646, 155). Серед форм присвійних займенників зафіксовані, крім того, варіанти **нашимъ, вашимъ**: **съсѣдо(м) нашимъ** (ОБ 1581, 3/16/2), **дѣшамъ вашимъ** (ЄвЛ 1644, 36 зв.). Формами на -имъ, але варіантами, які стосуються основ, представлений займенник кій (**коимъ, нѣкимъ, нѣкимъ**): **кои(м) ѡ нихъ подобе(н) бѣ** (ПКП 1661, 32 зв.), **възможно бо бѣ нѣким(ъ) ... поклонитиса** (ТрЦв 1631, 623), **такъ воиномъ нѣким(ъ) ... оуготовитиса** (ТрЦв 1631, 622).

Займенник **весь** має закінчення твердої групи: **къ всѣмъ сѣномъ** (ОБ 1581, 42), **бысть милостивъ ... всѣ(м)** (Лим. 1628, 20 зв.), **хоще(т) всѣ(м) сп(с)тиса** (МД 1666, 91).

Знахідний відмінок. У знах. в. мн. для неособових родових займенників виявлені два різновиди форм, при назвах істот – переважно такі, як у род. в., при назвах неістот – у кожному з родів певною мірою різні.

Для форм, тотожних род. в., характерні ті ж особливості, що й для форм власне род. в. Зокрема, форми твердої групи переважно закінчуються на -ѣхъ: **изгнавый тѣхъ равомъ** (ПКП 1661, 7), **онѣхъ ... посѣти** (ЛМГ, 20), **инѣхъ же** (мучеників) **оумориша** (Лим. 1628, 45), **самѣ(х) себе оумерцвляющїи** (ПКП 1661, 37). Хоча тут зафіксовані й утворення на -ыхъ: **проклинаю тыхъ всѣхъ** (Тр. 1646, 98), **самыхъ себе оумерцвляхъ** (ПКП 1661, 33 зв.), **послаша ... и иныхъ ... послушниковъ** (ЛМГ, 31). Для форм м'якої групи виявлено лише -ихъ: **възлюби ѡцѣ твоихъ** (ОБ 1581, 82), **вбрати и сихъ равомъ** (Тр. 1646, 139). Займенник **весь** має закінчення -ѣхъ: **всѣхъ ... ко славословію ... подвижаем(ъ)** (ПКП 1661, 11 нн).

Для займенників при назвах неістот (інколи й істот) представлені в кожному з родів такі форми.

У чол. р. присвійні займенники майже в усіх випадках мають традиційні форми **моа, твоа, своа, наша (наша), ваша (ваша)**: глаголы **моа в(ъ)ноуши** (Ч 1617, 66 зв.), **въздажд(д)ъ вышнемъ вѣты твоа** (ПКП 1661, 5 нн), **въ дворы своа** (Ч 1617, 29 зв.), **шалмы наша, въспоемъ** (ТрЦв 1631, 2 нн), **оцысти грѣхи наша** (ОБ 1581, 3/16), **ваша глы написютьъ** (Тр. 1646, 152), **прїати ваша овѣты** (Тр. 1646, 152). Лише в одній пам'ятці (в ЛМГ) зафіксований варіант із закінченням наз. мн.: **за грѣхи наши** (ЛМГ, 26).

Займенник **сей** у знах. мн. представлений варіантами **сіа**, **сіи**. Панівним (а для більшості обстежених пам'яток і єдино можливим) є традиційний **сіа**: **г̃лаша ... г̃лы сіа** (ОБ 1581, 133/2), **г̃лет ... стіхи сіа** (Тр. 1646, 175), **пре(д)лож' сіа хл'вы** (ПКП 1661, 62 зв.). Ця форма вживалася у старослов'янській мові [Селищев 1953, с. 123], рекомендована також граматиною М. Смотрицького: **Ви(н): сіа** (211). Варіант **сіи** (очевидно, результат впливу наз. в.) трапляється дуже рідко (лише в Ч 1617): **поємъ сіи Тропари** (Ч 1617, 80).

Займенник **той** у знах. мн. чол. р. має варіанти **тыа**, **тїи**, **тыи**, **ты**. Представлені вони невеликою кількістю вживань, порівняно більш поширеним є **тыи**: **въ тыи дни** (ОБ 1581, 106 зв.; ЄвЛ 1644, 118), **ем' же есть періе ... тыи да гасте** (ОБ 1581, 87). Зрідка трапляються й інші: **пріа тїль вса тїи грады** (ОБ 1581, 71 зв.), **собрати оукр'хи тыа** (ПКП 1661, 62 зв.), **И бысть въ дни ты** (ОБ 1581, 138/2). У граматиці М. Смотрицького для цього займенника рекомендовані форми **тыа**, **ты**: **Ви(н): тыа или /ты** (209). Однак давня, коротка форма, як свідчить розглянутий матеріал, уже майже вийшла з ужитку. Наявність варіантів членних форм зумовлена, очевидно, взаємодією з наз. мн.

Нечленні і членні форми зафіксовані також для займенника **оны** (**оны**, **оныа**). Обидва різновиди є рідковживаними: **въ дни оны** (ОБ 1581, 133), **въ оны дни** (ЄвЛ 1644, 84), **пог'би оубийца оны** (ЄвЛ 1644, 75 зв.), **Призываетъ ... стыа оныа вса м'жа** (ТрЦв 1631, 659).

Із вказівних займенників у знах. мн. чол. р. також представлені **овъ** і **таковъ** формами **овыа**, **таковы**: **И прочія ... ідолы овыа повел' въ огонь въм'тати, овыа въ воду** (Син. 1680, 177), **пре(д)ставиши вса гр'хи моа ... , таковы, іаковы мною съд'ашася** (Тр. 1646, 307).

Із групи означальних у знах. мн. зафіксовані **весь**, **всакъ**, **инъ**. Займенник **весь** має варіанти **вса**, **вси**, **всѣ**. Панівним (а для більшості обстежених пам'яток, крім ОБ 1581 та Син. 1680, і єдино можливим) є традиційний **вса**: **въ вса грады** (ОБ 1581, 154/2), **Ѡп'сти вса гр'хи** (Ч 1617, 79 зв.), **въ вса в'ки** (ТрЦв 1631, 238), **въ вса ... Праздники** (Тр. 1646, 254), **веходи вса ... Монастыра** (ПКП 1661, 49). Форми **вси**, **всѣ** (очевидно, результат впливу наз. мн.) зрідка трапляються, поряд із **вса**, лише в ОБ 1581 та в Син. 1680: **съкр'ши вси грады** (ОБ 1581, 254/2), **на всѣ расходы** (ОБ 1581, 195/2), **всѣ ... восходы ... засадивше** (Син. 1680, 180).

Всакъ представлений повною формою **всакїи**: **всякїи промыслы творяху** (Син. 1680, 183). Для **инъ** виявлені членні та нечленні варіанти **иныа**, **ины** (обидва малопоширені): **видѣ ... и иныа Ѡ еретикъ** (Лим. 1628, 14 зв.), **Иныа сп'се** (ЄвЛ 1644, 102 зв.), **и иныа ... стіхи ... Іерев ... да предъводитъ** (Тр. 1646, 553), **да възм'т' камыки ины** (ОБ 1581, 51 зв.), **посла ины рабы** (ЄвЛ 1644, 75 зв.).

У знах. мн. виявлені також питально-відносні (та неозначений) займенники **каковъ**, **іаковъ**, **коликъ** і **кїй** (**нѣкїй**). **Каковъ**, **іаковъ**, **коликъ** мають лише нечленні форми: **каковы гр'хи имаши** (Лим. 1628, 51 зв.),

пре(д)ставши вса грѣхи моа ..., таковы, таковы мною съдѣлшася (Тр. 1646, 307), колики хоцеш(и) трѣды погубити (Лим. 1628, 11). Кій представлений в основному варіантом кіа (нѣкіа), в одній із пам'яток (у Лим. 1628) зафіксований також кыа (поряд із нѣкіа): в(ъ) кіа дни (ПКП 1661, 55 зв.), въ нѣкіа ... праздники (ПМ, 122), пойми нѣкі(а) ѿ братій (Лим. 1628, 60 зв.), кыа грѣхи имаши (Лим. 1628, 51 зв.).

У середн. р. присвійні займенники представлені утвореннями, які збігаються з формами чол. р.: похвалю словеса моа (ОБ 1581, 3/11), оправданіа твоа съхраню (Ч 1617, 8), изорци ми дѣла своа (Лим. 1628, 54 зв.), испытѣетъ ср(д)ца наша (Тр. 1646, 151), да видатъ ваша добра дѣла (ЄвЛ 1644, 11 зв.). Зафіксовані також поодинокі вживання на -и: чрезъ ... нши очи (МД 1666, 46).

Для вказівних займенників у середн. р. виявлені такі форми. Сей майже у всіх випадках має вигляд сіа: оуслышатъ оправданіа сіа (ТрЦв 1631, 482), въ сіа ... времена (ПМ, 114), пре(д)лагающе ... сіа словеса (ПКП 1661, 36). Лише в ОБ 1581, поряд із сіа, трапляються поодинокі вживання давньої, короткої форми си: глаша же емѣ вса словеса си (ОБ 1581, 22 зв.), възвѣстиша отроцы ... си словеса (ОБ 1581, 133/2).

Займенник той у знах. в. мн. середн. р. представлений формами тыа і та, для кожної з яких зафіксовано лише кілька вживань: в(ъ) тыа ... лѣта (Лим. 1628, 26 зв.), Егда тыа писані(а)... написал(ъ) еси (ПКП 1661, 13 нн), тыа нша ... свѣтил(а) ... помрачити (ПКП 1661, 31 нн), слышахъ словеса та (ОБ 1581, 220/2), он(ъ) же видѣвъ та (три благовістія), ... преѣказа (ЄвЛ 1644, 20 нн), оугаилъ еси сіа ѿ премѣдры(х) ... ѿкрылъ еси та младенцем(ъ) (ЄвЛ 1644, 36).

Інші виявлені в знах. мн. неособові родові займенники мають членні (загалом частіше) і нечленні форми. Членні форми представлені переважно з традиційним закінченням -аа: въ оная времена (ПМ, 59), онаа словеса ... написа (ПКП 1661, 40 зв.), сицевая хуленія написати (ПМ, 97), сицеваа изрече словеса (ПКП 1661, 32), аз(ъ) же слыша(в) таковаа, встави(х) миръ (Лим. 1628, 18), и ... онаа глаше (ТрЦв 1631, 763), далъ ... и онаа вса нужнаа (ЛМГ, 35), да пода(ст) вамъ всакаа бл҃гаа своа (ЛМГ, 37), во онаа ... сна вѣіа, животворящагѡ всаческаа (Лим. 1628, 39 зв.), исплѣни всаческаа бл҃гож҃аніа (ТрЦв 1631, 447), множае вѡ созидаетъ образъ нежели самаа словеса (ПКП 1661, 11 нн). Зрідка трапляються утворення на -ыа (очевидно, вплив знах. мн. чол. р.): и иныа ... бл҃годѣаніа ... сътворите (Тр. 1646, 155). Нечленні форми в цій групі представлені загалом поодинокими вживаннями, лише для инъ вони переважають (10 із 15-ти випадків): и она многа прошеніа изрек(ъ) (Лим. 1628, 32), и она зданіа ... сочиниша (ЛМГ, 34), Оумовеніа чванѡмъ, и чашамъ, и она подобна такова многаа творите (ЄвЛ 1644, 136), каковы добра прінесе (МД 1666, 2).

Займенник **весь** майже в усіх випадках для знах. в. середн. р. має лише варіант **вса**: **творити вса дѣлеса** (ОБ 1581, 42/2), **вса безаконїа моа очисти** (Ч 1617, 6 зв.), **Бл(с)вите вса дѣла Гнѣа** (ТрЦв 1631, 275), **показа емѹ вса царствїа мїра** (ЄвЛ 1644, 8 зв.), **вса правила Чинѹ того ... повелѣ ... прочести** (ПКП 1661, 27 нн). Виняток становить *ОБ 1581*, в якій зафіксовані поодинокі вживання форми **всѣ**: **на всѣ царства** (ОБ 1581, 254).

Для жін. р. в знах. мн. виявлені такі форми неособових родових займенників.

Присвійні займенники представлені в основному формами, які збігаються з чол. та середн. родами: **положилъ еси слезы моа** (ОБ 1581, 3/11), **сѹхраню заповѣди твоа** (Ч 1617, 70), **Ѡидоша въ пещеры своа** (Лим. 1628, 10), **ты вѣси нѣа немоци** (ПКП 1661, 40 зв.), **Ѡпѹстити жены ваша** (ЄвЛ 1644, 64 зв.). Зрідка тут, як і в чол. та середн. родах, трапляються варіанти з закінченням наз. мн. чол. р.: **сѣти свои ... монастыреви дарова** (ПМ, 54), **свои ... силы подвиже** (Син. 1680, 179).

Більшість інших виявлених неособових родових займенників у знах. мн. жін. р. мають частіше членні форми на традиційні **-ыа, -їа**: **тыа просфори положиш(а)** (Лим. 1628, 13 зв.), **прославляемъ ... тыа нѹхъ добродѣтели** (ПКП 1661, 14 зв.), **въ таковыа мѹки приходитъ** (Лим. 1628, 15), **начатъ ... иныа же** (просфори) **и продаати** (ПКП 1661, 46), **не воспоминаа ... повѣсти каковыа либо неприслѹшаюціа** (Тр. 1646, 353), **Чтетъ ... Млѣтвы сіа** (ТрЦв 1631, 727), **всакіа напасти претерпѣти** (ПКП 1661, 7), **вещи нѣкіа иматъ** (ПМ, 75). Зрідка трапляються утворення із закінченнями наз. мн. чол. р. або знах. мн. чол. і середн. родів: **въ оныи веси** (ПМ, 60), **вземше ... и иная отъ иноческихъ ядїй** (ПМ, 88). Нечленні форми тут виявлені лише як поодинокі вживання: **написавъ ... своа хѹлы вѣвси на выи, ... въ она рѹкою ѹдарал** (ТрЦв 1631, 660), **чесо ради мнѣ таковы пакости твориши** (Лим. 1628, 40 зв.), **толики муки ... приємлюща** (ПМ, 129), **да облечется в ризы ины** (ОБ 1581, 46 зв.), **колики излиалъ еси слезы** (Лим. 1628, 26 зв.).

Від займенника **весь** зафіксовані форми **вса, вси, всѣ**. Панівною є традиційна **вса**: **слышаны сѣтворитъ вса хвалы его** (ОБ 1581, 3/21/2), **възвѣстихъ вса сѹдбы** (Ч 1617, 8), **по вса ноци** (Лим. 1628, 63 зв.), **обрѣте ... вся свѣща зажжены** (ПМ, 92), **Забыт(и) ... вса волѣзни** (ПКП 1661, 22 зв.). Інші трапляються як поодинокі вживання (в *ОБ 1581* та *Син. 1680*): **на вси зѣмли** (ОБ 1581, 254), **И сѣзда вѣ ... всѣ птицы** (ОБ 1581, 1 зв./2), **на всѣ страны** (Син. 1680, 180).

Орудний відмінок. В ор. в. неособові родові займенники мали спільні для всіх родів форми на, за рідкісними винятками, **-ѣми, -ыми** або **-ими**.

Для більшості виявлених в ор. мн. займенників твердої групи (**той, онъ, самъ, инъ, такїй, толикъ, всакъ, коликъ**) єдино можливим або панівним є закінчення **-ѣми** (після **к** -**ими**): **въкѹпѣ с тѣми** (ОБ 1581, 229/2), **междѹ тѣми же звѣздами** (ПКП 1661, 18 нн), **со тѣми же грамотами** (ЛМГ, 8), **сей вѣ внѣми и глай и дѣйствѹай** (ТрЦв 1631, 18), **самѣми реченми**

(ТрЦв 1631, 378), **инѣми** ... Прп(д)вными оѣи (Лим. 1628, 1), **междѸ инѣми** (Тр. 1646, 802), **инѣми** ... оувѣщанїи (ПКП 1661, 63), **такими** ... жертвами (Лим. 1628, 22 зв.), **с толикими трѸды** (Лим. 1628, 67 зв.), **всякими** ... промыслы (Син. 1680, 179), **всакими добродѣтелми** (РО 1683, 53), **коликими подвиги** (ПКП 1661, 32 нн). Значно меншою кількістю вживань представлені форми на **-ыми** (хоча для **сицевъ, таковъ, яковъ** зафіксоване лише це закінчення): **съ иными грѣхи** (ПМ, 54), **сицевыми** ... **наименованїи** (ПКП 1661, 12 нн), **таковыми чѸдесы** (ПКП 1661, 17 нн), **таковыми притчами** (ЄвЛ 1644, 125), **нѣции** ... *сказоваху русов ... от русых волосов, съ яковыми и нынѣ много суть руси* (Син. 1680, 169). В одному випадку виявлено також форму на **-єми**: **колицєми пишѸтъ** (літерами) (Азб. 1578, 51).

Для м'якої групи в ор. мн. практично в усіх випадках представлене **-ими**: **слышатєлами моим(и)** (МД 1666, 2), **цєдротами твоими** (ТрЦв 1631, 728), **азыки своими** (Ч 1617, 67), **согрѣшенїи нашими** (ПКП 1661, 17 нн), **под ногами вашими** (ЄвЛ 1644, 130 зв.), **съ сими словєсы** (ОБ 1581, 168/2), **со сими** ... **братїями** (ЛМГ, 32). Для займенника **кїй** (**нѣкїй**) зафіксовані форми з варіантними основами (причому два варіанти представлені в межах однієї фрази): **Коими не сѸдержимъ выхъ злыми; кими не растлихъ(ъ)са сѸгрѣшенъ(ъ)ми**; (Тр. 1646, 208), *Иные лица своя ... нѣкими лярвами ... закрывают* (Син. 1680, 175). Винятком у цій групі є лише одне утворення на **-ѣми**: **на(д) сѣми странами** (ТрЦв 1631, 2 нн).

Займенник **вєсь**, як і в більшості інших непрямих відмінків, в ор. мн. має форму з **ѣ**: **надо всѣми враги** (ОБ 1581, 143/2), **всѣми** ... **чѸв(с)твы** (Ч 1617, 25 зв.), **всѣми дѣлы** (ТрЦв 1631, 74), **всѣми** ... **вєцми** (ПКП 1661, 23), *со всѣми ... силами* (Син. 1680, 182).

Місцевий відмінок. У місц. в. мн. неособові родові займенники мають спільні для всіх родів форми на **-ѣхъ, -ихъ** або **-ыхъ**.

Для займенників твердої групи виявлені такі форми. Той представлений переважно варіантом **тѣхъ**: **в(ъ) тѣхъ днєхъ** (Лим. 1628, 67), **на тѣ(х) соворѣ(х)** (ПКП 1661, 26 нн), **ѡ ... стѣнахъ(ъ) тѣхъ** (ПКП 1661, 29 зв.). В одній пам'ятці (у Син. 1680) виявлено **тыхъ**: *на тых ... соборищах* (Син. 1680, 175). Лише з **-ѣхъ** зафіксований також займенник **онъ**: **въ онѣхъ днєхъ** (ЄвЛ 1644, 113; ЄвКП 1697, 115), **въ днєхъ(ъ) онѣхъ** (ТрП 1648, 127). Інші займенники з основами на тверді приголосні (крім **к**) (**таковъ, самъ, нѣкоторый, яковъ**) у місц. мн. мають закінчення **-ыхъ**: **на таковы(х) ... пѸтєхъ** (Лим. 1628, 74), **в(ъ) самыхъ дверєхъ** (Тр. 1646, 207), **Аще же ѡ нѣкоторыхъ(ъ) ... мѣишисѧ** (Тр. 1646, 851), **ѡ яковы(х) Ѹвѣщаваєтъ(ъ)** (МД 1666, 60). Після основ на **к** виступає **-ихъ**: **въ толикихъ ... сѸгрѣшенїихъ** (Тр. 1646, 308), **во всакихъ добродѣтелехъ** (ЛМГ, 6), **въ печалєхъ толикихъ** (РО 1683, 11 зв.).

Займенники м'якої групи в переважній більшості випадків у місц. мн. представлені формами на **-ихъ**. Зокрема, майже завжди закінчення **-ихъ** мають у місц. мн. присвійні займенники: **на пѸтєхъ ... моихъ** (ОБ 1581, 270), **о**

словесехъ твоихъ (Ч 1617, 18 зв.), въ ср(д)цыхъ своихъ (ТрЦв 1631, 75), въ днехъ нашихъ (ПМ, 75), на сонмицихъ вашихъ (ЄвЛ 1644, 72). Зрідка від нашъ, вашъ трапляються утворення на -ыхъ: ѡ ... **Кнѣсехъ нашихъ** (Ч 1617, 26), въ ср(д)цыхъ вашихъ(ъ) (ЄвЛ 1644, 117).

Питальний займенник **чій** зафіксований лише у формі **чїихъ**: **на чїихъ раменахъ** (МД 1666, 30). **Кїй** (**нѣкїй**) має форми з варіантними основами **кїихъ** (**нѣкїихъ**), **нїкихъ**, **нѣкоихъ**. Більш поширеною є **кїихъ** (**нѣкїихъ**): **виждъ бо въ кїихъ не єдиногласѣютъ(ъ)** (євангелісти) (ЄвЛ 1644, 22), **ѡ нѣкїихъ исправленїахъ** (Тр. 1646, 253), **по нѣкїихъ днехъ** (ПКП 1661, 52), **По нѣкїих странах** (Син. 1680, 174). Інші виявлені лише як поодинокі вживання: **по нѣки(х) же днехъ** (Лим. 1628, 24 зв.), **въ нѣких странах** (Син. 1680, 171), **ѡ нѣкоихъ ... требованїихъ** (ЛМГ, 17).

Весь у всіх випадках має форму з **ѣ**: **въ всѣхъ дѣлехъ** (ОБ 1581, 91 зв.), **въ в(ъ)сѣхъ языцехъ** (Ч 1617, 31 зв.), **въ всѣхъ костелахъ** (ПМ, 106), **въ всѣхъ слѣжбахъ** (ПКП 1661, 56), **ѡ всѣхъ женахъ** (Тр. 1646, 94).

Двоїна

У двоїні неособові родові займенники представлені невеликою кількістю вживань. У зв'язку з особливостями семантики порівняно більш поширеними серед них є двоїнні форми присвійних займенників **мой**, **твой**, **свой**. Інші трапляються лише зрідка.

У наз. та знах. відмінках дв. чол. р. присвійні займенники мають традиційні форми **моѡ**, **твоѡ**, **своѡ**, **ваша**: **єще сѡна моѡ** (два) **въ оутровѣ моеї** (ОБ 1581, 121 зв.), **два сѡна ваша с вами** (ОБ 1581, 148), **сына твоя оба измрутъ** (ПМ, 93), **отвратила еси сына своа** (двох) **отъ ... вѣры** (ПМ, 94), **ѡстави родителѡ своѡ** (ЛМГ, 6). У чол. р. дв. зафіксовані також форми наз. та знах. відмінків займенників **сеї** (**сїѡ**), **инъ** (**ина**), **нѣкїй** (**нѣкаѡ**): **И остаѡта два мѣжа в полцѣ**, ... **и сїѡ же бѣѡта ѿ в(ъ)писаны(х)** (ОБ 1581, 66/2), **оба сїѡ** (сини) **на носилахъ** (ПМ, 94), **Сїѡ** (Антонїй і Феодосїй) **єѡта ... два свѣщника** (ПКП 1661, 33 нн), **послани быхо(м) азъ, и ина два брата** (Лим. 1628, 9), **Два нѣкаѡ инок(ѡ) идост(ѡ)** (Лим. 1628, 18), **видѣхъ(ъ) ... два нѣкаѡ стоѡца** (Лим. 1628, 9).

Для середн. й жін. родів у наз та знах. відмінках дв. присвійні займенники мають у переважній більшості випадків форми на **-и**: **скончастѣѡѡ очи мои** (Ч 1617, 13), **да вѣдѣтъ оуши твои в(ъ)немлюще** (ОБ 1581, 3/26), **рѣцѣ твои сътвористѡ мѡ** (Ч 1617, 12 зв.), **Твои нозѣ текѣтъ(ъ)** (ТрЦв 1631, 132), **да ... помажу оцѣ мои** (ПМ, 100), **очи твои виждѣ** (Лим. 1628, 41), **ископа обѣ оцѣ свои** (Лим. 1628, 41), **виж(д)ъ рѣцѣ мои** (МД 1666, 15), **воздежеши рѣцѣ твои** (ПКП 1661, 37), **рѣцѣ свои оумыетъ(ъ)** (ОБ 1581, 3/11/2). Ці форми були звичайними у старослов'янській мові [Селищев 1952, с. 119]. У граматиці М. Смотрицького для наз. та знах. відмінків присвійних займенників середн. р. рекомендовані форми на **-ѡ** (**-ѡ**): **Име(н). Ви(н). моѡ** (214), **твоѡ** (217), **своѡ** (219), **наша** (225), **ваша** (228). Для жін. р. – на **-ѣ**: **Име(н). Ви(н). моѣ** (214),

твоѣ (216), **своѣ** (218), **нашѣ** (225), **вашѣ** (227). У розглянутому матеріалі такі утворення представлені, однак лише поодинокими вживаннями: *Онъ же ... омы очи своя* ПМ, 69), **призвав(ъ) обѣ женѣ своѣ** (Лим. 1628, 19). Зафіксована також форма середн. р. на -и: **оутверждѣ на тѣ оцѣ мои** (Тр. 1646, 60). Крім того, в розглянутому матеріалі представлена форма наз. в. середн. р. займенника **той** (та): **не гавишасѣ, вї, крилѣ, и два крила та** (ОБ 1581, 244).

Інколи в обстежених пам'ятках трапляються випадки, коли замість двоїнних форм наз. та знах. відмінків виступають форми множини: **Два бо стѣи наши** (замість **наша**) **Герафими Антвнїи и Феодосїи** (ПКП 1661, 33 зв.). Зафіксовано також уживання форми однини жін. р. замість двоїни: **возми их на рамѣ твою** (ОБ 1581, 66).

У непрямих відмінках (крім знах.) двоїни неособові родові займенники в розглянутому матеріалі мали, як і в старослов'янській мові, однакові для всіх родів форми.

У род. та місц. для присвійних займенників виявлені форми **моєю, твоєю, своєю**: **свѣтъ очїю моєю** (Ч 1617, 48 зв.), **почто зашелѣ еси ѿ очїю моєю** (ТрЦв 1631, 204), **на стѣнь крылѣ твоєю надѣюса** (Ч 1617, 42), **въ очїю моєю** (ОБ 1581, 138), **Дша моѣ въ рѣкѣ твоєю** (Ч 1617, 15), **гави ми са мних(ъ) имѣа(и) на плещѣ своєю удѣанїа ѿ рогозин(ъ)** (Лим. 1628, 67). В одній із пам'яток (у ПМ) зафіксований скорочений варіант род. в. **свою**: *время есть оттрясти мракъ отъ очїю свою* (ПМ, 125). Подібні форми зрідка траплялися й у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 178].

У місц. дв. зафіксований також займенник **сеї** (сію): **в(ъ) сію двою заповѣдїю** (ЄвЛ 1644, 78 зв.), **в сію двѣю заповѣдїю** (Тр. 1646, 79).

Серед проаналізованих форм род. та місц. відмінків виявлена також достатньо велика кількість випадків, коли замість двоїни вживається множина (при цьому форми множини займенники мають відповідно до множинних форм означуваних імен): **въ кровѣ крилѣ твоихѣ** (замість **крилѣ твоєю**) (Ч 1617, 84 зв.), **не давшего ... нвгѣ моихѣ** (замість **нвгѣ моєю**) (Ч 1617, 30 зв.), **на очесехѣ моихѣ** (замість **очїю моєю**) (Лим. 1628, 53), **при двохѣ ншихѣ** (замість **двою нашѣ**) **застѣпникахѣ** (ПКП 1661, 6 нн), **на сихѣ** (синах) **двохѣ** (замість **сію двою**) ... *конецъ прїятъ ... родѣ Острозкихѣ* (ПМ, 97), **Ѧ пострыженїи си(х) двохѣ** (замість **сію двою**) (ПКП 1661, 6), **ѿ тѣхѣ обои(х)** (замість **незафіксованого тою**) (ПКП 1661, 25 нн).

У дав. та ор. відмінках представлені також переважно присвійні займенники (формами **моима, твоима, своима, вашима, нашима**): **свѣтилник(ъ) нвгама моима законѣ твой** (Ч 1617, 14 зв.), **по(д)ножіе ногама твоима** (ЄвЛ 1644, 78 зв.), **предѣ очима моима** (Ч 1617, 69), **пре(д) очима твоима** (ПКП 1661, 26), **трѣж(д)ашесѣ рѣкама своим(а)** (ПКП 1661, 59 зв.). Для неприсвійних займенників зафіксована лише форма **какима**: **какима рѣкама прїймаєши стѣое ... тѣло** (Лим. 1628, 56). Тут також виявлені випадки, коли двоїна вживається замість множини: **оувѣстѣса въ гзыце(х) пре(д)**

очима нашими (ОБ 1581, 3/16), **сътворите намъ блго пре(д) очима вашима** (ОБ 1581, 128/2), **вншните оушима вашима** (ТрЦв 1631, 481). Двоїнні форми займенників зумовлені відповідними формами іменників. Звертає на себе увагу також випадок помилкового вживання замість ор. в. форми род. в.: **рѣкѹ свою наставилъ ихъ естъ** (ОБ 1581, 3/16). Виявлені й випадки вживання множини замість двоїни: **ногамъ моимъ** (замість **ногама моима**) (ОБ 1581, 3/11/2; Ч 1617, 45 зв.), **со двома ѹчениками своими** (замість **ѹченикома своима**) (ЛМГ, 3).

Таким чином, проаналізований матеріал демонструє, що двоїна серед неособових родових займенників представлена. Однак її форми характерні насамперед для присвійних займенників, для інших є рідкісними. Ця обставина, а також достатньо велика кількість випадків, коли замість двоїнних форм виступають множинні, свідчать про те, що двоїна серед неособових родових займенників у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. виступала непослідовно, зберігалася значною мірою завдяки традиційності текстів і загалом поступово виходила з ужитку.

Висновки до четвертого розділу

1. Характерною особливістю системи форм займенників церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. була варіантність. Хоча слід відзначити, що варіанти серед проаналізованих займенникових форм менш поширені у порівнянні з іншими іменними частинами мови й не однаковою мірою представлені в різних групах.

Зокрема, при відмінюванні особових, зворотного та предметно-особового займенників варіантність була пов'язана лише з уживанням повних і коротких форм дав. одн. і знах. одн. й мн. (для особових і зворотного займенників) та знах. одн. й мн. (для предметно-особового займенника).

Серед неособових неродових займенників варіантні форми представлені лише для **что** (**чесо, чесоґо, чего; чесомѹ, чемѹ** і ін.).

Для неособових родових займенників варіантні утворення були більш поширеними. Причому вони мали різний характер і були зумовлені різними причинами. Зокрема, загалом варіантами були нечленні й членні форми наз. та знах. відмінків одн. й мн. (тих займенників, які могли мати нечленні і членні форми). Цікаво, що в одн. кількісно загалом переважають нечленні форми, у мн. – членні. Перетворення нечленних і членних форм у варіанти було зумовлено, очевидно, загальним розвитком церковнослов'янської мови, в якій (можливо, в результаті впливу, зокрема, й української мови) функціональна й семантична різниця між ними почала зникати.

Деякі варіанти наз. та знах. відмінків мн. (**твоа, наша** поряд із **твоя, наши** в чол. р., **мои, ваши** поряд із **моа, ваша** в середн. р. і под.) зумовлені взаємодією родових форм.

Значана кількість варіантів форм непрямих відмінків є результатом впливу прикметникового відмінювання.

2. Аналіз особливостей використання виявлених варіантів не дає підстав стверджувати, що вони мали регіональну, стилістичну або лексичну зумовленість.

3. Виявлена система займенникових форм є загалом доволі стійкою. Хоча кількісні характеристики використання варіантів, а також порівняння представлених у розглянутому матеріалі форм із рекомендованими граматикою М. Смотрицького дозволяють говорити про наявність певних тенденцій у розвитку цієї системи: 1) тенденції до обмеження у функціонуванні коротких форм особових, зворотного та предметно-особового займенників; 2) тенденції до поширення серед форм більшості неособових родових займенників закінчень, характерних для прикметникового відмінювання.

4. Проаналізована система займенникових форм має низку особливостей у порівнянні з відповідною у старослов'янській мові. До таких особливостей належать: 1) менша частотність коротких форм особових, зворотного та предметно-особового займенників; 2) повністю сформована парадигма предметно-особового займенника (зокрема, наявність наз. в. **онъ**, **она** і ін.); 3) представленість у наз. та знах. відмінках одн. й мн. поряд із нечленими і членних форм неособових родових займенників (для тих, які могли мати нечленні і членні форми), а також використання у непрямих відмінках (крім знах.) лише членних форм (за рідкісними винятками); 4) поширення серед форм непрямих відмінків неособових родових займенників закінчень, характерних для прикметникового відмінювання.

5. Незважаючи на зміни у системі займенникових форм церковнослов'янської мови української редакції, що відбувалися протягом її існування, вона зберегла цілу низку давніх ознак, які в кінці XVI – XVII ст. були її характерними особливостями у порівнянні з українською мовою. До таких ознак належать: 1) наз. в. займенника 1-ї ос. **азъ**; 2) форми **тебѣ**, **себѣ** (з кореневим **є**); 3) короткі форми особових, зворотного та предметно-особового займенників; 4) форми **кто**, **что** (а не *кто*, *що*); 5) відмінкові форми займенника **что** з особливою основою (**чесо**, **чесого**, **чесомъ**); 6) нечленні форми наз. та знах. відмінків одн. і мн. неособових родових займенників (хоча не для всіх активно вживані); 7) наявність форм двоїни (хоча вони вживаються не зовсім послідовно й виявлені не для всіх груп займенників); 8) загалом чітке розрізнення твердої і м'якої груп при відмінюванні неособових родових займенників.

РОЗДІЛ 5 ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ

В обстеженому матеріалі виявлені такі дієслівні форми: теперішнього й простого майбутнього часів, майбутніх складених (1-го й 2-го), минулих часів (аориста, імперфекта, перфекта, плюсквамперфекта), умовного й наказового способів, дієприкметників, дієприслівників та інфінітива. Супін у розглянутому матеріалі фактично відсутній, виявлена лише одна форма, яка, можливо, є супіном (наведена і прокоментована в підрозділі про інфінітив).

5.1. Форми теперішнього і простого майбутнього часів

Серед проаналізованих форм теперішнього і простого майбутнього часів представлено два типи утворень. Перший становлять форми тематичних дієслів, які за особливостями закінчень поділяються на дві дієвідміни: I (дієслова колишніх 1-го, 2-го та 3-го класів за основами теперішнього часу) і II (дієслова колишнього 4-го класу). До другого типу належать форми нетематичних дієслів **вѣсти**, **дати**, **вѣдѣти**, **гастити**, а також окремі **имати**.

Тематичні дієслова форми теперішнього і простого майбутнього часів утворюють за допомогою таких закінчень: 1-а ос. одн. – -ѣ, -ю, 2-а – -еши, -иши (в поодиноких випадках -ешиѣ, -ишиѣ), 3-я – -еть, -итъ (у поодиноких випадках -еть, -итъ), 1-а ос. мн. – -емъ, -имъ (у поодиноких випадках -емо), 2-а – -ете, -ите, 3-я – -ють (иють), -атъ (-атъ) (у поодиноких випадках -ють, -атъ), 1-а ос. дв. – -евѣ, -ивѣ (в поодиноких випадках -ева, -ива), 2-а – -ета, -ита, 3-я – -ета, -ита (в поодиноких випадках -етъ).

подаємо типові приклади виявлених форм. 1-а ос. одн.: **идѣ с тобою** (ОБ 1581, 22 зв.), **Блюдѣ** (ЗизЛекс, 28), **Бжѣю Мѣрѣ чѣ** (Тр. 1646, 105), **засвѣдѣтельствоу вамѣ** (ВВ 1594, 6 зв.), **молю тѣ** (Лим. 1628, 1 зв.), **Крѣцаю вѣ водою** (ЄвЛ 1644, 7), **Истинѣ ти глѣю** (ПКП 1661, 222).

2-а ос. одн.: **егда даеши зѣмлю** (ОБ 1581, 2 зв.), **вѣраѣши прѣмд(р)ость** (Букв. 1627, 23), **мнѣ глѣши** (ТрЦв 1631, 205), **тамо оузриши** (ВВ 1594, 7), **зѣмла еси и в зѣмлю паки обратишиса** (ПКП 1661, 61 зв.).

3-я ос. одн.: **Иже бо дѣло единое ... дѣлаеть в дрѣгихѣ же небрежетъ**, ... **не входитъ ... вѣ вѣчное оупокоенѣе** (ТрЦв 1631, 85), **трепещеть же зѣмла** (ТрЦв 1642, 129 зв.), **Орѣографѣа трое вѣ) сѣвѣ** **содержитъ** (СмГр, 10), **слѣпецѣ же ... слѣпца водить** (ЄвЛ 1644, 51 зв.), **секира при корени дрѣва лежить** (ЄвКП 1697, 7).

1-а ос. мн.: **что ѡвѣщаемѣ г(с)днѣ** (ОБ 1581, 21 зв./2), **егда слово ... пишемѣ** (ЗизГр, 14), **вопѣемѣ ти** (ТрЦв 1631, 22), **досадѣ трѣпимѣ** (ІЗ 1609, 6), **мѣтвѣ ... принѣсимѣ** (Тр. 1646, 24).

2-а ос. мн.: **знаете ли лавана** (ОБ 1581, 13), **аѣе свѣжете на зѣмли**. **вѣдѣтъ свѣзана на нѣсехѣ** (ВВ 1594, 44 зв.), **егда мя вѣпрошаєте** (ПМ, 107), **Что стоите** (ТрЦв 1631, 623), **что ... творите** (ЄвКП 1697, 15 зв.).

3-я ос. мн.: пѣтници ... идѣтъ (ОБ 1581, 17 зв./2), его ждѣтъ оузѣ (ІЗ 1609, 10), телеса въ пещерахъ лежатъ (ПМ, 51), Блжени есте егда поносятъ вамъ (ЄвЛ 1644, 11), аще прійдѣтъ злаа, Бл(с)вѣте, и ѿидѣтъ злаа: аще блгаа пре(д)лежатъ бл(с)вѣте, и пребѣдѣтъ блгаа (ПКП 1661, 9 нн).

1-а ос. дв.: аще ѿврѣжеѣса дрѣгъ ѿ дрѣга (ОБ 1581, 15), онѣ же (дві жінки) ... рѣстѣ емѣ ... добрымъ(ъ) дѣломъ обещницѣ ти бѣдеѣ (Лим. 1628, 19 зв.), Учителю, хоцевѣ да еже аще просивѣ сътвориша (ЄвЛ 1644, 150 зв.).

2-а ос. дв.: бѣдета оба въ плоть єдинѣ (ОБ 1581, 1 зв./2), се очима видита (ОБ 1581, 22/2), что хоцета да сътворю вама (ЄвЛ 1644, 70), можета ли пити чашѣ, юже азѣ имамъ(ъ) пити (ЄвЛ 1644, 69).

3-я ос. дв.: слѣпецъ же аще слѣпца водить, оба в гамѣ впадета (ЄвЛ 1644, 52), Пришедшимъ же новобрачнымъ ..., станета оба на коврѣ (Тр. 1646, 406), рѣцѣ наши не бѣдета на немъ (ОБ 1581, 17 зв./2), не трѣпита ми нозѣ каменнаго претѣканія (ТрЦв 1631, 587), не двѣ ли птици цѣнитася єдиномѣ ассарію (ЄвЛ 1644, 32).

Розглянутий матеріал свідчить про те, що варіантність при творенні форм теперішнього і простого майбутнього часів у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. була мало поширеною. Хоча варіантні утворення зафіксовані для більшості форм, представлені вони переважно лише поодинокими вживаннями. Зокрема, в 1-й ос. одн. від дієслів на зразок **творити** зафіксовані варіанти і на -рю, і на -рѣ. Загалом у розглянутому матеріалі (і в межах кожної з обстежених пам'яток зокрема) переважають (або й є єдино можливими) утворення на -рю: **сѣа же раѣы сѣа, въ ѣзѣкъ великъ сътворю** (ОБ 1581, 8 зв./2), **что блгосътворю** (ВВ 1594, 57), **тѣ авіе здрава сотворю** (Лим. 1628, 2), **оузрю его** (ТрЦв 1631, 343), **Блг(д)рю же Бга** (ПКП 1661, 247). Зрідка трапляються форми на -рѣ. Послідовно (в усіх випадках) вони виступають у *ЗизГрам*, *ЗизЛекс*, *Букв. 1664*, *Букв. 1671*, *Букв. 1681*, *Букв. 1692*: **презрѣ** (ЗизГр, 54 зв.), **Борѣса** (ЗизЛекс, 28), **Благодарѣ** (ЗизЛекс, 30), **творѣ** (ЗизЛекс, 80), **ѣрѣса** (ЗизЛекс, 89), **блгодарѣ теѣѣ** (Букв. 1664, 28), **блг(д)рѣ тѣ** (Букв. 1671, 20; Букв. 1681, 6; Букв. 1692, 20). В одній із обстежених пам'яток (*Розм.*) кількісно переважають: **сътворю азѣ** (Розм., 67), **благодареніе творю ти** (Розм., 171), **благодарю тя** (Розм., 181) і ін. Поодинокі вживання їх зафіксовані (поряд із утвореннями на -рю) ще в деяких пам'ятках (*ПМ*, *ЄвЛ 1644*, *Тр. 1646*, *ТрП 1648* та *ПКП 1661*): **что сътворю** (ПМ, 153), **да сътворѣ волю** (ЄвЛ 1644, 313), **творѣса бѣти хр(с)тіанинѣ** (Тр. 1646, 110), **сѣдѣ ... сотворѣ** (ТрП 1648, 213), **не сотворѣ воли твоєа** (ПКП 1661, 179 зв.), **не творѣ** (ПКП 1661, 232). Виявлені варіанти були представлені також у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 107–108]. Можливо, наявність утворень на -рѣ в розглянутому матеріалі пояснюється традицією, бо вони вживалися у старослов'янській мові [Нариси 2008, с. 107], а можливо, й впливом української

мови, для багатьох говірок якої характерною є тверда вимова звука *p*. Така вимова зафіксована дослідниками в пам'ятках різного часу з території поширення різних говірок [Півторак 1988, с. 158; Німчук 1993, с. 14–15, 1997, с. 221; Шевельов 2002, с. 810; Мойсієнко 2006а, с. 281–287; 2006б, с. 23].

Характерною особливістю проаналізованих форм 2-ї ос. одн. у порівнянні з тогочасною українською мовою є абсолютна перевага серед них утворень на **-ши**. В українській літературній мові XVI – XVII ст. форми 2-ї ос. одн. частіше закінчувалися на *-ш (-шь)* [Бевзенко 1960, с. 275; Керницький 1967, с. 182–183; Русанівський 1971, с. 109]. Такі форми, за спостереженнями дослідників, зрідка траплялися й у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 109], хоча нормативними все ж таки були варіанти на **-ши** [Живов 1999, с. 183]. Обов'язковими вони є й у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. У розглянутому матеріалі зафіксовано лише поодинокі вживання на **-шъ** (в *ОБ 1581*, *Розм.* та *РО 1683*): **всакъ же гра(д) оутвереженъ покорншъ мнѣ** (*ОБ 1581*, 254), **тако ли поспѣшествуешъ** (*Розм.*, 23), **Дерзай храбрый воинѣ, не падешъ гзвенный** (*РО 1683*, 60).

У 3-й ос. одн. й мн. дієслова проаналізованого матеріалу практично в усіх випадках мають закінчення на **-тъ**. Такі форми вживались у старослов'янській мові [Фортунатов 1908; Вайан 1952, с. 248, 250] (утворення із **-тъ** траплялися лише спорадично [Вайан 1952, с. 248–249]), були також рекомендовані граматикую М. Смотрицького: **читаѣтъ ... читаютъ** (250), **творитъ ... творятъ** (290) і ін. [Німчук 1985, с. 118]. Разом із тим, слід відзначити, що **-тъ** в 3-й ос. одн. й мн. дієслів у теперішньому часі є особливістю церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. порівняно з попередніми етапами розвитку. У церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст., за спостереженнями дослідників, панівними були форми на **-тъ** [Нариси 2008, с. 109, 113]. Вони широко використовувалися в XVI – XVII ст. і в українській літературній мові [Бевзенко 1960, с. 290; Керницький 1967, с. 184, 195; ІУММ 1978, с. 314]. У розглянутому матеріалі такі утворення представлені поодиноким вживаннями лише в окремих пам'ятках (*ОБ 1581*, *ВВ 1594*, *Тр. 1646*, *Розм.*, *МО 1680*, *РО 1683*): **сътворю адъ ѿцѣ твоємѣ, како же любитъ** (*ОБ 1581*, 12), **бл҃гость вѣѣа на покааніѣ тѣ ведѣтъ** (*ВВ 1594*, 45), **вѣѣрковлаѣтъса рабъ бж҃ій** (*Тр. 1646*, 30), **всакого разѣма преходитъ ... слово** (*МО 1680*, 123). Більш поширеними вони є у *Розм.* та *РО 1683*: **аще кто куплю творитъ** (*Розм.*, 7), **здравствуютъ** (*Розм.*, 63), **горятъ** (*Розм.*, 171), **сицевыхъ(ъ) насъ звѣровъ(ъ) постыгаютъ ... ловцы, постигаѣтъ ... гнѣвъ бж҃ій** (*РО 1683*, 8), **тѣ къ добродѣтели шбрацаютъса, то къ зловѣ възъвращаютьса, то встаютъ, тѣ паки падаютъ; и ѡки двоими шествѣютъ пѣти; о сицевыхъ глѣтъ сирахъ** (*РО 1683*, 20). Причиною такого, власне, відновлення форм на **-тъ** був, можливо, вплив живого мовлення. У східнослов'янських пам'ятках (які відображали живу мову) форми на **-тъ** починають з'являтися з XIII ст. [Обнорский 1948; Обнорский 1953, с. 117; ДРГ 1995, с. 379–380]. У російській літературній мові вони згодом стали нормою. Представлені такі утворення й в українській мові (в південно-західних

говірках), зокрема й у давніх писемних пам'ятках [Бевзенко 1960, с. 279; Керницький 1967, с. 185], хоча загалом в українських пам'ятках XVI – XVII ст. переважали форми на *-ть* [Керницький 1967, с. 184; ІУММ 1978, с. 314].

Особливістю розглянутих форм 3-ї ос. одн. є також те, що серед них не представлені утворення без *-ть* (чи *-тъ*). Такі форми (на зразок **вѣде, може**) зрідка вживалися у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 249], фіксують їх дослідники в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 110] і пізнішого часу [Воронич 2013, с. 133], а також у пам'ятках, писаних у Росії, зокрема в так званій Генадійській Біблії [Хан Чжи Хен 2010, с. 19]. Достатньо поширеними форми без *-ть* (*-тъ*) (від дієслів першої дієвідміни) були й в українській мові вже в XVI – XVII ст. [Карський 1962, с. 554; Керницький 1967, с. 188–189; Чепіга 2001, с. 44]. Їхня повна відсутність у розглянутому матеріалі пояснюється, можливо, тим, що вони сприймалися насамперед як власне українські (характерні для розмовного мовлення) одиниці.

Варіанти практично відсутні й серед розглянутих форм 1-ї ос. мн. Поряд із традиційними утвореннями на *-мъ*, зафіксовані лише поодинокі вживання на *-мо*: *прийти возможемо* (Розм., 147). Майже повна відсутність варіантів 1-ї ос. мн. тематичних дієслів є особливістю розглянутого матеріалу порівняно з тогочасною українською мовою, у пам'ятках якої дослідники фіксують 1-у ос. мн. на *-мь, -мо, -мы* та *-ме* [Бевзенко 1960, с. 285; Керницький 1967, с. 193].

Форми двоїни теперішнього й простого майбутнього часів у розглянутому матеріалі трапляються порівняно рідко. У 1-й ос. панівними є варіанти з традиційними закінченнями *-євъѣ, -ивѣ* (характерними для старослов'янської мови, а також для церковнослов'янських пам'яток східних слов'ян XI – XIII ст. [Вайан 1952, с. 248; Нариси 2008, с. 111]), зафіксовані, крім того, поодинокі вживання на *-ва*: **можеѣ ли пити чашѣ, юже азъ имам(ъ) пити; ... глѣста ємѣ, можеѣ** (ЄвЛ 1644, 69, ЄвКП 1697, 70). В одній із пам'яток (*ТрЦв 1642*) обидва варіанти виступають у межах одного речення: **азъ же и отрочицѣ поидєвъѣ даже до ѡнде, и поклонившасѣ к(ъ) вама во(з)вратившасѣ** (ТрЦв 1642, 156). У 2-й і 3-й особах практично в усіх випадках використовуються закінчення *-єѣ, -иѣ*. Для 2-ї ос. вони є традиційними (вживалися у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 248], а також у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 104, 111]), для 3-ї відносно новими. У старослов'янській мові форми 3-ї ос. дв. утворювалися за допомогою закінчень на *-те* [Вайан 1952, с. 249]. Однак уже в пізніх старослов'янських пам'ятках у результаті впливу двоїни іменників чол. р. з'являються варіанти з *-ѣ* для всіх родів, для жін. і середн. зрідка були представлені, крім того, форми на *-тъѣ* [Вайан 1952, с. 249–250]. Згодом утворення з *-ѣ* стали основними. Лише їх фіксують науковці в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 111]. У розглянутому матеріалі, крім форм на *-ѣ*, зафіксовані поодинокі вживання з *-тъѣ*: **какѣ инословнѣ, тѣ Трѣодѣ тѣкъѣтѣѣсѣ** (ТрЦв 1631, 1).

У граматиці М. Смотрицького в парадигмах для всіх осіб двоїни подані обидва варіанти, але як форми різних родів: **Дв. Моу(ж). и Гре(д). творива. творита. та. Же(н). творѣвъѣ. творѣтъѣ. тѣ** (290). Однак цих рекомендацій не завжди дотримувалися, що видно з наведених прикладів форм 1-ї ос. дв. на **-ѣ** не тільки жін. р.

Крім того, відзначаємо, що форми двоїни дієслів теперішнього й простого майбутнього часів у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду вживалися не завжди послідовно. Зафіксовані, зокрема, випадки, коли при двох діючих особах використані і двоїнні, і множинні форми: **азъ же и дѣтиць доидеѣѣ, и ... возвратимъса** (ОБ 1581, 9/2), **вѣдешѣ же Греци образ ихъ** (Антонія і Феодосія) **поклонишася гл҃юще: такъ сїи еста воистинѣ, и вѣрѣемъ такъ живты сѣтъ и по смѣрти: и можета ... спасати прибѣгающихъ къ) нима** (ПКП 1661, 114 зв.). Ці випадки демонструють, що в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. двоїна, не підтримувана українською мовою, в пам'ятках якої уже в XVI ст. двоїнні форми дієслів були фактично відсутні [Керницький 1967, с. 198], почала зникати.

Розглянутий матеріал свідчить також про те, що форми теперішнього й простого майбутнього часів церковнослов'янської мови кінця XVI – XVII ст. загалом зберегли давні, ще старослов'янські морфонологічні особливості. Зокрема, в проаналізованих формах представлені характерні для старослов'янської мови чергування д/жд, т/ц: **виждѣ азъ(ъ)** (ОБ 1581, 5 зв.), **восхожд(д)ѣ къ Оцѣ** (ТрЦв 1631, 66), **созиждѣ црковъ** (ЄвЛ 1644, 55 зв.), **прихождѣ твоємѣ мл(с)рдїю** (ТрП 1648, 6), **увѣжду правду** (Розм., 27), **водты ... насыщѣ тѣ** (ТрЦв 1631, 520), **не хощѣ** (ЄвЛ 1644, 73 зв.), **въсхощѣ вѣрты ... отрещися** (Тр. 1646, 110), **хощеши ли призовѣ ти женѣ долицѣ** (ОБ 1581, 25 зв.), **егда ... водѣ хощѣ(т) в(ъ) котел(ъ) вливати** (ПКП 1661, 62). М. Смотрицький у своїй граматиці допускав уживання 1-ї ос. одн. із ж: **вижю** (313), **нисхожю** (383) і ін. Серед розглянутих форм такі утворення рідкісні: **сѣжѣ близъ алтарѣ, и егда вижѣ ... пришествїе ст҃гѣ Дѣа ... начинаю ... лѣтѣргїю** (Лим. 1628, 15 зв.), **вижю таинство** (МО 1680, 2).

Дієслова з основами на задньоязикові в 1-й та 3-й особах одн. й мн. їх зберігали: **не могѣ во сѣтворити** (ОБ 1581, 8), **Берегѣ** (ЗизЛекс, 29), **не възмогу умолити** (ПМ, 93), **рекѣ жателем(ъ)** (ЄвЛ 1644, 44 зв.), **что рекѣ** (ПКП 1661, 92 зв.), **єлико могѣт(ъ) въздвигнѣти** (ОБ 1581, 21 зв.), **рѣки потекѣтъ** (ТрЦв 1631, 134), **рекѣ(т) они** (ПКП 1661, 14). Відсутність чергувань задньоязикових у таких формах є особливістю церковнослов'янської мови у порівнянні з українською, в якій ці утворення набули чергувань (*бережу, можу* і ін.) [Бевзенко 1960, с. 272], хоча ще в XVI ст., за спостереженнями дослідників, такі форми в українських пам'ятках не переважали [Керницький 1967, с. 179, 196].

Якщо основи дієслів закінчуються губними приголосними, при творенні форм 1-ї ос. одн. в усіх випадках представлені чергування губних зі сполуками «губний+л»: **сѣтвори ми адѣ тако же люблю** (ОБ 1581, 12), **прославляющы(х)**

мене прославию (ВВ 1594, 7), **Монастырьъ свойъ управлю** (ПКП 1661, 129), **не терплю зрѣти тѧ ... распинаема** (ТрЦв 1631, 204), **Вразумлю, и наставляю тѧ** (Тр. 1646, 60). М. Смотрицький у своїй граматиці допускав форми і без чергувань: **скорблю/ мртвю/ ... гримю** і ін. (247) [Німчук 1985, с. 118]. Такі утворення в розглянутому матеріалі не виявлені. У 3-й ос. мн. зміни губних відсутні: **на сѣдище готуватъ** (ТрЦв 1631, 134), **егѡ же ... славатъ Нѣса** (ПКП 1661, 40 зв.), **Приступятъ съ страхомъ** (ПМ, 157), **на ... подви(г) оукрепа(т)са** (ПКП 1661, 43), **въ водѣ потопатса** (ПКП 1661, 105 зв.).

Серед розглянутого матеріалу у великій кількості представлені дієслова із **-са**. Цей елемент у старослов'янській, церковнослов'янській та староукраїнській мовах не був фіксований, міг знаходитися перед словоформою і відділятися від неї іншими словами [Гумецкая 1985, с. 126]. У групі проаналізованих слів **-са** майже завжди перебуває в постпозиції й переважно не відділяється від словоформи іншими словами: **Сим сподовимса къ вамъ, и вселимса оу ва(с)** (ОБ 1581, 16), **трицѣти ѿвержешиса мене** (ВВ 1594, 45 зв.), **Прочаа Числителнаа ... родите(л)номъ радѣют(ъ)са** (СмГр, 398), **вси покланяют(ъ)са емъ** (ПКП 1661, 61). Зрідка трапляються випадки, коли між словоформою і **-са** стоїть інше слово (займенник або частка): **молим ти са г(с)дне** (ОБ 1581, 25/2), **приложи(т) же ми са соудъ** (ВВ 1594, 7), **ниже ѿлѣчи мене млю ти са ... , ѿ оца** (ПКП 1661, 143 зв.), **насыщъ бо са совершенно** (ПКП 1661, 12 нн). Зафіксовані, крім того, поодинокі випадки, коли **-са** знаходиться у препозиції: **Прилагателнаа сицеваа вацшѣю ... енергію в(ъ) сѣществителныхъ /им(ъ) же са припражѣтъ/ содѣловаютъ** (СмГр, 394), **кто са похвалит(ъ) ч(с)то имѣти ср(д)це** (ПКП 1661, 32 зв.), **Аще ти са слѣчит(ъ) ѣмрѣти** (ПКП 1661, 190 зв.), **Майстери ... глахъ: Постави нам(ъ) тѣхъ ... : хоцем са с(ъ) нима стѣзати** (ПКП 1661, 113 зв.–114).

Нетематичні дієслова в розглянутому матеріалі загалом зберегли давні форми, хоча й тут представлені певні зміни, в окремих особах зафіксовані також варіантні утворення.

У 1-й ос. одн. в старослов'янській мові нетематичні дієслова закінчувалися на **-мъ**: **дамъ, вѣмъ, гамъ, кмъ** [Вайан 1952, с. 248]. Ці форми збереглися як основні (поряд із утвореннями на **-мъ**) у церковнослов'янській мові східних слов'ян XI – XIII ст. [Нариси 2008, с. 101–102], вони ж подані для «стропотних» дієслів і в граматиці М. Смотрицького: **есмъ** (321), **вѣмъ** (326), **гамъ** (333), **имамъ** (339) [Німчук 1985, с. 124–125].

У більшості обстежених пам'яток для дієслова **бѣти** представлені варіанти 1-ї ос. одн. **есмъ** і **есмъ**: **многѡгрѣшенъ есмъ** (Лим. 1628, 17 зв.) – **азъ есмъ Іваннъ кр(с)титель** (Лим. 1628, 2); **нищій волею есмъ** (ТрЦв 1631, 72) – **Азъ есмъ съ вами** (ТрЦв 1631, 622); **Азъ инокъ есмъ** (ПМ, 87) – **изганъ есмъ отъ рая** (ПМ, 152); **Члкъ есмъ ... заблѣжденный** (Тр. 1646, 78) – **азъ бо есмъ бездна сѣгрѣшеній** (Тр. 1646, 308). Лише **есмъ** виявлена у вибірках із *ОБ 1581*, *ВВ 1594*, а також у *СмГр* та *ЄвКП 1697*: **аз(ъ) есмъ бѣ ѿца твоего** (ОБ 1581, 11 зв./2), **вжій бо есмъ азъ** (ОБ 1581, 24 зв./2), **не възможенъ есмъ**

(ВВ 1594, 7), поставленъ есмь царь (СмГр, 462), азъ есмь члвѣкъ по(д) властїю (ЄвКП 1697, 23). Є пам'ятки (ЗизГр, ТрЦв 1642, ЄвЛ 1644, ПКП 1661, Розм., МО 1680), де зафіксовано тільки есмъ (есмь): есмъ (ЗизГр, 76); К тебѣ приверженъ есмъ (ТрЦв 1642, 104), Азъ есмь Бгъ Авраамовъ (ЄвЛ 1644, 78), азъ есмь (Розм., 169), дхомъ с(ъ) вами есмь (ПКП 1661, 25 зв.), Азъ бо есмь Г(с)дь (МО 1680, 182 зв.). Інші нетематичні дієслова майже в усіх обстежених пам'ятках (крім СмГр) мають форми 1-ї ос. одн. на -мъ: не вѣмъ дни скончанїю моемъ (ОБ 1581, 12), вѣмъ тѣ (ТрЦв 1631, 11), не вѣмъ ѿкѣдѣ влѣзе мѣшъ (ПКП 1661, 70), дамъ сѣмени твоємъ всю землю сію (ОБ 1581, 11 зв.), дамъ ти (ТрЦв 1642, 103 зв.), всѣ ти воздамъ (ПКП 1661, 92 зв.), медъ не имамъ (ПКП 1661, 70 зв.), *аще мяса не ѣмъ, умрети имамъ* (ПМ, 76). Причина змін – ствердіння губних приголосних, а також вплив української мови, в якій уже в XVI ст. форми на -мъ активно вживалися [Керницький 1967, с. 181].

У 2-й ос. одн. нетематичні дієслова (крім *имати*) мають традиційні форми на -си: ел(ъ)ма вели(к) еси толма смирсѣ (ЗизЛекс, 45), *Єгда оувѣси художество тогда оувѣси в времена(х)* (ЗизГр, 12 зв.), *всѣ вѣси Ісе* (ТрЦв 1642, 45), *сѣ лихвою подаси Хъ долгъ* (ТрЦв 1631, 77), *почто не яси старче* (ПМ, 65). *Имати* представлене із закінченням -ши: *в оутровѣ имаши* (ОБ 1581, 6 зв./2), *блг(д)тъ имаши ѣ мене* (ТрЦв 1631, 205).

У 3-й ос. одн. у старослов'янській мові нетематичні дієслова мали форми на -тъ [Вайан 1952, с. 248]. У церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. поширилися, як і серед тематичних дієслів, утворення -тъ [Нариси 2008, с. 103]. Вони ж представлені й у парадигмах граматики М. Смотрицького: *єсть* (321), *вѣсть* (326), *дасть* (333), *имать* (339). Рекомендуючи їх, автор, можливо, спирався на живомовні українські форми на зразок *їсть*, *дасть* [Німчук 1985, с. 125]. Однак проаналізований матеріал свідчить, що форми 3-ї ос. одн. нетематичних дієслів у церковнослов'янській мові української редакції протягом XVII ст. змінювалися (щодо вживання *ъ* та *ь* у кінці). Зокрема, в обстежених пам'ятках кінця XVI ст. (ОБ 1581, ВВ 1594) використані в основному варіанти на -тъ: *что єсть сонъ сей* (ОБ 1581, 17 зв.), *что єсть вола вѣіа* (ВВ 1594, 56 зв.), *только оубо вѣсть бгдохновеное писанїе* (ВВ 1594, 33), *въздасть комъ(ж)до по дѣлѣ(м) его* (ВВ 1594, 45), *въ оутровѣ иматъ* (ОБ 1581, 18 зв.), *власть иматъ снѣ члчскый ... ѿпѣцати грѣхы* (ВВ 1594, 44 зв.). У пам'ятках XVII ст. зафіксовані форми і на -тъ, і на -ть, причому в багатьох представлені обидва варіанти: *хитростенъ єсть моужъ* (ІЗ 1609, 27 зв.) – *Что свойственно єсть свѣшше рождѣшомоу(сѣ)* (ІЗ 1609, 38); *каа єсть истиннаа вѣра* (Лим. 1628, 14 зв.) – *сей вертепъ, волїи єсть сннайскїа горы* (Лим. 1628, 2); *Непостижимъ єсть Дхъ* (ТрЦв 1631, 764) – *Чюж(д)е єсть Матеремъ Двою быти* (ТрЦв 1631, 59); *Сїа єсть сѣаа ... вѣра* (Тр. 1646, 82) – *твоя єсть слава* (Тр. 1646, 38), *дондеже воздаст(ъ) ... долгъ* (ЄвЛ 1644, 63 зв.) – *въздасть комъ(ж)до по дѣланїемъ его* (ЄвЛ 1644, 57), *увѣдятъ, каковъ плодъ иматъ отступство* (ПМ, 116) – *аще кто стяжанїе*

нѣкое имать (ПМ, 57), *гды(й) во ї пїай недостойнѣ соудѣ севѣ гастѣ и пїетѣ* (ІЗ 1609, 38 зв.), *почто съ мытари и грѣшники Оучитель вашѣ гаст(ь) и пїет(ъ)* (ЄвЛ 1644, 26 зв.). Форми на -ть в усіх випадках має лише дієслово *вѣдѣти*: *онѣ самѣ єдинѣ вѣсть* (Лим. 1628, 22 зв.), *самѣ вуйтѣ ниже писати поляцку вѣсть* (ПМ, 97), *кто вѣсть гдѣ мое тѣло положено вѣдетѣ* (ПКП 1661, 90). Звертає на себе увагу те, що варіант *єсть* (поряд із *єсть*) зафіксований і в тексті граматики М. Смотрицького, хоча сам автор рекомендує лише *єсть*: *Что єсть граматїка*; (9), *хранимо єсть ра(з)личїе междѣ о, и ѡ* (19), *Глаголь єсть часть слова скланѣемаѡ* (360), *Бегѡ склоненїѡ єсть* (181), *Причастїе єсть часть слова скланѣемаѡ* (233).

Особливістю функціонування форми *єсть(ъ)* є, крім того, те, що вона в окремих випадках виступає у значенні 3-ї ос. мн. (або дв.): *Аще єсть ,и, правє(д)нѣхѣ въ градѣ погѣбиши ли ѡ* (ОБ 1581, 7 зв.), *Колико єсть До(л)ги(х)* (ЗизГр, 1 зв.), *Видо(в) нарѣчїѡ єсть два* (ЗизГр, 81), *Падежей мѣстоименїѡ єсть сед(м)* (СмГр, 197), *Вторый же Іерей (аще многѡ ихѣ єсть) возглашаетѣ* (Тр. 1646, 855). Можливо, тут представлений вплив української мови, в якій випадки такого вживання цієї форми дослідники фіксують у пам'ятках XV – XVII ст. [Німчук 2015, с. 15; Маштабей 2013, с. 121; Керницький 1967, с. 197–198].

У 1-й ос. мн. у старослов'янській мові нетематичні дієслова мали закінченням -мъ [Вайан 1952, с. 250]. У ході ствердіння губних приголосних у таких дієслів з'являються форми на -мы. Вони були необхідні для розрізнення 1-ї ос. одн. (*єсмь*) і мн. (*єсмѣ*) [Вайан 1952, с. 250], які після ствердіння губних збіглися (у *єсмѣ*). Однак форми на -мъ ще довгий час уживалися. Вони, зокрема, ще переважають у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст., утворення на -мы тут трапляються лише зрідка [Нариси 2008, с. 105]. Пізніше форми на -мы для нетематичних дієслів стали основними, вони ж рекомендовані граматиною М. Смотрицького: *єсмѣ* (321), *вѣмѣ* (326), *гамѣ* (333), *имамѣ* (339). В усіх випадках вони представлені й у розглянутому матеріалі: *раби твои єсмѣ* (ОБ 1581, 23), *нѣсмѣ моцнѣ ... что сотворити* (ПКП 1661, 99 зв.), *єдинаго бо вѣмѣ нерожденнаго* (ІЗ 1609, 35 зв.), *дамѣ дщери наша вамѣ* (ОБ 1581, 16), *На Трапезѣ же гамѣ елей* (ТрП 1648, 710), *не пецитєса ..., глѣюще: что гамѣ* (ЄвКП 1697, 18 зв.), *Тебе бо къ Бг҃ѣ єдинѣ ... пре(д)стателницѣ имамѣ* (Тр. 1646, 555).

У 2-й ос. мн. нетематичні дієслова (крім *имати*) в усіх випадках мають форми на -сте (як і в старослов'янській мові): *ѡкѣдѣ єсте вѣ* (ОБ 1581, 13), *Нѣѡмѣ єсте ѡ стѣни Пещеры* (ПКП 1661, 28), *вѣсте, колика ... пострадохомѣ* (ПМ, 63), *что ми ... дастє* (ТрЦв 1631, 82), *не пецѣтєса душою вашею, что ясте* (ПМ, 122). *Имати*, як і тематичні дієслова, представлені із закінченням -те: *иматє ли ѡца* (ОБ 1581, 21 зв./2), *аще иматє вѣрѣ* (ПКП 1661, 60 зв.), *кѣю мздѣ иматє* (ЄвКП 1697, 15 зв.).

У 3-й ос. мн. у старослов'янській мові нетематичні дієслова мали форми на -тъ [Вайан 1952, с. 248] (як і в однині). У церковнослов'янських пам'ятках

східних слов'ян XI – XIII ст. тут виступають, за спостереженнями дослідників, лише утворення із **-ть** [Нариси 2008, с. 106]. У граматиці М. Смотрицького для **бѣти** й **имати** рекомендовані форми на **-ть**, для **вѣдати** і **пасты** – на **-тъ**: **сѣтъ** (321), **имѣтъ** (339), **вѣдатъ** (326), **падатъ** (333). У розглянутому матеріалі дієслово **бѣти** в 3-й ос. одн. загалом частіше представлено формою **сѣтъ**. Є пам'ятки (*ОБ 1581, ВВ 1594, СмГр, ПМ, ЄвКП 1697*), у яких виявлений лише цей варіант: **сїи же сѣтъ мѣжи пастѣси** (ОБ 1581, 23), **днїе зли сѣтъ** (ВВ 1594, 56 зв.), **Части слова сѣтъ осмь** (СмГр, 39), **отъ главъ святыхъ, иже суть въ пещери** (ПМ, 85). Однак не є рідкісною і форма **сѣтъ**. Причому в окремих пам'ятках (*ЗизГр, ТрЦв 1642, ЄвЛ 1644*) зафіксована лише вона: **Рѣды мѣстоимене сѣтъ четъри** (ЗизГр, 42 зв.), **развращени же сѣтъ шѣи** (путі) (ТрЦв 1642, 52 зв.), **Четъре ... сѣтъ е(г)листы** (ЄвЛ 1644, 51 зв.). Є також пам'ятки, в яких представлені обидва варіанти: **не бо ѿ естества соутъ грѣхи** (ІЗ 1609, 15) – **толико соутъ нѣщїи деветы** (ІЗ 1609, 15), **развращени же сѣт(ь) шѣи** (путі) (ТрЦв 1631, 87) – **дѣжни сѣтъ** (ТрЦв 1631, 7 нн), **дѣла добраа безъ правыа вѣрты, мертва сѣтъ** (Тр. 1646, 82) – **не три сѣтъ Бги, но єдинъ** (Тр. 1646, 79), **оувазени сѣтъ** (ПКП 1661, 40) – **сѣты сѣтъ** (ПКП 1661, 286). Інші нетематичні дієслова в 3-й ос. мн. мають в основному форми на **-тъ**: **начало имоутъ** (ІЗ 1609, 34), **мѣрѣ имѣтъ** (ТрЦв 1631, 5 нн), **хлѣбъ падатъ** (ЄвЛ 1644, 51), **мїрне же падатъ мѣсо** (ТрП 1648, 17), **не дадат(ь)** (ОБ 1581, 10 зв.), **вѣздадатъ** (ЄвЛ 1644, 40). Варіанти на **-тъ** (имѣтъ) представлені лише в *СмГр*: **Славане ... двойственное имѣтъ число** (239), **Нѣщїи во ѿ глѣ ... оба вида имѣтъ** (311). Хоча й тут виявлена форма **имѣтъ**: **Дво време(н)наа ... количество имѣтъ до(л)гоє** (13). Похідне від **дати** дієслово **предати** зафіксоване також у формі, характерній для тематичних дієслів: **Єгда же предадѣтъ въ** (ЄвЛ 1644, 31).

Двоїнні форми теперішнього часу нетематичних дієслів (як і тематичних) у розглянутому матеріалі трапляються рідко. Для 1-ї ос. зафіксовані варіанти і на **-ѣ**, і на **-а**: **Рече же аврам лотѣ ... тако чѣка брата есѣѣ себѣ** (ОБ 1581, 5 зв./2), **два бѣсове ... рѣста ... мѣ есѣѣ агглы** (ПКП 1661, 149 зв.), **азъ и ты, во єдинѣ мѣкѣ всѣж(д)ена есѣа** (Лим. 1628, 18). 2-а ос. представлена лише формою на **-ѣ**: **Вавула ... призвав(ъ) овѣ женѣ своѣ, рече има: вѣстѣ какъ пожух(ъ) с вама** (Лим. 1628, 19). Для 3-ї зафіксовані лише варіанти на **-а**: **два пазыка въ оутробѣ твоей еста** (ОБ 1581, 11/2), **еста во ми дщери двѣ** (ОБ 1581, 7 зв./2). Як і серед форм тематичних дієслів, тут також зафіксовані випадки вживання множини замість двоїни: **Виды же соутъ два** (ЗизГр, 43), **положены сѣтъ шѣи въ своемъ притворѣ** (ПКП 1661, 116), **Двѣ сѣтъ слепотѣ** (РО 1683, 37).

Таким чином, проаналізований матеріал свідчить про те, що в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. загалом збереглися ті форми теперішнього й простого майбутнього часів, які були представлені ще в старослов'янській мові. Виявлені структурні зміни полягають лише в поширенні варіантів закінчень (1-ї ос. мн. нетематичних

дієслів **-мъ** та двоїнних на **-а** в 1-й і 3-й особах), які виникли ще в старослов'янській мові. Особливістю розглянутого матеріалу в порівнянні зі старослов'янською мовою є також непослідовність у використанні форм двоїни, що, очевидно, є проявом впливу української мови.

Окремі із збережених старослов'янських форм (насамперед 2-а ос. одн. на **-ши**, а також 3-я ос. одн. дієслів I дієвідміни на **-тъ** та форми двоїни) з огляду на те, що вони в українській літературній мові кінця XVI – XVII ст. мали іншу будову або й були практично відсутні (двоїна), виступали яскравими характерними ознаками церковнослов'янської мови.

5.2. Складені форми майбутнього часу

У старослов'янській мові більшість дослідників виділяють дві складені форми майбутнього часу: майбутній перший (сполуки допоміжних дієслів **имѣти**, **хотѣти**, **начати** з інфінітивом) та майбутній другий, або передмайбутній (сполука допоміжного дієслова **бъти** з дієприкметником на **-лъ**) [Вайан 1952, с. 377, 281; Селищев 1952, с. 175–176; Ван-Вейк 1957, с. 322–323]. Крім того, деякі науковці конструкцію з допоміжним дієсловом **хотѣти** вважають окремою формою – майбутнім у теперішньому [Бунина 1959, с. 132–137], а також виділяють ще одну часову форму – майбутній у минулому (сполука **хотѣти** в імперфекті з інфінітивом) [Бунина 1959, с. 85]. Усі ці конструкції певною мірою представлені в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. Виявлена тут також і сполука **бъти** з інфінітивом.

Далі розглядаємо особливості семантики вказаних конструкцій.

Имѣти + *інфінітив*. У проаналізованому матеріалі ця конструкція є найбільш частотною серед тих, які могли виражати значення майбутнього часу. Однак практично в усіх зафіксованих випадках це значення супроводжується модальними відтінками повинності, обов'язковості, неминучості. Дієслово в інфінітиві при цьому може бути як недоконаного, так і доконаного виду, **имѣти** переважно знаходиться в препозиції. Найчастіше представлені сполуки з відтінком повинності, обов'язковості майбутньої дії: **іако же хоцѣт(ъ) бгѣ такъ имам(ъ) сотворити** (Лим. 1628, 5 зв.), **Тр(о)ца же въ єдинствѣ почитана бѣти иматъ** (Тр. 1646, 80), **Рци на(м) слова какъ имамъ жити дрѹгъ со дрѹгомъ** (Лим. 1628, 84), **оустрою вамъ еже имате творити** (ОБ 1581, 26 зв.), **ниже ф/ в(ъ)мѣсто хв, ни в(ъ)против(ъ) ... полагаема бѣти имѣ(т)** (СмГр, 25). Також часто трапляються конструкції з **имѣти**, які вказують на неминучість, невідворотність майбутньої дії або на рішучий намір здійснити її: **старець же рече емѣ: не можеш терпѣти трѣда пѣстѣннагъ, юноша же глаше; ... всакъ имамъ терпѣти** (Лим. 1628, 66 зв.), **хоцѣ с(ъ) вами жити в(ъ) Пещерѣ сей, и к томѣ не имамъ возвратитиса в(ъ) дом(ъ) свой** (ПКП 1661, 132 зв.), **снѣ члвчєский иматъ пострадати** (Лим. 1628, 88), **Ѡ єа плода иматъ прозвѣнѣти ... Іс** (РО 1683, 12 зв.), **въ єго же прѣшествїи вси ... воздати имѣтъ Ѡвѣтъ** (Тр. 1646, 81).

Інокли сполуки з **имѣти** вживаються в складних реченнях із підрядними умови, в таких випадках вони позначають дії, які відбудуться або не відбудуться за певної умови: **аще с нами не причастишиса не имаши сп(с)тиса** (Лим. 1628, 14), **Аще ли сего не сътвориши, ... лица моего не имаши видѣти** (ПКП 1661, 51 зв.), **не има(т) насъ Бгъ оставити, аще токму надѣемса на нь всѣмъ Ср(д)цемъ** (ПКП 1661, 69), **Аще не Гбъ созиж(д)ет(ъ) до(м), всѣе ... трѣж(д)атиса имѣ(т) зиж(д)ѣши** (ПКП 1661, 13 зв.). У цих та подібних випадках у сполуках з **имѣти** на передній план виступає значення майбутнього часу. Акцентована увага на ньому також тоді, коли в реченні поряд із конструкцією з **имѣти** виступає проста форма майбутнього часу: **имате повѣж(д)енъы быти ... , ... мнѣзи ѿ воевъ ... потопл(т)са ... , ... прочи падѣт(ъ) встрѣем(м) меча** (ПКП 1661, 11), **не имавѣ раздѣчитиса ... , но в(ъ)кѣпѣ бѣдѣвѣ в(ъ) свѣтѣ онѣмъ** (ПКП 1661, 144). Однак навіть і в цих випадках сполука з **имѣти** не є вираженням «чистого» майбутнього часу, тому що вона, очевидно, вжита для того, щоб підкреслити невідворотність, неминучість майбутньої дії.

Те, що сполука **имѣти** з інфінітивом втратила (або втрачала) значення «чистого» майбутнього часу відображено й у граматиках кінця XVI – XVII ст. Зокрема, в граматиці 1591 р. (*ГрЛ 1591*), а також у граматиці Л. Зизанія (*ЗизГр*) форми майбутнього часу з **имамъ** и **бѣдѣ** подані як рівноправні: **мѣдрѣствовати имамъ и мѣдрѣствовати бѣдѣ** (ГрЛ 1591, 77 б), **мо(л)вити има(м) или бѣдѣ**. ... **бити има(м) или бѣдѣ** (ЗизГр, 55 зв.) [Німчук 1985: 81]. У граматиці М. Смотрицького в цитаті відомої фрази із Євангелія **имѣти** замінене дієсловом **быти**: **продаждь имѣніа твоа /и даждь ници(м), и имѣти бѣдѣши сокровице на нѣси** (420). В *ОБ 1581* замість **бѣдѣши** використано **имаши**: **продаждь имѣніе твоє, и даждь ницѣмъ, и імѣти имаши съкровице на нѣси** (ОБ 1581, 5/11). Щоправда, **имаши** в цьому місці збережене й у пізніших обстежених виданнях Євангелія (ЄвЛ 1644, 65 зв., ЄвКП 1697, 66 зв.).

Указані семантичні особливості були характерні для інфінітивної конструкції з **имѣти** й у старослов'янській мові, а також у східнослов'янських пам'ятках XI – XIII ст. Дослідники з'ясували, що на той час ця сполука могла мати значення «чистого» майбутнього часу [Бунина 1959, с. 137; Мустафина 1985; Марчило 1999, с. 10], однак у більшості випадків воно супроводжувалося різноманітними модальними відтінками [Мустафина 1985, с. 32; Духанина 2008, с. 19; Юрьева 2009, с. 7]. У виданні [Нариси 2008] автори, проаналізувавши церковнослов'янські пам'ятки східних слов'ян XI – XIII ст., зазначають, що дієслово **имѣти** в мові цих пам'яток, «Утративши своє лексичне і граматичне значення теперішнього часу, ... виступало у функції допоміжного як граматичний показник особи і числа» [Нариси 2008, с. 115]. Тут наведена також велика кількість прикладів сполук **имѣти** з інфінітивом, однак відсутність контекстів не дає змоги зрозуміти, наскільки дієслово **имѣти** позбавлене було модальних значень. У староукраїнській мові, як і в проаналізованому нами

матеріалі, **имѣти** в інфінітивних конструкціях також переважно зберігає своє лексичне значення [Марчило 1999, с. 10; Керницький 1967, с. 233–237].

Таким чином, сполука **имѣти** з інфінітивом у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. практично не вживалася для вираження «чистого» майбутнього часу. Причиною цього був, очевидно, характер семантики дієслова **имѣти**, яка не дозволяла йому перетворитися на лише формальний показник майбутнього часу, а також активізація сполуки «**быти** + інфінітив», що виражала значення «чистого» майбутнього часу.

Хотѣти + *інфінітив*. Проаналізований матеріал свідчить, що дієслово **хотѣти** як показник майбутнього часу в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. вживалося дуже рідко. Нами зафіксовано всього кілька випадків, коли в інфінітивних конструкціях із цим дієсловом на перший план виступає значення майбутнього часу: **зачатъ въ оутробѣ ревека ... Играса же младенца въ ней, и рече аще хоцетъ сице быти, то что се ми есть** (ОБ 1581, 11/2), **Егда пл(т)скагѡ съюза, хоцетъ дѡша моѡ ѿ житїа разлѡчитисѡ, тогда ми пре(д)стани вл(д)чце** (Тр. 1646, 607), **аще и ѿлѡченїе терпѡтъ ... и хотѡтъ скончатисѡ, да Кр(с)тѡтсѡ** (Тр. 1646, 25), **аще хоце(т) въ васъ быти вацшии, да бѡдетъ вамъ слѡга** (ПКП 1661, 54 зв.), **Поцади ма Хр(с)те егда хоцеша мирѡ сѡдити съ славою** (МО 1680, 93). Із вираженням майбутнього часу пов'язані також виявлені інфінітивні конструкції з дієприкметником: **Хотѡщѡ скончатисѡ братѡ ..., гѡла намъ** (Лим. 1628, 74 зв.), **Игѡмен(ъ) же прозрѡ хотѡщѡм в(ъ) не(м) ... быти добродѣтели, послѡшав(ъ) пострѡже** (ПКП 1661, 4 зв.).

У всіх інших випадках **хотѣти** у сполуках з інфінітивом зберігає своє лексичне значення («бажати, мати намір щось зробити»): **братъ твой хоце(т) оубити тѡ** (ОБ 1581, 12 зв.), **ѿпѡстити ихъ не гѡдшыхъ, не хоцѡ** (ЄВЛ 1644, 53 зв.), **сїѡ ... списати хоцѡ** (ПКП 1661, 43 зв.) і ін.

У старослов'янській та давньоруській мовах **хотѣти** для вираження майбутнього часу також використовувалося дуже рідко [Бунина 1959, с. 133; Мустафина 1985, с. 20; Юрєва 2009, с. 16]. Лише окремі випадки вживання такої форми майбутнього часу фіксують дослідники староукраїнської мови, пояснюючи їх впливом традиції [Марчило 1999, с. 10]. Очевидно, з цієї ж причини вживалися форми з **хотѣти** й у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст.

Начати + *інфінітив*. Ця інфінітивна конструкція представлена невеликою кількістю вживань, при цьому **начати** в усіх випадках зберігає своє лексичне значення: **аще же въпрашати начнѡтъ ма, ... что ѿвѣцаю къ нимъ** (ОБ 1581, 26), **аще же ... начнетъ вѣровати исти(н)но ..., в(ъ)мѣнит(ъ)сѡ емѡ** (Лим. 1628, 166), **егѡ же нїѣ начнѡ ѿ юны верстѡ житїе повѣдати** (ПКП 1661, 43 зв.), **аще ли не радити начнем(ъ) ѡ своем(ъ) сп(с)нїи, ... тогда помощи его лишаемсѡ** (ПКП 1661, 99 зв.).

Лише зрідка сполука **начати** з інфінітивом використовувалася для вираження майбутнього часу в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 377], при

цьому окремі дослідники взагалі вважають помилкою кваліфікувати її як форму майбутнього часу [Бунина 1959, с. 46]. Малочастотною ця конструкція була й у староукраїнській мові [Марчило 1999, с. 13]. Хоча слід відзначити, що в російській мові др. пол. XVI ст. сполуки саме з *начну* (*учну*) були панівними при вираженні майбутнього часу дієслів недоконаного виду [Дурново 2000, с. 312; Никифоров 1952, с. 178; Кузнецов 1956, с. 96], активно вони вживались і в XVII ст. [Черных 1953, с. 347–348; Целунова 2006, с. 63].

Бъити + інфінітив. Ця конструкція представлена відносно невеликою кількістю вживань. Однак, на відміну від сполук *имѣти*, *хотѣти*, *начати* з інфінітивом, вона в усіх випадках виражає значення «чистого» майбутнього часу. Майже всі зафіксовані в цій формі дієслова є дієсловами недоконаного виду: *пр(с)но бѣдѣ молити творца* (ПКП 1661, 156), *егда цр(с)твѣа цр(с)твovati бѣдѣши над нами. или владѣый владѣти бѣдѣши* (ОБ 1581, 17 зв.), *исцѣлѣеши, аще не бѣдѣши врачевати себе* (ПКП 1661, 248), *сѣтворю ады ..., и внесеши ѿцѣ твоємѣ и бѣдетѣ части* (ОБ 1581, 12), *Како бо кто бѣ възможет хвалити ...: аще же четѣтъ, не разѣмѣетѣ; или разѣмѣти хотѣа, Книгѣ растлѣннѣю чести бѣдетѣ* (ТрЦв 1631, 7 нн), *въставѣ, вѣчно жити бѣдетѣ* (ТрЦв 1642, 15 зв.), *Аще бо на богатство надѣатисѣ бѣдѣтъ, то ни ш чесомѣ же прилежати бѣдѣтъ дрѣгомѣ* (ІЗ 1609, 20 зв.), *равнѣ мздѣ имѣти бѣдѣтъ, болшй и слѣжай томѣ* (ПКП 1661, 227). Якщо форма в межах речення вживається двічі, допоміжне дієслово не повторюється: *Ѿселѣ работати бѣдете на стѣю братѣю, и Ѿ своегѣ трѣда на потребѣ ихѣ приносити* (ПКП 1661, 175).

Значення доконаного виду такі конструкції мали рідко. Нами зафіксовано всього кілька випадків: *аще бѣдет обрѣсти ю* (вівцю, яка заблудилася) *аминь глѣю ва(м). како радѣетсѣ о ней, паче, неже о ... незаблѣждж(ѣ)шихѣ* (ОБ 1581, 5/10/2; ЄвЛ 1644, 61; ЄвКП 1697, 61 зв.), *аще сѣгрѣшатѣ тебѣ. ... и бѣдѣтъ оумолити тебе ... мл(с)тивѣ бѣди* (ОБ 1581, 201/2).

У старослов'янській мові ця форма, як відомо, не представлена [Беседіна-Невзорова 1962, с. 255]. Практично відсутня вона й у ранній церковнослов'янській мові східних слов'ян [Нариси 2008, с. 116]. У світських пам'ятках різного типу XI – XIII ст. дослідники фіксують невелику кількість інфінітивних конструкцій із дієсловом *будетѣ*, у яких воно виступає зі значенням «доведеться, трапиться» [Ремнева 1988б, с. 48; Мустафина 1991, с. 59; Марчило 1999, с. 13]. У значенні майбутнього часу **бъити** з інфінітивом в українській мові починає активно вживатися вже з XIV ст. [Бевзенко 1960, с. 324; ІУММ 1978, с. 328; Юрковский 1991, с. 102; Марчило 1999, с. 14], а в XVI – XVII ст. ця форма стає панівною при вираженні майбутнього часу дієслів недоконаного виду [Маштабей 2013, с. 125–126; Керницький 1967, с. 227; Марчило 1999, с. 14; Чепіга 2001, с. 45; Примушко 2010а, с. 34]. Очевидно, під впливом староукраїнської літературної мови форма «**бъити** + інфінітив» починає використовуватися й у церковнослов'янській.

Крім того, в розглянутому матеріалі зафіксовано кілька випадків уживання інфінітивних конструкцій, які можна кваліфікувати як залишок

особливої часової форми – майбутнього в минулому [Бунина 1959, с. 55]: **понеже по сихъ хотахъ ереси прозавидѣти, и обычаа наша растлѣти: Бл҃говоли написатиса Бл҃говѣстїамъ** (ЄвЛ 1644, 16 нн), **млаше и, да исцѣлитъ сына его: хоташе во оумрѣти** (ЄвЛ 1644, 314 зв.), **Егда же хотѣ преставитиса** (Афансїй Затворник), **призва всю братїю** (ПКП 1661, 243 зв.). В останньому прикладі, на відміну від представлених у старослов'янській мові конструкцій, **хотѣти** вжитий не в імперфекті, а в аористі. Інші зафіксовані імперфектні форми **хотѣти** з інфінітивом (крім наведених вище речень) значення майбутнього часу не виражають: **егда хоташе** (Феодосїй) ... **впочити, тогда сѣд(ъ) мало поспа, и авїе ... колѣнопреклоненїе твораше** (ПКП 1661, 72 зв.), **полагахъ пред ним хлѣбъ, но не хоташе взимати** (ПКП 1661, 151), **Хоташе вѡ (князь) сотворити свой Монастырьъ паче Печерскагѡ** (ПКП 1661, 8).

Майбутній другий, або передмайбутній час у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду використовувався надзвичайно рідко. У розглянутому матеріалі зафіксовано всього кілька випадків: **аще кого кто оударитъ и оумретъ, смртїю да оумре(т) и той. Аще не хота, но Бѣ вѣдетъ предалъ въ рѣцѣ его, то дамъ ти мѣсто, в не же вѣжитъ тамо оубивъий** (ОБ 1581, 34 зв./2); **аще разсыпалса вѣдетъ блескъ по домъ, въ прокаженїе пребываетъ** (ОБ 1581, 51 зв.), **Аще оубѡ прежде мѣгѡ дне оумерлъ боудетъ младенець, чти млтвѡ до зде** (Тр. 1646, 27). Не була ця форма частотною й у старослов'янській мові [Бунина 1959, с. 126], лише поодинокими випадками вона представлена в східнослов'янських пам'ятках XI – XIII ст. й пізніше в староукраїнській мові [Нариси 2008, с. 116–117; Бевзенко 1960, с. 328; Марчило 1999, с. 14; Мойсієнко 2003, с. 137; Примушко 2010а, с. 34–35]. Певною мірою активно форма з *бути* та дієприкметником на *-ль* уживалася в староукраїнських пам'ятках галицького походження, однак у значенні майбутнього першого [Керницький 1967, с. 228–230].

Таким чином, успадкована зі старослов'янської мови система складених форм майбутнього часу в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. представлена з певними змінами. Найголовнішою з них було те, що в цей час у церковнослов'янській мові вживалася форма «чистого» майбутнього часу дієслів недоконаного виду «**бѣти** + інфінітив». З'явилася вона, очевидно, під впливом книжної української мови, в якій уже була повністю сформованою.

5.3. Форми минулого часу

У старослов'янській мові, як і в інших слов'янських на ранніх етапах їхнього розвитку, було представлено чотири форми минулого часу: аорист, імперфект, перфект і плюсквамперфект [Селищев 1952, с. 159–174; Вайан 1952, с. 255–272, 280–281; Вступ 1966, с. 317; Бевзенко 1960, с. 292; ІУММ 1978, с. 288]. З ходом часу ця система зазнала суттєвих змін, у результаті яких прості минулі часи (аорист та імперфект) в одних слов'янських мовах перейшли до розряду рідковживаних, в інших зовсім занепали [Вступ 1966, с. 327–329], а головним засобом вираження минулого часу стала форма, утворена на основі

колишнього перфекта. У східнослов'янських мовах, зокрема, прості форми минулого часу зовсім вийшли з ужитку. В українській вони вже в XVI ст. є рідкісними й трапляються в основному в пам'ятках релігійного характеру [Керницький 1967, с. 199].

Особливістю церковнослов'янської мови досліджуваного періоду в порівнянні з тогочасною українською є те, що вона зберегла давні форми минулого часу: аорист, імперфект, перфект та плюсквамперфект. Причому провідними в обстежених пам'ятках є аорист та імперфект.

5.3.1. Аорист

У розглянутому матеріалі виявлені лише форми сигматичного аориста (крім 2-ї й 3-ї ос. одн.), утворювалися вони, як і в старослов'янській мові, майже завжди від інфінітивних основ як доконаного, так і, рідко, недоконаного видів.

Від тематичних дієслів представлені форми з такими закінченнями: для 1-ї ос. одн. – **-хъ** (після основ на голосні), **-охъ** (після основ на приголосні), для 2-ї і 3-ї – нульові (в окремих випадках **-тъ** або **-ть**), для 1-ї мн. – **-хомъ**, **-охомъ**, для 2-ї – **-сте**, **-осте**, для 3-ї – **-ша**, **-оша** (в окремих випадках – **-ша**, **-оша**). У двоїні зафіксовані лише форми 1-ї ос. (на **-ховѣ**) та 3-ї (на **-ста**, **-оста**, а також поодинокі на **-стѣ**).

Подаємо типові приклади виявлених форм. *1-ос. одн.:* **чистымъ ср(д)цемъ ... сътвори(х) се** (ОБ 1581, 8 зв.), **възлюбихъ ... законъ твой** (ІЗ 1609, 14), **въ глубинѣ ... прегрѣшеній ... в(ъ)падохъ** (МО 1680, 1 зв.).

2-а ос. одн.: **азъ бо посла(х) козлици(ъ) а ты не обрѣте** (ОБ 1581, 18 зв.), **рече Аггль ей: не бойся Маріамъ, вѣрѣте бо блг(д)ть оу Бга** (ЄвЛ 1644, 186), **и та (богородиця) гла ми: Бра(з)ме, понеже ты оукраши Црѣко(в) мою, и возвеличи Иконами, и азъ та украшѣ** (ПКП 1661, 253), **гла же къ ... слѣпцѣ: ты же какъ вслѣпе?** (РО 1683, 39).

3-я ос. одн.: **принесе тѣки на ол(ъ)тарѣ** (ОБ 1581, 48/2), **Что же ... сынъ приобрѣте** (ІЗ 1609, 24 зв.), **братъ ... повѣда старцѣ таже видѣ, и привѣщиса соборнѣй ... цркви** (Лим. 1628, 15).

1-а ос. мн.: **Єгда приплыхомъ лодією в(ъ) Каневъ, се видѣхомъ Цркви вѣ сію ... , вопросихом(ъ) же сѣцихъ тамъ** (ПКП 1661, 114 зв.), **не во(з)могохомъ изгнати его** (ЄвЛ 1644, 59).

2-а ос. мн.: **въ Ха кр(с)тистеса въ Ха влекостеса** (ІЗ 1609, 38), **его же вы за имя Его умучисте** (ПМ, 129), **се вамъ Иг҃менъ его же изволисте** (ПКП 1661, 82).

3-я ос. мн.: **внїи же слышавше оудившася** (Тр. 1646, 802), **Тогда вси ..., прославиша Ба** (ПКП 1661, 19 зв.), **в(ъ)ведоша ю в(ъ) монастырь** (Лим. 1628, 18 зв.), **авіе вѣсты ... вознесоша ѿ берега на горѣ все древо** (ПКП 1661, 219 зв.).

1-а ос. дв.: **видѣховѣ сонъ оба едіной ноци** (ОБ 1581, 19 зв.), **гависа емѣ Антвнїи(и) съ Февдасіемъ, и гла: Млиховѣса къ Бѣ ѡ тебѣ** (ПКП 1661,

17 зв.), проповѣдаста (два монахи) людемъ(ъ) ..., тако мѣ сам(и) написаховѣ Иконѣ тѣмъ (ПКП 1661, 165 зв.).

3-я ос. дв.: Феодоръ Студитъ, и братъ егѡ Іосифъ ... книгѣ Трїѡдѣ написаста (ТрЦв 1631, 5 нн), прїйдоста к(ъ) немѣ два бѣсове (ПКП 1661, 249 зв.), стрѣтоста его два брата (ЄвКП 1697, 25).

Від дієслів з основами на пригласні в переважній більшості випадків представлені нові форми (на -охъ, -охомъ і т. д.). Винятком є реци, від якого зафіксовані як старі (рѣхъ, рѣхомъ і т. д.), так і нові (рекохъ, рекохомъ і т. д.) форми. Загалом кількісно переважають старі, хоча не є особливо рідкісними й нові, в багатьох випадках обидва варіанти вживаються в межах однієї пам'ятки: рѣхъ бо да не оумрѣ еа ради (ОБ 1581, 11 зв.) – рекохъ ей напои ма (ОБ 1581, 10 зв.), *Азъ же рѣхъ* (ПМ, 120) – *Рекохъ же къ нему* (ПМ, 119), рѣх(ъ) ти вѣш(ш)є не касатиса вѣсоки(х) (ПКП 1661, 270) – *Реко(х) же ... ѡ чести пребыванїа ... в(ъ) ... Монастырѣ* (ПКП 1661, 270), рѣхомъ г(с)днє, єсть ны ѡцѣ (ОБ 1581, 21 зв./2) – *Мѣ же рекохомъ не можемъ ити* (ОБ 1581, 21 зв.), *якъ же вѣшь рѣхомъ* (ПМ, 90) – *ужасохомя вси и ... рекохомъ* (ПМ, 51), два бѣсове ... рѣста емѣ (ПКП 1661, 149 зв.) – мниси же тѣи (два) ничто же рекѡста (ПКП 1661, 164). Похідні від реци дієслова в усіх випадках мають нові форми: не пре(д)рекох(ъ) ли вамъ (ТрЦв 1631, 39), *И прорекохъ такъ же заповѣда ми Г(с)дѣ* (ТрЦв 1642, 144), *Ѡрекох(ъ)са сквернѣмъ ... вѣрѣ* (Тр. 1646, 95), *Ѡрекох(ъ)са плоти Хѣ ради* (МО 1680, 39), *его жѣ ... Адамъ ... нарекоша* (ПМ, 97), *домѣ владѣкѣ Веел(ь)зевѣлом(ъ) нарекоша* (ЄвЛ 1644, 32), *прорекош(а) емѣ страданїє* (ПКП 1661, 224 зв.). Очевидно, це свідчить про поширення нової форми аориста.

Дієслова на зразок мрѣти утворювали аористні форми (крім 2-ї і 3-ї одн.) як дієслова з основами на приголосний: *воли моеї умрохъ* (ПМ, 175), *Аз(ъ) ... временнѣмъ(ъ) всѣмъ оумрох(ъ)* (ПКП 1661, 249 зв.), *азъ и гѣбою ѡтрох(ъ) тѣло егѡ* (ПКП 1661, 209 зв.), *сѣтрошася ... лѣки ихъ* (ОБ 1581, 24/2), *верѣа сѣтрошася* (Тр. 1646, 606), *Кони бѡ всѣ измроша* (ПКП 1661, 92 зв.). За спостереженням дослідників, такі форми аориста (мрохъ замість мрѣхъ) були особливістю церковнослов'янської мови східних слов'ян [Вайан 1952, с. 336].

Дієслова із суфіксом -нѣ-, як і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 315], в аористі зберігають цей суфікс, якщо йому передують голосний: *поманѣ вѣ авраама* (ОБ, 8/2). Якщо ж перед суфіксом знаходився приголосний, то суфікс міг зберігатися, однак у переважній більшості випадків він не представлений: *пославъ оусѣкнѣ Іванна* (ЄвЛ 1644, 48 зв.), *он(ъ) же толкнѣ врата, и ... внїде* (ПКП 1661, 66), *Ѡтолѣ ... вѣсы не дерзнѣш(а) приблизитися* (ПКП 1661, 75 зв.), *Ѡлтанъ же ... оужасася* (Тр. 1646, 802), *вѣскрѣсе ѡ мертвѣхъ* (ЄвЛ 1644, 47 зв.), *сїа рек(ъ) оумолче* (ПКП 1661, 81), *погибоша ицѣщен дверей* (ОБ 1581, 7 зв./2), *исчезоша вѣ сѣетѣ днїє наши* (ТрЦв 1631, 728), *мнѡзи бѡ ѡ сна вѣставше ранѡ, не достигѡша вечера* (ПКП 1661, 256).

У 2-й і 3-й особах однини аориста дієслова в розглянутому матеріалі, як і в старослов'янській мові, мають лише старі форми з переважно нульовими закінченнями, перед якими в утвореннях від основ на приголосний представлений тематичний голосний *-є*, від основ на голосний у більшості випадків – відповідний голосний (приклади див. вище). Причому 2-а ос. засвідчена дуже невеликою кількістю вживань, причиною цього є те, що 2-а й 3-я ос. одн. аориста були омонімічними, тому замість 2-ї ос. одн. аориста ще в старослов'янській мові часто використовувався перфект [Вайан 1952, с. 382]. У церковнослов'янській мові форми 2-ї ос. одн. аориста майже вийшли з ужитку. Така практика закріплена й граматиною М. Смотрицького, де замість форм 2-ї ос. одн. аориста в парадигмах подані форми на *-лъ*, *-ла*, *-ло* [Німчук 1985, с. 119]. У тих рідкісних випадках, коли ці форми все ж таки вживалися, при них були звертання, займенники або інші засоби, які вказували на 2-у ос., що видно і з наведених прикладів.

Форми 3-ї ос. одн. аориста є найчастотнішими з усіх зафіксованих форм минулого часу. У переважній більшості випадків вони (як і форми 2-ї ос.) мають нульові закінчення, невелика частина представлена з формантом *-тъ* (або *-ть*). Такі форми (на *-тъ*) вживалися у старослов'янській мові [Ильинский 1900; Вайан 1952, с. 257], збереглися в церковнослов'янській [Вайан 1952, с. 258], для окремих дієслів рекомендовані й граматиною М. Смотрицького, де автор говорить: *Нѣкїи глїи ко третїемѹ преходащагѡ лицѹ прїемлютъ /тъ, израднѣ на /а, то кончаціи: гакѡ га /или гатъ, ѿ гла емлю: и сегѡ сложеннаа, взатъ /ѡатъ /прїатъ: и про(ч) (249)* [Німчук 1985, с. 119]. У розглянутому матеріалі такі форми мають дієслова з коренем *-га-*, а також дієслово *начати* (та похідні). У переважній більшості випадків вони закінчуються на *-тъ*, однак у більшості пам'яток зрідка трапляються й утворення на *-ть* (а в *ЄвЛ 1644* вони навіть переважають): *Ты бо Дѣво, прїатъ въ утробѣ... Бога, и родила еси* (ПМ, 163), *сей начатъ гигантъ быти на земли* (ОБ 1581, 4 зв.), *жизнь свою ... на земли сконча: и зачатъ на Нѣси ... вѣчний животъ* (ПКП 1661, 210 зв.), *и простеръ рѹкъ свою* (Ной) *гатъ ю* (голубку) (ОБ 1581, 3 зв.), *ѡатъ гѣ неправды твоа* (ТрЦв 1631, 37), *Прїатъ же страхъ всѣхъ* (ПКП 1661, 18), *изатъ* (Бог) *адама* (ОБ 1581, 2/2), *Іѡсї(ф) ... цѣлом(д)рїе въспрїатъ* (ТрЦв 1631, 59), *вн(ъ) же ше(д) гатъ врана* (ПКП 1661, 151 зв.), *И въсхода Іс въ Іер(л)имъ, поатъ ... оучнѣкы* (ЄвЛ 1644, 68 зв.), *Авіе же Іс простер рѹкъ гатъ его* (ЄвЛ 1644, 50). Закінчення *-тъ* в такого типу дієсловах, як з'ясували науковці, є східнослов'янською особливістю [Німчук 1985, с. 119; Лопушанская 1985, с. 136]. Лише *-тъ* в цих формах рекомендоване й граматиною М. Смотрицького: *взатъ /ѡатъ /прїатъ* і ін. (249).

Частина дієслів цієї групи в 3-й ос. одн. представлена й паралельними формами на голосний. Насамперед це стосується дієслова *начати* (також *зачати*), зрідка трапляються форми на голосний і в дієслів із коренем *-га-*: *вземъ єв(г)ліе нача чести* (Лим. 1628, 18 зв.), *Он же нача въпити* (ПМ, 51),

нача Бгъ ... оумножати Черноризцо(в) (ПКП 1661, 9), По семъ Свѣтополкъ ..., зача междѣсобнѣю брань (ПКП 1661, 202), и полъ ребекѣ, и бы(с) емѣ жена (ОБ 1581, 10 зв.), вѣтръ великій взя ихъ (ПМ, 121).

Крім наведених форм, зафіксовані також окремі аористні форми на -тъ від дієслів жити, прижити, оумрѣти: Ноє же житъ по потоу лѣтъ), мѣ ... и оумрѣтъ (ОБ 1581, 4 зв.), тѣм же и в(тъ) роды хвали(м) естъ (Іосиф), такъ цѣломѣ(д)рѣ, аще и чада прижитъ (ПКП 1661, 191).

Дієслова з коренем жи- (жити) форму 3-ї ос. одн. аориста утворюють переважно від основи жив-: поживе малеленѣтъ лѣтъ рѣе (ОБ 1581, 2 зв./2); юноша ... оживе и ... глаголати нача (ПМ, 112), словом(тъ) блженнагѣ ѡживе мртвѣый (ПКП 1661, 208). Зафіксована також форма з основою на -и-: Афанасій мртвѣ ѡжи, и воспріа жизн(ь) горѣ (ПКП 1661, 242 зв.).

Аористні форми 3-ї ос. мн. у старослов'янській мові мали закінчення з -а (-ша, -оша) [Вайан 1952, с. 256]. Згодом у церковнослов'янській мові їхнє місце заступили флексії на -а (-ша, -оша), хоча утворення з -а через традиційність більшості церковнослов'янських текстів ще зрідка вживалися. М. Смотрицький, очевидно, прагнути впорядкувати використання цих варіантів, розрізняє у своїй граматиці -ша і -ша 3-ї ос. мн. «преходящого» часу як показники відповідно чол. й жін. (середн.) родів [Німчук 1985, с. 119]. Однак такі рекомендації не зовсім відображали тогочасну мовну практику. У розглянутому матеріалі зафіксовані переважно закінчення на -ша, зокрема й при іменниках жін. роду: дрѣгѣа же кравѣ седмь, ... изъидоша изъ рѣки (ОБ 1581, 19/2), Мнѡги дщера стажаша богатство (ПКП 1661, 36 зв.), написашасѣ невид(и)мо Иконѣ (ПКП 1661, 160 зв.), вѣсташа рати многи (ПКП 1661, 200). Форми на -ша з обстежених пам'яток зрідка трапляються лише у *ТрЦв 1631*, *ТрЦв 1642*, *Тр. 1646*, *ПМ* та *СвЛ 1644*. При цьому лише окремі з них ужиті при іменниках жін. р.: печати вѣтце Іоудеѡм(тъ) вѣша (ТрЦв 1631, 449), оветшашѣ квсти моа (Тр. 1646, 60). У більшості ж випадків цього не спостерігаємо. До того ж, інколи такі форми виступають поряд із формами на -ша: не забѣдите всѣ словеса таже видѣша очи ваши (ТрЦв 1631, 482), сѣа наказаніа ничто же оуспѣша (Тр. 1646, 803), Учѣнци идоша въ Галилею ... И видѣвше егѣ, поклоншасѣ емѣ, овїи же оуспѣмнишасѣ (Тр. 1646, 67).

У народних мовах східних слов'ян аорист, на думку дослідників, зник уже, очевидно, в XIII – XIV ст. [Бевзенко 1960, с. 296; ГУММ 1978, с. 291; Хабургаєв 1991, с. 46; Петрухин 2004, с. 73–74], а можливо, й раніше [Успенский 2002, с. 215–220; Зализняк 2004, с. 173–174], однак ще протягом тривалого часу використовувався в писемних пам'ятках, особливо конфесійних. Аналізуючи ці пам'ятки, науковці звертали увагу на випадки помилкових уживань простих форм минулого часу, зокрема й аориста [Генсьорський 1957, с. 97; Никифоров 1952, с. 149; Косаренко 1996, с. 14; Киянова 2007, с. 16; Герасимова 2009, с. 13; Фролов 2010, с. 12]. Для розглянутого матеріалу таке явище є загалом нехарактерним. Поодинокі помилки у використанні аористних форм зрідка

трапляються лише в одній із обстежених рукописних пам'яток (ПМ): *Бивше же его, изгнаша вонъ ...; онъ же, ходя по граду, повѣдаша* (3-я ос. мн. аориста замість 3-ї ос. одн. імперфекта *повѣдаше*) *себе христіанина быти и съвѣтоваша* (замість *совѣтоваше*) *всѣмъ вѣру Христову пріяти* (ПМ, 129), *Конь его паде ..., самъ же Вольскій вельми разбихся* (1-а ос. одн. замість 3-ї *разбихся*) (ПМ, 73), *Треокаанное отступство лестный воздвигоша* (3-я ос. мн. замість одн. *воздвигну* або *воздвиже*) (ПМ, 149).

Форми двоїни аориста в розглянутому матеріалі трапляються рідко. Особливістю їх порівняно зі старослов'янською мовою є 3-я ос. на *-та* (*-ста*, *-оста*). У старослов'янській мові ці форми мали переважно закінчення на *-те* [Вайан 1952, с. 249]. Однак уже в пізніх старослов'янських пам'ятках почало з'являтися нове закінчення (*-ста*, *-оста*). У церковнослов'янській мові воно стало панівним і було узаконене граматиною М. Смотрицького [Лиса 1982, с. 134]. Фактично панівним воно є й у розглянутому матеріалі (приклади див. вище). Крім того, зафіксовано декілька форм 3-ї ос. двоїни на *-стѣ*: *Онѣ же* (дві жінки) ... *рѣстѣ емѣ* (Лим. 1628, 19), *Онѣ же* (дві жінки) ... *во иноческій образѣ одѣастѣса: и хизинѣ сотворивше ..., затвористѣса вѣ) ней* (Лим. 1628, 19 зв.), *Рѣцѣ твои сътвористѣ ма* (Тр. 1646, 755), *таже видѣстѣ очи твои* (МО 1680, 147). Таке закінчення з'явилося під впливом форм двоїни іменників жін. р. Зрідка воно вживалося ще в пам'ятках старослов'янської мови [Вайан 1951, с. 249].

Розглянутий матеріал свідчить також про те, що форми двоїни аориста в церковнослов'янській мові аналізованого періоду вживалися не завжди послідовно. Зафіксовані випадки, коли при назві двох діючих осіб використана форма 3-ї ос. мн.: *идоша кѣпно, прійдоста на мѣсто* (ОБ 1581, 9/2), *Приидоша ко мнѣ оба ... Третьякъ и жена его* (ПМ, 113), *Шедша же оученика и сътвориша: тако же повелѣ има Іс* (ЄвЛ 1644, 70 зв.), *Антѣній и Феодѣсій ... вопросиша Грекъ* (ПКП 1661, 109), *Тогда кѣпно, стѣтый же и стр(с)нѣтый хвалѣ въздаша Бгѣ* (ПКП 1661, 198 зв.).

Нетематичні дієслова при творенні більшості аористних форм (крім 2-ї й 3-ї одн.) не демонструють ніяких особливостей у порівнянні з тематичними. Дієслова *бѣти*, *дати*, *вѣдѣти* (та похідні) мають переважно такі ж закінчення, як тематичні дієслова з основами на голосні, *пастн* – як дієслова з основами на приголосні: *азѣ вѣхѣ вчера съ ѿцемѣ своимѣ* (ОБ 1581, 10/2), *коими не съдержимѣ вѣхѣ злыми* (Тр. 1646, 310), *повѣждени вѣхомѣ* (Лим. 1628, 11 зв.), *Отреби вѣхѣ(м) мирѣ* (ПКП 1661, 26 зв.), *понеже праздни пребѣсте весь животѣ свой ...: ѿнѣнѣ стойте тѣ* (ПКП 1661, 175), *зли вѣша днѣ лѣтѣ житіа моего* (ОБ 1581, 23/2), *оучѣници ... забѣша хлѣбѣ вѣ)зати* (ЄвЛ 1644, 54 зв.), *се дахѣ вамѣ всакѣ травѣ* (ОБ 1581, 1 зв.), *Се свѣдѣтелство дахѣ вамѣ* (ТрЦв 1631, 491), *врачемѣ издахѣ все имѣнѣ мое* (ТрЦв 1642, 206 зв.), *воли и силѣ Бжїей дахомѣ* (ПКП 1661, 115), *почто ми вѣздасте зло за добро* (ОБ 1581, 21 зв.), *Јави ми са Братѣ мой Євстратїй, его же вѣ продасте жидомѣ* (ПКП 1661, 238 зв.), *славу въздаша*

Христу (ПМ, 102), *Вдаша же кꙋпцы и мꙋсїю* (ПКП 1661, 114 зв.), *оꙋвѣдѣхомъ сей пꙋть* (ПКП 1661, 96 зв.), *смерт(и) своеа время оꙋвѣдѣсте* (ПКП 1661, 109 зв.), *нъ врагъ ... прелсти мя и ядохъ* (ПМ, 152), *николи же ... сїце въ сладость падохъ, како же нынѣ здѣ* (ПКП 1661, 61 зв.), *павша вси* (ЄвЛ 1644, 49).

Для дієслова *дати* в 1-й ос. одн., крім *дахъ*, поодинокими вживаннями представлена також форма *дадохъ*: *в(ъ)сю вла(ст) ... тебѣ в(ъ) рꙋцѣ дадохъ* (ІЗ 1609, 5 зв.), *азъ же... оскорбился, якъ толико пꙋнезей ... за нь (коня) дадохъ, ... помолихся* (ПМ, 72).

У 2-й і 3-й особах (зафіксована переважно 3-я) кожне з нетематичних дієслів має певні особливості. Дієслово *бꙋти* та більшість його похідних представлені утвореннями на *-сть*: *гла єдинъ* (сліпий) *ко дрꙋгомꙋ*: *дрꙋже, ты какъ бꙋсть слѣпъ* (Лим. 1628, 53), *И бꙋсть въ днь осмый* (ОБ 1581, 48), *бꙋсть свѣти(л)никъ Цркви* (МО 1680, 7 зв.), *Бж(с)твомъ же безꙋстрастенъ пребꙋсть* (Тр. 1646, 104), *Тогда събꙋст(ь)са реченное Іеремїемъ* (ЄвЛ 1644, 5 зв.). Форми на голосний, які були характерні для цього дієслова (та його похідних) у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 258], у розглянутому матеріалі фіксовані лише для слів *завꙋти* й *позꙋти*: *твораше пиръ всѣмъ отрокамъ своимъ, и завꙋ старѣйшинство* (ОБ 1581, 19/2), *Боларинъ же завꙋ еже вѣща* (ПКП 1661, 66), *Град(ъ) не имѣ(й) прп(д)внагꙋ, или его же имѣ по(з)вꙋ, во запꙋстѣніе приходитъ* (ПКП 1661, 34). *Бꙋ* вживається в обстежених пам'ятках лише у складі форм умовного способу.

Дієслово *дати* (та його похідні) в 3-й ос. одн. аориста представлені переважно формами *даде* та *дасть* (*дастъ*). Частотнішими в усіх обстежених пам'ятках (крім *ОБ 1581*) є форми з *дад-*: *И послꙋша авраа(м), єфрона и даде емꙋ сребро* (ОБ 1581, 9 зв./2); *сїа вл(д)тъ Фомѣ дадеса* (ТрЦв 1631, 346), *сїа вдаде себе въ ... сквернодѣйство* (Тр. 1646, 803), *И ... предаде мꙋчителемъ* (ЄвЛ 1644, 63 зв.), *сꙋдищꙋ Пілатовꙋ предаде тебе* (МО 1680, 44). Достатньо поширеними є також форми на *-сть* (*-стъ*): *данъ бо дастъ жрꙋцемъ фараонъ* (ОБ 1581, 23 зв.), *Опнꙋе сътвори и даст(ь) Финїкꙋ(м)* (ТрЦв 1631, 6), *воздѣв(ъ) рꙋцѣ свои горѣ, предаст(ь) дꙋхъ в рꙋцѣ Бжїи* (ПКП 1661, 205 зв.). Поодинокими вживаннями представлені також утворення на голосний: *Ѡ него же взимаше еже разда* (ПКП 1661, 214), *Ѡцъ ... Антонїй, ... авїе вдаса на трꙋды копанїа* (ПКП 1661, 26 зв.). У старослов'янській мові дієслово *дати* в 3-й ос. одн. аориста мало переважно форму *дастъ*, рідше *да* [Вайан 1952, с. 258; Ван-Вейк 1957, с. 315]. Розглянутий матеріал свідчить про те, що форма *дастъ* у ході розвитку церковнослов'янської мови, очевидно, через омонімію із 3-ю ос. одн. простого майбутнього часу поступалася своїми позиціями іншим, формально виразнішим варіантам (насамперед *даде*).

Дієслово *вѣдѣти* в 3-й ос. одн. аориста представлене лише формами з нульовим закінченням: *самъ себе до рамꙋ ископа, ... егда время*

преставленіа своего оувѣдѣ (ПКП 1661, 199), Той же строите(а) ... Ѹвѣдѣ и ино чѣдо (ПКП 1661, 69 зв.).

Дієслово *гастн* в 3-й ос. одн. має варіантні форми *гасть* і *гаде*: *и принесе емѸ ї гасть* (ОБ 1581, 12/2), *и възє(м)ше ѿ плода его и гаде* (ОБ 1581, 2), *брашна же лѣнива не гаде* (ТрЦв 1631, 6).

Щодо особливостей значень форм аориста та їхнього зв'язку з видами дослідники висловлювали різні думки. Загалом же науковці дотримуються погляду, запропонованого ще в ХІХ ст. [Потебня 1977, с. 185–186], відповідно до якого форми аориста в давніх слов'янських мовах самі по собі не надавали дієсловам значення доконаного виду, якщо цього значення не мали основи дієслів [Бунина 1959, с. 128–132; Генсьорський 1957, с. 93; Шевелева 1984, с. 57]. Згодом, у ході розвитку категорії виду, значення доконаного виду почали закріплюватися за аористом, а недоконаного за імперфектом [Ист. грам. 1982, с. 191–192], форми перфекта були нейтральними в цьому відношенні й могли виражати значення як доконаного, так і недоконаного видів. Саме такий розвиток семантики форм минулого часу підтверджений спостереженнями дослідників, здійсненими на матеріалі церковнослов'янських (і загалом книжних) пам'яток східних слов'ян різного часу [Никифорова 1991, с. 6; Косаренко 1996, с. 16; Герасимова 2009, с. 18; Фролов 2010, с. 13]. Зазначені особливості форми минулого часу демонструють і в розглянутому матеріалі. Переважна більшість аористних форм у ньому мають значення доконаного виду. Часто саме такі форми використовуються при описі багатьох подій, які відбувалися одна за одною: *оузрѣвши же ковчежець в лѣцѣ, посла рабѣню и възатъ и, и ѿвръзши видѣ отроча ... , и пощади є дщєрь фараона* (ОБ 1581, 25 зв.); *ввратисѧ єдинъ ѿ срацинъ, и оустѣкнѸ главѸ старца, ... и се внезапѸ веліа птица прилетѣвши восхити срацина, и во(з)несе его вѣсоко ... , и верже на землю, и падъ оумре срацининъ* (Лим. 1628, 12), *И се ... повблачисѧ Нѣо в(ъ)незапѸ, и снїде дожд(а) вели(к), и тако тѣи разѣйдошасѧ: и авїє дожд(ъ) прєста и слнїце паки восїа* (ПКП 1661, 83 зв.). Інколи форми аориста доконаного виду під впливом контексту могли позначати повторювані дії: *азъ николи же ѿ кого что възхѸ, понеже николи же исцѣлихъ силою моєю, но Хѣою* (ПКП 1661, 170).

Свідченням того, що в кінці ХVІ – ХVІІ ст. форми аориста сприймалися насамперед як такі, що мають значення доконаного виду, є тлумачення дієслова *вѣсть* у словниках Л. Зизанія та П. Беринди: *вѣсть, сталосѧ, вѣ(а)* (ЗизЛекс, 31), *вѣсть: вѣлѣ, албо сталосѧ* (БерЛекс, 13).

Разом із тим, певна частина проаналізованих аористних форм мають основи недоконаного виду. В окремих випадках безпрефіксні дієслова такого типу в аористі позначають завершену дію і сприймаються як такі, що мають значення доконаного виду: *Тисѧца лѣтѣ прє(а) очима твоим(а) Г(с)ди іакв днѣ в(ъ)черашній, иже мимѡ иде* (ПКП 1661, 26), *Въ оутрїє же извозницѣ ... , ѣхаша на брегѣ хотѧще возити ... древо: и се ни єдинагѡ же ввръѣтоша* (ПКП 1661, 219 зв.). Інколи при аористних формах з основами недоконаного виду в контексті є вказівки на обмеження дії в часі (див. також

[Генсьорський 1957, с. 93; ГУММ 1978, с. 290; Шевелева 1984, с. 56]): **кръша** его (отроча) **три м(с)цъты** (ОБ 1581, 25 зв.), **плакаса** его **егупетъ се(д)мдеса(т) днй** (ТрЦв 1631, 3), *въ болѣзни же сей лютѣ семь днй мучись* (ПМ, 53), **Братїа** же искаша **егу** два дни (ПКП 1661, 250). Однак у більшості випадків ці вказівки відсутні: **припа(д)** на **въю** **венїамина** ... **плакаса** о **не(м)**. и **венїаминъ** **плакаса** **объи(м)** **въю** его. и **цѣлова** всю **братїю** свою. и **плакаса** о **нихъ** (ОБ 1581, 22/2), **прїймѣмъ** въ **оумъ** ... **егу** **житїе**, **воспоминающе**, **какъ** **браса** съ **миромъ** (ПКП 1661, 25 зв.), **Феодвсїй** **даръ** **Бжїй** **имѣ** **совершеннѣй** (ПКП 1661, 41 зв.), **видѣвше** его, **молиша**: ... **да** **бѣ** **преше(л)** **ѿ** **предѣлъ** **ихъ** (ЄвКП 1697, 25 зв.). Такі форми аориста позначають минулу дію без додаткових відтінків. В окремих випадках ці утворення виступають поряд із формами імперфекта: **прїйдоша** на **гѣмно атадово** ..., и **плакашаса** **тамо** **по** **нем(ъ)** **плачемъ** **великимъ** **зѣло**, и **плакахѣ** по **ѿцъты** его **з̄** **днїй** (ОБ 1581, 24 зв./2).

Зрідка значення недоконаного виду мають аористні форми префіксальних дієслів: **мѣтвою** и **постомъ** **изгона** **прелестнѣй** **рвдъ** **сей** (ПКП 1661, 13), **Сїа** **исповѣда** **братїи** **самъ** **той** **отрокъ** (ПКП 1661, 61), **не** **съ** **вѣрою** **приходихъ** къ **Прп(д)внѣмъ** **ѿцемъ** (ПКП 1661, 162).

Таким чином, розглянутий матеріал засвідчив, що аорист у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. був активно використовуваною дієслівною формою, яка загалом зберегла давні, характерні для неї ще в старослов'янській мові особливості в будові. Разом із тим, тут можемо спостерігати певні відмінності (-ть поряд із -тъ в 3-й ос. одн.; -ша, а не -ша в 3-й ос. мн.), з'явилися вони, очевидно, в результаті впливу розмовного мовлення. Цей вплив проявляється також, на нашу думку, і в непослідовності вживання форм двоїни.

У переважній більшості випадків форми аориста в розглянутому матеріалі мають значення доконаного виду. Однак зрідка трапляються форми, які, можливо, зберегли давнє аористне значення, вони називають минулі дії без указівки на завершеність.

5.3.2. Імперфект

Форми імперфекта в обстежених пам'ятках, як і в старослов'янській мові, утворюються в більшості випадків від інфінітивних основ переважно недоконаного виду. У розглянутому матеріалі виявлені форми з такими закінченнями: для 1-ї ос. одн. – **-ахъ**, **-ахѣ**, для 2-ї й 3-ї – **-аше**, **-аше**, для 1-ї мн. – **-ахомъ**, **-ахомъ**, 2-а не представлена, для 3-ї – **-ахѣ**, **-ахѣ**. У двоїні зафіксовані лише 1-а ос. (одним утворенням **вѣховѣ**) та 3-я із закінченнями – **-аста**, **-аста**. Особливі форми імперфекта має дієслово **вѣти**, а також в окремих особах **имѣти**.

Подаємо типові приклади виявлених форм. *1-а ос. одн.: тако* **младенець** **гѣлахъ**. *тако* **младенець** **мѣдрствовахъ** (ВВ 1594, 32), *желахъ* и *самъ* ... **видѣти**

(ПМ, 119), **идѡ(х) ѿ междорѣчїа** (ОБ 1581, 23 зв./2), **видѣхъ Црковъ горѣ, и мыслахъ: Каа естъ Цркви** (ПКП 1661, 106).

2-а ос. одн.: **егда бы(л) еси юнѣ, шполсашеса са(м), и хождааше, аможе хоташе** (ЄвЛ 1644, 382 зв.), **подобаше ти вдати сребро мое торжник(м)** (ПКП 1661, 43 зв.), **ты трѣда ради твоего вѣнчанъ имаше быти** (ПКП 1661, 93).

3-я ос. одн.: **бѣтъ искѣшаше авраама** (ОБ 1581, 9/2), **сїа же слыша Сѣлтанъ, зѣло оутѣшашеса** (Тр. 1646, 802), **из него (попелу) всѣ(м) бываше со(л) чиста ...: таже елико раздаваше, толико паче оумножашеса** (ПКП 1661, 202 зв.), **сего Патрїарх ... восхотѣ Игѣмена ... поставити, онъ же не хоташе** (Лим. 1628, 1), **вса тварь измѣнашеса страхомъ** (ТрЦв 1631, 204), **Звѣзда ... идаше пред ними** (МО 1680, 274).

1-а ос. мн.: **по поясъ въ води стояхомъ** (ПМ, 55), **совѣщахомса с нима** (ПКП 1661, 114), **егда моляхомъ ю (панї), на гнѣвъ ... подвизашесь** (ПМ, 63).

3-я ос. мн.: **словане ... чертами и нарѣзаньми читахѣ и гадахѣ** (Азб. 1578, 48), **плакахѣса по немъ егѣптане** (ОБ 1581, 24 зв.), **въздремашаса вси и спяхѣ** (ВВ 1594, 47), **снѣве егѣ ... творяхѣ питїе** (ТрЦв 1631, 75), **вѣровати не хотяхѣ** (Тр. 1646, 803), **цвѣтахѣ добрыми дары** (ПКП 1661, 54 зв.).

1-а ос. дв.: **онѣ же (дві жінки) ... рѣстѣ емѣ ... в(ъ) сквернемъ житїи ... овецницѣ ти вѣховѣ** (Лим. 1628, 19 зв.).

3-я ос. дв.: **Спїридонъ и Нїкодимъ з(ъ) Псалмы готоваста Хлѣбъ Хвѣ** (ПКП 1661, 229 зв.), **живаста в(ъ) заповѣдехъ Г(с)днихъ** (про подружжя) (ПКП 1661, 90).

У розглянутому матеріалі зафіксовані в основному нові, стягнені форми (на **-ахъ, -ахѣ, -аше, -аше** і т. д., а не **-аахъ, -аахѣ** і т. д., як у старослов'янській мові). Виняток становлять усього кілька вживань із нестягненими показниками імперфекта. У всіх випадках це дієслова з основами на **-а-**: **дѣва бѣ иже мѣжа не знааше** (ОБ 1581, 10), **їосифъ ... прїа(т) женѣ свою и не знааше еа, дондеже роди сїа** (ОБ 1581, 5/2/2; також ЄвЛ 1644, 3; ЄвЛ 1690, 3 зв.; у ЄвКП 1697 **знааше** 6 зв.), **исхож(д)аше к(ъ) немѣ вса Іовдеа** (ЄвЛ 1644, 6 зв.; ЄвЛ 1690, 7 зв.; в ОБ 1581 та ЄвКП 1697 **исхождаше** ОБ 1581, 5/2 зв./2; ЄвКП 1697, 6 зв.), **Жена же она по семъ въ вся лѣта въпрашааше, когда Спасово преображенїе будетъ** (ПМ, 102), **старець ... по обычаю поучааше ю** (ПМ, 67). Невелика кількість таких утворень не дає змоги з'ясувати, чи мали вони якісь особливості у значеннях, порівняно з однокореневими на **-аше**.

Стягнені форми імперфекта починають з'являтися уже в пізніх старослов'янських пам'ятках [Вайан 1952, с. 268–269; Ван-Вейк 1957, с. 319–321], згодом вони поширилися й у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду стали, власне, єдино можливими варіантами. Хоча нестягнені утворення через традиційність більшості церковнословянських текстів зрідка продовжували вживатися. Про це свідчить розглянутий матеріалі, а також

граматики кінця XVI – початку XVII ст. (Л. Зизанія та М. Смотрицького), в яких форми з нестягненими імперфектними закінченнями подані (ЗизГр, 69 зв.; СмГр, 251) [Німчук 1985, с. 82, 120]. Однак, очевидно, вони були лише даниною традиції, а в реальній практиці фактично вийшли з ужитку.

Щодо загальної характеристики імперфектних закінчень відзначимо також, що в розглянутому матеріалі представлені закінчення східнослов'янського типу (без **ѣ**). Наявність лише показників **-ахъ**, **-ахѣ** і т. д. (а раніше **-аахъ**, **-аахѣ** і т. д.) і відсутність **-ѣхъ**, **-ѣахъ** і т. д. здавна була характерною для імперфекта церковнослов'янської мови східних слов'ян, порівняно зі старослов'янською мовою та іншими редакціями церковнослов'янської мови [Вайан 1952, с. 269; Ван-Вейк 1957, с. 320–321; Німчук 1985, с. 120]. В обстежених пам'ятках виявлена (крім утворення **вѣхъ**) лише одна імперфектна форма із **ѣ** у закінченні: **глѣши ми, тако не довлѣ ли єдинъ благовѣстникъ; слыши, такъ довлѣше оубѡ, нъ да покажетъ(ъ)са паче истинна** (ЄвЛ 1644, 21 нн; ЄвЛ 1690, 19 нн).

Закінчення з початковим **-а-** (**-ахъ**, **-аше**, і т. д.) в розглянутих імперфектних формах завжди виступають у дієсловах з основами на **-а-**, а також після **ж**, **ч**, **ш**, **жд** (зокрема й тих, які є результатом чергувань **г/ж**, **к/ч**, **с'/ш**, **д'/жд**): **можахъ оубѡ более двоюнадесате легешна пре(д)ставити аггль** (ТрЦв 1642, 91), **очи же йлю не видѣста ѿ старости, и не можаше глѣдаше** (ОБ 1581, 23 зв./2), **ѡ єдинагѡ себе сп(с)нїи мнѡгѡ печахса** (ПКП 1661, 98), **Жена же влечаше єгѡ на дѣло непреподѡвно** (ПКП 1661, 19), **во(з)ложи Блаженнѡй на чресла своа желѣза, таже по вса дни ... ношаше** (ПКП 1661, 75 зв.), **вѣтви ... людїе ношахѣ** (ТрЦв 1631, 50), **мнѡги дни ... хож(д)аше** (ПКП 1661, 46), **хождахѣ по брегѣ** (ОБ 1581, 25 зв.), **кождо прамѡ лицѣ и(х) хож(д)ахѣ** (ТрЦв 1631, 69). В інших випадках використовуються показники імперфекта з **-а-** (**-ахъ**, **-аше** і т. д.).

Чергування **г/ж**, **к/ч**, **с'/ш**, **д'/жд** перед закінченнями імперфекта відбуваються загалом послідовно. Зрідка трапляються форми з чергуванням **д'/ж** або взагалі без чергувань (є, очевидно, результатом впливу української мови): **єгда вѣ юнъ, полсашесѡ самъ, и хожаше таможе хоташе** (ОБ 1581, 5/56), **ѡхожаше со(н) ѿ вчїю моєю** (ОБ 1581, 14 зв./2), **се дхѣ ... исходаше ѿ сѣвера** (ТрЦв 1631, 69), **єгда унїю свою ... отступници огласяху** (ПМ, 117), **носахѣ же єдинѣ Иконѣ** (ПКП 1661, 99).

Губні приголосні перед імперфектними закінченнями з **-а-** здебільшого зберігаються незмінними (чергування із **вл'**, **пл'** і т. д. не відбуваються): **какѡ єго любаше** (ТрЦв 1631, 17), **скорбаше ѡ томъ** (ПКП 1661, 46), **любаше стѣгѡ ... Кнз(ь)** (ПКП 1661, 58 зв.), **вси любахѣ єгѡ** (ПКП 1661, 54), **вся мужескии трѣпяше** (ПМ, 126), **до третяго дне томяху святаго** (ПМ, 126). Хоча достатньою кількістю представлені й випадки з чергуваннями: **гладомъ и ранами томлахѣ єгѡ** (ПКП 1661, 106), **сѣтвори ємѣ мѣти адѣ, тако же любаше ѡцѣ єго** (ОБ 1581, 12), **мати ... любаше ... єго** (ПКП 1661, 46), **Онѣ же ... паче крепляшесѣ въ своемъ зноначинанїи** (ПМ, 53), **Мѣти твоа**

дивлашеса (МО 1680, 81), бабты ... живлахъ мужескый полъ (ОБ 1581, 25/2), граждане ... дивлахъса (ПКП 1661, 128 зв.). Очевидно, щодо такого типу чергувань чи їхньої відсутності у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. не було чітких норм, тому що навіть і в межах однієї фрази могли бути представлені варіанти з різним фонетичним оформленням: *овиу дивляхуся и славяху Бога* (ПМ, 130). Таке відносно широке вживання форм, де представлені чергування губних зі сполуками губних та л'є, очевидно, результатом впливу української мови.

Особливістю розглянутого матеріалу є також те, що в ньому в 3-й ос. одн. і мн. імперфекта практично відсутні форми з елементом -ть (або -тъ) на -ашеть, -ашеть, -ахъть, -ахъть. Виявлені лише поодинокі такі утворення: *Иосифъ ..., снѣ мой юнѣйшій, и ко мнѣ са возврати до него же завѣщающе оболгахъть и, и сопротивлахъса емъ господіе* (ОБ 1581, 24/2), *сїи ... не бо гнѣвахъса: но миловахъ(т) ихъ и слезы проливахъ* (ІЗ 1624, 124). Закінчення імперфекта з цим елементом лише зрідка трапляються в пам'ятках старослов'янської мови [Вайан 1952, с. 267; Ван-Вейк 1957, с. 321], однак у ранній церковнослов'янській мові східних слов'ян вони представлені у великій кількості [Дурново 2000, с. 298; Вайан 1952, с. 267; Ван-Вейк 1957, с. 321; Демянов 1974, с. 112; Лопушанская 1985; Тимберлейк 1997; Живов 2006; Жолобов 2010, с. 6], рідше вживаються в середньоболгарській та церковнослов'янській мові сербської редакції [Ван-Вейк 1957, с. 321]. У граматиці М. Смотрицького такі форми не зафіксовані. У дієслівних парадигмах минулих часів автор подає лише форми на -аше, -ахъ: *читааше, читааше, читаахъ, читаахъ* (250–251).

Частина проаналізованих форм імперфекта (від дієслів з основами на кореневий голосний на зразок *жити, знати, пити* й под.) можуть бути співвіднесені з основами теперішнього часу: *Старець нѣкій живаше в(ъ) Лаврѣ* (Лим. 1628, 9), *хананеи же тогда живахъ на зе(м)ли той* (ТрЦв 1631, 92), *никто же знааше, кїи то есть градъ* (ПКП 1661, 94 зв.), *сѣтъа егѡ мощи ... крѡвахъса ... очешъ члвч(с)ких* (ПКП 1661, 30), *дождъ лїашеса великъ* (ПКП 1661, 70 зв.), *воды в(ъ) мѣрѣ піаше* (ПКП 1661, 149 зв.), *Тыи оубѡ и пѣніе поахъ* (ПКП 1661, 225). Основи теперішнього часу мають також утворення *борахса і зовахъ*: *Вса же лѣта борахса съ страстми* (ПКП 1661, 197), *дѣти же Еврейскїа зовахъ, усанна Бѣ* (ТрЦв 1631, 38). Хоча від дієслова *звати* зафіксована й форма з основою інфінітива: *Нарѡди же пре(д)ходащїи емъ, ... звахъ* (ЄвЛ 1644, 71). Подібні форми були представлені ще в старослов'янській мові. У них проявилася, на думку дослідників, тенденція до зближення основ імперфекта з основами теперішнього часу [Селищев 1952, с. 164; Вайан 1952, с. 271; Ван-Вейк 1957, с. 318].

Дієслово *имѣти* в 3-й ос. одн. й мн. має варіантні імперфектні форми, відповідно, *имѣаше* та *имаше* й *имѣахъ* та *имахъ*. Наявність варіантів зумовлена, можливо, не досить чіткою унормованістю мови, а можливо, певними відмінностями у їхніх значеннях та особливостях уживання. За

нашими спостереженнями, обидва варіанти виражають значення «мати (про предмет, почуття, звичай)», а також уживаються у сполученні з інфінітивом, вказуючи на дію, яка повинна була відбутися. Форми **имаше** й **имашѹ** частіше вживаються в конструкціях з інфінітивом: **вѣ вдова, таже до(м) свой ... имѣаше** (Тр. 1646, 803), **тако Пр(о)рка его имѣашѹ** (ЄвЛ 1644, 75), **старшіи имѣашѹ любо(в) к(ъ) меншим(ъ)** (ПКП 1661, 153 зв.), **той имаше двѣ женѣ** (Лим. 1628, 19), **уже не имяху и чесо ясти** (ПМ, 85), **Снѣ Бжій имаше на земли смиритисѧ** (ПКП 1661, 33 зв.), **егда ... Феодосій конецъ житію ... имаше пріати, мѣашѹ егѡ** (ПКП 1661, 95), **пре(д)возвести Бгѣ, такѡ пріатны имашѹ емѹ быти мѣтвы ... Антѡніѧ** (ПКП 1661, 35), **та ... црѣкѡ(в) и живѹщій при ней, имашѹ быти златымъ вѣнцем(ъ) Хвѣтым(ъ)** (ПКП 1661, 37 зв.).

Імперфектні форми двоїни в розглянутому матеріалі трапляються дуже рідко. 1-а ос. представлена одним уживанням **вѣховѣ** (див. приклад на початку підрозділу). Невелика кількість зафіксованих форм 3-ї ос. мають закінчення аористного типу (**-аста, -аста**) (див. приклади на початку підрозділу). Нові форми імперфекта з аористними закінченнями (а не імперфектними **-шете, -шета**) в 2-й ос. мн. та 2-й і 3-й дв. почали з'являтися ще в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 267] і в ранній церковнослов'янській мові східних слов'ян уже переважали [Вайан 1952, с. 267]. Крім того, у проаналізованих формах 3-ї ос. дв. звертають на себе увагу флексії з прикінцевим **-а**. У старослов'янській мові дієслова (і в аористі, і в імперфекті) в 3-й ос. дв. закінчувалися на **-те** [Вайан 1952, с. 249]. Однак уже в пізніх старослов'янських пам'ятках почали використовуватися нові (на **-та**). У церковнослов'янській мові вони стали панівними й були узаконені граматиною М. Смотрицького [Лиса 1982, с. 134].

Наші спостереження свідчать також про те, що двоїна в імперфекті, як і в інших часових формах, уживалася непослідовно. Зокрема, зафіксована досить велика кількість випадків, коли замість двоїни виступають форми множини: **Матѡей и Іваннѣ, бахѹ ѿ лика дванадесѧтихѹ** (ЄвЛ 1644, 19), **Алѡмпі(й) же ничто же вѣдаше, еже мниси тѣи (два) творахѹ** (ПКП 1661, 164 зв.), **житіє ... ѿцѣ ... Спіридона и Нікодима ... Иже на всѧкъ днѣ съвершахѹ из(ъ) оустѣ весь ѷсалтѣрь** (ПКП 1661, 229 зв.). Інколи дія двох осіб позначається як формою множини, так і двоїни: **вдѡхѹ два брата ... и зрѡста прилѣжно** (ПКП 1661, 88 зв.).

Імперфектні форми дієслова **быти** для всіх чисел у переважній більшості випадків мають основу **вѣ-** та аористні афікси (**вѣхѹ, вѣ** і т. д.). Ці форми вже у старослов'янській мові вживалися з імперфектними значеннями [Селищев 1952, с. 165; Вайан 1952, с. 269; Ван-Вейк 1957, с. 319], така семантика характерна для них і в ранніх писемних пам'ятках східних слов'ян [Етэрлей 1969; Мустафина 1991, с. 55].

В обстеженому матеріалі **быти** в 1-й і 2-й особах одн., в 1-й мн. та 1-й і 3-й дв. представлено безваріантними формами **вѣхѹ, вѣ, вѣхомѣ, вѣховѣ, вѣста: до зѣмла идѣ(ж) азѣ вѣхѹ, идеши** (ОБ 1581, 10), **аз(ъ) вѣхѹ**

посредѣ плѣненїа (ТрЦв 1631, 69), **Адаме**, где **бѣ** (ОБ 1581, 2), три **бѣхомъ** на оной странѣ (Лим. 1628, 12), **Авраам же и Саръ**ра стара **бѣста** (ОБ 1581, 7/2), **Бѣста** два мѣжа славна (ПКП 1661, 117). В 3-й ос. одн. й мн. зафіксовані варіанти. В одн. виявлені форми **бѣ**, **баше**, **бѣаше**, **бѣше**. **Бѣаше** та **бѣше** представлені лише в *ОБ 1581* поодинокими вживаннями: **ревецѣ же бѣаше бра(т)** (ОБ 1581, 10/2); **безъ** числа **бо** (пшениці) **бѣаше** (ОБ 1581, 20), **сей же бѣше мнїй** (ОБ 1581, 24). **Бѣ** та **баше** є більш поширеними, кількісно переважає **бѣ**. Обидва ці варіанти здавна використовувались у східнослов'янських пам'ятках [Вайан 1952, с. 270] зі схожими значеннями й функціями. У південноруських пам'ятках більш поширеною була форма **бѣ**, в північноруських – **баше** [Этэрлей 1969, с. 160; Этэрлей 1970, с. 12]. Дослідниця Е. Н. Етерлей, аналізуючи функціонування та значення цих форм у давньоруській мові, відзначає, що форма **баше** витісняє **бѣ** [Этэрлей 1969, с. 160]. Однак у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. такого витіснення, як свідчить розглянутий матеріал, не було.

Особливості вживання **бѣ** та **баше** переважно збігаються. Обидві форми найчастіше виступають зв'язками у присудках, представлені також зі значенням «бути, знаходитися, перебувати»: **рахиль же бѣ доброобразна** (ОБ 1581, 13/2), **сѣтъ бѣ члкъ той** (ПКП 1661, 2 зв.), **рахиль же баше неплоды** (ОБ 1581, 13 зв.), *вельми бо послушливъ и добръ баше юноша* (ПМ, 84), **Бѣ нѣкій старецѣ въ Лаврѣ** (Лим. 1628, 13 зв.), **Ѳома же не бѣ с(ъ) ними** (ТрЦв 1631, 333), **Бѣ же тогда время убѣдѣ** (ПКП 1661, 60), **Камень же баше над оустїе(м)** (ОБ 1581, 13), **Баше оубѣ ... Іс, обь онъ полъ** (ТрЦв 1631, 26). Форма **бѣ** переважає в конструкціях з інфінітивом, які вказують на можливість чи неможливість певної дії: **не бѣ видѣти свѣтила три, сіающа в(ъ) Пещерѣ** (ПКП 1661, 52 зв.), **се пещъ чернъ ста предо мною: іакъ ми не азѣ и поклонитисѣ бѣ** (ПКП 1661, 74 зв.), **праз(д)на же николи же бѣ видѣти егѣ** (ПКП 1661, 162). Із **баше** такі конструкції вживалися, очевидно, дуже рідко. Виявлений усього один випадок: **Ни бо одожди бѣ на землю, и члкъ не баше дѣлати ю** (ОБ 1581, 1 зв.).

У 3-й ос. мн. для **бѣ** зафіксовано три варіанти **башѣ**, **бѣшѣ**, **бѣша**. Основним є **башѣ**: **фєрезї тогда населницѣ башѣ в(ъ) зє(м)ли той** (ОБ 1581, 5 зв./2); **прїидє Спсѣ идѣ же башѣ събрани** (ТрЦв 1631, 379), *даде имъ отъ грушѣ, яже въ куци бяху, ясти* (ПМ, 86), **Новгоро(д)ци же башѣ сматени** (ПКП 1661, 265). Інші представлені поодинокими вживаннями: **сїи же бѣша снѣве хєттѣринѣ** (ОБ 1581, 11), **каковѣ бѣша постригшїи тѣ** (ПКП 1661, 226), **Єгда бѣшѣ в болєзни** (ОБ 1581, 16/2), **стопѣ же его ... на воздусѣ бѣху стояще** (ПМ, 86), **бѣшѣ вѣнѣ в(ъ) Пещерѣ** (ПКП 1661, 136).

Щодо значень форм імперфекта, то переважно вони називають минулі дії у процесі їхнього розгортання [Генсьорський 1957, с. 96; Шевелева 1984, с. 58]. Часто це дії чи стани узвичаєні, постійні або повторювані: **повелѣ іосифѣ рабомѣ своимѣ иже погрѣбашѣ, погребсти ѿца своего** (ОБ 1581, 24 зв.), **Кѣ дѣтемѣ же ... играющимѣ не приближашєсѣ, ... но и гнѣшашєсѣ играми**

ихъ. Ниже ризъ свѣтлыхъ(ъ) оутварію оукрашаше себе (ПКП 1661, 44 зв.), **Кназа же поле бли(з) прилежаше** (ПКП 1661, 110 зв.). Про те, що форми імперфекта в кінці XVI – XVII ст. сприймалися як такі, що позначають тривалі, постійні дії, свідчить, зокрема, й тлумачення **бѣ** в тогочасних словниках: **бѣ**, тоє реченіє значи(т) превѣч(ъ)ность, и присносѣціє (ЗизЛекс, 31), **Бѣ**: **Былъ, была, было**. Тоє реченіє в нашѣмъ оубо глѣмо ест(с)твѣ, прошедшее время знаменѣет(ъ) ...: егда же в **Бѣ**, превѣчност(ъ) и пр(с)носѣціє намъ явлѣетъ (БерЛекс, 13).

Переважна більшість проаналізованих імперфектних форм утворена від дієслів недоконаного виду, саме такий імперфект є, за висловом Ю. С. Маслова, «нормальним» [Маслов 1954, с. 71]. Однак ще в XIX ст. науковці звернули увагу на те, що в окремих випадках форми імперфекта можуть мати основи доконаного виду, позначають вони при цьому повторювану в минулому дію, кожен окремий акт якої досяг завершення [Маслов 1954, с. 81; Генсьорський 1957, с. 95]. У старослов'янській мові таких форм небагато, зате вони досить поширені в давньоруській мові [Маслов 1954, с. 74]. У розглянутому матеріалі виявлено всього кілька подібних утворень. Форми однини називають повторювану в минулому дію: **Егда же воз(д)ремашеса** (Феодосій під час поїздки), **тогда с(ъ)сѣдъ с(ъ) конѣ, идаше воскрай его дондеже оутрѣдисѣ: и паки на конь всѣдаше** (ПКП 1661, 60 зв.). Множинні форми позначають дію повторювану або виконувану багатьма: **Бѣша же (дѣви) ... по снѣ възискахѣ елѣа** (ТрЦв 1631, 84), **Иноцы с нарѣдо(м), шѣловъзахѣ моци стѣго** (ПКП 1661, 89 зв.), **стоаше ..., дондеже ѿполухѣ оутреню** (ПКП 1661, 146). Зафіксовані також поодинокі випадки, коли форми імперфекта доконаного виду називають закінчену в минулому дію без додаткових відтінків, тобто виражають значення, характерне для аориста: **Без(ъ)дѣшнѣй ... восташе** (ТрЦв 1631, 11), *трепѣть одрѣжаше ихъ* (ПМ, 79), *Вуйтъ ... не възможаше прочести, понежъ не вѣдаше ляцкаго письмене* (ПМ, 94).

Таким чином, розглянутий матеріал засвідчив, що імперфект у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. був достатньо широко вживаною формою минулого часу. Проаналізовані імперфектні форми в основному зберегли ті особливості в будові, які були характерні для них ще у старослов'янській мові. Разом із тим, тут можемо спостерігати низку відмінностей. Деякі з них (зокрема непослідовність у чергуваннях перед закінченнями) виникли, очевидно, в результаті впливу української мови. У переважній більшості випадків форми імперфекта в розглянутому матеріалі характеризуються значенням недоконаного виду. Рідкісні утворення з основами доконаного виду мають семантичні особливості, які є, можливо, залишками давніх імперфектних значень.

5.3.3. Перфект

Давній слов'янський перфект був складеною формою минулого часу, яка утворювалася поєднанням дієприкметника на *-ль* з допоміжним дієсловом *быти* в теперішньому часі й позначала минулу дію, результати якої наявні в

момент мовлення [Мейє 1951, с. 211]. Згодом перфект змінювався, втрачаючи в окремих мовах допоміжні дієслова (спочатку в 3-й ос. одн.) та розширюючи сфери свого використання, і в сучасних слов'янських мовах став основною або й єдиною формою минулого часу [Вступ 1966, с. 330].

Пам'ятки старослов'янської мови засвідчують перфект як переважно складену форму. Пропуски допоміжного дієслова тут трапляються рідко і в основному в 3-й ос. одн. [Селищев 1952, с. 173; Вайан 1952, с. 280]. Ще однією особливістю префекта в старослов'янській мові було те, що він представлений найчастіше в 2-й ос. одн. [Гаспаров 2003, с. 239]. Дослідники пояснюють це тим, що форми 2-ї й 3-ї осіб одн. аориста омонімічні, тому замість 2-ї ос. одн. аориста частіше використовувався перфект [Вайан 1952, с. 382]. Крім того, перфект у старослов'янській мові був рідковживаною формою і за частотністю значно поступався імперфекту й особливо аористу. Більшість указаних характеристик перфект зберіг у ранній церковнослов'янській мові східних слов'ян (зокрема, він залишався рідковживаною і складеною формою [Прокопова 1986, с. 124; Шевелева 1984, с. 61, 64]).

У розглянутому матеріалі перфект зафіксований в основному з допоміжними дієсловами. Форми без зв'язок у більшості обстежених пам'яток представлені поодинокими випадками. Виняток становлять *ОБ 1581* (у вибірках із цієї пам'ятки виявлено 380 уживань перфекта, 50 із них без зв'язки), *МД 1666* (147 уживань перфекта, 76 із них без зв'язки), *Син. 1680* (в опрацьованих фрагментах цієї пам'ятки виявлено всього п'ять уживань перфекта і в усіх випадках він виступає без зв'язки) та *РО 1683* (48 уживань перфекта, 17 із них без зв'язки). Крім того, в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. збереглися й кількісні характеристики перфекта давніх текстів: він представлений в основному в 2-й ос. одн, рідше в 3-й. Інші особи трапляються лише зрідка. Форми двоїни взагалі не засвідчені. У граматиці М. Смотрицького перфект не поданий, однак автор зазначає, що різні дієслова **Руска иногда гззыка навтыкомъ** можуть уживатися глаголом **растворъема: гакъ ... челъ есть, челъ еси ...** (252) [Німчук 1985, с. 120].

В українській мові, як свідчать писемні пам'ятки, протягом деякого часу використовувався перфект зі скороченими зв'язками, які приєднувалися до дієприкметників на *-ль* або до інших слів (так званий минулий особовий час): *услышалем, учинила-мъ, абыхмы ходили* [Русанівський 1971, с. 92]. Особливо поширеними такі форми були в др. пол. XVI – середині XVII ст. [Карський 1962, с. 554; Маштабей 2013, с. 129–134; Керницький 1967, с. 199–218; Русанівський 1971, с. 91; Німчук 1981, с. 20; Маштабей 1986, с. 12; Чепіга 2001, с. 46; Примушко 2010б, с. 134]. У розглянутому матеріалі ці форми не виявлені.

Подаємо типові приклади виявлених форм перфекта. *1-а ос. одн.: рече* (Лія) ... **днесъ налла бо та есмь** (ОБ 1581, 13 зв./2), **възведи люди на мѣсто еже есмь реклъ тебѣ** (ОБ 1581, 40 зв./2).

2-а ос. одн.: оумножилъ еси снѣгы члѣскаа (ОБ 1581, 3 зв./2), **аще тебе послѣшаеть, приобрѣлъ еси брата твоего** (ВВ 1594, 99), **видель ли еси разумна мѣжа** (ІЗ 1609, 29 зв.), **каковѣ тцетѣ прїалъ еси** (Лим. 1628, 71 зв.),

на гробъ Лазаревъ пришелъ еси (ТрЦв 1631, 2), из(ъ) Гроба и(з)шелъ еси (ТрЦв 1642, 301 зв.), Б҃га во родила еси (Тр. 1646, 888), на Нѣсѣхъ шверѣлъ еси мздѣ (МО 1680, 33).

3-я ос. одн.: аще сатана, сатанѣ изгонит(ъ), на сѧ раздѣлѣлса естъ (ОБ 1581, 5/7; Євл 1644, 39; Євл 1690, 40 зв.; ЄвКП 1697, 39), *Отроки благочестивыя въ пеши рождество Богородично спасло естъ* (ПМ, 165), прости ..., ... аще что ... согрѣшилъ ест(ъ) (Тр. 1646, 356), г҃ла ей: которъи мѣж(ъ) послѣша(в) женѣ исправил(с)ѧ е(ст) когда (ПКП 1661, 179 зв.).

1- ос. мн.: паки возмоли есмѣ г҃а (ОБ 1581, 234), мѣ есмѣ вл(д)ко кр(с)тили (Лим. 1628, 175), ѿ того творенїѧ еже есмѣ купно творили (МД 1666, 62).

2-а ос. мн.: нѣсте ли чли что сотвори Дв(д)ъ (ОБ 1581, 5/6 зв./2; Євл 1644, 37; Євл 1690, 38 зв.; ЄвКП 1697, 37), вѣ ли есте ю кр(с)тили (Лим. 1628, 175).

3-я ос. мн.: скотъ же и волове и все ихъ еже имѣша привели сѣтъ съ собою (ОБ 1581, 23), Не сѣтъ во скончались грѣси амор(ъ)рѣи доселѣ (ОБ 1581, 6 зв.).

Переважна більшість проаналізованих форм перфекта мають значення доконаного виду. Представлені також, хоча й порівняно невеликою кількістю, форми недоконаного виду: видѣлъ еси г҃и, да не премолчиши (ОБ 1581, 3/7), зѣло порѣганъ еси, понеже клалса еси демонѣ (Лим. 1628, 31), не Б҃гопротивный вѣлъ еси (ТрЦв 1631, 24), не забѣдѣ шправданїи твоихъ, такъ в(ъ) нихъ живилъ ма еси (Тр. 1646, 755), что слышалъ еси чѣднѣе, паче бывшихъ в(ъ) ... Монастыри Чѣдесъ (ПКП 1661, 269 зв.), вступиша ихъ: Аще кто входилъ естъ въ Цр҃квѣ ...? Уни же ѿвѣщаша: такъ никто же входилъ естъ (ПКП 1661, 225 зв.), да послѣдѣемъ стѣпамъ егѣ, такъ же и оучилъ естъ (ПКП 1661, 268).

Компоненти розглянутих перфектних форм здебільшого не відділені один від одного, лише зрідка трапляються випадки, коли між ними знаходяться інші слова, займенники або частки: Избавилъ ма еси г҃и (ОБ 1581, 3/5 зв./2), за лишенїѧ ихъ положи(л) имъ еси злаѧ (ОБ 1581, 3/14), она же ... г҃ла емѣ: имѣлъ ли еси когда женѣ (Лим. 1628, 172 зв.), вл(д)ко ст҃ый, ты еси насъ совокупилъ (ПКП 1661, 72), звѣрь лють снѣлъ и естъ (ОБ 1581, 17 зв./2), прости ти естъ Б҃ѣ грѣхи (Лим. 1628, 108 зв.), сподобилъ ма естъ дѣлателя быти хлѣба (ПКП 1661, 47). Компактність розташування компонентів перфекта свідчить, на нашу думку, про те, що на той час він сприймався як самостійна форма.

Якщо в межах фрази форми перфекта повторюються, то майже завжди повторюються обидва компоненти цих форм: преподсал(ъ) ма еси силою на брань, спалъ еси всѧ востающѧ на ма по(д) ма. и враг(ъ) моихъ далъ ми еси хребетъ, и ненавидащѧ ма потребилъ еси (ОБ 1581, 3/3 зв./2), вслушалса еси мене, и галъ еси маца (Лим. 1628, 125 зв.), *Плоть, юже отъ Дѣвы прїялъ еси, и на смерть въдалъ еси, и на небеса възнесъ, одесную Отца*

посадишь еси ... подъ видомъ хлѣба на престолѣ ... быти вѣрую (ПМ, 136), възнеслась еси длъготерпе на дрѣвѣ, и вѣдрѣзилъ еси на немъ Црѣквѣ свою (ТрЦв 1631, 12), штираетъ(ъ) лице емѣ (священник при хрещенні)..., гл҃а. Крестилъся еси. Просветилъся еси. Миром(м) помазалъся еси. шсватилъся еси. шмылъся еси (Тр. 1646, 73). Егда бѣ юнѣ пошася еси самъ, и ходилъ еси аможе хотѣлъ еси (ПКП 1661, 36). Лише зрідка два діеприкетники на -лъ можуть мати спільне допоміжне дієслово: тако же во хотѣлъ еси вшелъ сѣмо (Лим. 1628, 56), распятіе претерпѣлъ, и смѣрть волнѣю прїалъ еси (Тр. 1646, 886), Се (сосуд) ѿ твоихъ же слезъ, еже въ мѣтвѣ къ Бг҃ѣ, изліалъ еси ѿ ср(д)ца, и штерлъ рѣкою, или оубрѣсцемъ (ПКП 1661, 212), аще ѿрицаєши ли са ... зловѣрїа ... Еретииковъ ..., ихъ же Црѣковъ сѣаа проклала и Ана-ѡемѣ предала естѣ (ТрЦв 1631, 95), Не оудобно естѣ прѣвѣвати емѣ кромѣ Монастыра ..., понеже той основалъ га естѣ, и Иночествѣющыхъ совокѣпилъ (ПКП 1661, 77).

Місце допоміжного дієслова при вживанні перфекта в обстежених пам'ятках не було фіксованим, як і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 280], однак у переважній більшості випадків це дієслово знаходиться після діеприкетника на -лъ (див. наведені приклади). Зрідка воно могло бути представлене в препозиції. Це спостерігаємо насамперед тоді, коли вживається заперечна форма: юноша же гл҃аше: нѣсмь развоа сотворилъ (Лим. 1628, 48), хотѣніе оустнѣ его нѣси лишилъ его (ОБ 1581, 3/4), нзвѣст(и) ми бг҃ъ, такъ нѣси сотворилъ дѣла сего (Лим. 1628, 182 зв.), Иноче нѣси ли міра шставилъ ... Га ради (ПКП 1661, 266), Иаковъ же нѣсть былъ въ Египтѣ (ОБ 1581, 29), бѣдетъ во тогда скорбѣ велїа, такова же нѣсть была ѿ начала мирѣ (ОБ 1581, 5/13 зв./2; *ЄвКП 1697, 85 зв.*). Інколи допоміжні дієслова в препозиції трапляються й у стверджувальних формах: чадо добрѣ еси пришелъ (Лим. 1628, 93 зв.), причти ма въ свѣтѣ твоємъ, его же еси оуготовалъ Прв(д)никомъ (ПКП 1661, 143 зв.), вѣскѣю ма еси шставилъ (*ЄвКП 1697, 105*), тако же естѣ реклъ намъ (ОБ 1581, 28 зв./2).

Заперечні форми перфекта в розглянутому матеріалі, як і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 280], утворені двома способами: за допомогою заперечного дієслова (нѣсмь, нѣси і т. д.) або частки не перед діеприкетником на -лъ. У старослов'янській мові частіше представлені форми із заперечним дієсловом [Вайан 1952, с. 280]. У розглянутому матеріалі кількісно значно переважає другий різновид: Гл҃а емѣ юноша, вса сїа (чесноти) сѣхранихъ ѿ юности моеа. что есмь и еце не докончалъ(ъ) (ОБ 1581, 5/11; *ЄвЛ 1644, 65 зв.; ЄвЛ 1690, 68; ЄвКП 1697, 67 зв.*), благодарю тя, ...якъ не оставилъ мя еси въ злохульной ...ереси ... погибнути (ПМ, 68), сотворилъ еси мѣсть, и не прикоснѣлъся еси мнѣ (Лим. 1628, 150 зв.), не поколебалъ еси камене знаменїа ..., тако же не ѿверзл(ъ) еси в(ъ) рж(с)твѣ твоє(м) Дв(с)тва ключа (ТрЦв 1631, 380), жнеши, иде же не сѣалъ еси: и събираєши, оудѣ же не расточилъ еси (*ЄвЛ 1644, 89 зв.*), не

ЎринѸлъ еси шнѸа вдовѸы (ПКП 1661, 5 нн), Три цѸны взѸ(л) еси Ѡ седми Икон(Ѹ) и ещѸ доселѸ не писалѸ еси ихѸ (ПКП 1661, 164 зв.). Частіше використання саме цих форм, можливо, пояснюється тим, що під впливом тогочасної української мови, у якій перфект уживався в багатьох випадках без зв'язки, дієприкметник на -лъ і в церковнослов'янських текстах сприймався як головний елемент форми, тому й заперечна частка розташовувалася перед ним (див. також [Хабургаев 1978, с. 45]).

У книжній українській мові XVI ст. в перфекті від дієслів з основою на приголосний кінцевий л часто пропускається (*втекъ, выбѸзь*) [Керницький 1967, с. 208, 212]. У старослов'янській мові цей елемент зберігався. Здебільшого зберігається він і в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст.: сѸтрѸслѸ еси зѸ(м)лю (ОБ 1581, 3/11 зв.), вѸздвиглѸ еси вл(д)ко оумершаго (ТрЦв 1631, 12), ѠверглѸ ма еси, ... и сп(с)лѸ ма еси Ѡпсе работѸы смѸртнѸа (ТрЦв 1631, 14), ѠамѸ рекл(Ѹ) еси в(Ѹ) КнизѸ (ПКП 1661, 5 нн), не шѸыкл(Ѹ) еси таковѸй нѸж(д)Ѹ (ПКП 1661, 246 зв.), ПогревлѸ еси страстей всевосстаніє (МО 1680, 33). Зафіксовано лише кілька випадків, коли л пропущено: Ѡтїте(л) вѸпрошает(Ѹ). Ѡрек(Ѹ)сѸ еси богоборнагѸ невѸрїѸ ІоудейскагѸ (Тр. 1646, 91, 94), Чесо ради в(Ѹ) Чернеческое имѸ шѸлексѸ еси (ПКП 1661, 267), Аще оуже кто и умерѸ естѸ (РО 1683, 24 зв.).

Практично всі виявлені форми перфекта без допоміжного дієслова ужиті в 3-й ос., майже завжди однини. Частіше такі форми виступають у текстах (чи їхніх фрагментах) розповідного характеру, інколи в прямій мові: Ѡ гѸ пришла заповѸдь сїѸ (ОБ 1581, 10 зв.), гѸ во далѸ блѸтѸ людемѸ своимѸ (ОБ 1581, 30), многа лѸта имат(Ѹ) старе(ц) Ѡнеле же не приходилѸ во Іер(с)лимѸ (Лим. 1628, 97), вратарѸ (ігумен) призвавѸ испѸтоваше егѸ, егда кто приходилѸ кѸ вратамѸ в(Ѹ) сїю ноцѸ? (ПКП 1661, 68), старецѸ, ... самѸ млїлсѸ БѸгови, да прїйдѸтѸ на нь разбойницѸы (ПКП 1661, 272), *Идолъ же той выдыбал, или выплыл тамо на брег, иде же монастыр Выдубицкїй* (Син. 1680, 177), *погановѸ поразилѸ Г(с)дѸ ... слѸпотою* (РО 1683, 6 зв.). Поодинокими вживаннями представлені форми перфекта без зв'язки інших осіб (1-ї й 2-ї одн. та 3-ї мн.): *Азь же ... написал сїѸ вѸ вѸреніє всѸмѸ* (ПМ, 51), БѸ БѸ евѸрѸйскїй посла ма к тевѸ гѸл: ѠпѸсти люди ма, ... тѸ не послѸшалѸ доселѸ (ОБ 1581, 28), *Аще вѸ пещере сїй, не поругался которому отъ святыхѸ?* (ПМ, 50), *аще кто вѸдетѸ с мѸжеским поломѸ ложе женско гнѸсѸ сѸтворили ова* (ОБ 1581, 54 зв./2), *изошли мѸши ис пеще(р) своих* (ОБ 1581, 259/2). Форми без зв'язки часто представлені поряд із аористом: *Изби же гра(д) всю землю егѸпетскѸю, ... и всю травѸ земнѸю избилѸ гра(д)* (ОБ 1581, 29/2); *да сѸ кленѸтѸ, аще самѸ его (серебро) не корѸстовалѸ ... и не лѸкавствова* (ОБ 1581, 25/2); *яко святой ... Михаил чорта от небес низверже, тако и zde он же помогл от горы чорта, вѸ болванѸ бывшаго, низверзи* (Син. 1680, 177). Це, очевидно, свідчить, що в таких умовах вони не розрізнялися значенням.

Зібраний матеріал дозволяє також здійснити спостереження за особливостями функціонування та значення перфектних форм. Щодо цих характеристик перфекта в давніх слов'янських мовах, зокрема й у старослов'янській, то серед науковців немає абсолютно єдиної думки.

В описах старослов'янської мови перфект традиційно вважають формою, що означає минулу дію, результати якої наявні в теперішньому часі [Вайан 1952, с. 381; Селищев 1952, с. 173; Хабургаев 1986, с. 204]. Однак автори спеціальних досліджень, присвячених старослов'янським часовим формам, справедливо сумніваються в тому, що відтінок результативності (чи вказівка на стан як результат минулої дії) є характерною ознакою перфекта порівняно з іншими часовими формами [Бунина 1959, с. 62–65; Гаспаров 2003, с. 217]. Таку думку висловлює, зокрема, у своїй монографії І. К. Бунина і підтверджує її прикладами форм перфекта недоконаного виду з Маріїнського Євангелія, в яких відсутній результативний відтінок [Бунина 1959, с. 69–70]. Сама авторка особливість перфекта вбачає в тому, що це відносна часова форма, яка позначає минулу дію, пов'язану не з моментом мовлення, а з періодом теперішнього часу, в який відбувається момент мовлення [Бунина 1959, с. 75]. Однак, на думку інших дослідників, саме поняття періоду теперішнього часу є суб'єктивним і «визначення його меж у кожному конкретному випадку легко підкоряється інтерпретуючій волі автора» [Гаспаров 2003, с. 218].

В одному з найновіших досліджень, присвячених старослов'янському перфекту, його автор Б. Гаспаров, проаналізувавши особливості семантики та використання цієї форми у старослов'янських текстах, відзначає, що, хоча перфект і вживається майже виключно в прямій мові, тональність висловлювань із ним «проникнута містичним та ораторським пафосом, доволі далека від сфери розмовної комунікації» [Гаспаров 2003, с. 219]. Узявши до уваги саме цю особливість, автор приходять до висновку, що перфект (у старослов'янських текстах) був формою, яка використовувалась насамперед для спілкування з Богом [Гаспаров 2003, с. 221–224], а також тоді, коли йшлося про події й ситуації, які мають містичну природу і знаходяться поза межами емпіричного світу [Гаспаров 2003, с. 224–230]. Використання цієї форми в інших ситуаціях автор інтерпретує як поширення за аналогією сформованого символічного значення перфекта [Гаспаров 2003, с. 230–233].

Проаналізований матеріал свідчить про те, що виявлені дослідниками особливості перфекта у старослов'янських текстах збереглися й у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. Насамперед, розглянутий матеріал не дозволяє стверджувати, що характерною ознакою перфекта порівняно з іншими формами минулого часу в церковнослов'янських текстах була результативність у значенні чи вказівка на зв'язок із теперішнім. Суперечить цьому наявність форм перфекта недоконаного виду, а також те, що результативний відтінок у значенні та вказівку на зв'язок із теперішнім можуть виражати й найбільш уживані в церковнослов'янській мові часові форми – форми аориста.

Уживаються форми перфекта, як і раніше, переважно в діалогах чи прямій мові. В основному це висловлювання, звернені до Бога (псалми,

молитви), а також пов'язані з різними церковними таїнствами чи діяльністю видатних служителів божих. Загалом, розглянутий матеріал свідчить, на нашу думку, про те, що перфект у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. був формою спеціального призначення, яка завдяки своїй виразності, у порівнянні з іншими минулими часами, використовувалася для створення піднесеного, урочистого й шанобливо-інтимного тону. Такі характеристики, притаманні перфекту ще в старослов'янських текстах, стали особливо помітними в кінці XVI – XVII ст. на фоні фактичного зникнення цієї форми (як власне складеної форми з особливим значенням) в українській розмовній і літературній мові того часу [ПУММ 1978, с. 325].

Таким чином, розглянутий матеріал засвідчив, що перфект у церковнослов'янських текстах кінця XVI – XVII ст. зберігся як окрема складена форма. Уживався він, як і в старослов'янській мові, в особливих умовах і з особливим стилістичним забарвленням. Разом із тим, у його функціонуванні можна вбачати й вплив тогочасної української мови, який, очевидно, проявляється у творенні заперечних форм переважно з часткою *не*. Впливом української мови пояснюється й уживання перфекта без допоміжного дієслова. Однак такі форми в більшості обстежених пам'яток є поодинокими. Відносно часто вони представлені в текстах чи їхніх фрагментах розповідного характеру.

5.3.4. Давноминулий час

Давноминулий час у старослов'янській мові, як і в інших слов'янських на ранніх етапах їхнього розвитку, утворювався поєднанням дієприкметника на *-лъ* з допоміжним дієсловом *бъти* у формі імперфекта (*бѣахъ*, *бѣаше* і т. д.) або аориста з імперфектною основою [Хабургаев 1986, с. 204] (*бѣхъ*, *бѣ* і т. д.) й означав дію в минулому, яка відбулася раніше іншої минулої дії [Вайан 1952, с. 280–281; Селищев 1952, с. 174]. Згодом давноминулий час у слов'янських мовах разом з усією системою часових форм змінювався. Зокрема, уже з XII – XIII ст. у східнослов'янських пам'ятках дослідники фіксують новий різновид цієї форми з допоміжним дієсловом *не* в імперфекті чи аористі, а в перфекті (*бѣлъ єсмь* і т. д.) [Соболевский 2005, с. 164; Бевзенко 1960, с. 319; Шевелева 2007, с. 218]. Причиною цієї зміни був поступовий вихід з ужитку імперфекта, а згодом і аориста та заміна цих форм перфектом [Соболевский 2005, с. 242]. Традиційно вважають, що новий давноминулий час за значенням не відрізнявся від старого [Керницький 1959, с. 101; Бевзенко 1960, с. 319; Хабургаев 1978, с. 51], хоча, за спостереженнями дослідників, уже в ранніх східнослов'янських пам'ятках можна спостерігати семантичну спеціалізацію старої й нової форм. Старий плюсквамперфект виражав переважно значення передминулого часу, новий частіше вказував на перервану або відмінену дію (чи стан) [Шевелева 2007, с. 218; 2008, с. 236]. Окремі науковці значення перерваної або відміненої дії вважають для нового плюсквамперфекта навіть першопочатковим [Петрухин 2006, с. 211–216; 2008, с. 231–241].

Пізніше в різних слов'янських мовах доля давноминулого часу склалася по-різному. В одних він зберігся, в інших вийшов з ужитку [Вступ 1966, с. 331; Молошная 1996; Петрухин 2006, с. 5]. Із сучасних східнослов'янських мов

давноминулий час відсутній у російській літературній мові. На його основі виникла конструкція з елементом *было* і значенням перерваної чи відміненої минулої дії [Соболевский 2005, с. 243]. В українській і білоруській мовах давноминулий час зберігся, хоча, з огляду на значення, не є високочастотною формою. У сучасній українській мові давноминулий час позначає минулу дію, що відбулася раніше іншої дії в минулому, або минулу припинену дію [Бевзенко 1960, с. 321].

В обстежених пам'ятках давноминулий час є найменш уживаною формою минулого часу. Зафіксована вона в основному в текстах розповідного характеру, найчастіше в 3-й ос. одн., зрідка в 1-й і 2-й одн. та 2-й і 3-й мн. Більшість серед виявлених уживань давноминулого часу становлять його старі форми, з допоміжним дієсловом в імперфекті чи аористі, лише поодинокими випадками (2-ма із 132-х зафіксованих) представлений новий різновид, з допоміжним дієсловом у перфекті. Це форми 2-ї ос. одн. із значенням відміненої дії. Представлені вони в тексті особливого призначення, у *Тр. 1646*, у словах священника, які він повинен промовляти при хрещенні відступників та єретиків: *процаю и раздрѣшаю тѣ ... ѿ всакаго запрѣщенїа, в(ъ) нѣ же ѿстѣпством(ъ) ѿ правыа вѣрты в(ъ)палъ былъ еси* (*Тр. 1646*, 205), *ѿ всего ли ср(д)ца твоего жалѣши, ... такъ ... ѿ единости Правыа Вѣрты ѿстѣпилъ еси, заблѣженїю же и погрѣшенїамъ прилепилъса еси былъ* (*Тр. 1646*, 207). Уживання цих форм зумовлене, очевидно, прагненням підкреслити значення 2-ї ос. й уникнути омонімії з 3-ю. Можливим є також і вплив української мови, в якій дослідники фіксують у цей період лише новий давноминулий час [Маштабей 2013, с. 139–140; Керницький 1967, с. 219–224].

Старий плюсквамперфект має традиційне значення передминулого часу. Для більшості зафіксованих осіб представлені варіантні не однаково поширені форми допоміжного дієслова. Для 1-ї одн. – *быхъ* (основний різновид), *бѣхъ* (зафіксований лише в *ПКП 1661*), для 2-ї – *еси былъ*, для 3-ї – *бѣ* (основний різновид), *баше* (відносно поширений лише в *ПКП 1661*, в інших пам'ятках поодинокі вживання), для 2-ї мн. – *бѣсте*, для 3-ї – *бяхъ* (основний різновид), *бѣша* (поширений у *ПКП 1661*, поодинокі випадки представлені також в *ОБ 1581* та *МД 1666*), *бѣхъ* (поодинокі випадки лише в *ОБ 1581*).

Подаємо приклади виявлених форм плюсквамперфекта. *1-а ос. одн.*: *състарѣхса азъ, и не бѣдѣ мѣжѣ. егда (ж) и глагола быхъ* (*ОБ 1581*, 121 зв.), *Отчаялъ же ся быхъ своего живота и ... съзвах іерея* (*ПМ*, 120), *поставлю вамъ Игѣмена, а сам(ъ) хоцѣ жити еди(н) тако же и прежд(д)е бы(х) обыкла(ъ)* (*ПКП 1661*, 7 зв.), *Егда же восхотѣ лѣти (масло) въ Кандила се видѣ мышъ в(ъ)падшѣ ... тогда ... шедѣ во(з)вести Прп(д)вномѣ, гла: съ всаки(м) оутвержденїем(ъ) покрылъ бѣхъ сосѣдѣ* (*ПКП 1661*, 70).

2-а ос. одн. (див. вище наведені приклади).

3-я ос. одн.: *вѣставъ іаковъ заоутра, и взѣ камень иже бѣ положилъ възглавіе себѣ* (*ОБ 1581*, 13), *видѣ ... единѣ сребреницѣ ... ѿ тѣхъ иже бѣ разда(л)* (*Лим. 1628*, 147), *въ сосудѣѣ ономъ ... отъ вліяннаго вина оставалось бѣ* (*ПМ*, 116), *Кназь ..., прїиде ..., хотѣ видѣти кто естѣ ...: николи бо бѣ*

видѣлъ Блженнаго (ПКП 1661, 170), прїиде авра(м) въ египетъ, хотѣ жити тѣ, тако соодолѣлъ баше гла(д) на земли (ОБ 1581, 5 зв.), Лев(ъ) же познавъ своего сла, тече к немѣ, и оусты своими ем(ъ) его тако же вѣтыклъ баше, ведаше его (Лим. 1628, 80 зв.), конь ..., его же купилъ баше за шесть сотъ злотыхъ, вельми разболися (ПМ, 72), Преосѣщеннѣй же ... почѣдися зѣло в семъ (про приїзд епископів), такъ никого же послалъ баше по Еп(с)пы (ПКП 1661, 119 зв.).

2-а ос. мн.: аще во ма прелстили бѣсте первѣе, понеже не вѣдахъ козней вашихъ ...: но оуже ннѣ ... имамъ побѣдити васъ (ПКП 1661, 152).

3-я ос. мн.: бѣхѣ сѣдаще фарисее, и законоучителіе, иже бѣхѣ пришли (ОБ 1581, 5/30; СвЛ 1644, 204 зв.; СвКП 1697, 210); Патріархъ ... видѣ ... дѣти играючи ... подобашася еп(с)пум(ъ), тако же в(ъ) цркви бѣхѣ видели (Лим. 1628, 164 зв.), Госѣди же, и иже бѣхѣ видѣли его прежде, такъ слѣпъ бѣ, глахѣ (СвЛ 1644, 337 зв.; СвКП 1697, 326 зв.), врази креста господня, аще и ослабѣлы бяху ... дерзнуша паки на брань (Син. 1680, 182), възвратися іосифъ въ египетъ самъ и братіа его і иже бѣша шли погрести ѿца его (ОБ 1581, 24 зв./2), не бысть иже бы ѿпѣлъ въ Црквѣ: ... ибъ ни єдинаго вставили бѣша в ней (ПКП 1661, 120), Вдѣша кѣпцы и мѣсїю, таже бѣша привезли на проданіе (ПКП 1661, 114 зв.), Госѣди же, и иже бѣхѣ видѣли его прежде, такъ слѣпъ бѣ, глахѣ (ОБ 1581, 5/49/2).

Особливістю розглянутого матеріалу у порівнянні зі старослов'янською мовою є 1-а ос. одн. з допоміжним дієсловом у формі аориста **вѣхѣ** (такі утворення у старослов'янській мові не представлені [Вайан 1952, с. 280; Селищев 1952, с. 174; Ван-Вейк 1957, с. 323]). Поширення її, можливо, було зумовлене необхідністю підкреслити значення доконаного виду. Загалом же щодо форм давноминулого часу з різними допоміжними дієсловами можна відзначити, що помітної семантичної різниці між ними немає. Кількісні співвідношення у вживанні **вѣ**, **баше**, **бѣхѣ**, **вѣша**, **вѣхѣ** відображають частотність цих форм при самотійному функціонуванні.

Допоміжні дієслова у складі давноминулого часу могли перебувати як у пре-, так і в постпозиції, у переважній більшості випадків вони не відділені від дієприкметника на -лъ, хоча в окремих випадках між компонентами могли знаходитися інші одиниці, не тільки короткі форми займенників та частки, як це спостерігаємо при вживанні перфекта, а й повнозначні слова: паки кѣпецъ внѣй ..., иже бѣ осла взалъ, идѣше (Лим. 1628, 80 зв.), Сіє слышавъ Болари(н) оужасеса в провидѣнїи Прп(д)внаго: еше во бѣ никомѣ же в том(ъ) известилъ (про Євангеліє під ризами) (ПКП 1661, 66), Ніконъ стѣй ... паки ѿиде ... въ островъ Тмѣторокан(ь)ск(ъ), идѣ же бѣ Монасты(р) состави(л) (ПКП 1661, 78), иже не ѿлѣчашеса ѿ Прп(д)внаго слѣжа томѣ ... бѣ во оуже прп(д)внѣй болѣзнію зѣлѣв изнемоглъ (ПКП 1661, 82), Бѣша же и Боларе мнѣзи пришли, но и тыи пре(д) враты столахѣ (ПКП 1661, 83 зв.).

Якщо в реченні згадуються кілька дій, що відбулися раніше інших, то формою давноминулого часу позначається лише одна з них: Прп(д)внѣй ѿцы,

во(з)бранахъ емъ ... сего сотворити (затворитися) ...: воспоминахъ бо, како тѣхъ удолѣа(тъ) баше вра(г) Ісакію и Никите, ... и(х) же єдва многим(и) ... мѣтвами, во(д)вигош(а) (ПКП 1661, 158 зв.), Єгда же блженнѣй Никонъ [иже прп(в)ногѡ пострѣже, та же с(ъ) Пещеры Ѡшелъ бѣ] возвратиса (ПКП 1661, 60). Зрідка трапляються випадки, коли дві дії, що відбулися раніше іншої, позначені двома формами давноминулого часу, але з одним допоміжним дієсловом: Антѡній, слѣжаше тогда ..., болащемъ Ісакію затворникъ: єго же діаволъ, ... баше прел(ъ)стилъ, и єли жива вставил(ъ) (ПКП 1661, 12), Человѣкъ єдинъ ... из(ъ)стѣпилъ баше оума, и ... бѣгалъ ноцію по градъ ..., гатъ вѣсть и приведенъ къ ... Иконѣ (РО 1683, 28 зв.).

Інколи значення давноминулого часу підсилюється лексично (словами *первѣе* або *прежде*): иде ... Ѡнюдъ бѣ пришелъ, въ пѣстыню ..., ... идеже стѣворилъ бѣ первѣе хра(м) (ОБ 1581, 5 зв.), сей бо члѣвѣкъ прежде поработилъсѧ баше врагъ ..., послѣди же ... прихож(д)аше къ Бѣ (ПКП 1661, 163 зв.), повелѣ Келаръ пекѣцимъ, да ... испекѣт(ъ) Ѡ мѣки тол, єа же бѣ реклѣ прежде не иматъ (ПКП 1661, 85 зв.).

Однією з характеристик, на які звертають увагу дослідники в ході аналізу часових форм, є синтаксичні умови їхнього функціонування (уживання в підрядних чи незалежних реченнях). Зокрема, І. К. Бунина, аналізуючи особливості використання давноминулого часу в старослов'янській мові (в євангельських текстах), відзначає, що він представлений переважно в підрядних реченнях, хоча трапляється й у незалежних, при цьому значення форм однакове [Бунина 1959, с. 81]. Такі характеристики давноминулого часу збереглися й у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. У розглянутому матеріалі ця форма частіше представлена в підрядних реченнях (приклади див. вище), однак використовується й у незалежних (із тим же значенням): Аврам же и Сар(ъ)ра стара бѣста, ... и минѣла баше Сарты женскаѧ немоцѣ (ОБ 1581, 7 / 2), прп(д)внѣй Ѡцѣ ..., положилъ баше оуставъ Вратарѣ, да по Ѡгаденіи вѣд(а) не Ѡверзае(т) никомъ же (ПКП 1661, 58 зв.), Нѣкто бо пре(д) Ізаславо(м) баше оклевета(л), аки бы Антѡній Всеслава любил (ПКП 1661, 12), бѣсурмане устремилися бяху ... на бѣгство, а православныи войска ... надѣяхуся всяко тому супостату ... не востати (Син. 1680, 182).

Дослідниця М. Н. Шевельова, проаналізувавши особливості використання давноминулого часу в російських церковнослов'янських текстах XV – XVI ст., приходять до висновку, що в них ця форма виконує виокремлювальну функцію і є маркованою (насамперед це стосується форми старого типу [Шевелева 2009, с. 8]) як ознака «високого» стилю [Шевелева 1984, с. 62]. Такі характеристики можна застосувати й до плюсквамперфекта розглянутого матеріалу. Ця форма в церковнослов'янських текстах кінця XVI – XVII ст. уживалася насамперед тоді, коли була необхідність підкреслити давноминулість дії. Передування в минулому могли позначати й форми аориста чи перфекта. Крім того, старий давноминулий час, з огляду на його відсутність на той час у пам'ятках української мови [Маштабей 2013, с. 140; Бевзенко 1960,

с. 319–320; Керницький 1967, с. 220; Шевелева 2009, с. 34], був яскравою характерною ознакою церковнослов'янської.

Таким чином, проаналізований матеріал засвідчив, що давноминулий час у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. функціонував як окрема часова форма. Існування її, очевидно, підтримувалося, крім традиційності церковнослов'янських текстів, ще й тогочасною українською мовою, в якій давноминулий час був відносно поширеним. У російських церковнослов'янських текстах XVI – XVII ст. ця форма вживалася рідко [Хабургаев 1971, с. 74; Шевелева 2009, с. 7], як і в мові власне російській [Никифоров 1952, с. 165]. Яскравою характерною ознакою розглянутого матеріалу у порівнянні з українською мовою було використання давноминулого часу старого типу.

5.4. Форми умовного способу

У старослов'янській мові умовний спосіб утворювався поєднанням дієприкметника на -лъ з особливими формами допоміжного дієслова **БЪТИ** (**бимь, би, би, бимъ, бѣ, бѣ**) або з аористом цього ж дієслова (**бѣхъ, бѣ, бѣ, бѣхомъ, бѣстѣ, бѣше**) [Вайан 1952, с. 281; Селищев 1952, с. 182]. Подібні утворення існували й в інших слов'янських мовах на ранніх етапах їхнього розвитку [Вступ 1966, с. 321–322]. Згодом у більшості з них, зокрема й у східнослов'янських, форми умовного способу змінювалися в напрямку перетворення допоміжного дієслова в частку [Вступ 1966, с. 331–332]. Про це свідчать, зокрема, давні східнослов'янські пам'ятки писемності, в яких уже з XIII ст. дослідники фіксують умовний спосіб без узгодження допоміжного дієслова з дієприкметником [Соболевський 2005, с. 244; Дурново 2000, с. 304–305; Бевзенко 1960, с. 330; Хабургаев 1978, с. 47]. Однак процес перетворення **БЪТИ** в частку був досить тривалим, ще й у XVI ст. в українських пам'ятках широко представлені форми з допоміжним дієсловом, особливо в 1-й ос. одн. й мн. [Керницький 1967, с. 238].

Розглянутий матеріал свідчить про те, що, очевидно, таким же шляхом здійснювався розвиток форм умовного способу й у церковнослов'янській мові, але у зв'язку з впливом традицій повільнішими темпами. Пам'ятки кінця XVI – XVII ст. представляють один із етапів цього розвитку.

Далі подаємо характеристику форм умовного способу за особами.

Форми 1-ї ос. одн. в розглянутому матеріалі утворені поєднанням дієприкметника на -лъ та допоміжного дієслова у вигляді **БЪХЪ, БЪМЪ** або **Бѣ**. У граматиці М. Смотрицького утворення з **БЪХЪ** та **БЪМЪ** подані як різні часові форми умовного способу [Німчук 1985, с. 121]: **настоѣщеє: ... аще бѣмъ ... челъ ... Преходащеє: ... аще бѣхъ челъ** (255). Однак такі рекомендації не відображали тогочасної мовної практики. Про це свідчать обстежені пам'ятки, в яких основним варіантом форми 1-ї ос. одн. (а в більшості пам'яток і єдино можливим) є утворення з **БЪХЪ**: **г(с)дне авво, азъ ... с(ъ) Несторіанты причацаюса, и аще не сіа ради винты, с тобою пребѣлъ бѣхъ** (Лим. 1628, 14), **аще бѣ не законъ твой побченіе мое**

бѣ(л), тогда оубо погивлъ бѣхъ (Тр. 1646, 756), подобаше ти вдати сребро мое торжникомъ), и пришедъ азъ взалъ бѣхъ свое съ лихвою (ПКП 1661, 43 зв.), аще бѣ ми возвѣстили ѿца ... воставша ѿ мѣртвы(х), то не бѣ(х) тако радовалса, яко же ѡ приходѣ твоємъ, и не бѣхъ съ тогѡ тако боа(л) или оусѡмнѣл(ъ), яко же Прп(д)внѣа твоєа дѣлѣ (ПКП 1661, 78 зв.), всю сѣю славу и честь вмѣнилъ бѣхъ в(ъ) персть, и работалъ бѣхъ в(ъ) послѣшанїи Игѡмена (ПКП 1661, 269 зв.).

Допоміжне дієслово бѣмъ представлене поодинокими вживаннями лише в *ОБ 1581* та в *ПКП 1661* (а також у *СмГр* у прикладах), причому в *ОБ 1581* утворення з бѣмъ зафіксоване в межах однієї фрази поряд із бѣхъ: ѿль аще бѣ в(ъ) пѣти моа ходилъ, ни о чесомъ же оубо врагы его смирилъ бѣхъ, и на стѣжающаа имъ възложилъ бѣ(м) рѣкѣ мою (ОБ 1581, 3/16 зв.), болнѣй же обѣщася блженномѣ, пакѡ до смѣрти моеа со ѡсердїемъ слѣжилъ бѣмъ ... боащимъ(ъ) (ПКП 1661, 226 зв.), Кнѣзь же ... ѡвѣщеваше ... хотѣлъ бѣмъ ... въ старости моеї бѣхъ послѣжити (ПКП 1661, 284). Форма 1-ї ос. одн. із бѣ зафіксована лише в *ОБ 1581*, причому також разом із бѣмъ у межах одного речення: аще бѣ врагъ поноси(л) ми, претерпѣлъ бѣмъ(ъ) оубо. И аще бѣ ненавѣдай ма на ма велерѣчевалъ, оукрыл бѣ съ (ОБ 1581, 3/10 зв./2).

У 2-й ос. одн. до складу форми умовного способу, крім дієприкметника на -лъ та бѣ (як у старослов'янській мові) входить дієслово еси. Воно було необхідним для вказівки на 2-гу особу: кто възвѣсти тебѣ тако нагъ еси, аще не бѣ ѿ древа ... галъ еси (ОБ 1581, 2), хотѣхъ, да бѣ еси имѣлъ м(ъ)здѣ за брань сѣю (Лим. 1628, 6 зв.), Гї аще бѣ еси бѣлъ здѣ, не бѣ оумерлъ братъ нашъ (ТрЦв 1631, 38), аще бѣ еси самъ не совершилъ, еже мѣ начахомъ, тѣщанїе наше бѣло бѣ праздно (ПКП 1661, 7 нн), смѣрти не желай, прїдетъ(ъ) бѡ аще бѣ и не хотѣлъ еси (ПКП 1661, 210), аще бѣ еси блг(д)рилъ бѣа ѡ похщенномъ имѣнїи ..., се ти в(ъ)мѣнило бѣ съ в(ъ) ма(с)тѣню (ПКП 1661, 257 зв.). Якщо в межах речення форма повторюється, еси може не повторюватись: аще бѣ сїа (царство небесе) имѣлъ во оумѣ не бѣ изволилъ еси, изыйти ѿ келїа своєа (Лим. 1628, 107 зв.). Крім того, зафіксовано кілька вживань без еси. Цей елемент відсутній, коли є інші засоби вираження другої особи або таке значення зрозуміле загалом із контексту: не сѣа ли ради мѣки ... молахъ(ъ) та, да бѣ съ подвижа(л) ѡ дѣши своє(й) (Лим. 1628, 30 зв.), тѣ бѣ просила ѡ него, и далъ(ъ) бѣ ти пити, да не бѣ жадала еси в(ъ) вѣи (ТрЦв 1631, 552), аще бѣ ми повѣда(л) ѡпѣстилъ та бѣхъ (ОБ 1581, 14 зв.).

Форми 2-ї ос. одн. умовного способу з еси рекомендовані граматиною М.Смотрицького [Німчук 1985, с. 121], вони також уживалися й в українській літературній мові XVI – XVII ст. [Керницький 1967, с. 240; Примушко 2011, с. 40], в результаті впливу якої, можливо, й поширилися у церковнослов'янській.

3-я ос. одн. в усіх випадках зафіксована лише з бѣ: со(н) видѣхъ иже бѣ ми кто сказалъ его (ОБ 1581, 19 зв.), аще не Г(с)дѣ помогъ бѣ ми в(ѣ) малѣ вселила сѣ бѣ въ адъ дѣша моѣ (Лим. 1628, 11), Какъ оубо вѣскрсе, аще не бѣ Бѣ былъ Хс̄ (ТрЦв 1631, 412), тѣло ... тако же бѣ ново погребено было пребѣсть (Тр. 1646, 803), аще бѣ вѣдалъ домѣ владыка, в(ѣ) кѣю стражѣ татѣ прійдетъ, бѣдалъ бѣ оубо, и не далъ бѣ подкопати храма своего (Євл 1644, 86 зв.), и ннѣ Г(с)дѣ ншѣ ... подал(ѣ) бѣ намѣ еже на потребѣ, и ѡ вол(ьше(м)) бѣ попека(ѣ)сѣ (ПКП 1661, 62 зв.), кто бѣ на(с) избави(л) ѡ ... бѣд(ѣ) (МО 1680, 153).

Форми 1-ї ос. мн. завжди утворюються поєднанням дієприкметника на -лъ у множині та допоміжного дієслова бѣхомъ: Который оубо имѣли бѣхомъ ѡвѣтъ рещи (ІЗ 1609, 6), пѣть сотѣ кобель (пшениці) аще бѣхомъ раздали требѣющимъ, и оцѣ нашемѣ Ѡсѡдосію оубоудили бѣхомъ ..., и братію нашѣ нищих(ѣ) оутѣшили (Лим. 1628, 62), Аще бѡ и хотѣли бѣхомъ оусердне тѣ славити ..., то трѣды и подвиги твоѣ превосходатѣ нашѣ разѣмъ, аще восхотѣли бѣхомъ наслѣдовати тѣ в житіи, крѣпости толика не имамѣ (ПКП 1661, 40 зв.), мѣ аще бѣхо(м) васѣ видѣли ..., просили бѣхомъ оу васѣ ... ходотайства къ старцѣ (ПКП 1661, 175). Випадків уживання форм із *бы* та *есмы* (чи *смы* або *смо*) і дієприкметником на -лъ, які використовувалися на той час у 1-й ос. мн. умовного способу в українській книжній мові [Керницький 1967, с. 241–242; Примушко 2011, с. 41] й допускалися граматиною М. Смотрицького [Німчук 1985, с. 121], у розглянутому матеріалі не зафіксовано.

2-га ос. мн. представлена хоча лише кількома уживаннями, однак двома варіантами. У більшості випадків для її творення використано допоміжне дієслово бѣсте: Аще ли бѣсте вѣдали, что естѣ мл(с)ти хоцѣ, ... николи же всѣж(д)али бѣсте неповинных(ѣ) (Євл 1644, 37), аще бѣсте братіе спросили кое ест(ѣ) житіе нше? ѡвещати бѣ лѣпо, такъ днѣ той естѣ в(ѣ)черашній (ПКП 1661, 26). Крім того, в *ОБ 1581* зафіксований випадок творення 2-ї ос. за допомогою бѣ та есте: рече гѣ ... да еше превѣдѣт(ѣ) знаменіѣ сѣ на них(ѣ) (єгиптянах), тако да бѣ исповѣдали есте чадомѣ своимѣ ..., елико сѣ нарѣгах(ѣ) єгиптаномѣ (ОБ, 29 зв.). Такий варіант цієї форми використовувався на той час і в українській книжній мові [Керницький 1967, с. 243].

У 3-й ос. мн. засвідчено також два різновиди форм умовного способу: з допоміжним дієсловом в аористі (бѣша) або з елементом бѣ, що вже сприймався, очевидно, як частка. Кількісно переважають нові форми (з бѣ): Стѣжаніѣ ... аще и многѣ были бѣ ... могоущем(ѣ) ... сѣа стрити не соущѣ ... погибаютъ (ІЗ 1609, 3), Аще не имѣши сицевѣ ... Чашѣ, ѡ нем же бѣ множество людѣи Прича(с)титисѣ ... могли, ... не єдиною всѣмъ ... къ ... Причащенію приѣготовлатисѣ повелиши (Тр. 1646, 257), они же ... тѣчаніе творах(ѣ) размѣшляюще, где бѣ сицєвое тѣло ... вѣрѣсти могли (Тр. 1646, 802), аще бѣ Пещеры ... были мѣсто(м) хранѣщимъ телеса

нетлѣнна, то противнаго бы естествомъ своемъ дѣйствию не имѣли (ПКП 1661, 3 нн), Г(с)дин(ъ) же ... солга на иконѣ, аки бы написаны были Бгомъ (ПКП 1661, 165 зв.). Поширення форм із бы пояснюється, очевидно, впливом української мови, в пам'ятках якої цього часу, за спостереженнями дослідників, представлені лише вони [Керницький 1967, с. 243–244; Примушко 2011, с. 42].

Зрідка в розглянутому матеріалі трапляються утворення з быша (зафіксовані лише в *ОБ 1581* та Євангеліях): рече їсавъ ... аще быша приспѣли днѣ смрти ѿца моего, да быхъ оубилъ іакова брата своего (ОБ 1581, 12 зв.), за се бо паче истин(ъ)ствѣютъ: такъ аще по семъ єдиногласовали быша (ЄвЛ 1644, 22 нн).

Форм із допоміжним дієсловом в імперфекті (бахъ), які рекомендовані, поряд із утвореннями з быша, граматикою М. Смотрицького, в розглянутому матеріалі не зафіксовано.

Не представлені також в обстеженому матеріалі форми з допоміжним дієсловом у двоїні. У випадках, коли йдеться про умовну дію, яка стосується двох осіб, використовується форма 3-ї ос. мн. з бы: Истиннѣ быти ... іако же и сіє, да бы Феодоръ Студитъ и Стефанъ, хвалили Римскѣю Цркв(в) (ПКП 1661, 26 нн), аще бы тогъ ради тѣло ... ѿца ... Антоніа не было оуби нас(ъ) ..., понеже Нестор(ъ) ... в том(ъ) не написа: то ниже телеса стѣх(ъ) ... Петра и Павла были бы в Рымѣ, понеже в томъ ... нѣст(ь) написанъ (ПКП 1661, 28 нн).

Крім того, в розглянутому матеріалі зрідка трапляються умовні конструкції без дієприкметника на -лъ. У всіх випадках тут виступає елемент бы, який може поєднуватися з дієсловом в імперфекті або аористі чи з інфінітивом: коликв в злѣхъ члѣци имѣт(ъ) тѣцаніє, толикв паче на добродѣте(л) подобаше бы тѣцатиса: мнози бо в позорище(х) тѣцаніє имѣтъ, ...: в(ъ)мѣсто сихъ всѣх(ъ) приложиша бы тѣцаніє на блгочестіє (Лим. 1628, 109 зв.), аще бы въ Годомѣхъ быша силы бывшаа въ тебѣ, пребыли бы до днешнаго днѣ (ЄвЛ 1644, 26), аще бысте братіє спросили кое ест(ъ) житіє нше? ѿвѣцати бы лѣпо, такъ днѣ в(ъ)черашній (ПКП 1661, 26). Зафіксована також одна конструкція, в якій бы поєднується з дієприкметником на -ен-: аще бы тѣло тогъ положено в(ъ) Пещерѣ, то зримъ бы когда ѿ когъ было (ПКП 1661, 28 нн). Хоча можливо, що тут пропуск дієприкметника было в одній частині речення пояснюється наявністю його в іншій. Випадки вживання в умовних конструкціях допоміжного дієслова без дієприкметника на -лъ представлені й у старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 282]. Трапляються вони й у староукраїнській, однак тільки з би [Керницький 1967, с. 241, 244], як і в розглянутому матеріалі.

Крім описаних конструкцій, в обстеженому матеріалі виявлена особлива форма умовного способу, яка складається з допоміжного дієслова (бысте) та основного у формі давноминулого часу: аще бысте мене не затворили были, азъ пришедъ помог(ъ) бых(ъ) емъ (ПКП 1661, 176 зв.). Такого типу

утворення інколи називають минулим умовним часом [ГУММ 1978, с. 305]. Ці форми засвідчені українськими пам'ятками з XVI ст. [Керницький 1967, с. 244–245; ГУММ 1978, с. 305], уживаються вони й у сучасній українській мові.

При творенні заперечних форм умовного способу частка **нє** могла стояти як перед допоміжним дієсловом (чи часткою), так і перед дієприкметником. У 1-й ос. одн. та 1-й і 2-й мн. **нє** знаходиться частіше перед допоміжним дієсловом: **аще бы ми возвѣстили ѿца ... воставша ѿ мртвы(х), то не бы(х) тако радовалсѧ, яко же в приходѣ твоємъ, и не быхъ сѧ тогѡ такѡ бо(л) или оусъмнѣл(ъ), яко же Прп(д)вныѧ твоєѧ дшѣ** (ПКП 1661, 79 зв.), **аще бо быхом(ъ) имѣли страхъ Бжій, не быхом(ъ) такоѡа творили** (Лим. 1628, 181 зв.). В *ОБ 1581* зафіксована форма 1-ї ос. мн. з **нє** перед дієприкметником: **аще бо быхо(м) не оумедлили, възвратилсѧ быхомъ дважды** (ОБ 1581, 21). В інших особах частка **нє** могла знаходитись як перед дієприкметником, так і перед **бы**: **Аще бы еси самъ не совершилъ, еже мы начахомъ, тщаніе наше было бы праздно** (ПКП 1661, 7 нн), **такѡ єдинагѡ нѣст(ь) времеє в(ъ) не же бы члѣвкъ не насладилсѧ твоєгѡ блгодѣтелства** (ПКП 1661, 8 нн), **аще бы здѣ былъ еси Гї, не бы оумерлъ Лазаръ** (ТрЦв 1631, 30). Місце заперечної частки переважно перед **быхъ, быхомъ, бысте**, можливо, пояснюється тим, що ці форми ще сприймалися як допоміжні дієслова, тоді як **бы** в 2-й і 3-й особах одн. та 3-й мн., очевидно, вже стало часткою.

Таким чином, розглянутий матеріал продемонстрував, що в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. використовувалася загалом успадкована зі старослов'янської мови система форм умовного способу. Однак порівняно з «класичною» старослов'янською мовою ця система зазнала певних змін. Проявилися вони насамперед у тому, що аористні форми допоміжного дієслова почали втрачати здатність виражати особові значення й перетворювалися лише на засіб вираження умовності. Саме через це форма **бы** поширилася із 2-ї та 3-ї ос. одн. на 3-ю і частково на 2-гу ос. мн. та 1-у одн. Пояснюються ці зміни, очевидно, з однієї сторони, самою логікою розвитку системи форм умовного способу, а з іншої, впливом тогочасної української літературної мови, в якій дослідники фіксують подібні зміни. Впливом української мови, на нашу думку, можна пояснити представленість у церковнослов'янській мові того часу особливої форми «умовного минулого часу».

5.5. Форми наказового способу

У давнину у слов'янських мовах наказовий спосіб мав окремі форми для всіх осіб усіх чисел. Це засвідчують пам'ятки старослов'янської мови, у яких ці форми, за спостереженнями науковців, збереглися для дієслова **быти** [Вайан 1952, с. 253–254]. Згодом «зайві», з огляду на значення, форми почали втрачатися, і вже в старослов'янській мові наказовий спосіб був представлений переважно формами 2-ї ос. всіх чисел, рідше 1-ї мн. і дв. [Вайан 1952, с. 254]. Такий же набір форм наказового способу був характерний і для

староукраїнської мови. Хоча в ній у ході розвитку зникли форми двоїни. У пам'ятках XVI ст., за спостереженнями дослідників [Керницький 1967, с. 246], вони вже відсутні.

У церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. наказовий спосіб представлений переважно формами 2-ї ос. одн. та 1-ї й 2-ї мн. Зафіксовані також, але в невеликій кількості, синтетичні форми 3-ї ос. одн. та 1-ї й 2-ї дв. Наказовість стосовно 3-ї ос. всіх чисел передавалася переважно описовими конструкціями з часткою *да*.

2-а ос. одн. тематичних дієслів у проаналізованому матеріалі утворювалася, як і в старослов'янській мові, за допомогою закінчення *-и*: *възри на нѣо и съчти звѣзды* (ОБ 1581, 15 зв./2), *деснымъ овцамъ ма съпричти* (ТрЦв 1631, 86), *Внѹши Бжє млтвѹ мою* (ТрЦв 1642, 195), *потѣрпи Г(с)ди и сохрани пѣти єго* (ПКП 1661, 196), *Чти оца и мтръ* (ЄвКП 1697, 51). В одному випадку, у *ВВ 1594*, закінчення позначене літерою *ї*: *гї, повелї ми првїє їти и погрести ѿца моего* (ВВ 1594, 128).

У старослов'янській мові при творенні 2-ї ос. одн. наказового способу дієслова *решти* відбувалося чергування кореневого голосного з *ь* (*рьци*) [Вайан 1952, с. 332; Ван-Вейк 1957, с. 227]. У розглянутому матеріалі ця форма представлена здебільшого без кореневого голосного: *рци* (*рцты*), також *рьцты* (ОБ 1581, 3/6 зв./2). Зафіксовані також поодинокі випадки (у *ЄвЛ 1644*) форм із відновленим *є*: *реци слово* (ЄвЛ 1644, 22), *реци оубо нам(ъ)* (ЄвЛ 1644, 76 зв.), *реци нам(ъ)* (ЄвЛ 1644, 83).

Форма 2-ї ос. одн. наказового способу дієслова *вѣти* утворювалася, як і в старослов'янській мові, від основи *вѣд-*: *вѣди ми ... зацититель* (ОБ 1581, 3/5 зв./2), *прєвѣди в(ъ) вертепѣ моемъ* (Лим. 1628, 14 зв.), *вѣди ми спитель* (Тр. 1646, 308), *прєвѣди єще здѣ сей день* (ПКП 1661, 207 зв.), *не вѣди іако же лицемѣри* (ЄвКП 1697, 16). Інші нетематичні дієслова, а також дієслово *видѣти*, в 2-й ос. одн. представлені переважно формами *даждъ*, *вѣждъ*, *іаждъ*, *виждъ* (або, рідше, *даждъ*, *вѣждъ*, *іаждъ*, *виждъ*). У граматиці М. Смотрицького рекомендовані лише утворення на *-ждъ*: *Гли /даю, вижю, вѣмъ, іамъ: ... Повелителе(н) твора(т) на /ждъ: іакw /виждъ, вѣждъ: іаждъ, даждъ* (289). Однак єдино можливими варіантами вони є тільки в цій граматиці: *продаждъ имѣніа твоя /и даждъ ници(м)* (420) і ін. У більшості інших обстежених пам'яток використовуються форми і на *-ждъ*, і на *-ждъ* (причому форми на *-ждъ* кількісно відчутно переважають лише в *ОБ 1581* та *ПМ*): *даждъ ми слово* (Азб. 1578, 37), *въздаждъ ми радость* (Азб. 1578, 5 зв.) *подаждъ добротѣ моеї силѣ* (ОБ 1581, 3/5 зв./2), *повѣждъ ми іма твоє* (ОБ 1581, 15 зв.), *въстани ѿче мой ї іаждъ ѿ ловитвты* (ОБ 1581, 12/2), *даждъ намъ хлѣбъ* (ОБ 1581, 23/2), *Въставъ Петре заколи ї іаж(д)ь* (ВВ 1594, 55 зв.), *Всѣ елика імаши продаждъ, и даждъ ництымъ* (ВВ 1594, 88 зв.), *съсудецъ даждъ ми* (ПМ, 100), *благоденствіє подаждъ* (ПМ, 169), *не предаждъ ... въ руки врагъ нашихъ насъ* (ПМ, 150), *Виждъ сміреніє моє* (ПКП 1661, 50), *повѣж(д)ъ гдѣ єсть сокровице* (ПКП 1661, 221 зв.), *чадw*

молю та паждъ тѡ зєліє (ПКП 1661, 171 зв.). Крім того, у деяких пам'ятках (ЗизГр, Лим. 1628, ТрЦв 1631, ТрЦв 1642, ЄвЛ 1644, МО 1680) виявлені лише форми з кінцевим -ъ: **Даждъ показаніє** (ЗизГр, 22), **даждъ ми слово** (Лим. 1628, 1 зв.), **подаждъ ми водѡ** (ТрЦв 1631, 528), **намъ въздаждъ радость** (ТрЦв 1642, 191 зв.), **Подаждъ оутѣшеніє** (Тр. 1646, 506), **подаждъ ми** (МО 1680, 1 зв.), **повѣждъ ми старче** (Лим. 1628, 1 зв.), **вѣж(д)ъ смѣреніє наше** (ТрЦв 1631, 728), **вѣж(д)ъ да никомѡ же повѣдаєши** (ЄвЛ 1644, 22), **вѣждъ ѡбо ѡ Ієрею** (Тр. 1646, 354). Зафіксовано також кілька утворень на -жь (не на -ждъ): **Ѣынѡ пажь медъ** (Букв. 1574, 72; Азб. 1578, 44 зв.), *дажь злый рабе требующимъ* (ПМ, 56).

Форм **дади**, **вѣди**, **пади**, уживання яких М. Смотрицький допускав, поряд із утвореннями на -ждъ (290), не зафіксовано.

Особливістю аналізованої групи одиниць є також те, що серед них трапляються розмовні форми (**дай**, **ѡдай**, **подай**, **предай**). Вони, хоча й представлені загалом поодинокими вживаннями, виявлені в кількох пам'ятках (в *ОБ 1581*, Євангеліях, *Тр. 1646*, *ПМ* та *ПКП 1661*): **Просѡщемѡ оу тебе дай** (*ОБ 1581*, 5/3 зв.; ЄвЛ 1644, 14 зв.; ЄвЛ 1690, 15; ЄвКП 1697, 15); **рече Іаковъ Ісавѡ. ѡдай же днє(с) прѣвенство свое мнѣ** (*ОБ 1581*, 11/2), *милосердіє подай намъ* (ПМ, 157), *подай, Господи* (ПМ, 170), **Ликъ: Подай Гди** (Тр. 1646, 752, 889), **не предай же насъ врагомъ** (ПКП 1661, 101 зв.). Ці форми з'явилися в церковнослов'янських текстах, очевидно, в результаті впливу української мови.

Давня синтетична форма 3-ї ос. одн. наказового способу була омонімічною 2-й ос. В обстеженому матеріалі вона представлена майже виключно утворенням **бѣди**: **не прозове(т)са к томѡ Гара, но Гара бѣди има ей** (*ОБ 1581*, 7), **Бѣди има Гне блвєно** (ТрЦв 1631, 93), **се ти бѣди знаменіє ѡшєствїѡ** (ПКП 1661, 210 зв.), **пакѡ же вѣрова(л) єси бѣди тєвѣ** (ЄвЛ 1690, 23 зв.), **по вѣрѣ ваю бѣди вама** (ЄвКП 1697, 28 зв.). Інші дієслова в цій формі вживалися, очевидно, дуже рідко. Нами зафіксовані лише поодинокі випадки: **сѣди Бѣ междѡ мною и тобою** (*ОБ 1581*, 6 зв.).

Форми 1-ї та 2-ї осіб множини й двоїни наказового способу в старослов'янській мові, як і в східнослов'янських мовах у давнину, мали закінчення **-ѣмь**, **-ѣтє**, **-ѣвѣ**, **-ѣта** для дієслів I й II класів (за основами теперішнього часу) та **-имь**, **-итє**, **-ивѣ**, **-ита** для дієслів III, IV, V класів [Вайан 1952, с. 252; Хабургаєв 1986, с. 205; Бєвзенко 1960, с. 334–335]. Однак уже в давнину утворення з **ѣ** упливали на інші форми. І в старослов'янській мові, і в східнослов'янських пам'ятках з XI ст. дослідники фіксують уживання **ѣ** замість **и** в закінченнях наказового способу [Вайан 1952, с. 252; Бєвзенко 1960, с. 335]. У староукраїнській мові зафіксовані взаємовпливи цих форм [Керницький 1967, с. 248–251], виявлені вони й у розглянутому матеріалі.

У 1-й ос. мн. давні закономірності вживання закінчень **-ѣмь** та **-имь** загалом зберігаються: **вси вѣтви повѣдѣ томѡ принесѣмь** (ТрЦв 1631, 30), **сквернѡ всю страстнѡю ѡринѡвше, ... разѡ(м) воспрїймѣм(ъ)** (ТрЦв 1631,

65), **Возмѣмъ(ъ) ч(с)тныа Моцты ... и пренесѣмъ(ъ) ихъ(ъ)** (ПКП 1661, 87), **Пойдѣмъ къ Василию** (ПКП 1661, 285 зв.), **Г҃ъ помлїмса** (ТрЦв 1631, 43), **Тогw пѣти держи(м)са** (ПКП 1661, 57 зв.), **Дадимъ Б҃г҃ъ величїе** (ТрЦв 1631, 625). Однак зафіксовані й випадки, коли **ѣ** уживається замість **и**: **Предадѣмъ и сем҃ слово** (ІЗ 1609, 29), **поклонѣмса** (СмГр, 36), **въ кротости и страстѣ Х҃҃** **прист҃ѣмъ(ъ)** (ТрЦв 1631, 54), **Молю васъ братїе ... не лѣнѣ(м)са** (ПКП 1661, 15 зв.), **Си(х) братїе оуклонѣмса** (ПКП 1661, 57). Рідше трапляються заміни **ѣ** на **и**: *отъ злыхъ воспрїнимъ дѣль* (ПМ, 141). Про поширеність такого варіювання свідчать однокореневі форми із **ѣ** та **и**, виявлені в окремих пам'ятках, хоча 1-а ос. мн. наказового способу в розглянутому матеріалі представлена загалом невеликою кількістю вживань: **Б҃цѣ ... поманѣвше ... животъ нашъ Х҃҃ Б҃҃ ... предадимъ** (Тр. 1646, 854) – **Б҃цѣ ... поманѣвше, сами себе ... Б҃г҃ъ предадѣмъ** (Тр. 1646, 51), **Молю васъ братїе держѣмъ(ъ)са воздержанїа** (ПКП 1661, 15 зв.) – **Тогw пѣти братїе держи(м)са** (ПКП 1661, 57 зв.).

Зрідка в розглянутому матеріалі трапляються випадки уживання 1-ї ос. мн. дійсного способу в значенні наказового: **въставше поїдемъ попростѣ** (ОБ 1581, 15 зв./2), **Р҃чкама вси въсплещемъ(ъ): радѣюцеса ...**, **и воскликнѣмъ(ъ)** (ТрЦв 1631, 624), **Пѣснь ... воспоемъ вси** (ТрЦв 1631, 9). В окремих пам'ятках (в *МД 1666* та *РО 1683*) зафіксована українська форма 1-ї ос. мн. наказового способу на **-о**: **Вѣрѣймо ѣво всѣ въ има сїа Б҃жїа** (МД 1666, 62 зв.), **Подвизаймоса оубw и мы в(ъ)нїйти сквозѣ тѣснаа ... врата** (РО 1683, 20 зв.).

2-а ос. мн. наказового способу утворюється за допомогою закінчень **-ите**, **-ѣте**. У *ВВ 1594* зафіксовано також **-їте**: **шедше наѣчите вса языкы** (ВВ 1594, 36), **Просите, и дастьса вамъ, ищїте, и обрацете** (ВВ 1594, 102 зв.). У значній частині форм **ѣ** та **и**, як і в 1-й ос., вжиті відповідно до давніх закономірностей: **въстанѣте и изъїдѣте во(и)** (ОБ 1581, 8), **Тѣло Х҃во прїймѣте** (ТрЦв 1631, 308), **приведѣте сїны ваша** (ТрЦв 1631, 482), **живѣте w себѣ** (ПКП 1661, 7 зв.), **простите ма wци** (Лим. 1628, 5 зв.), **Шедше ... наѣчите вса языки** (Тр. 1646, 67), **творите стези егw** (ЄвКП 1697, 6 зв.). Разом із тим, зафіксована велика кількість взаємозамін **ѣ** та **и**: **Вложѣте в нихъ страхъ** (ІЗ 1609, 11), **Веселѣтеса Адаме и ѣво съ Пр(о)рки** (ТрЦв 1631, 34); **млѣте Б҃га** (ТрЦв 1642, 1), **Хвалѣте Б҃га въ стѣхъ егw** (ПКП 1661, 6 нн), **приведите брата вашего** (ОБ 1581, 21), **жаж(д)оуцїи градите на водѣ живѣю** (ТрЦв 1631, 471). При цьому в більшості обстежених пам'яток зафіксовані однокореневі варіанти з **ѣ** та **и** в закінченнях: **растѣтеса и множитеса на земли** (ОБ 1581, 4) – **вы же раститеса и множитеса** (ОБ 1581, 4/2), **прїйдѣте вси вѣрнїи** (ТрЦв 1631, 30) – **идите къ подающимъ(ъ)** (ТрЦв 1631, 34), *прїйдѣте, братїе* (ПМ, 144) – *внїйдите въ царство небесное* (ПМ, 160), **вѣдѣте мѣдри** (ЄвЛ 1644, 17 нн) – **вѣдите готови** (ЄвЛ 1644, 86 зв.), **главы ваша Г҃ви преклонѣте** (Тр. 1646, 99) – **главы ваша Г҃дѣи**

приклоните (Тр. 1646, 84), **Бл(с)вѣте, и ѿидѣтъ злаа** (ПКП 1661, 9 нн) – **бл(с)вите кленѣцїа вѣ** (ПКП 1661, 268). Зрідка такі варіанти трапляються навіть і в межах одного речення: **Просите бѣ рече Г(с)дѣ, и не просто просѣте, но вѣрѣюще, и даст(ь)сѧ вамъ** (ПКП 1661, 167). Причиною відзначеного варіювання був, можливо, подальший розвиток тенденції, виявленої дослідниками ще в давніх старослов'янських пам'ятках [Вайан 1952, с. 252], а також, очевидно, те, що при читанні текстів, писаних церковнослов'янською мовою, в Україні кінця XVI – XVII ст. **ѣ** та **и** вимовлялися однаково, і форми **просите** та **просѣте** були лише графічними варіантами.

У старослов'янській мові в наказовому способі множини і двоїни **ѣ** після м'яких приголосних міг переходити в **а**. Форми з таким переходом (**ищате, съвѣжате, плачате**) представлені в багатьох давніх писемних пам'ятках [Селищев 1952, с. 179; Вайан 1952, с. 252; Ван-Вейк 1957, с. 306]. Згодом **ѣ** відновився [Селищев 1952, с. 180], однак форми з **а** через традиційність церковнослов'янських текстів уживалися, очевидно, ще протягом досить тривалого часу. Зрідка вони трапляються й у кінці XVI – XVII ст.: **въсплещате рѣками, въскликнѣте Бг҃ъ** (ОБ 1581, 3/9/2), **възыщате Бѧ, и жива вѣдетъ дѣша ваша** (ОБ 1581, 3/13 зв.), **В(ъ)зыщате Гѧ, и оутвердитесѧ. В(ъ)зыщате лица его вѣнѣ** (ОБ 1581, 3/20 зв. /2), **Взыщате Бѧ, и ввсегда вѣрести вамъ того** (ТрЦв 1631, 481).

Форми двоїни наказового способу в розглянутому матеріалі представлені невеликою кількістю вживань. В 1-й ос. зафіксована всього одна словоформа із закінченням **-ѣва** (замість **-ѣвѣ**, яке вживалося у старослов'янській мові): **посласта оба Патрїарха дрѣг ко дрѣгѣ глѣюще, гакѣ Анастасий царъ оумре днесь: пойдѣва да сѣди(м)сѧ с ни(м)** (Лим. 1628, 21). Звук **а** в закінченні з'явився, очевидно, під впливом 2-ї ос. Крім того, трапляються випадки вживання 1-ї ос. дв. дійсного способу в значенні наказового: **рече Каинъ къ Авелю ..., поидевѣ оубо на поле** (ОБ 1581, 2 зв.), **аз(ъ) ти се глѣю: помлѣивѣсѧ семѣ Прп(д)вномѣ Моусею, и той поможет(ъ) ти** (ПКП 1661, 198 зв.).

У 2-й ос. дв. дієслова мають закінчення **-ѣта** або **-ита**: **возва Моусїй ... снѣты озилевѣты ... пристѣпита и възмѣта брата своѧ** (ОБ 1581, 48 зв.), **Прп(д)внѣи Оцѣты ... не велита ма погѣбити ... молита же сѧ Пр(с)тѣй Г(с)пжи** (ПКП 1661, 118), **видѣ два брата ... И глѧ има градита по мнѣ** (ЄвЛ 1644, 9 зв.; ЄвЛ 1690, 10; ЄвКП 1697, 10), **молѣтасѧ ѡ дѣшахъ нашихъ** (МО 1680, 123).

Характерною особливістю розглянутих форм наказового способу є те, що ненаголошені **и** та **ѣ** в них (у закінченнях **-и, -ите, -ѣте**) після приголосних у всіх випадках (за винятком утворень від основ на **-й** на зразок **помилѣй, ревнѣй** і под.) зберігаються: **оувеличи правдѣ твою** (ОБ 1581, 8), **остави тѣ даръ твой** (ВВ 1594, 51 зв.), **прє(д)стани ми въ помо(щ)** (Тр. 1646, 553), **престани ѿ таковѣа работѣты** (ПКП 1661, 46 зв.), **Тѣ же постасѧ, помажи главѣ свою** (ЄвЛ 1690, 18), **оуслышите гласъ мой** (ОБ 1581, 2 зв.), **не плачите, вѣскрѣсе**

г̃ (ТрЦв 1631, 380), **вставите єгѡ** (ПКП 1661, 268). В українській літературній мові цього часу ненаголошені **и** та **ѣ** у формах наказового способу після приголосних здебільшого редукувалися [Керницький 1967, с. 247, 250].

Задньоязикові приголосні перед закінченнями наказового способу практично в усіх випадках змінювалися, як і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 330–332], за другим перехідним пом'якшенням, відбувалися чергування г/з', к/ц': **лѡзи сѣ мною** (ОБ 1581, 18 зв./2), **рече морю, оумлѣкни оумлази** (ВВ 1594, 114), **Гди, помози ми** (ЄвЛ 1644, 52 зв.; ЄвКП 1697, 53), **сѣпрѡзи животѣ єгѡ** (Тр. 1646, 43), **рци ми слово** (Лим. 1628, 7 зв.), **не постѣци мене** (Тр. 1646, 83), **ѡсѣци ю** (руку) (ЄвЛ 1644, 61; ЄвЛ 1690, 14; ЄвКП 1697, 61), **вѣрній с(ѣ)тецѣм(ѣ)сѡ пра(з)ден(ѣ)ствѣ** (ТрЦв 1631, 53), **попечѣмсѡ ѡ сп(с)ній дшѣ** (ПКП 1661, 57), **толцѣте, и ѡверзетсѡ вамѣ** (ЄвЛ 1644, 19 зв.), **не пецѣтесѡ, какѡ или что възгѣте** (ЄвКП 1697, 31). Виняток становлять лише поодинокі утворення (виявлені у *ВВ 1594*) із чергуванням г/ж: **не лжите дрѣгѣ на дрѣга** (ВВ 1594, 76), **не лжыте дрѣгѣ на дрѣга** (ВВ 1594, 118 зв.). В українській літературній мові цього часу *з, к* перед *и* в наказовому способі під впливом форм дійсного способу переважно переходили у *ж, ч* [Соболевский 2005, с. 254; Бевзенко 1960, с. 333; Керницький 1967, с. 247].

Крім того, у деяких випадках у розглянутих формах після **ц** та **ж** могли виступати закінчення з **чы**: **не привлецы мене сѣ грѣшники** (ОБ 1581, 3/5 зв.), **рцы братїи** (ОБ 1581, 22/2), **зракѣ прегрѣшенїи сѣвлецы** (ТрЦв 1631, 87), **оусѣцы ю** (руку), (ЄвКП 1697, 13 зв.), **Рцыте Дщери Сїѡновѣ** (ЄвКП 1697, 71) (див. також вище наведену форму **лжыте**).

Наказовість стосовно 3-ї ос. у старослов'янській мові передавалася переважно описовими конструкціями з часткою **да**. Ці конструкції збереглися в давній церковнослов'янській мові східних слов'ян, хоча в живому мовленні були відсутні [Миронова 1986; Ремнева 1988а, с. 70, 99]. У великій кількості вони представлені й у кінці XVI – XVII ст.: **рече(ч) Бѣ да вѣдетѣ свѣтъ** (ОБ 1581, 1), **да слышитѣ землѡ глѣ оустѣ мои(х)** (ТрЦв 1631, 2 нн), **Іерев ... да сотворитѣ слово** (Тр. 1646, 550), **да вѣдет(ѣ) глава моя за главѣ твою** (ПКП 1661, 248 зв.), **да постыдѡтсѡ нечестивїи** (ОБ 1581, 3/6), **Братїѡ же мои ..., да не плачѣтѣ мене, но себе да плачѣтѣ и дѣлѣ своїх** (ПКП 1661, 249). Конструкції з **да** були характерною ознакою власне церковнослов'янської мови і її обов'язковою нормою, яка підтримувалася й граматики кінця XVI – початку XVII ст. (див. ЗизГр, 52 зв.; СмГр, 253–254) [Німчук 1985, с. 83, 120–121]. Живомовних утворень із *хай* (*нехай*), які вживалися в тогочасній українській мові [Маштабей 2013, с. 143–144; Керницький 1967, с. 250; Чепіга 2001, с. 46], в обстежених пам'ятках не виявлено.

Таким чином, проведений аналіз демонструє, що система форм наказового способу в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. частково зазнала впливу української мови того часу. Проявився він у сплутуванні **ѣ** та **и** в закінченнях, а також у використанні розмовних утворень від **дати** й похідних та в рідкісних випадках порушень у чергуванні

приголосних. Разом із тим, ці форми зберегли цілу низку яскравих, фонетично виразних ознак (відсутність редукції ненаголошених **ѣ** та **и**, зміни задньоязикових приголосних перед цими звуками за другим перехідним пом'якшенням, особливі форми 2-ї ос. одн. нетематичних дієслів, описові конструкції з часткою **да**), які, з однієї сторони, не перешкождали розумінню текстів навіть і малопідготовленими читачами або слухачами, а з іншої, були засобами створення урочистого, небуденного стилістичного забарвлення.

5.6. Дієприкметники

У старослов'янській мові (як і в інших слов'янських на ранніх етапах їхнього розвитку) залежно від особливостей значення дієприкметники могли бути активними й пасивними теперішнього та минулого часів [Вайан 1952, с. 272–276; Бевзенко 1960, с. 265–268; ІУММ 1978, с. 258–265]. Згодом у різних слов'янських мовах доля дієприкметників склалася по-різному. В українській мові, зокрема, широко вживаними залишилися тільки пасивні дієприкметники минулого часу, інші або зовсім зникли (як активні дієприкметники минулого часу та пасивні теперішнього), або функціонують максимально обмежено (як активні дієприкметники теперішнього часу). Уже в др. пол. XVI ст. в пам'ятках української мови активні дієприкметники минулого часу та пасивні теперішнього, за спостереженнями дослідників, майже не представлені [Керницький 1967, с. 257, 259]. Пізніше з широкого вжитку виходять і активні дієприкметники теперішнього часу, можливо, тому, що сприймалися як одиниці насамперед книжні [Бевзенко 1960, с. 344].

Проаналізований матеріал свідчить, що особливістю церковнослов'янської мови кінця XVI – XVII ст. у порівнянні з тогочасною українською були чотири традиційних різновиди дієприкметників. Причому всі вони були широко вживаними й могли мати як іменні (нечленні), так і займенникові (членні) форми.

5.6.1. Активні дієприкметники теперішнього часу

Активні дієприкметники теперішнього часу в розглянутому матеріалі утворюються від основ теперішнього часу, майже завжди недоконаного виду, за допомогою суфіксів **-ѹц-** (**-юц-**), **-ац-** (**-ац-**). Східнослов'янські відповідники цих суфіксів, **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**), які переважали на той час в українській літературній мові [Маштабей 2013, с. 157; Керницький 1967, с. 255–256; Шевченко 2005, с. 211], в обстежених пам'ятках не виявлені.

Суфікс **-ѹц-** (**-юц-**) приєднується до основ дієслів першої дієвідміни, **-ац-** (**-ац-**) – другої: **Ѡрѣкаюса досаждаюцаго тѣвѣ** (ІЗ 1609, 6 зв.), **идѹщимъ же имъ с(ѣ) тѣломъ, звѣзда ... ависа** (Лим. 1628, 5), **вдаша епископію ... отступнику, всѣмъ православнымъ плачуцимъ и рыдающимъ** (ПМ, 61), **Избавляют(ѣ) ... мощи, и Ѡ различныхъ недѹговъ, воюющихъ не токму на тѣло: но и на дѹшѹ** (ПКП 1661, 16 зв.), **да ... покрываютъ свѣтило свѣтащеє** (ОБ 1581, 61/2), **Лвты приходацтыа в(ѣ) вертепъ пріймаше** (Лим. 1628, 2 зв.), **какв пріймати ... къ православної вѣрѣ приходащих(ѣ)**

(Тр. 1646, 167), **множащи(м)сѧ братїѧм(ъ)**, ... **оумъслиша поставити Цркъвъ** (ПКП 1661, 8).

Дієслово **бъти** утворює активний дієприкметник теперішнього часу від основи **с-** за допомогою суфікса **-ѹци-**: **Члкъ же мовсїй кротокъ єсть сѣло, паче всѣх(ъ) члкъ сѹцихъ на земли** (ОБ 1581, 66/2), **подаста ми ... и сѹцимъ со мною** (Лим. 1628, 9 зв.), **сѹществитє(л)нѹы(м) ра(зличнѹы(х) рѡдѹ сѹщѹымъ** (СмГр, 391). Форма **вѹдѹщїй** у розглянутому матеріалі використовується як прикметник із значенням «майбутній»: **во вѹдѹщем(ъ) вѣцѣ** (Лим. 1628, 47), **Чаю ... жизни вѹдѹцаго вѣка** (Тр. 1646, 48), **Прп(д)внѹый же много поѹчи Кнѹза ... ѡ вѹдѹщемъ сѹдѣ** (ПКП 1661, 205 зв.). Від інших нетематичних дієслів активні дієприкметники утворюються, як і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 344–350], також за допомогою суфікса **-ѹци-**: **мерзокъ бѹвѣ вѣдѹци(м) ма** (ОБ 1581, 270), **многажды Прп(д)внѹый ѿ сѧ Пещеры, в ней же братїѧмъ вѣдѹцимъ затвораше себе** (ПКП 1661, 73), **в(ъ) подобїе телца гадѹцаго травѹ** (ОБ 1581, 3/21/2), **видѣ его гадѹца заколенаѧ** (Лим. 1628, 43).

Випадків уживання **-ѹци-** (**-юци-**) при основах дієслів другої відміни чи **-ѧци-** (**-ѧци-**) при основах першої не зафіксовано. Не представлені вони й у тогочасній українській літературній мові [Керницький 1967, с. 255–257], на відміну від російської, де такі випадки виявлені [Ист. грам. 1982, с. 285–286].

Творення активних дієприкметників теперішнього часу від дієслів доконаного виду для церковнослов'янської мови кінця XVI – XVII ст. загалом не було характерним, хоча окремі поодинокі випадки таких форм зрідка трапляються в обстеженому матеріалі: **проповѣдаста** (два монахи) ..., **ѧко мѹ сами написаховѣ Иконѹ тѹѧ. Г(с)дин(ъ) же ихъ ... солга на Иконѹ аки бѹ написанѹы бѹли Бгомъ ѡправдаѹцимъ Алѹмпїѧ** (ПКП 1661, 165 зв.), **Людїє ... вѣрѡваша тогда тѣмъ мнїхомъ, ѡболгаѹцимъ ... Алѹмпїѧ** (ПКП 1661, 165 зв.), **ѿ мене махиръ снїде вѹтыскаѹщїй тебе** (ОБ 1581, 111/2), **вселюсѧ вѣ роѧѣ пѣстѹннѹый. дондеже прїйдетъ ми вѣсть ѿ ва(с), сказай ми о васѣ** (ОБ 1581, 148). Подібні форми зі значенням вказівки на можливу дію або на ознаку, пов'язану з наступною дією, дослідники фіксують у старослов'янських [Вайан 1952, с. 378–379] та ранніх східнослов'янських пам'ятках і згодом у староросійських [Ист. грам. 1982, с. 290]. Однак ці дієприкметники не прижилися ні в українській, ні в російській мові, фактично відсутні вони й у церковнослов'янській.

У ході аналізу активних дієприкметників теперішнього часу окремих коментарів потребують форми наз. в. одн. чол. р. У давніх слов'янських мовах, зокрема й у старослов'янській, у цих відмінках суфікси **-ѹци-** (**-юци-**), **-ѧци-** (**-ѧци-**) були відсутні, і форми мали вигляд **идѹ, мола, знаѧ** [Вайан 1952, с. 272]. Згодом ці форми по-різному змінювалися у складі коротких і повних дієприкметників. Короткі (**мола, знаѧ** і под.) трансформувалися в дієприслівники, а їхнє місце зайняли утворення з **-ѹци-** (**-юци-**), **-ѧци-** (**-ѧци-**).

Повні (на зразок **молай**, **знаай**) уживалися довше, згодом були замінені формами суфіксальними [Ист. грам. 1982, с. 364].

Такі зміни відбувалися й у церковнослов'янській мові. Розглянутий матеріал демонструє один із етапів цих змін. Тут безсуфіксні форми наз. в. одн. чол. р. представлені не однаковою мірою серед коротких і повних дієприкметників. Короткі утворення (**молл**, **знал** і под.) виявлені у великій кількості, однак переважна більшість із них уже є дієприслівниками і потребує окремого аналізу. Лише зрідка такі форми використовуються в ролі означень або іменних частин присудків, що дає підстави вважати їх дієприкметниками: **въ скотѣхъ да гасте ... всл(к) скотъ дѣла пазногти, и копыто на двоє копыта** (ОБ 1581, 87), **юноша доброзраче(н) и бѣлаа носл ѿ еп(с)па прійде** (Лим. 1628, 83), **сей совръши гра(д) дѣдъ и бѣ подносасл на цр(с)тво** (ОБ 1581, 163). Замість коротких безсуфіксних форм наз. в. уживалися суфіксальні, вони виявлені, хоча й у невеликій кількості, у більшості обстежених текстів: **ты то оузриши ... когда вхощъ будеши къ ложници** (ОБ 1581, 206/2), **тогда разумѣ(х), какъ гавивтыйсл ми голубъ черн(ъ) и смердщ(ъ), вѣра его есть** (Лим. 1628, 79), **бъюзъ есть часть слова нескланяема, ѿныа части съвазѣющъ** (ЗизГр, 84), **Предидетъ прилагателномѹ сществителный: имѣщъ же свой емѹ правимый падежь** (СмГр, 475), **бъша гласи и мльнїа, ... гласъ трѣбы шѣмщ(ъ) велми** (ТрЦв 1631, 136), **прійде гла(с) страшенъ именемъ его зовѣщъ** (ПКП 1661, 67), **восїа ... свѣтъ великъ, ѿимающъ зракъ члвкѹ** (ПКП 1661, 149 зв.).

Повні безсуфіксні й суфіксальні форми наз. в. чол. р. одн., за М. Смотрицьким, були однаково можливими варіантами. Про це свідчить його граматики, де ці форми подані як рівноправні: **чтый /или чтѹцій** (СмГр, 262), **творай /или творацій** (СмГр, 297). Однак у розглянутому матеріалі значно переважають безсуфіксні утворення. Саме вони є, власне, основними варіантами повних дієприкметників теперішнього часу наз. в. одн. чол. р. Після основ на твердий приголосний ці форми закінчувалися на **-ый** або **-ій** (після задньоязикових приголосних), після основ на м'який приголосний або голосний – на **-ай** або **-ай** (в окремих випадках після голосних, а також після **ж** та **жд**): **Кленый же има гнє, смртїю да оумретъ** (ОБ 1581, 56 зв./2), **Единъ же отъ тѣхъ козаковъ, съзиди идый, знаменіе творяше** (ПМ, 87), **в печали бѣсть корабленикъ, не вѣдый что сотворити** (Лим. 1628, 60), **изыйде изъ домѹ своегѹ, не имый оу себе ничто же** (ПКП 1661, 48 зв.), **Дше ... иже везде сый** (Букв. 1671, 17), **гли сномъ ѿлевымъ рекїй дадите градъ** (ОБ 1581, 106 зв.), **оугнѣтаем(ъ) землею, пребѣх(ъ) весь пост(ъ) не могїй двигнѹти и единѣ(м) составо(м)** (ПКП 1661, 197), **и не бѣ в колѣнехъ и(х) болай** (ОБ 1581, 21), **Злословай бо ѿцѹ или матери ... да оумретъ** (ІЗ 1609, 6), **слогъ на сли(т)ной оударенїе приемлай** (СмГр, 29), **Бл(с)венъ еси видай без(д)ны, и сѣдай на Херѹвимѣхъ** (ТрЦв 1631, 273), **Ты повсюдѹ еси ... и всл исполнай** (ПКП 1661, 13 нн), **Любай сына своегѹ оучаститъ емѹ ранты** (Букв. 1681, 58), **содержай гостинницѹ, сей моли ма** (Лим. 1628, 78),

Инокъ же, пещеру стрежай, рече (ПМ, 73), *Жаждай да граде(т) къ мнѣ* (ТрЦв 1642, 287).

Суфіксальні форми наз. в. одн. чол. р., хоча й виявлені в більшості обстежених пам'яток, представлені в них лише поодинокими випадками: **Положите(л)нтый степень, естѣ первый гласѣ прилагате(л)наг, вещь простѣ знаменѣющій** (СмГр, 44), **вбитающій во пещерѣ Левъ старецѣ** (Лим. 1628, 2 зв.), *Игумень же, тогда тамо сущій именемъ Гедіонъ ... моляше его* (ПМ, 53), **вѣста члкъ мертвѣый смердащій** (ТрЦв 1631, 12), **Сіе нам(тъ) пре(д)лагае(т) Цр(с)твѣющій Пр(о)ркѣ реченіе** (ПКП 1661, 20 зв.).

Широке вживання безсуфіксних форм наз. в. одн. чол. р. повних активних дієприкметників теперішнього часу в церковнослов'янських текстах різних типів свідчить про те, що саме вони були нормативними для церковнослов'янської мови кінця XVI – XVII ст. Збереження та закріплення їх стало можливим, на нашу думку, завдяки фонетичній виразності. Певну роль відіграло також те, що подібні утворення на той час уже практично не вживалися в українській літературній мові. Тому вони стали яскравою ознакою «окремішності» церковнослов'янської мови, а також одним із засобів створення «високого» стилістичного забарвлення.

5.6.2. Активні дієприкметники минулого часу

Активні дієприкметники минулого часу в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. були досить широко вживаними одиницями. Представлені вони як повними (членими), так і короткими (нечленими) формами. Кількісно в розглянутому матеріалі значно переважають повні форми, однак не є рідкісними й короткі. В українській літературній мові цього часу короткі форми майже не вживалися [Керницький 1967, с. 257]. Не були вони особливо поширеними й у російській мові XVI ст. [Никифоров 1952, с. 241].

Утворюються проаналізовані активні дієприкметники минулого часу від інфінітивних основ дієслів доконаного (частіше) і недоконаного (рідше) видів за допомогою суфіксів **-вѣш-** (в наз. в. одн. чол. р. **-вѣ-**) та **-ѣш-** (в наз. в. одн. чол. р. нульовий). У ранній старослов'янській мові суфікс **-вѣш-** приєднувався до основ на голосні (крім **-и-**), **-ѣш-** – до основ на приголосні, на носові голосні, на **-рѣ-** та на **-и-** (в останньому випадку суфікс мав вигляд **-ѣш-**) [Вайан 1952, с. 247]. Згодом у системі цих форм відбувалися зміни, які полягали в поширенні суфікса **-вѣш-** на інші типи основ. Зокрема, уже в пам'ятках старослов'янської мови, поряд із формами на зразок **моль**, **хваль**, з'являються й утворення **моливѣ**, **хваливѣ** [Вайан 1952, с. 274; Селищев 1952, с. 182]. Фіксують їх і в церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції в XI – XIII ст. [Лиса 1996, с. 13–14; Нариси 2008, с. 121–125], а також у пізніших пам'ятках [Ист. грам. 1982, с. 296–298].

У церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. виявлені такі особливості творення цих дієприкметників.

Суфікс **-вѣш-** приєднується переважно до основ на голосні, **-(ѣ)ш-** – до основ на приголосні: **женѣ познавшей ложе мѣжеско** (ОБ 1581, 121),

Ѡвѣщавши(м) же оучѣнко(м): се ножа здѣ два рече довлѣетъ (Лим. 1628, 24), *братіа же, отъ нихъ слышавшии, повѣдаша намъ* (ПМ, 88), *каковъты блхѣ совершавшии с(ъ) вами?* (ПКП 1661, 114), *хвалыи воздавахѣ помог(ъ)шемѣ мнѣ* (Лим. 1628, 44), *Из(ъ) преисподнаго ада възнесша ма падшаго и ... славою родителя почест(т)шаго, бл(с)вите* (ТрЦв 1631, 797), *мира онаго отъ святыхъ главъ изтекшего положихъ* (ПМ, 120), *сѣдшим(ъ) всѣмъ братіам(ъ) на трапезѣ ... пригласи Келара* (ПКП 1661, 62 зв.).

За допомогою суфікса *-(ъ)ш-* утворюються також дієприкметники від дієслова *ити* і похідних (від основи *шед-*) та від дієслів з основами на *-рѣ-*: *рече вѣстникомъ прише(д)шимъ* (ОБ 1581, 128/2), *Вшедшимъ же іереємъ въ домъ, начаша призвати душу ону* (ПМ, 106), *Ѡ Іовдеа дошедшии отроцы* (ТрЦв 1631, 28), *избави ма Ѡ вбѣшедшихъ(ъ) ма* (Тр. 1646, 60), *должно естъ нам(ъ) похвалити прежд(д)е Ѡше(д)ши(х)* ... *кнзей* (ПКП 1661, 121 зв.), *въздвиглъ еси оумершаго* (ТрЦв 1631, 35), *Умершимъ възстаніе даровалъ еси* (Тр. 1646, 886).

Дієслова з основами на *-нѣ-* утворюють дієприкметники в переважній більшості випадків також за допомогою суфікса *-(ъ)ш-*, при цьому *-нѣ-* усикається: *и Ѡдасть ... вданіе емѣ же естъ вдано, или погившее иже обрѣлъ* (ОБ 1581, 46 зв.), *звѣзда верхѣ главъ оусопшаго ... тависа* (Лим. 1628, 5), *вбрѣтеса изгившаа драхма* (ТрЦв 1631, 692), *Богъ, ... спасти погившаго въ миръ пришедый* (ПМ, 67). Зафіксовано лише кілька випадків, коли *-нѣ-* зберігається й використовується суфікс *-вш-* (*-в-*). В основному це форми наз. в. ч. р. одн.: *иноплеменикъ прикоснѣвѣйсѣ да оумрет(ъ)* (ОБ 1581, 61), *всакъ коснѣвѣйсѣ горѣ, сѣмрѣтїю оумретъ* (ТрЦв 1631, 136), *Мертва ... Лазара въздвигнѣвѣй Хѣ* (ТрЦв 1631, 23).

Також переважно за допомогою суфікса *-(ъ)ш-* утворюються дієприкметники від дієслів з основами на колишні носові голосні: *наченшим(ъ) же нам(ъ) преносити, видѣхъ иконома плачѣща* (Лим. 1628, 4 зв.), *Іноковъ ... наченшихъ подвизатисѣ в(ъ) Пещерахъ* (ПКП 1661, 2), *презд(д)рѣша ... Бѣѣ без(ъ)сѣменнѣ оубо заченшѣю* (ТрЦв 1631, 124), *Распеншѣ ти сѣ Хѣ помрачисѣ свѣтъ* (ТрЦв 1642, 234 зв.), *Вземшу же намѣстнику ... нѣязи ..., нача ... благодарити* (ПМ, 56). Утворення із *-вш-* від такого типу основ у розглянутому матеріалі представлені лише поодинокими вживаннями: *изведите клавшаго внѣ полчища* (ОБ 1581, 56 зв./2), *Глава Бѣѣ начавшемѣ и совершившемѣ* (СмГр, 502).

Особливості творення проаналізованих активних дієприкметників минулого часу від дієслів з основами на *-и-* свідчать про те, що в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. продовжувала діяти тенденція до заміни форм із *-ш-* формами із *-вш-*, відзначена дослідниками ще в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 274; Селищев 1952, с. 182], а також у церковнослов'янській східнослов'янській редакції XI – XIII ст. [Лиса 1996, с. 13–14; Нариси 2008, с. 121–125]. Зокрема, у розглянутому матеріалі виявлено 408 уживань активних дієприкметників

минулого часу від дієслів з основами на **-и-**. Більше половини з них (263 з 408-ми) мають у своєму складі суфікс **-вш-**. Крім того, у цій групі форм зафіксована достатньо велика кількість однокореневих варіантів з обома суфіксами. Про те, наскільки була поширена така варіативність, свідчать однокореневі дієприкметники з різними суфіксами, виявлені в більшості обстежених пам'яток, навіть невеликих за обсягом (інколи на одній сторінці): **ты гї ... обѣща поканіе ... согрѣш(ь)шимъ к тебѣ** (Букв. 1574, 65; Азб. 1578, 41) – **ты ... гї ... нѣси положилъ поканіе ... авраамъ і исаакъ і иаковъ не съгрѣшившимъ пре(д) тобою** (Букв. 1574, 65; Азб. 1578, 41), **Что свойственно есть с(ъ)вѣш(ъ)ше рождѣшомоуца** (ІЗ 1609, 38) – **Что свойственное ѿ родившагоса Дѣомъ** (ІЗ 1609, 37 зв.), **видѣх(ъ) старца Иона ... преклоншася** (Лим. 1628, 75 зв.) – **обрѣтохом(ъ) же ѿшелца преклонивша колѣнѣ** (Лим. 1628, 65), **вл(с)веніемъ же престаавльшагоса ... ѿца нашего Захарїи Копистенского** (ТрЦв 1631, 1) – **Хѣ Бжѣ престаавивштыася покой** (ТрЦв 1631, 692), *прославихомъ Бога, отъ горкія смерти избавльшаго насъ* (ПМ, 55) – *благодаряще Бога, ... отъ толика бѣды избавишаго (!) ихъ* (ПМ, 78), **молитвѣ творитъ над рож(д)шею** (Тр. 1646, 19) – **равъ ... днесъ родившю ... прости** (Тр. 1646, 22), **за ... Г(с)да, ... трѣж(д)шагоса ншего ради сп(с)ніа** (ПКП 1661, 4) – **Въ первю седмицѣ ..., потрѣдившим(ъ)са братіамъ бѣвають хлѣбѣ зѣлѣ чисты** (ПКП 1661, 85 зв.).

Особливо помітно переважають нові дієприкметники від дієслів з основами на **-и-** серед повних форм наз. в. одн. чол. р. (суфікс тут представлений варіантом **-в-**): **Гї ..., сѣтворивъй нѣбо и землю** (ОБ 1581, 216/2), **вложивъй же злыи помыслъ врагъ, и время ключимо сотвори** (Лим. 1628, 26), **Богъ ... отъ нещи избавивъй трехъ отроковъ и Даниїла отъ устъ львовыхъ цѣла ... съхранивъй** (ПМ, 131), **кто ѿваливъй рѣкама камень ѿ Гроба; Кто изсѣшивъй Смоковницѣ; ... кто насытивъй иногда мнѣжество ..., аще не Хс ... Кто просвѣтивъй слѣпца, и Прокажентыа wчистивъй; и Хромтыа исправивъй и ходивъй по морю** (ТрЦв 1631, 413), **Не wженивъйса печет(ъ)са w Г(с)днихъ, ... а wженивъйса пече(т)са w мирскихъ(ъ)** (ПКП 1661, 191 зв.).

Старі повні форми наз. в. одн. чол. р. активних дієприкметників минулого часу від дієслів на **-и-** у старослов'янській мові закінчувалися на **-ей** (створей, изволей) [Селищев 1952, с. 192]. І хоча вони рекомендовані граматиною М. Смотрицького (творей, или /творшій СмГр, 297; сотворей, или /сотворшій СмГр, 298), уживалися такі утворення в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. дуже рідко. У розглянутому матеріалі вони представлені лише поодинокими випадками: **азъ гѣ авлейса авраамъ** (ОБ 1581, 27/2); **кто же есть вложей камень оугольный** (ОБ 1581, 275/2), **На(с) дѣла рождейса** (ТрЦв 1642, 41), **Бжѣ ..., рождейса ѿ стѣла Бѣца** (Тр. 1646, 32), **его же ... дѣволъ, авлейса въ wбразѣ Іс Хвѣ, башѣ прел(ь)стилъ** (ПКП 1661, 12).

Щодо форм наз. в. одн. чол. р. (без **-вш-** і **-ш-**) взагалі, то можна відзначити, що ці утворення, як і форми наз. в. одн. чол. р. активних

дієприкметників теперішнього часу, були, очевидно, однією з яскравих ознак церковнослов'янської мови. Їхня широка вживаність є особливістю розглянутого матеріалу: **ты ли еси мѡжъ глѡвѣи къ женѣ моеи** (ОБ 1581, 116 зв.), 128), **мни(х) нѣкѣи живѣи в(ъ) монастыри** (Лим. 1628, 26), **Бл(с)венъ бгъ ... избравѣи насъ** (ТрЦв 1631, 2 нн), **священник проскомисавѣи погрѣши** (ПМ, 117), **Іерев же сѣдѣи послѣшаєт(ъ) исповѣданіє** (Тр. 1646, 359), **нача исцѣлѣвѣи добрѣ смѣслити** (ПКП 1661, 159). В українській мові цього часу подібні форми не вживалися [Керницький 1967, с. 257], дуже рідко вони були представлені в російській мові [Никифоров 1952, с. 237], навіть у релігійній літературі [Целунова 2006, с. 73]. Відчутне «високе» стилістичне забарвлення таких форм було, очевидно, причиною того, що вони дуже рідко замінювалися новими утвореннями (**бѣвшѣи** замість **бѣвѣи** і т. д.). Такі заміни в східнослов'янських пам'ятках дослідники фіксують уже з XII ст. [Ист. грам. 1982, с. 363]. Згодом форми наз. в. одн. чол. р. із **-вш-** і **-ш-** стають звичними у східнослов'янських мовах. Були вони можливими, як свідчить граматика М. Смотрицького (СмГр, 297–298), і в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст., однак у розглянутому матеріалі представлені лише поодинокими випадками: **да оубежитъ тамо оубивѣи дшѣ не вѣда** (ОБ 1581, 106 зв.), **егда же цѣловахъ его гла оумерѣи тихимъ гласомъ** (Лим. 1628, 68 зв.), **Стефан ..., бѣвшѣи ... домовымъ отрочищемъ ... повѣда** (ПМ, 116).

Короткі форми наз. в. активних дієприкметників минулого часу (на зразок **вѣставѣи, вѣземѣи**) від різних типів основ широко представлені в обстеженому матеріалі, однак вони вже є дієприслівниками, тому розглянуті у відповідному підрозділі.

5.6.3. Пасивні дієприкметники теперішнього часу

Пасивні дієприкметники теперішнього часу, хоча й становлять кількісно найменшу групу дієприкметників, не є рідкісними в розглянутому матеріалі. В українській літературній мові цього часу такі дієприкметники використовувалися рідко [Маштабей 2013, с. 172; Керницький 1967, с. 259; Шевченко 2005, с. 213–214], більш поширеними вони були в російських пам'ятках, писаних книжною мовою [Никифоров 1952, с. 292, 294].

Утворюються проаналізовані пасивні дієприкметники теперішнього часу від основ теперішнього часу в переважній більшості випадків перехідних дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів **-єм-**, **-ом-**, **-им-**. Суфікс **-єм-** приєднується до основ дієслів першої дієвідміни на м'який або шиплячий приголосний: **да знаєма вѣдетъ сила его** (ОБ 1581, 3/21/2), **вмѣстною вѣѣ(м)лютсѣ реченіѣ ... /ѡ внѣ влагаємаѣ** (СмГр, 37), **озеро, нарицаемое Косоръ** (ПМ, 53), **къ сѣвершенію пристѣпаѣ, дѣйствѣемомѣ дѣлѣ впасно Іерев да внимаєт(ъ) (Тр. 1646, 3), и тако оугнетаєт(ъ) землю, пребѣх(ъ) весь пост** (ПКП 1661, 197), **Ѧ паирчи(к) на(д) писменѣи пишємѣи(й), обѡ(х) (ь і ѣ) силѣ има(т)** (ЗизГр, 87), **Ѧ Тѣгѣи и Гловотѣгѣи: и о под ними пишємѣихъ** (СмГр, 38). Якщо основа дієслова першої дієвідміни закінчувалася

на твердий приголосний, використовувався суфікс -ом-: во єди(н) же ѿ днїи пасомъ вселъ ѿ лва, ѿнде ѿ него (Лим. 1628, 80), отъ великой болезни ели и ходити, ведомъ, можаше (ПМ, 69), храними да бѣдѣтъ (сосуди) и блюдомъ (Тр. 1646, 17). Суфікс -ом- має також дієприкметник від нетематичного дієслова вѣдати: се же бѣст(ь) вѣдомо всемѣ градѣ (Лим. 1628, 46 зв.).

Від дієслів другої дієвідміни дієприкметники цієї групи утворюються за допомогою суфікса -им-: долица носить доимъа (ОБ 1581, 67), страхо(м) велицѣ(м) сѣдрьжими бахѣ (ВВ 1594, 142 зв.), в сщєствителны(х) ко чєсти и вє(з)чєстїю во(з)носимъхъ (СмГр, 397), отъ враговъ палимыа храмы огонь не вреди (ПМ, 164), Мати егѡ прє(д)стоашє оу Кр(с)та, ... єще же и Иоанъ любимы(н) емѣ Учїнкъ (ТрЦв 1631, 169), Бгъ ..., прєтвори емѣ горєсть онѣ хлѣба творимагѡ ѿ лободы, вѣ сладость (ПКП 1661, 200).

Невеликою кількістю вживань в аналізованій групі представлені дієприкметники, утворені від дієслів доконаного виду або неперехідних. Більшість форм, співвідносних із дієсловами доконаного виду, вказують на постійну, позачасову ознаку (властивість) об'єкта: прокла(т) всак(ь) творай дѣла гнѣа с небреженїємъ. тако не ток(ь)мо ѿ цр(с)твіа изгоними бѣвають (ВВ 1594, 3/113), имъ же Богъ услаждаєтєя и умолимъ бѣваєтєя (ПМ, 175), єлегїйскїй стїхъ /втынѣ мала иройскомѣ припражемътїй па(т)ма степен(ь)ми состоитъ (СмГр, 493), в прилагателны(х) ... гласное в(ь) оусѣчемъхъ приємлюцихъ (СмГр, 159). Окремі з них ад'єктивїзувалися й можуть бути кваліфіковані як віддієслівні прикметники: нестяжанїє єсть ... всѣхъ же добродѣтелей некрадомое сѣкровище и неистоцимый источникъ (ПМ, 172), симъ мльчанїа непобедимый зиждетєя градъ (ПМ, 171). Кілька дієприкметників від дієслів доконаного виду виражають значення минулого часу: вдовица, таже вѣ ввидима ѿ сѣдїи (ПКП 1661, 80), прїдохъ, такѡ да и мнѣ поможетъ (їгумен) ввидимой без(ь) правды ѿ сѣдїи (ПКП 1661, 80), на мнози же умолима (душа), впрашаху ю (ПМ, 107).

Утворення, співвідносні з неперехідними дієсловами, не мають значення пасивності і за семантикою дорівнюють активним дієприкметникам: измѣна /мѣрты ради стихотворны бѣваємаа (СмГр, 497), вса тварь измѣнашєса страхомъ, зраци та на Кр(с)тѣ висима Хѣ (ТрЦв 1631, 204), по вѣчыаю бѣваемое єй слѣчилоса (про роди) (Тр. 1646, 35). Частина з них також, очевидно, можна вважати віддієслівними прикметниками: привєдоша к(ь) немѣ члѣва нѣма, бѣснѣма (ЄвЛ 1644, 28 зв.), Бгѣ, Мтї незаходимагѡ свѣта (Тр. 1646, 887), дымъ єсть житїє ... такѡ цвѣтъ оувадаємътїй (Тр. 1646, 607), оупокєвал егѡ в(ь) нестарѣемой жизни (Тр. 1646, 608), сотворитє сєвѣ ... сокровище неискѣдѣмое на нѣсе(х) (ПКП 1661, 174 зв.).

5.6.4. Пасивні дієприкметники минулого часу

В обстежених пам'ятках зафіксовані як повні, так і короткі форми пасивних дієприкметників минулого часу. Утворюються вони від основ минулого часу перехідних дієслів у переважній більшості випадків доконаного

виду за допомогою суфіксів **-н-** (**-нн-**), **-ен-** (**-енн-**) і **-т-**. Суфікс **-н-** (**-нн-**) приєднується до основ на **-а-** або **-ѣ-** (також на **-е-** із **-ѣ-**): **съставиши храмъ по образѣ показанномѣ тебѣ** (ОБ 1581, 37 зв.), **данымъ намъ ѿ ба́ заповѣдемъ** (ВВ 1594, 45), **Гли(т)ною же знаменованое (и), со предъидѣши(м) слога(м) во единѣ слогѣ сливается** (СмГр, 20), **Изгнанный из рая Адамъ** (ПМ, 152), **Мертвеца ... связана повойми, Вл(д)ко въздвигнѣлъ еси** (ТрЦв 1631, 28), **словом(ъ) твоим(ъ) ... , земля основана бысть** (Тр. 1646, 403), **Сказаніе ... написанное ... Гимнѣмъ** (ПКП 1661, 104), **се твори(т) ѿ повелѣн(ь)ны(х) емоу** (ВВ 1594, 12 зв.), **вса повеле(н)наа емѣ ... твораше** (ПКП 1661, 97 зв.), **никому же видѣнное повѣдаша** (ПМ, 88).

За допомогою суфікса **-ен-** (**-енн-**) утворюються дієприкметники з основами найчастіше на **-н-** суфіксальний та приголосний: **иѣ же въорѣженыхъ противѣ себе прійти слышаша** (ОБ 1581, 259/2), **обычай бѣ ... взимати по оуставленѣи мѣрѣ пшеници** (Лим. 1628, 61 зв.), **насажденное Прп(д)бны(м) Антѣніем(ъ) въ Руссии Житіе Иновчское совершенное оумножи** (ПКП 1661, 42 зв.), **умраченіи в свѣтѣ Юудее, что не върѣете** (ТрЦв 1631, 16), **егда приидетъ Христос, Богъ ..., креста ради нареченный** (ПМ, 157), **въ всем(ъ) пострѣженномѣ ѿ себе ... Февдѣсію поспѣшествова** (ПКП 1661, 75). Крім того, суфікс **-ен-** (**-енн-**) у розглянутому матеріалі, як і в старослов'янській мові [Вайан 1951, с. 275], приєднується до основ на кореневий голосний (за винятком основ дієслів **пати, клати, начати, вити, пѣти**), на **-нѣ-** та на **-оло-**: **съкровица съкровенныа въ песцѣ** (ОБ 1581, 96 зв./2), **не подоваеть моужѣ покровенною главою молитиса** (ВВ 1594, 104 зв.), **Приноситъ же са (отроча) матерією оуже вчищенною и умывенною** (Тр. 1646, 26), **видѣша ... мужа ..., въ лычаныхъ обовенъ до полголеней и плетеныхъ обуцехъ** (ПМ, 86), **видѣ поверженныа пре(д) враты дары** (ПКП 1661, 170 зв.), **рѣцѣ ... съгвеннѣ имѣще** (Тр. 1646, 255), **принѣдиша его врачеве заколенаа вкѣсити** (Лим. 1628, 42 зв.). Останній дієприкметник зафіксований також із **-н-**: **закалани бѣдѣтъ мл(д)нцы** (ТрЦв 1631, 47).

В українській і російській мовах від основ на кореневий приголосний, на **-ну-** та **-оло-** дієприкметники утворювалися частіше за допомогою суфікса **-т-** [Керницький 1967, с. 263; Никифоров 1952, с. 300; Ист. грам. 1982, с. 375], тому наведені й подібні форми були особливою церковнослов'янської мови. Причому ця особливість була, очевидно, достатньо виразною й усвідомленою староукраїнськими книжниками, про що свідчить майже повна відсутність однокореневих варіантів із суфіксами **-ен-** (**-енн-**) і **-т-**. Виявлена всього одна пара таких утворень: **добродѣтели ... , в сей книзѣ житій воспоманеннаа** (ПКП 1661, 7 нн) – **конецъ Епистоліи преждѣ поманѣтого Гевргіа** (ПКП 1661, 95).

Суфікс **-т-** в розглянутому матеріалі є менш продуктивним, порівняно з тогочасними українською і російською мовами. Він представлений невеликою кількістю дієприкметників від дієслів **пати, пати, пѣти, клати, вити** (і похідних), а також від деяких з основою на приголосні: **старець нѣкій ... патъ**

вѣсть такъ разбой сотвори (Лим. 1628, 48), ископаша его жива ... ни въ чемъ же повреждена, точію страхомъ объята (ПМ, 71), вбрады и Церемоніе, таже ѿ Ап(с)лскагѡ зѣлѡ древнагѡ преданіа пріятты (Тр. 1646, 6), вѣрѡ въ ... Бѣга ... распата же за ны (Тр. 1646, 46), бѣтъ вѣспѣтѣтый всегда ѿ все(г) сѣтвореніа (ВВ 1594, 1 нн), препѣтый отцемъ, Господи (ПМ, 164), Хоцеши ли ѿрещиса проклатѣмъ ереси (Тр. 1646, 168), вбвитаго оукройми ... Лазара ... исторгнѣлъ еси (ТрЦв 1631, 21), ѿвр(ь)зи ми запертѣмъ хранилища (ОБ 1581, 239), вбращаетъ егѡ Іереѡ лицемъ къ западѣ, рѣцѣ распротертѣ ѿ себе имѣща (Тр. 1646, 44), и никого же обрѣте, точію ... на налои ... книгу, ... на немъ отврѣту (ПМ, 93).

Суфікс -ен- (-енн-), приєднуючись до основ на суфіксальний -и-, викликав усічення голосного, а також низку зумовлених палаталізацією чергувань приголосних: губний//губний із л, д/жд, с//ш, ст//цц: дастъ вѣзлюбленѣмъ своимъ санѣ (ОБ 1581, 3/26), сїа вещи (сосуди) пре(д)оукготовленѣ да иматъ (священик) (Тр. 1646, 17), Посрамленна оубо жена, на таковоу гарость подвижеса (ПКП 1661, 190), отступство лестный воздвигоша, ... Церковь сына твоего, честною искупленную кровію, разорити ... хотяще (ПМ, 149), И се лѣствица оутврѣждена на земли (ОБ 1581, 12 зв./2); оукрашенѣ вѣсть Алѣмпій ... образомъ ... Иноческагѡ чина (ПКП 1661, 161), на ... столпѣ(х) ... позлащенѣхъ златомъ (ОБ 1581, 37 зв.). Зрідка (в основному в ОБ 1581 та ВВ 1594) трапляються випадки, коли чергування в//вл відсутні: снабди сїѣ оумрѣченѣ(х) (ОБ 1581, 3/16), ѿ грѣха оумерщченѣхъ (ВВ 1594, 7), лѣчбѣ оутазченѣый, а не з(д)равѣый тревѣетъ (ВВ 1594, 3/2), Ѱмзченѣ вѣсть адъ (ТрЦв 1631, 237), вещи (для хрещення) временнѡ пре(д)оукготовленѣ вѣдѣтъ (Тр. 1646, 19). Також зрідка (і також в основному в ОБ 1581 і ВВ 1594) трапляються дієприкметники зі східнослов'янським чергуванням д/ж, яке слід розглядати, очевидно, як результат впливу української мови: на чемъ же столпи еа оутверженѣ сѣтъ (ОБ 1581, 275/2), оутверженѣи вѣ извѣщеніи (ВВ 1594, 3/174), тако древо сажено прі исходищнѣхъ водѣ (ОБ 1581, 3/1), распѣженнѣмъ овца, возваратишаса (ПКП 1661, 7).

У старослов'янській мові дієприкметники з суфіксами -и- і -ен- мали одну літеру н, але вже в пізніх старослов'янських пам'ятках під впливом прикметників на -ннѣ починають з'являтися дієприкметники з подвоєною н [Вайан 1952, с. 276]. Представлені вони, за спостереженнями дослідників, і в церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI – XIII ст., хоча й трапляються загалом рідко [Ліса 1996, с. 15; Нариси 2008, с. 130], а також у пам'ятках, писаних давньоруською літературною мовою [Соболевский 2005, с. 262–263]. В українській мові др. пол. XVI – XVII ст. такі дієприкметники зазвичай не мали подвоєння, хоча й форми з подвоєнням не були рідкістю [Керницький 1967, с. 262–263; Маштабей 2013, с. 181; Шевченко 2005, с. 216–217]. М. Смотрицький у своїй граматиці, формулюючи правила орфографії, рекомендує дієприкметники писати з однією літерою н: И овомѣ ... хранимѣ

бѣти достои(т) /именем на чистое /нѣй. ко(н)чащи(м)сѧ приличны бѣти два нн: такъ. странный /смиранный /истинный /зако(н)ный /скаанный. и про(ч): причастіем(ъ) же єдино: такъ. читанный /смиранный /чтенный /скаанный /видѣнный: и про(ч) (СмГр, 26) [Німчук 1985, с. 101]. Однак обстежені пам'ятки свідчать, що в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. дієприкметники із суфіксами **-н-** і **-єн-** могли мати як одну, так і дві **н**, причому подвоєння представлене не лише в повних формах, але й у коротких (із ненульовими закінченнями). У розглянутому матеріалі виявлено 1723 вживання повних форм дієприкметників минулого часу із суфіксами **-н-** (**-нн-**), **-єн-** (**-єнн-**), у 444-х представлена **н**, у 1279-ти – **нн**. Урахування кількісних співвідношень між цими формами в окремих пам'ятках показує, що кількість написань із **нн** загалом збільшувалася. Зокрема, у вибірках із *ОБ 1581* зафіксовано 39 членних форм із **н**, 19 – із **нн**, цифри для інших пам'яток (у деяких аналізовані одиниці не виявлені): *Азб. 1578* – 1 і 0, *ГрЛ 1591* – 12 і 54, *ВВ 1594* – 66 і 16, *ЗизГр* – 0 і 14, *СмГр* – 27 і 14, *Лим. 1628* – 12 і 12, *Розм.* (п. пол. XVII ст.) – 3 і 5, *ІЗ 1624* – 7 і 69, *ТрЦв 1631* – 20 і 45, *ПМ* – 8 і 96, *ТрЦв 1642* – 14 і 54, *ЄвЛ 1644* – 12 і 107, *Тр. 1646* – 19 і 79, *ТрП 1648* – 6 і 168, *ГрКр 1648* 11 і 13, *ПКП 1661* – 5 і 195, *Букв. 1664* – 1 і 15, *МД 1666* – 0 і 210, *Букв. 1671* – 0 і 9, *МО 1680* – 0 і 23, *Букв. 1681* – 0 і 2, *РО 1683* – 2 і 109, *Букв. 1692* – 0 і 5, *ЄвКП 1697* – 12 і 108. Серед коротких форм (з ненульовими закінченнями) випадків подвоєння **н** значно менше (447 із 1275-ти), хоча вони не є рідкісними і представлені в більшості обстежених пам'яток. У вибірках із *ОБ 1581* виявлено 77 коротких форм із **н**, 5 – із **нн**, цифри для інших пам'яток: *Букв. 1574* – 1 і 1, *Азб. 1578* – 1 і 1, *ГрЛ 1591* – 5 і 5, *ВВ 1594* – 52 і 4, *ЗизГр* – 0 і 3, *СмГр* – 16 і 8, *ІЗ 1624* 46 і 49, *Лим. 1628* – 28 і 11, *Розм.* (п. пол. XVII ст.) – 1 і 4, *ТрЦв 1631* – 35 і 9, *ПМ* – 29 і 16, *ТрЦв 1642* – 15 і 15, *ЄвЛ 1644* – 131 і 17, *Тр. 1646* – 55 і 33, *ТрП 1648* – 21 і 45, *ГрКр 1648* 3 і 0, *ПКП 1661* – 113 і 79, *Букв. 1664* – 0 і 4, *МД 1666* 22 і 33, *Букв. 1671* – 0 і 2, *МО 1680* 16 і 19, *Букв. 1681* – 0 і 2, *РО 1683* – 11 і 62, *Букв. 1692* – 0 і 6, *ЄвКП 1697* – 150 і 10. Звертає на себе увагу те, що форми з подвоєнням уживаються також у тексті граматики М. Смотрицького (всупереч рекомендаціям самого автора): **сочинают(ъ)сѧ /ова по предложенномѹ сѹществителныхъ правилѹ (392), Иже, таже, еже, Возносителнаѧ междѹ двома родомъ ра(з)нствѹющими сѹществителными положеннаѧ /сѹществителным(ъ) /или звателнымъ глѡмъ сопряженнаѧ, к(ъ) коемѹ либо сѹществителномѹ возносят(ъ)сѧ (408), имена, глѣи, причастїѧ, и нарѣчїѧ с(ъ) пре(д)лѡгъ ѡ /ѡбъ /и ѡ, сложе(н)наѧ, ѡ /хранѧ(т) (23), Два имена сѡздомъ сопряженнаѧ /двойственнаѧ ѡ числа Глѡмъ / ... сочиняют(ъ) сѧ (420). Очевидно, це ще одне свідчення достатньої поширеності таких форм.**

Загалом же, розглянутий матеріал, хоча в ньому й переважають форми з подвоєнням **н**, демонструє, на нашу думку, відсутність у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. чіткої норми щодо вживання в пасивних дієприкметниках минулого часу однієї чи двох літер **н**. Особливо яскраво це демонструють однакові одно- чи різнокореневі форми з однаковим наголосом,

які можуть уживатися з подвоєнням або без не лише в межах однієї пам'ятки, а й у межах однієї фрази: **ВѢРЮЮ ... ВЪ ... СНА ВЖІА Ѡ БГА ... рожден(ъ)на а не сотворена** (Азб. 1578, 6 зв.), *да вся, яже ... съгрѣшеная имъ, проститъ* (ПМ, 142) – *вся съгрѣшенная имъ презрѣвъ, въ селеніихъ твоихъ въведи* (ПМ, 143), **теплою ... (водою), да Крещено вѣдетъ отроча** (Тр. 1646, 6) – **аще и главѣ изъ чрева изпѣститъ** (отроча), **и в(ъ) вѣдѣ смѣртнѣй вѣдетъ, да Крещенно вѣдетъ** (Тр. 1646, 9), *видѣша ... мужа святолѣнна, ... въ ... плетенныхъ обуцехъ, на главѣ жъ ... плетеныи подкапокъ* (ПМ, 86), **Съвлеченнѣ и раздрѣшеннѣ сѣцѣ углашенномѣ, вбращаетъ егѡ Іерев лицемъ къ западѣ** (Тр. 1646, 44). В окремих випадках на вибір варіанта з подвоєнням чи без, очевидно, мав вплив наголос: **обѣчай бѣ ... взимати по оуст'авленѣй мѣрѣ пшеницы ...**, **такожде и по оуставленнѣй мѣрѣ вина и мѣдѣ** (Лим. 1628, 61 зв.).

5.7. Дієприслівники

Дієприслівники як окрема граматична категорія у слов'янських мовах виникли, як відомо, на основі коротких активних дієприкметників. Передумови для цього склалися, очевидно, ще в праслов'янській мові, однак процес формування дієприслівників був достатньо тривалим. Однією з ознак його початку дослідники вважають випадки неузгодженого (в роді або числі) вживання коротких активних дієприкметників. Такі випадки зафіксовані вже в найдавніших східнослов'янських пам'ятках [Потебня 1958, с. 186; Житецький 1987, с. 40; Борковский 1949, с. 212; Истор. грам 1982, с. 325; Абдулхакова 2007а, с. 10]. Згодом їх стає більше, і поступово називні відмінки активних коротких дієприкметників утворюють нову граматичну категорію, а їхні колишні родові й числові форми стають, власне, конкурентними варіантами дієприслівників.

У східнослов'янських мовах кінця XVI – XVII ст. дієприслівник як окрема граматична категорія вже був загалом сформований [Керницький 1967, с. 267–277; Никифоров 1952, с. 260–287; Абдулхакова 2007а, с. 25–30], хоча й відрізнявся від сучасного стану низкою структурних і функціональних ознак. Зокрема, в цей час ще продовжувалась конкуренція різних варіантів дієприслівників, при цьому в українській мові найчастотнішими стали утворення на *-учи* (*-ючи*), *-ачи* (*-ячи*) та *-ши* (*-вши*) [Керницький 1967, с. 269, 273], в російській – на *-а* (*-я*) та *-в*, хоча вживалися й інші варіанти [Никифоров 1952, с. 260–287; Котков 1963, с. 223; Абдулхакова 2007б, с. 20].

Розглянутий матеріал свідчить, що дієприслівники в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. вже були представлені, однак, на відміну від тогочасних українських, переважно зберігали рід і число і в більшості зафіксованих випадків узгоджувалися за цими ознаками з підметами (наявними або такими, що відтворюються з контексту). Це підтверджує, зокрема, і граматики М. Смотрицького, у якій автор уперше у східнослов'янському мовознавстві вводить поняття дієприслівника [Німчук 1985, с. 123] й подає його визначення, звертаючи увагу, крім іншого, на рід і

число цих слів: Дѣепричастиа сѣть Причастиа чре(з) оуѣченіе или из(ъ)аѣіе сокращенаа и знаменованіемъ ѿ причастій (ѿ нихъ) же и составляютъ)са) потоликѣ ра(з)личествѣющаа: Поеликѣ прилагателное оуѣченое ѿ цѣлагѣ различествовати вѣтыче. Прочіихъ падежей во всѣхъ родехъ и числахъ /развѣ именителна /лишаютъ)са) (261–262).

Далі подаємо характеристику дієприслівників теперішнього й минулого часу в групах за формантами, а також огляд особливостей їхнього функціонування.

Дієприслівники теперішнього часу в розглянутому матеріалі позначають у більшості випадків другорядну дію (з різноманітними обставинними відтінками), яка відбувається одночасно з головною. Утворюються вони в основному від дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів **-а** (**-а**), **-аще** (**-аще**), **-юще** (**-ѣще**), **-ащи** (**-ащи**), **-ющи** (**-ѣщи**).

Дієприслівники на -а (**-а**). Ці дієприслівники виникли на основі наз. в. одн. коротких активних дієприкметників чол. р. В абсолютній більшості зафіксованих випадків вони вжиті в реченнях із підметами, вираженими іменними частинами мови у формі чол. р. одн.

Утворені дієприслівники цієї групи переважно за допомогою суфікса **-а** (**-я**) (виступає після основ на голосні та приголосні, крім шиплячих): *ходдаше ... оученіе спсеніа подаа* (ОБ 1581, 249), *прѣтываше дружбаѣ ... съблюдаа* (ІЗ 1609, 26 зв.), *срѣте его левъ волѣзнаа и показаа ногѣ свою в не(и) же оунзе тернъ* (Лим. 1628, 79 зв.), *отъ дна корабля юноша ... блистая на конѣ златовидномъ ... изыде* (ПМ, 55), *ѿиде оубѣ мѣж(ъ) той печалаа зѣло* (ПКП 1661, 166 зв.), *видаа ... мѣчителла. преиде к(ъ) немоу* (ІЗ 1609, 28), *вопрошаеши, гдѣ положенъ вѣсть мѣртвѣй, хотла вѣскрѣсити* (ТрЦв 1631, 21), *вѣсходаа вѣ Іер(с)лимъ Гдѣ, ... глаше* (ТрЦв 1642, 48 зв.), *вѣзвратисаа вѣ двмъ хвалаа Мѣрѣ Бжїю* (РО 1683, 29). У ПМ виявлений дієприслівник із чергуванням *в/вл'* перед **-я**: *наполнихъ три ... сосудиѣ ... мира, взяхъ я себе, славля Бога* (ПМ, 120). В інших випадках ні в цьому джерелі, ні в інших обстежених таке чергування не представлено: *изыйде, славля Бога* (ПМ, 80), *Гїа ... повѣда блжнны(и) ... скорбаа зѣлаа* (Лим. 1628, 79), *бѣ вѣтыкѣ єдинъ жити, не терпаа всакагѣ матежа* (ПКП 1661, 134 зв.).

Суфікс **-а** використовується після шиплячих приголосних: *сѣдо(х) тѣжа* (ОБ 1581, 220/2), *он же ... стоимше молча* (Лим. 1628, 80), *Крещаетъ егѣ Іереѣ, проста егѣ держа* (Тр. 1646, 59). При цьому перед **-а** зафіксовані чергування *к/ч*, *с/ш*, *ск/щ*: *возвратисаа оубѣ вѣ домъ свой плачасаа* (ПКП 1661, 162 зв.), *Рече во сѣтѣй Григорїй ... пиша* (ПКП 1661, 13 нн), *он же ... положи* (м'ясо), *ища время да никто жѣ узритъ* (ПМ, 76).

У старослов'янській мові короткі активні дієприкметники від дієслів з основами на приголосний у наз. в. одн. чол. і середн. родів мали закінчення **-ы** (**иды**, **несы**, **веды**) [Вайан 1952, с. 272]. На основі цих форм також виникали дієприслівники, однак у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. вони, очевидно, вже не вживалися, хоча й були відомі. У граматиці М. Смотрицького

один із таких дієприслівників поданий у прикладах з контекстом: **оутрѣдихъ(ъ)сѧ зовы** (445), **зовы измо(л)че гортань мой** (446). В інших обстежених пам'ятках дієприслівники на **-ы** не виявлені. Відсутні тут також і давні утворення на **-а** (*уда, неса*), які зафіксовані дослідниками у ранніх східнослов'янських пам'ятках [Дурново 2000, с. 239; Истор. грам. 1982, с. 310; Тот 1985, с. 319; Успенский 1987, с. 142; Гиппиус 1990].

Випадки неузгодженого уживання дієприслівників на **-ѧ** (**-а**) в розглянутому матеріалі трапляються дуже рідко. Виявлено всього кілька (17 із 2206-ти зафіксованих утворень із цим формантом, більшість, 9 із 17-ти, в *РО 1683*): **все же оучацаѧ** (замість **оучацяюще**) **оучастіе, сребро и мѣдь. принесоша оучастіе гѣ** (ОБ 1581, 42/2), **прійдоша и тамѡ движѹще народы, неѹкротимое неистовство ихъ гадателствѹѧ** (зам. **гадателствѹюще**, див. у цій же фразі правильна форма **движѹще**) (ІЗ 1624, 337), **овіи дивляхуся и славяху Бога, иніи же хуляху, злословя** (зам. **злословяще**) **ему** (ПМ, 130), **Она же паки трепеща** (зам. **трепещуци**) **въста, и мня** (зам. **мняци**), **якъ мечтаніе діавольское вѣденное есть ... паки ляже** (ПМ, 62), **инокини же слыша сѧ, имѣѧ** (зам. **имѣючи**) **в(ъ) рѣкѣ орѣдіе остро им же ткаше поставъ, и тѣмъ ископа обѣ оцѣ свои** (Лим. 1628, 41), **сѣдѧше жена дѣлающе, имѣѧ** (зам. **имѣючи**) **и дщерь оу себе** (Лим. 1628, 50) (тут також представлена неузгоджена форма **дѣлающе**, мн. чол. р., зам. **дѣлаючи**), **Црков(ъ) скорѣѧ** (зам. **скорѣци**), **вопїетъ къ Гдѣу** (МД 1666, 270 зв.), **Но ты вл(д)чце воиномъ своимъ ... не поѹскаешъ ... подвигъ ихъ сматраѧ и помагѧ** (замість **смазраючи, помагаючи**) (РО 1683, 24), **пшеница питаѧ** (замість **питаючи**) **члѣвка содержитъ временный животъ егѡ** (РО 1683, 86 зв.).

Усього кілька дієприслівників в аналізованій групі мають значення доконаного виду і вказують відповідно на другорядну дію, яка відбулася раніше основної: **посаждаетъ** (священик) **того** (кого хрестить) **въ Кр(с)тилницѣ ... придержа лѣвою рѣкою** (Тр. 1646, 61), **Блженный же провидѧ дѣом(ъ), такѡ солганное ими (зłodіями) совѣдетсѧ ...**, **прослезисѧ** (ПКП 1661, 170 зв.), **Игѹмен(ъ) же прозрѧ хотѧцаѧ в(ъ) не(м) быти добродѣтели, ... пострѣже** (ПКП 1661, 4). Такого типу дієприслівники відносно широко були представлені в тогочасній російській літературній мові [Никифоров 1952, с. 270], в українській мові не вживалися [Керницький 1967, с. 271–273].

Дієприслівники на -юще (-ѹще), -ѧще (-ѧще). У розглянутому матеріалі в цій групі зафіксовано дієприслівники лише недоконаного виду. Від дієслів першої дієвідміни вони утворюються за допомогою суфікса **-юще** (**-ѹще**), від дієслів другої – за допомогою **-ѧще** (**-ѧще**): **Приставницы же нѣждахѹ ихъ, глѹще** (ОБ 1581, 27), **сѣдохо(м) близъ ихъ, имѹще оу себе книги свои** (Лим. 1628, 53), **потщимся, братіе, на молитву подвигнути ... Божію Матерь, съ въздыханіемъ къ ней вопіюще** (ПМ, 145), **отроцы въсхвалахѹ та Хѣ ...**, **зовѹще ти дне(с), усанна** (ТрЦв 1631, 27), **Меншіи покарахѹсѧ старши(м) не смѣюще пре(д) ними глат(и) ... и старѣйшіи имѣлахѹ любо(в) к(ъ) меншим(ъ), наказѹще и ѹтѣшающе такѡ чада свои** (ПКП 1661, 153 зв.).

братѣа же пребѣвахѹ нѣдаще игѹмена (не давати пшениці бідним) (Лим. 1628, 61 зв.), *тя, ... Дѣво, ... благодаряще молимъ* (ПМ, 161), *мѣ вѣтви ... носяще ...*, *тебѣ вопіемъ* (ТрЦв 1631, 51), *оужасошася иноазычници, видаще в(ъ) Лаври твоей жителей нв(с)нѣхъ* (ПКП 1661, 100 зв.).

За походженням ці дієприслівники є здебільшого формами наз. в. мн. чол. р. активних коротких дієприкметників і виступають переважно у реченнях із підметами у мн. чол. р. (див. наведені вище приклади). Формант на -ще мали також дієприслівники середн. р. одн. В обстежених текстах вони трапляються рідко: *Рыдающе в стр(с)ти твоей снѣце, вѣ мрак преложися* (ТрЦв 1631, 660), *Прешедшее составляет(ъ)ся ... /ю, измѣняюще на /а(х) ...: такъ читаю /читахъ* (СмГр, 345), *Настоящее Повелительнаго ... составляет(ъ)ся: во перваго склоненіа глѣхъ /еши, а во втораго ши /Шемлюще* (СмГр, 347).

Крім того, в аналізованій групі представлені неузгоджені вживання дієприслівників (74 з 1642-х). Для більшості обстежених пам'яток вони є загалом рідкісними, виняток становить *ГрЛ 1591*, у якій неузгоджені дієприслівники становлять більшість (15 із 20 зафіксованих): *совершеннѣе же хотяще* (замість *хотѣа*) *разумѣти. да чте(т) книгопишцы* (ГрЛ 1591, 130 б), *на канонты тѣ(м) прилежнѣе возирай, ихъ за учителя имѣще* (зам. *имѣа*) (ГрЛ 1591, 137 б), *Иныа лица си(м) же образомъ ... творити будеши обаче сіе сохранныя* (зам. *сохранѣа*) (ГрЛ 1591, 139). Щодо неузгоджених уживань узагалі, то можна відзначити, крім того, що переважно – це випадки, коли дієприслівники на -ще використовуються замість очікуваних форм множини жін. і середн. родів (*читающа, читающа* СмГр, 265) та двоїни усіх родів (чол. і середн. *читающа, жін. читающѣ* СмГр, 265): *изыдоша двѣ ликоствѣющіи на срѣтеніе саоула цѣа, ѿ всѣхъ градъ їллевѣхъ поюще и скачуще ... И хождахъ жены ликюще и глаголюще, повѣди саоуль* (зам., відповідно, *поуща, скачуща, ликюща, глголюща*) (ОБ 1581, 133), *двѣци ли(к) сотвориша, и ликовяхъ глюще* (зам. *глюще*), *добрѣ прійде Гофроній* (Лим. 1628, 75), *силы зраще* (зам. *зраща*) *тѣ Хѣ, ... шболгаема, оужасахъся* (ТрЦв 1631, 448), *праз(д)нѣйте дѣти вѣтви рѣкама держаще* (зам. *держаша*) (ТрЦв 1631, 35), *Ноши томъ вдахъ два брата ... стрегуще* (зам. *стрегуща*) *еда Игѹмень ..., принесетъ Моши* (ПКП 1661, 88), *пре(д)сташа Хѣ Лазаревы сестры* (Марфа і Марія), *и слезаще* (зам. *слезащѣ*) *горцѣ, и плачуще* (зам. *плачущѣ*) *его рѣша емѣ* (ТрЦв 1631, 21). Причому дієприслівники на -ще уживалися і при дієсловах у двоїні: *она же* (два мужа) *ѿвѣщаста ми глюще* (зам. *глюще*) (Лим. 1628, 76 зв.), *во єдин(ъ) же ѿ днѣй посласта оба Патріарха дрѣг(ъ) ко дрѣгѣ глюще* (зам. *глюще*) (Лим. 1628, 21), *Градуще же* (зам. *градуща*) *видѣста* (два мужа) *издалече зарѣ великѣ* (ПКП 1661, 89). Хоча подібних утворень на -ще відносно небагато, вони становлять практично всі зафіксовані випадки, де повинні виступати дієприслівники жін. і середн. родів множини та двоїни всіх родів. У розглянутому матеріалі виявлені лише поодинокі «правильні» форми жін. р.

двоїни: **предѹсретостѣ** (Ісуса) **Сестрѣ** **Лазаревѣ** **глюциѣ**, **аще** **бѣ** **еси** **бѣлъ** **здѣ**, **не** **бѣ** **оумерлъ** **нашѣ** **братѣ** (ТрЦв 1631, 26), **Посластѣ** ... **сестрѣ** **къ** **Немѹ**, **глюциѣ** (ЄвКП 1697, 353 зв.) (у *ЄвЛ 1644* у відповідному місці представлено **глюци** *ЄвЛ 1644*, 344 зв.). Зафіксовано також кілька випадків уживання дієприслівників на **-ца** у реченнях із підметами у жін. р. мн.: **рѣдаюца** ... **Хвѣты** **Үчнѣца**, **гѣты** **радостнѣца** **приношаютѣ** (ТрЦв 1642, 247), **рѣдаюца** **Мѹроносица** **вопіахѹ** (ТрЦв 1642, 248). В одному випадку форма на **-ца** використана в реченні з підметом у мн. чол. р.: **вѣсхождаше** **дѣдѣ** **и** **мѹжи** **его**, ... **И** **повѣж(д)аша** **землю** **тѣ**, ... **и** **вѣзвращаюцасѣ** **прихождахѹ** **къ** **акхѹсѣ** (ОБ 1581, 138/2).

Вказані особливості, очевидно, свідчать про те, що в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. дієприслівники на **-це** почали сприйматися як спільні форми множини і двоїни усіх родів.

Дієприслівники на -юци (-ѹци), -ѡци (-ѡци). Всі дієприслівники цієї групи, як і попередньої, мають значення недоконаного виду. За походженням вони є формами наз. в. жін. р. одн. активних коротких дієприкметників і вживаються здебільшого в реченнях із підметами в жін. р. одн.: **пойде** **рѣка** **снѡвѣ** **їилевѣ**. **и** **оукрѣписа** **стѹжаючи** (ОБ 1581, 111 зв.), **черноризица** ... **нѣкаѣ**, **живаше** **в(ѣ)** **домѣ** **своємѣ** **безмолствѹючи**, **и** **со** **вниманиємѣ** **подвизаюцисѣ** **в** **спснїи** **дша** **своєѣ**, **в(ѣ)** **постѣ** ... **превѣваюци**, **и** **много** **млстѣна** **творац(и)** (Лим. 1628, 40), **жена** **же** ... **всазанїємѣ** **любовнѣ(м)** **вб(ѣ)емлюци** **егѡ**, **на** **телеснѹю** **похотѣ** **нѹдаше** (ПКП 1661, 190), *Богородице*, ... *души* ... *предстани* *и* *сына* *и* *Бога* *своего* ... *моляци* *да* ... *ту* *очиститѣ* (ПМ, 140), **Не** **рѣдай** **мене** **Мѣти**, **зраци** **вѣ** **Грѡвѣ** ... **Снѣ** (ТрЦв 1631, 239), **родила** **еси**, ... **превѣвши** **дѣвою** **дошци** (ТрП 1648, 263).

Випадки неузгодженого вживання дієприслівників на **-ци**, незважаючи на те, що їх зафіксовано порівняно багато (76 із 458-ми), у більшості розглянутих пам'яток є поодинокими: **не** **вставлаше** **ю** (монахиню) **юноша** ... **онѣй**: ... **пакости** **твораше**, **глаголюци** (зам. глагола) **словеса** **вѣднѣ** (Лим. 1628, 40 зв.); *Симеонѣ* *Байбуза* ... *слышаци* (зам. слыша) *отѣ* *многихѣ* ... *чудеса*, *яже* *въ* ... *Лаврѣ* ... *сѣдѣваютѣ*, ... *жену* *свою* *посла* (ПМ, 101), **Кнѣзь** ... **паче** **начатѣ** **любити** **стѣгѡ**, **имѹци** (зам. имѣла) **егѡ** **тако** **и** **єдинагѡ** **ѡ** **древнихѣ** **стѣхѣ** **ѡцѣ** (ПКП 1661, 59), **паки** **же** (воїни) **вѣ** **градѹциѹю** **нощѣ** **видаци** (зам. видаще) **то(й)** **же** **огнь** **дивлахѹсѣ** **зѣло** (Лим. 1628, 46 зв.). Винятком є *ОБ 1581* та *МД 1666*, в обстежених вибірках із яких серед утворень на **-ци** представлена достатньо велика відносна кількість дієприслівників чол. р. одн. і мн. (в *ОБ 1581* їх більшість, 35 із 41, в *МД 1666* приблизно половина, 17 із 35-и): **не** **во(з)може** **дѣдѣ** **ити** ... **зѣло** **бо** **бѣсть** **оустрашенѣ** **видаци** (зам. вида) **мечѣ** **аггѣ** **гнѣ** (ОБ 1581, 195), **снѣ** **же** **їилевн** **єдиночѣсьлно** **погонаци** (зам. погнаще) **поразиша** **всѣхѣ** (ОБ 1581, 259), **Левѣти** **же** **мол(ѣ)чанїе** **творахѹ** **вѣ** **всѣхѣ** **людѣхѣ** **рекѹци** (зам. рекѹще), **молчите** (ОБ 1581, 225), **Үснѣль** **бѣ** **иногда** **спситель** **плѣвѹци** (зам. плѣва) ... **в(ѣ)**

кораблѣ. (МД 1666, 2 зв.), **Езекїа ... оуго(д)наа Гви твори(а), просвѣщаючи** (зам. **просвѣщала**) **очи свои истинною** (МД 1666, 136 зв.). Можливо, що причиною цього є вплив української мови, у якій у XVI ст. утворення на *-чи* стали найбільш поширеними серед дієприслівників теперішнього часу [Керницький 1967, с. 269]. Крім того, серед неузгоджених уживань (у *РО 1683*) виявлена одна форма на *-чи*: **члѣкъ нѣкїй изъавленъ вѣсть ѿ ... болѣ(з)ни, за что бѣгодарачи свою бѣгвдѣтелкѣ ... Бѣцѣ, трѣждал(ъ)са въ Мнѣнастѣрскомъ послѣшанїи** (РО 1683, 44 зв.).

Дієприслівники минулого часу позначають другорядну дію, яка відбулася або відбувалася раніше головної. Утворюються вони від дієслів доконаного або, рідше, недоконаного виду за допомогою суфіксів *-въ*, нульового, *-ше* (*-ше*) та *-ши* (*-ши*).

Дієприслівники із суфіксами *-въ* та нульовим. Ці дієприслівники за походженням є короткими дієприкметниками минулого часу чол. р. одн. У розглянутому матеріалі виступають переважно в реченнях із підметами чол. р. одн. Після основ на голосний у таких дієприслівниках використовується суфікс *-въ*: **въставъ валаа(м) заоутра, осѣдла осла** (ОБ 1581, 72), **пила(т) послоушавъ предавшы(х) грѣхъ имаше** (ВВ 1594, 3/185 зв.), **он же велми воздухнѣвъ, и со многими слезами бивъ в(ъ) своа перси, ... не можаше и гласѣ испѣстити** (Лим. 1628, 55), **Онъ же, намнози наказавъ его, на время отлучи и, запрѣщєніє давъ, прощєніа сподоби** (ПМ, 79), **Тогда Прп(д)внѣый призвав(ъ) Иконома, подаде емѣ гривнѣ злата** (ПКП 1661, 68).

Нульовий суфікс представлений насамперед у дієприслівниках від дієслів з основами на приголосний, а також на колишній носовий голосний (на зразок *начати*) та *-ръ-*: **товїа ... ѿвѣгъ съкрѣса** (ОБ 1581, 249/2); **ѿверз(ъ) двери изыде** (Лим. 1628, 37), **се рекъ паки оупне** (Лим. 1628, 68 зв.), **Онъ же, прочетъ, не хотяше изреци** (ПМ, 94), **въ ... Виѣанїю пришедъ, ... вопрошал(ъ) єси** (ТрЦв 1642, 10 зв.), **сѣзда бѣ чѣка, перстѣ възем(ъ) ѿ земла** (ОБ 1581, 1 зв.), **Іусифъ ... стое тѣло ... с(ъ)немъ, въ Гровѣ ... погрѣбае(т)** (ТрЦв 1631, 237), **Ты распєса тлѣнїа изъавлаєши ма** (ТрП 1648, 404), **Пр(д)внѣый ... начєнъ глати ... побчаше єгѣ** (ПКП 1661, 78). В українській мові XVI ст. серед дієприслівників на колишній носовий голосний переважають нові форми (на зразок *взяв*, частіше *взявши*) [Керницький 1967, с. 275]. У розглянутому матеріалі вони не виявлені.

Від дієслів з основами на *-и* дієприслівники могли утворюватися за допомогою як суфікса *-въ*, так і нульового: **заклучи(в) двери, повергохъ на земли** (Лим. 1628, 78 зв.), **Господинъ же его, злословивъ ему много, нача ... орати** (поле) (ПМ, 124), **Феодѣсїй ... вл(с)вивъ посла ... Ісаїю на Игѣменство** (ПКП 1661, 140), **сеї же оутрѣждѣса спаше** (ОБ 1581, 111 зв.), **оустрашѣса, начахъ трепетати** (Лим. 1628, 43 зв.), **пристѣплъ Іисъ, рече имъ** (Тр. 1646, 67). При цьому часто трапляються однокореневі варіанти з різними суфіксами навіть і в межах однієї пам'ятки: **сотворивъ мѣитвѣ старецъ исцѣли єго** (Лим. 1628, 47 зв.) – **сотвори Молитвѣ прости ма** (Лим. 1628, 89),

възложивъ рѹкѹ на главѹ егѡ, глаголетъ (Тр. 1646, 37) – възложъ рѹкѹ на главѣ егѡ, глѣтъ (Тр. 1646, 169), Ѡпѹсти всѣ(х) ..., ни единого ѹ себе вставивъ (ПКП 1661, 82 зв.) – по всѣдѣ съ старцемъ вставль ... родителей ... всѣде на конь (ПКП 1661, 132 зв.).

Неузгоджені вживання дієприслівників із суфіксами -въ та нульовим в обстежених пам'ятках трапляються рідко. Зафіксовано всього кілька випадків (6 із 3409-ти), коли вони виступають замість форм жін. р. одн.: посла(в) (зам. прславши) призва (Ревета) іакова (ОБ 1581, 12 зв.), бл҃дница же вставль (зам. вставльши) юноша, пришедъ (зам. пришевши) сѣде ... послѹшати чтеніе (Лим. 1628, 18 зв.), стѹживъ (зам. стѹживъши) же си дѣвица Ѡ пакости юноши, не исхождаше изъ домѹ (Лим. 1628, 40 зв.), рече ей: «въставъ (зам. въставши), ... иди ...» (ПМ, 62), двѣ Ѡиде нескверна ..., вставль (зам. оставльши) ... образъ хотѹщимъ чистотѹ сохранити (РО 1683, 48 зв.).

Дієприслівники на -вшє (-ше). Дієприслівники з формантом -вшє (-ше) за походженням є активними дієприкметниками минулого часу чол. р. мн. У розглянутому матеріалі вживаються переважно в реченнях із підметами у чол. р. мн.

Суфікс -вшє в цих дієприслівниках виступає після основ на голосний, -ше – після основ на приголосний та колишній носовий голосний: не обрѣтохомъ его искавшє многи часгы (Лим. 1628, 61), вертепъ сѣтвориша ..., Ѡ ср(д)ца Избавителя Ѡринѹвшє (ТрЦв 1631, 49), внійдѣте, преподсавшєса добрымъ ... подвигомъ(ъ) (ТрП 1648, 166), ихъ(ъ) же свѣзавше ведоша (ПКП 1661, 67 зв.), внѣ стоѹщїи влѣзше. обрѣтоша окааннаго онаго (Лим. 1628, 29 зв.), обѣртше его здрава ... дивляхуся (ПМ, 130), несше Прп(д)внаго положиша (ПКП 1661, 83 зв.). Від дієслів з основами на колишні носові голосні в обстежених пам'ятках представлені лише старі форми (на зразок *вземше*, а не *взявшє*): совлекоша с(ъ) него ризы, и *вземше Ѡидоша* (Лим. 1628, 44 зв.), *вземше книги изыдоша* (ПКП 1661, 175 зв.), *Дрѹзїи же всѣ ереси ... прокленше, ... къ вѣщенїю прїемлеми вѣвають* (ТрЦв 1631, 167), *внемъше Ев(г)ліе ... подають емѹ* (Тр. 1646, 505), *агаряне, емше его, велми биша* (ПМ, 125).

Для творення дієприслівників від дієслів з основами на *и* міг використовуватися як суфікс -вшє, так і -ше. При цьому часто трапляються однокореневі варіанти з різними суфіксами (як і серед дієприслівників чол. р. одн.), інколи навіть у межах однієї пам'ятки: *мы сподобившєса бесѣды прп(д)внаго сего мѹж(а), великѹ ползѹ приахомъ* (Лим. 1628, 86) – *аѣглаское достоѹнїе потщашєса достигнѹти. тѣлєса презрѣвшє: и безплѣтны(х) сподобл(ь)шєса чєсти* (ТрЦв 1631, 589), *Они же, ... поклонившєся ей, ... возвратишєся къ церкви* (ПМ, 64) – *поклоншєся ему, лобызахомъ руку* (ПМ, 90), *Людїе видѣвшє мертвеца ..., оудивившєса чюдєси, вопїахѹ Избавителю* (ТрЦв 1631, 29) – *в семъ прєславномъ(ъ) Чѹдєси вси оудивл(ь)шєса. ... прославиша Б҃га* (ПКП 1661, 208). Очевидно, в церковнослов'янській мові кінця

XVI – XVII ст. серед дієприслівників (усіх родів і чисел) від дієслів з основами на **и** (як і серед відповідних дієприкметників) відбувалася заміна старих форм (із суфіксами нульовим, **-ше**, **-ши**) новими (із суфіксами **-въ**, **-ше**, **-ши**). Про це свідчать, по-перше, кількісна перевага в розглянутому матеріалі нових форм і, по-друге, те, що майже всі зафіксовані дієприслівники старого типу мають відповідники на **-въ**, **-ше**, **-ши**.

В аналізованій групі також представлені неузгоджені дієприслівники (43 вживання з 1230-ти). Насамперед це випадки, коли вони виступають замість двоїни чол. та жін. родів. Дієслова при цьому часто мають форму двоїни: **моусій і аарон ... изше(д)ше** (зам. **изшедша**) **вл(с)виста вса люди** (ОБ 1581, 48/2), **пришедше** (зам. **пришедша**) **к(ъ) Тетрафла**, **не вбрѣтохова никого же** (Лим. 1628, 53), **Феодврѣ Стѣдѣтъ**, **и братѣ егв Іусифѣ Книгѣ ТРИУДѢ написаста**, **вземше** (зам. **вземша**) **блговременіе ѿ Великаго Рѣфотворца Космѣ** (ТрЦв 1631, 5 нн), **Иконописцы же ... познаша**, **такв тѣи** (Антоній і Феодосій) **воисти(н)нѣ гавл(ь)шеса** (зам. **гавльшаса**) **нааста ихѣ** (ПКП 1661, 130 зв.), **онѣ же** (дві жінки) **распродавше** (зам. **распродавшѣ**) **все имѣніе свое**, **и раздавше** (зам. **раздавшѣ**) **нищѣ(м)**, **во иноческій вбраз(ъ) одѣастѣса**: **и хизинѣ сотворивше** (зам. **сотворившѣ**) **влизѣ столпа**, **затвористѣса в(ъ) ней** (Лим. 1628, 19 зв.). Зрідка в обстеженому матеріалі трапляються інші випадки неузгодженого уживання дієприслівників на **-ше** (**-ше**): **дѣдѣ ... плакаса покрѣвше** (зам. **покрѣв**) **главѣ свою** (ОБ 1581, 148), **вѣдела еси Хѣ вѣставша**, **... и преложивше** (зам. **преложивши**) **рѣданіе вѣ радост(ь)**, **сего славила еси** (ТрЦв 1631, 552), **Црѣко(в) вѣпїет(ъ) ти**, **ѿ бѣсовскїа крови очищеся** (зам. **очищися**) (Тр. 1646, 455), **жены же ... видѣвше** (зам. **видѣвша**) **отроча умирающе**, **... рѣша** (ПМ, 99).

Крім того, серед дієприслівників минулого часу виявлено кілька утворень на **-ша** (**-ша**). За походженням це – короткі форми наз. в. мн. жін. р. активних дієприкметників минулого часу. Майже всі вони представлені лише в одній пам'ятці (в *ТрЦв 1642*), вжиті в реченнях із підметом жін. р. мн.: **Мѣроносица женѣ**, **Гроба твоего достигша**, **и Печати гробнѣ видѣвша**, **не вбрѣтша же ... Тѣла твоего ... прїйдоша глѣща**: **кто оукраде нашѣ Надеждѣ** (ТрЦв 1642, 247). Одна форма на **-ша** є неузгодженою: **сѣбравшася** (зам. **сѣбравшесь**) **вси мужїе вкупѣ**, **... испытаніе творяху** (ПМ, 52).

Дієприслівники на **-ши** (**-ши**) мають такі ж особливості у творенні, як і дієприслівники попередньої групи: **она же зѣло воздохнѣвши рече** (Лим. 1628, 51 зв.), **тогда жена ѿчалвшися своєа надеждѣ**, **ранѣ тѣжки возложи на ... Мѣусеа** (ПКП 1661, 182), **егда же облекохѣ ю**, **паки возлегши оумре** (Лим. 1628, 57), **нашедши бо смѣртѣ вса сіа погѣблет(ъ)** (Тр. 1646, 887), **жена**, **вземши оставшую ... воду**, **... сѣкры** (ПМ, 113), **тѣ ... заченши**, **родила еси** (ТрП 1648, 404), **Жена же прїємши властѣ на(д) ним(ъ) ... влечаше егв на дѣло непреподовно** (ПКП 1661, 190), **вна же** (княгиня Ольга) **возвратившися**, **многихѣ в(ъ) Рѣсїи Кр(с)ти** (ПКП 1661, 5 нн), **дв(с)тво**

свое съблюдаеши рождши (ТрЦв 1631, 695), умофоръ Прч(с)таа ... своима оуготовл(ь)ши рѹкама, емѹ дарова (ТрЦв 1646, 27).

За походженням дієприслівники на **-вши (-ши)** є короткими активними дієприкметниками жін. р. одн. і вживаються відповідно переважно в реченнях із підметами жін. р. одн. Разом із тим, можна відзначити, що в цій групі виявлено порівняно велику кількість неузгоджених уживань (207 із 597-ми). В основному це випадки, коли дієприслівники на **-вши (-ши)** виступають замість форм чол. р. одн. (частіше) або мн.: **съше(д)ши же** (зам. **съшедѹ**) **г̃лаше** (Мойсій) (ОБ 1581, 42), **бѣсъ**, ... **влѣзши** (зам. **влѣзѹ**) **подѹ нещю** ... **възва** (ПМ, 105), **стѣй Антвнїй вставл(ь)ши** (зам. **вставлѹ**) **мїрскїа вса Х̃а** ради обнища (ПКП 1661, 28 зв.), **послаша** ... **послѹ своа** ..., **иже прише(д)ши** (зам. **пришедше**) **къ олофернѹ рекоша** (ОБ 1581, 254 зв.), **исплетши** (зам. **исплетше**) **ти вѣнець** ... **такв та имѹ оукрашаемѹ** (ПКП 1661, 38 зв.). Зафіксовано також уживання цих форм замість двоїни: **авраам же и сар(ъ)ра стара вѣста, живши дни многы** (ОБ 1581, 7/2), **двѣ пи(с)мѣ гласныхѹ съвокѹплышиса, составляю(т) єдино пи(с)мо, тако, о и ѹ съвокѹп(л)ши(с) соста(в)ляю(т) ѹ** (ЗизГр, 4 зв.).

За особливостями використання аналізованих форм серед обстежених пам'яток вирізняються *ГрЛ 1591*, *МД 1666* та *Син. 1680*. У *ГрЛ 1591* та *Син. 1680* усі зафіксовані дієприслівники на **-вши (-ши)** є неузгодженими, тобто ужиті не при жін. р. одн., в *МД 1666* їх більшість (32 із 40-а): *турскїй солтан ... посла многїи ... силы* ..., *приказавши* (зам. *приказав*) *Чигирина добывати* (Син, 178); *Кладут и огонь и окрест его, емшиса* (зам. *емшеся*) *за руцѣ, нечестиво ходят* (Син, 174), *єгда ты Г̃ди* ..., *ставши* (зам. *ставѹ*) *посредѣ Ѹчнѣкъ* ..., **Реклѹ єси** (МД 1666, 3 зв.), **исцѣли и нас Х̃е во(з)ложивши** (зам. **возложивѹ**) **на ны рѹци** (МД 1666, 301). При цьому в *ГрЛ 1591* саме ці одиниці є найбільш частотними, власне, основними варіантами дієприслівників минулого часу. Усього таких дієприслівників у *ГрЛ 1591* зафіксовано 113, із них 104 – це форми на **-вши (-ши)**: **Непредѣлнаго втораго причастїе мѹжеско творитсѹ ѿ перваго лица своего изавителнаго, изринѹвши возраст** (ГрЛ 1591, 136), **Непредѣланое второе творитсѹ ѿ перваго лица своего дѣлателнаго, гласное конечное во госпо(д)ственное гла(с)ное превративши** (ГрЛ 1591, 147 б), **Женска** (дієприкметники) **призводѹтсѹ ѿ мѹжескихѹ восприє(м)ши на концѹ а** (ГрЛ 1591, 146 б).

Така велика кількість неузгоджених уживань пояснюється, очевидно, впливом української мови, в якій на цей час форми на **-вши (-ши)** стали панівними серед дієприслівників минулого часу [Керницький 1967, с. 273].

Синтаксичні функції дієприслівників у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. вже були, як свідчить розглянутий матеріал, загалом усталеними. В абсолютній більшості випадків ці форми є обставинними словами. Разом із тим, у їхньому функціонуванні можна відзначити певні особливості.

Зокрема, дієприслівники теперішнього часу, виконуючи свою основну роль (обставинних слів), могли входити до плеонастичних виразів, які складаються з дієприслівника та близького за значенням (інколи однокореневого) дієслова, на зразок глаголах глагола. Такі конструкції церковнослов'янська мова успадкувала зі старослов'янської, де вони вживалися як кальки відповідних грецьких зворотів [Кунавін 1986, с. 195]. Найбільш поширеним в обстежених пам'ятках є вираз із дієприслівником глагола (глаголюще) при прямій мові: рече гѣ къ мовсїю глѣ (ОБ 1581, 46 зв.), ѿвѣща же ей ... Бѣа глѣ (Лим. 1628, 33 зв.), Онъ же отвѣщааша, глаголя (ПМ, 58), глѣ Іосифъ(ъ) къ силникѡмъ Фарановъ(м) глѣ (ТрЦв 1631, 3), Феодосїи ѿвѣщаваше ей, глѣ (ПКП 1661, 46 зв.), приближишися отроцы его и рѣша емѹ глѹще (ОБ 1581, 173), повѣдаша намъ ... иноци, глѹще (Лим. 1628, 74). З іншими дієприслівниками подібні конструкції частіше уживаються в ОБ 1581: рече(ч) акѹсѣ къ дѣдѹ. разѹмѣа разѹмѣи (ОБ 1581, 138/2), рече илїа ревнѣа поревновахъ по гѣ (ОБ 1581, 168), рѣша же емѹ братїа его, егда царствѣа цар(с)твовати бѣдѣши над нами (ОБ 1581, 17 зв.).

Крім того, зрідка в розглянутому матеріалі трапляються випадки, коли дієприслівники є не обставинними словами, а присудками. В частині таких випадків дієприслівники виступають в одному реченні з дієсловами, поєднуючись із ними сполучниками і виконуючи роль другорядних присудків [Потебня 1958, с. 190–191]: он(ъ) же въздохнѹвъ ..., и глѣ ми (Лим. 1628, 35), онъ же възрѣвъ на небо и видѣ крестъ (ПМ, 84); они же, извлекше оружїа своя (не терпяще слышати Христа хвалима) и начаша сѣщи его (ПМ, 128), четыры ловци ... отъ града ... изыйдоша ловитвы ради звѣрей и рыбъ въ пустынѣ, нарицаемой орельская, ... и тамо ходяще (ПМ, 85), Ле(в) же не хоташе гаси, но очима сѣмо и швамѡ в(ъ)зираа ица старца своего рѣкаа вел(ь)ми и скорба (Лим. 1628, 80).

Інколи дієприслівники могли виступати єдиними присудками (в частинах складних речень або і в окремих реченнях) зі своїми підметами: разгнѣвася гаростїю бѣ тако иде сїи к немѹ. и вѣставъ аггѣ вжїи на сопротивленїе емѹ на пѹти (ОБ 1581, 72), Сїа слышавши(м) на(м), помаавъ ми Софронїи, и ѿдохом(ъ) ѿ них(ъ) (Лим. 1628, 54), митрополитъ молитвы запрещальныи прочетъ надъ нимъ, изыйде изъ него бѣсѣ (ПМ, 80), Прїемъ же престоль сей ... Пакость, по имени его бысть и житие его (ПМ, 114), Игѹменъ же поискавъ члѣка гавл(ь)шагоса емѹ, и никто же видѣ егѡ вхѡдѣа или исхѡдѣа (ПКП 1661, 93 зв.), Изнесше его слуги его внѣ церкви, ели оживе (ПМ, 115). У Лим. 1628 виявлений цілий невеликий розділ (Глава, кѣ), у якому відсутні особові форми дієслова: Старець нѣкїи пребываа во вѣщемъ житїи стїгѡ вїца нашего Феодосїа, именем(ъ) Кононъ имѣа ризѹ власнѹ. совершивъ тридесатъ и пѣт(ь) лѣтъ сїе правило имъ(и), єдиною в(ъ) седмицы вкѹшаа хлѣба и воды: и бє(з)престани дѣлаа и в(ъ) церкви всег(д)а пребыва(а) (Лим. 1628, 12).

У давніх східнослов'янських пам'ятках дієприслівники, за спостереженнями науковців, виконуючи предикативну функцію, зрідка позначали дію, суб'єкт якої не збігався із суб'єктом іншої дії, названої особовою формою дієслова [Потебня 1958, с. 197–198; Абдулхакова 2007, с. 19]. У розглянутому матеріалі зафіксовано кілька подібних випадків: **Григори Ѡ княза Ростислава в водѣ Ѡтоплен привазавшє камень** (напис на малюнку) (ПКП 1661, 173), **Аще же вѣ обѣченїи семѣ** (для хрещення) **сѣий, вѣ вѣдѣ смѣртнѣю вѣ)падетѣ, и креститисѣ изволитѣ, на вѣдѣ вѣ)зираѣ, да крещенѣ вѣдетѣ** (ТрЦв 1631, 13). Очевидно, в результаті саме такого вживання у дієприслівника **рекше** розвинулося значення «тобто» [Потебня 1958, с. 202], з яким він іноді трапляється в розглянутому матеріалі: **совлачашє власницѣ, и вблачашесѣ вѣ) воинскїи образѣ), рекше, вѣ) ризы свои** (Лим. 1628, 49 зв.), **кто сей, рекше, емѣ же дѣти сѣ Ваїе(м) и вѣ)тв(ь)ми пѣ)сн(ь)ми зовѣт** (ТрЦв 1631, 49), **Четырїдесѣтници, рекше средници ... токмо мѣромѣ помазѣми бѣ)ваютьѣ** (Тр. 1646, 167). У більшості ж цей дієприслівник виступає в прямому значенні.

Характеризуючи особливості функціонування дієприслівників, М. Смотрицький у своїй граматиці відзначає, що вони, під впливом грецької мови, могли використовуватися замість інфінітивів. Це положення автор ілюструє такими прикладами: **Азѣ же Г(с)ди оуповаѣ вѣдѣ на тѣ: и на нѣ оуповающе вѣдемѣ): ... Оумѣ не престаѣтѣ лѣ)каваѣ ми помѣшленїѣ рода** (СмГр, 445–446). У розглянутому матеріалі таке вживання дієприслівників трапляється дуже рідко: **рече бѣ) да вѣдетѣ твердѣ посредѣ воды, и вѣдетѣ разлѣчаѣ посредѣ воды и воды** (ОБ 1581, 1), **Гї сѣ)грѣшаѣ не престаю** (ТрЦв 1631, 587).

Таким чином, проаналізований матеріал демонструє, що дієприслівники в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. уже становили загалом сформовану граматичну категорію. Про це свідчить насамперед їхнє функціонування. В основному вони виступають обставинними словами. Нечисленні випадки використання їх як присудків пояснюється, очевидно, традиційністю обстежених текстів.

Яскравою особливістю розглянутих дієприслівників є те, що вони загалом зберегли число і рід і, виступаючи при дієсловах, у більшості випадків узгоджуються за цими ознаками з підметами. Причиною цього є, очевидно, знову ж таки, традиційність церковнослов'янських текстів, а також, можливо, вплив граматики М. Смотрицького, у якій подані окремі форми дієприслівників для всіх родів і чисел.

Разом із тим, система цих форм у проаналізованому матеріалі не є абсолютно стійкою. У кожній із груп трапляються випадки неузгодженого вживання дієприслівників. Насамперед звертає на себе увагу те, що дієприслівники чол. р. мн. теперішнього й минулого часів розширили сферу свого використання й, очевидно, уже сприймалися як спільні форми множини і двоїни усіх родів. Сприяло цьому те, що форми множини жін. й середн. родів були рідковживаними й до того ж окремі з них мали омонімічні суфікси

(середн. р. дв. і мн. на **-ца, -ша** СмГр, 265). Порівняно велика відносна кількість неузгоджених уживань серед дієприслівників на **-ци** (в *ОБ 1581*) й на **-ши** (в різних пам'ятках) пояснюється, очевидно, впливом української мови.

5.8. Інфінітив

Слов'янський інфінітив виник ще за часів праслов'янської мовної єдності [Мейє 1951, с. 194] і, на думку дослідників, «в епоху формування окремих слов'янських мов ... за своїми морфологічними показниками вже мало чим відрізнявся від сучасного» [Півторак 1974, с. 13], хоча порівняно незначні зміни в структурі цієї форми в різних слов'янських мовах відбувалися.

У церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. інфінітив, як і в старослов'янській мові [Вайан 1952, с. 278; Селищев 1952, с. 198; Ван-Вейк 1957, с. 323], утворювався за допомогою суфікса **-ти**. Форми на **-ть** у розглянутому матеріалі не виявлені. Використання інфінітивів лише на **-ти** було особливістю церковнослов'янської мови у порівнянні зі східнослов'янськими, зокрема й з українською. У східнослов'янських пам'ятках інфінітиви на **-ть** фіксують уже з XI ст. [Булаховський 1977, с. 320; Бевзенко 1960, с. 340; Півторак 1974, с. 15]. Згодом ця форма поширилася, особливо в російській мові [Черных 1952, с. 250]. Представлена вона й в українській [Русанівський 1971, с. 35, 95]. Зокрема, в пам'ятках XVI – XVII ст., писаних на Волині, Київщині, Чернігівщині, Поліссі, вона трапляється досить часто [Маштабей 2013, с. 150; Керницький 1967, с. 252; Русанівський 1971, с. 95; Маштабей 1986, с. 12; Мойсієнко 2010, с. 121]. Повна відсутність інфінітивів на **-ть** у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. пояснюється, можливо, тим, що ці форми сприймалися як українські розмовні.

Крім того, в українських пам'ятках XVI – XVII ст. дослідники фіксують, поряд з інфінітивом на **-ти**, також форми на **-ты** [Керницький 1967, с. 252; Мойсієнко 2003, с. 136]. У розглянутому матеріалі вони відсутні. Майже в усіх обстежених пам'ятках виступає тільки **-ти**. Лише в *ОБ 1581* виявлені поодинокі форми на **-ті**: **посла гѣ потревити ѿ** (*ОБ 1581, 8*).

За структурними особливостями всі розглянуті форми інфінітива поділяються на дві групи: 1) з основами на голосний і 2) з основами на приголосний.

Інфінітиви з основами на голосний утворюються без морфонологічних змін: **Изгна его гѣ вѣ из раа пища, дѣлати землю** (*ОБ 1581, 2/2*), **Грамматика естѣ, извѣст(ъ)ное вѣжство, еже бл҃гѣ гл҃ати и писати** (*ЗизГр, 1*), **конь ... разболись, якъ уже не надѣятися ему жити** (*ПМ, 72*), **повелѣ соврати всю братію** (*ПКП 1661, 80 зв.*), **возведенѣ бысть ... вѣ пѣстыню, искѣситисѣ ѿ діавола** (*ЄвКП 1697, 8 зв.*). Серед одиниць цієї групи звертають на себе увагу інфінітиви з основами на **рѣ** (**ре**) на зразок **мрѣти**: **азъ идѣ оумрѣти** (*ОБ 1581, 11/2*), **умрѣти Его ради** (*ПМ, 126*), **готови бо есмь и умрети вѣры ради** (*ПМ, 63*), **вѣѣщастесѣ оумрѣти мене ради** (*ТрЦв 1642, 90 зв.*), **стр(с)ти Г(с)да нашегѣ ... хотѣще жрѣти** (*ТрЦв 1631, 27; ТрЦв 1642, 15*), **сихѣ челюсти сѣкрѣши, имѣши(х) мѣ пожрѣти** (*Тр. 1646, 607*), **видѣхѣ**

... змѣа, ... пожрѣт(и) хотѣщи(а) ... ма (ПКП 1661, 197 зв.). Їхнє фонетичне оформлення – особливість церковнослов'янської мови. У східнослов'янських пам'ятках давнього часу, зокрема й в українських, такого типу інфінітиви були представлені переважно з повноголоссям (*умерети, пожерети*) [Півторак 1974, с. 71–72] (згодом в українській мові в результаті впливу минулого часу та дієприкметників вони трансформувалися в утворення на зразок *умерти, пожерти* [Булаховський 1977, с. 322; Півторак 1974, с. 70]).

До групи інфінітивів з основами на голосні належить також і форма **клатиса**. У більшості зафіксованих випадків вона представлена (як і в старослов'янській мові) без приголосного перед **-ти**: **Азъ же глѣю вамъ не клатиса всако** (ОБ 1581, 5/3 зв.; ЄвЛ 1644, 14; ЄвЛ 1690, 14 зв.; ЄвКП 1697, 14), *она же начаша клятись* (ПМ, 113). Крім того, в розглянутому матеріалі (у ПМ) зафіксовані поодинокі утворення із приголосними перед **-ти**: *Господинъ же ... нача словесы злыми клясти наемника* (ПМ, 123), також *начахомъ плысти* (ПМ, 54). Вони є, очевидно, наслідком впливу української мови. Утворювалися такі інфінітиви за аналогією до форм на зразок *класти, плести*. Згодом звукосполука **-сти** почала сприйматися як інфінітивний суфікс [Булаховський 1977, с. 322; Півторак 1974, с. 61] і виникли форми *плести, гнисти* і под., які представлені й у писемних пам'ятках [Півторак 1974, с. 61]. Можливо, що такого типу інфінітивом є й утворення **крестисти**, зафіксоване у *Тр. 1646: держимъ младенцъ ѿ прїимшагъ ..., къ еже Ѡгласити и Крестисти егъ, ... сїенникъ ..., да ... все по радъ съвершитъ* (Тр. 1546, 19).

В інфінітивах з основами на приголосний у більшості випадків представлені зміни (або лише кінцевих приголосних основи, або й кінцевих приголосних основи й інфінітивного суфікса).

Якщо основа закінчується на **з, с**, зміни не відбуваються: **Кназь же ... повелѣ ... Мѡyseа привезти** (ПКП 1661, 183), **повелѣ везти себе в(ъ) Кїевъ** (ПКП 1661, 284 зв.), **пришедъ ... волю свою в(ъ)нести** (ІЗ 1609, 29), **посла его авва ... принести просфоры** (Лим. 1628, 13), *Сына ... своего моли ... спасти вѣрно славящихъ тя* (ПМ, 164).

При творенні інфінітивів з основами на губні приголосні в старослов'янській мові губні перед **-ти** опускалися й виникали форми на зразок **погрети** (при основі **погрев-**) [Вайан 1952, с. 278]. Однак згодом, уже в церковнослов'янських пам'ятках, з'являються форми з відновленими губними або з розширеним інфінітивним показником **-сти** (**сопти, погрести**) [Вайан 1952, с. 278]. У церковнослов'янській мові української редакції, можливо, в результаті впливу української мови [Півторак 1974, с. 68–69], поширилися контаміновані форми з відновленими губними, але й з елементом **с** перед **-ти** (**погревсти**). Саме такі інфінітиви з основами на губні приголосні є звичайними в розглянутому матеріалі (а в більшості обстежених пам'яток, крім *ОБ 1581*, і єдино можливими): **иде іосифъ погревѣсти Ѡца своего** (ОБ 1581, 24 зв./2), **повелѣ Іосиф ... погрести о(т)ца своего** (ТрЦв 1631, 3), **Г(с)ди, повели ми прежде погрести Ѡца своего** (ЄвЛ 1644, 24), **сѣтъа ... Єкатерины тѣло ... погрести повелѣ** (ПКП 1661, 11 нн), **привлижи бо са Самаряныни**

почерпѣсти водѣ (ТрЦв 1631, 520), воды ... прише(д)ши ... почрѣпсти (ТрЦв 1631, 555), Блженны(и) ... снйде къ днѣпрѣ почерпсти воды (ПКП 1661, 176 зв.). В *ОБ 1581*, крім того, виявлені інфінітиви на -сти (без губних): Никто же во ѿ насъ возбранитъ ... погрести мртвеца (ОБ 1581, 9 зв.), възвратиса іосифъ ... погрести ѿца (ОБ 1581, 24 зв./2). Форми з пропущеними губними і без с у розглянутому матеріалі відсутні.

Передньоязикові зімкнені приголосні (д, т) перед -ти завжди змінюються. Інфінітив за таких умов у переважній більшості випадків (як і в старослов'янській та українській мовах) закінчується на -сти: постави имъ хлѣбъ части (ОБ 1581, 8/2), сына въ повелѣніе дамъ комоу, могоущемоу цѣлом(д)ріе его съблюсти (ІЗ 1609, 17 зв.), художник едва шбрестиса възможе (ТрЦв 1631, 9 нн), вса правила Чинѣ тогѡ повелѣ ... прочести (ПКП 1661, 9 нн). Інфінітиви з основою ид- у всіх випадках мають вигляд ити (або після префіксів на голосні -йти): изведе ѿ ... ити на зе(м)лю ханаанскѣ (ОБ 1581, 5/2), изыйде в(ъ) Гвнайскѣю горѣ ити (Лим. 1628, 1 зв.), приключиса пѣтемъ тѣмъ ити кѣпцемъ (ПКП 1661, 49), *приключись ему изыйти въ путь* (ПМ, 58), повели ми прійти (ЄвЛ 1644, 50). Крім того, у розглянутому матеріалі (в *ПМ*) зафіксоване одне вживання інфінітива, який при основі на предньоязиковий зімкнений (т) закінчується на -ци: *не възможно въ суровѣмъ древѣ възгнеци огнь* (ПМ, 176).

Задньоязикові приголосні (г, к) перед -ти також зазнають змін. Інфінітиви при цьому в розглянутому матеріалі майже в усіх випадках закінчуються на -ци: възходитъ ... стръци овецъ (ОБ 1581, 18/2), въ Гееннѣ възврати вѣсѣ може(т) (ІЗ 1609, 5), сицевѣа вѣ красотѣ (персіянка), такѡ не моци пре(з)витерѣ наготѣ еѡ зрѣти (Лим. 1628, 3), повели разпряци кони (ПМ, 58), Истинно ли хоцеши ѡрещиса всѣхъ ... заблѣжденій (Тр. 1646, 207), Лѣше вѣ не пециса теѣѡ в прихѡдащем(ъ) дни (ПКП 1661, 81 зв.). У цій групі зафіксовані також поодинокі утворення на -жити: съверите первѣе плѣвелѣ, и сважите ихъ в(ъ) снопы тако съжежити ѿ (ОБ 1581, 5/8; ЄвЛ 1644, 44 зв.; ЄвЛ 1690, 46). У *ЄвКП 1697* у відповідному місці використана форма *сожеци* (ЄвКП 1697, 44 зв.). Крім того, в одній із обстежених пам'яток (у *ПМ*) зафіксовано два інфінітиви на -чи: *посла* (старець) *послушника и купи ему мяса; принесь же, повели ему испечи е* (ПМ, 76), *Судіа же, не терпя прочее слышати хулима своего лжепророка, ... уста ему* (проповіднику) *потльчи повели* (ПМ, 125). Ці форми є, очевидно, результатом впливу української мови, у пам'ятках якої в XVI – XVII ст. вони були звичайними для дієслів з основами на г, к [Керницький 1967, с. 252; Півторак 1974, с. 80–83, 93–95].

Загалом же, щодо інфінітивів на -ци можна відзначити, що вони були, очевидно, яскравою особливістю церковнослов'янської мови кінця XVI – XVII ст. у порівнянні з тогочасною українською. Причому ця особливість була добре усвідомлена староукраїнськими книжниками, про що свідчить майже повна відсутність у розглянутому матеріалі інфінітивів з основами на задньоязикові іншої структури (форми на -чи виявлені лише в одній рукописній

пам'ятці, інфінітиви з відновленими г, к, які з XVII ст. вживаються в пам'ятках української мови [Півторак 1974, с. 83, 98; Примушко 2009, с. 23], у розглянутому матеріалі взагалі не зафіксовані).

У старослов'янській мові, крім того, був представлений супін, форма, частково споріднена з інфінітивом за походженням та особливостями функціонування. Однак уже в пізніх старослов'янських пам'ятках супін починає виходити з ужитку й поступається своїми позиціями інфінітиву [Мейе 1951, с. 195; Селищев 1952, с. 199; Вайан 1952, с. 384]. Згодом у церковнослов'янській мові супін зовсім зникає, М. Смотрицькому він уже не був відомий [Німчук 1985, с. 124]. В обстежених пам'ятках замість супіна (у ролі додатка при дієсловах руху) використовується інфінітив: **снѣде гѣ видѣти гра(д)** (ОБ 1581, 5), **заѣтра бо Хс приходитѣ, шживити ... брата** (ТрЦв 1642, 2), **иде въ ... келію ... пѣти по шбѣчаю** (ПКП 1661, 68). У розглянутому матеріалі (в *ОБ 1581*) зафіксована лише одна форма, яка, можливо, є супіном: **иде исавѣ на поле лови(т) ловѣ ѿцѣ своемѣ** (ОБ 1581, 12). Формотворчий суфікс тут позначений виносною літерою, тому точно встановити його склад неможливо. Підставою вважати наведену форму супіном, крім її функції, є також те, що це єдиний у проаналізованому матеріалі випадок, коли формотворчий суфікс (-тѣ чи -ти?) передається виносною літерою (тому вірогідним є, що це суфікс супіна -тѣ), у всіх інших він позначається літерами в рядках, за винятком рідкісних уживань, коли виносною літерою позначений голосний суфікса: **пожрѣт(и)**.

Таким чином, розглянутий матеріал засвідчив, що інфінітив у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. значною мірою зберіг давні структурні особливості, характерні для нього ще в старослов'янській мові. Окремі з них (насамперед утворення на -ци від дієслів з основами на задньоязикові, а також, певною мірою, інфінітивний суфікс лише з -и) належали до характерних ознак церковнослов'янської мови у порівнянні з тогочасною українською. Разом із тим, у будові деяких різновидів цієї форми (в інфінітивах з основами на губні приголосні) відбулися зміни, зумовлені, зокрема, й впливом української мови.

Висновки до п'ятого розділу

1. Проаналізований матеріал засвідчив, що, незважаючи на певну кількість виявлених варіантних утворень, система дієслівних морфологічних форм у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. була достатньо стійкою. Діапазон варіювання тут був навіть вужчим, ніж це дозволено граматиною М. Смотрицького. Зокрема, в розглянутому матеріалі не зафіксовані деякі варіанти форм, рекомендовані в граматиці (1-а ос. одн. теп. ч. без чергувань, на зразок **скорбю**; форми 1-ї й 2-ї ос. мн. умовного способу з, відповідно, **есмѣ** і **блхѣ**; форми наказового способу нетематичних дієслів на зразок **дади**, **вѣди**). Є також варіанти, рекомендовані граматиною, але представлені в обстежених пам'ятках лише загальною поодинокими вживаннями

(імперфект з нестягненими афіксами; суфіксальні форми наз. в. одн. активних дієприкметників).

2. Система дієслівних форм церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. мала низку особливостей у порівнянні зі старослов'янською мовою. Ці особливості стосуються як складу форм, так і структури окремих одиниць. Відмінності у складі форм мінімальні. До них належать відсутність супіна та наявність дієприслівника як, загалом, сформованої граматичної категорії. Численнішими є відмінності у структурі окремих одиниць. До них належать: 1-а ос. мн. теп. ч. нетематичних дієслів із **-чы (єсмчы)**; двоїнні форми різних часів із закінченнями на **-а**; майбутній час із допоміжним дієсловом **бъти**; майже послідовне використання нового сигматичного аориста від основ на приголосні (**рекохъ, дадохъ**); переважне вживання (з невеликою кількістю винятків) стягнених показників імперфекта; заперечні форми перфекта переважно з **не** перед дієприкметниками; нові форми (хоча й рідкісні) давноминулого часу з допоміжним словом у перфекті; умовний спосіб із **бъ** не лише в 3-й ос., а й в інших; нові, суфіксальні форми наз. в. одн. активних дієприкметників (на зразок **чтѣцій, бѣвшій**, поряд із звичайними, відповідно, **чтѣий, бѣвѣий**); пасивні дієприкметники мин. ч. із **ни**; інфінітиви на зразок **погрѣвсти**. Характерною особливістю розглянутого матеріалу є також непослідовність у вживанні двоїнних форм.

Більшість цих відмінностей з'явилися в результаті дії тенденцій, які були представлені ще в старослов'янській мові, окремі є, очевидно, проявом впливу української мови (майбутній час із **бъти**, заперечні форми перфекта з **не**).

3. Незважаючи на зафіксовані зміни, церковнослов'янська мова української редакції кінця XVI – XVII ст. значною мірою зберегла давні, ще старослов'янські особливості як у складі системи дієслівних форм, так і в структурі окремих одиниць. До таких особливостей належать давні форми минулого часу, чотири різновиди дієприкметників із давніми (старослов'янськими) особливостями в будові, загалом узгоджувані з підметами дієприслівники, а також структурні характеристики окремих одиниць (відсутність чергування задньоязикових у формах теп. ч. на зразок **могѣ, могѣтъ**; послідовне використання закінчень на **-ши** в 2-й ос. одн.; відсутність 3-ї ос. мн. без елементів **-тъ** або **-тъ**; зміни задньоязикових за другим перехідним пом'якшенням у наказовому способі у формах на зразок **лѣзи, ѿсеци**; послідовне використання аналітичних форм наказового способу в 3-й ос. із **да**; інфінітиви на **-ци**, а також лише на **-и**). Ці характеристики були яскравими особливостями церковнослов'янської мови у порівнянні з українською й використання їх було обов'язковим.

ВИСНОВКИ

1. Морфологічні норми церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. допускали широку варіантність. Про це свідчить доволі велика кількість виявлених в обстеженому матеріалі загальноприйнятих варіантних форм усіх розглянутих частин мови.

Зафіксовані варіанти мають такі особливості.

1) За рідкісними винятками, різновиди одних і тих же форм не є стилістично маркованими (в межах розглянутих церковнослов'янських текстів), проведений аналіз також переважно не дає підстав говорити про їхню регіональну, жанрову чи лексичну зумовленість.

2) Більшість виявлених варіантів представлені в усіх обстежених пам'ятках і не демонструють замін одного різновиду форми іншим протягом досліджуваного періоду. Хоча, слід зауважити, що в кількісному плані ці варіанти переважно нерівнозначні. Частіше один із них більш уживаний (загалом у матеріалі або в мові певних пам'яток), зрідка трапляються приблизно однаково поширені (як, наприклад, в окремих пам'ятках форми род. в. мн. іменників колишніх *-о-, *-jo-основ із нульовими закінченнями та -овъ, -евъ, -ей) і лише в поодиноких випадках спостерігаємо заміну одного варіанта іншим протягом кінця XVI – XVII ст. (це, зокрема, можна сказати про форму род. в. одн. іменників *-ja-основ із закінченням -и, яка із середини XVII ст. кількісно виразно переважає традиційну на -а, або про форми місц. одн. прикметників чол., жін. й середн. родів із закінченнями, відповідно, -омъ, -ой, які поширювалися й витісняли традиційні утворення на -ѣмъ, -ѣй).

3) Для різних частин мови варіанти характерні не однаковою мірою. Більше їх серед іменників і числівників, менше серед прикметників і займенників і відносно мало серед дієслів. Звертає також на себе увагу майже повна відсутність варіантів серед форм нечленних прикметників (крім наз. і знах. відмінків множини).

Виявлені особливості варіантів, хоча й переважно не демонструють безпосередніх змін, засвідчують існування тенденцій розвитку в системі форм церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. Виразнішими вони були серед форм іменних частин мови. Для системи дієслівних форм (особливо часових) характерною є більша стабільність.

Для кожної з частин мови тенденції морфологічного розвитку були певною мірою індивідуальними, однак кількісний аналіз зафіксованих варіантних утворень дозволяє говорити про те, що в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст., як і в українській цього часу, діяла загальна тенденція до спрощення й уніфікації формотворення. Але в церковнослов'янській мові, з огляду на особливості її функціонування, зміни, зумовлені дією цієї тенденції, були у порівнянні з українською мовою повільнішими.

2. Виявлені в обстежених пам'ятках форми утворені загалом відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького. Разом із тим, розглянутий матеріал свідчить про те, що норми цієї граматики не були абсолютно

імперативними для книжників XVII ст. Доказом є ціла низка відмінностей у будові проаналізованих форм і форм, поданих у парадигмах граматики.

Ці відмінності мають різний характер. Загалом нечисленні випадки, коли запропоновані в граматиці форми не представлені в розглянутому матеріалі. Прикладами таких форм є, зокрема, наз. в. одн. іменників колишніх **-es*-основ на зразок **словесо**, **чѣдесо**, короткі форми непрямих відмінків числівника **єдинъ**, наказовий спосіб нетематичних дієслів на зразок **дади**, **вѣди** і т. д. Інші відмінності – це випадки, коли форми, зафіксовані в розглянутому матеріалі, не подані в граматиці. Усі вони є варіантами (переважно менш уживаними) утворень, рекомендованих М. Смотрицьким. Звертає на себе увагу також те, що більшість із цих форм представлені (хоча деякі лише поодинокими вживаннями), зокрема, й у пам'ятках кінця XVI – початку XVII ст., тобто в тих, мова яких могла бути матеріалом для спостережень автора граматики.

Серед форм, зафіксованих у розглянутому матеріалі, але відсутніх у парадигмах граматики, поодинокими є утворення, які вже в кінці XVI – на початку XVII ст. у церковнослов'янській мові української редакції були рідковживаними архаїзмами (як, наприклад, непрямі відмінки множини нечленних прикметників), й, очевидно, тому не рекомендовані М. Смотрицьким. Однак більшість тут – це форми відносно нові (наприклад, дав. та місц. мн. іменників колишніх **-o-*, **-jo-*основ із закінченнями, відповідно, **-амъ**, **-амъ** та **-ахъ**, **-ахъ**, род. одн. прикметників чол. р. на **-огъ**, род. одн. числівника **два двоухъ**, а не **двою** та ін.), з'явилися вони значною мірою в результаті впливу української мови й у час написання граматики, можливо, для частини книжників мали розмовне забарвлення, тому й не були рекомендовані в парадигмах.

Таким чином, порівняння будови проаналізованих форм із рекомендованими в граматиці М. Смотрицького, не лише демонструє певну міру імперативності норм граматики, але й свідчить, що у формотворенні церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. відбувалися поступові зміни, викликані, зокрема, й впливом української мови.

3. Зіставлення проаналізованих у роботі одиниць із відповідними у старослов'янській мові свідчить про те, що церковнослов'янська мова української редакції кінця XVI – XVII ст. значною мірою зберегла давню систему форм словозмінних частин мови. Відмінності можна констатувати лише для дієслова, серед форм якого в досліджуваний період уже фактично відсутній супін та представлені майбутній час із **бъти** й дієприслівник. Хоча слід відзначити, що, власне, новим явищем тут є лише майбутній час із **бъти**, вихід з ужитку супіна й початок становлення дієприслівника науковці спостерігають уже в пізніх старослов'янських пам'ятках. Особливістю проаналізованого матеріалу у порівнянні зі старослов'янською мовою є також певна непослідовність у вживанні двоїни, яка проявляється в тому, що замість двоїнних форм інколи виступають множинні.

Значно більше відмінностей у порівнянні зі старослов'янською мовою зафіксовано в структурі окремих форм. Особливо суттєвими ці відмінності є

для іменних частин мови. Форми дієслів (насамперед часові) і нечленних прикметників змінилися меншою мірою.

Вказані особливості свідчать про те, що у формотворенні церковнослов'янської мови і в попередні періоди її функціонування відбувалися достатньо глибокі зміни. У багатьох відношеннях вони були результатом процесів, які розпочалися ще в старослов'янській (а в окремих випадках і в праслов'янській) мові, згодом цим змінам значною мірою сприяв вплив української мови.

4. Зіставлення проаналізованих у роботі одиниць із відповідними в українській мові демонструє те, що українська мова впливала на формотворення церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. Проявлявся цей вплив насамперед у тому, що українська мова підтримувала поширення багатьох нових варіантів традиційних церковнослов'янських форм, а також забезпечувала послідовне використання форм, які збігалися з українськими (наприклад, кличного відмінка та, можливо, давноминулого часу). Значною мірою завдяки українській мові в церковнослов'янських текстах почала вживатися нова форма майбутнього часу з допоміжним дієсловом **БЪТИ**.

Уплив української мови представлений у різних ділянках морфологічної системи церковнослов'янської мови досліджуваного періоду, однак найбільш виразним він є для іменних частин мови (за винятком нечленних прикметників). Особливості будови проаналізованих форм іменників, числівників, членних прикметників є такими, що дозволяють говорити про зближення їхніх морфологічних парадигм із відповідними українськими. Меншою мірою результати впливу української мови представлені серед форм нечленних прикметників та дієслів. Пояснюється це, очевидно, невеликою поширеністю нечленних прикметників в українській мові кінця XVI – XVII ст., а також суттєвими відмінностями в будові багатьох дієслівних форм української й церковнослов'янської мов, які були характерними для них здавна.

Крім того, при зіставленні проаналізованих парадигм із відповідними українськими звертає на себе увагу те, що церковнослов'янська мова незважаючи на зміни, що відбувалися в системі її форм, зберегла цілу низку морфологічних особливостей, які відрізняли її від української мови. До цих особливостей належать не лише форми, вплив на які української мови був неможливим або малоймовірним через відсутність українських відповідників чи їхні значні структурні відмінності, але й утворення, які значною мірою зберегли давні, ще старослов'янські риси в будові, хоча вплив української мови на них був вірогідним. Яскравими прикладами таких форм є, зокрема, наз. в. одн. займенника 1-ї особи **азъ**, непрямі відмінки займенника **что** (**чесого**, **чесомъ**, **чесомъ**), 2-а ос. дієслів теперішнього часу на **-ши** (**-єши**, **-иши**) та ін. Особливістю системи проаналізованих парадигм є також наявність двоїни (хоча й не завжди абсолютно послідовно вживаної). Усі ці форми були характерними ознаками церковнослов'янської мови у порівнянні з українською (позиціями протиставлення цих мов) й, очевидно, тому збереглися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Азб. 1578 – Азбука Ивана Федорова, 1578 / Иван Федоров. – Факс. изд. – М. : Книга, 1983. – 57 л.

БерЛекс – Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука : Надрук. з вид. 1627 р. фотомехан. спос. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – XL, 272 с.

Букв. 1574 – Буквар Івана Федорова / Іван Федоров ; Післямова В. В. Німчука. – К. : Дніпро, 1975. – 96 с.

Букв. 1627 – Буквар Тимофія Вербицького 1627. – Київ : Українознавство, 1995. – 34 с.

Букв. 1664 – **БѸкварь ѳазька Славенски(х) писаній***. – Київ : Друкарня лаври, 1664. – [62] арк. [сканована копія, режим доступу: <http://leb.nlr.ru/edoc/366767/Букварь>].

Букв. 1671 – **БѸкварь ѳазька славенска**. – Львів : Друкарня братства, 1671. – [32] арк. [сканована копія, режим доступу: <http://leb.nlr.ru/edoc/366761/Букварь-языка-славенска>].

Букв. 1681 – **БѸкварь ѳазька славенска**. – Унів, 1681. – [36] арк. [сканована копія, режим доступу: <http://leb.nlr.ru/edoc/366757/Букварь-языка-славенска>].

Букв. 1692 – **БѸкварь ѳазька славенска**. – Львів : Друкарня братства, 1692. – [32] арк. [сканована копія, режим доступу: <http://leb.nlr.ru/edoc/366756/Букварь-языка-славенска>].

ВВ 1594 – Василій Великий. Книга о постничестві / Василій Великий. – Острог : Друкарня Костянтина Острозького, 1594. – [7], 160, 292, 143, [1] арк. [сканована копія, режим доступу: <http://sobornik.ru/text/basil/basil.htm>].

ГрКр 1638 – **Грамматики или Писменица ѳазька Словенскагѡ**. – Репр. вид. – Кременець, 1638 р. / О. Горбач. 2-е вид. факс. – Мюнхен : Кубон і Сагнер, 1977. – XVI, 121 с. – (Вступ. частина та прим. нім. мовою).

ГрЛ 1591 – **Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго ѳазька. Совершеннаго искѸства осми частей слова**. – Репр. вид. – Львів : Друкарня братства, 1591 / О. Горбач. 2-е вид. факс. – Мюнхен : Отто Сагнер, 1988. – 816 с. – (Вступ. частина та прим. нім. мовою).

ЄвКП 1697 – **Євангеліє или БѸговѸствованіє**. – Київ : Друкарня лаври, 1697. – [10], 438 арк. [зберігається у відділі рідкісних і цінних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського].

ЄвЛ 1644 – **Євангеліон сирѸчь: БѸговѸстіє БѸдѸновенныхъ евангелистѸ**. – Львів : Друкарня братства, 1644 – [12], 412 арк. [зберігається у відділі рідкісних і цінних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського].

---

* У списку використаних джерел назви стародруків подані за титульними сторінками, якщо у примірнику, який був у нашому розпорядженні, відсутня титульна сторінка, назву подаємо за виданням [Запаско 1981].

ЄвЛ 1690 – Євангеліє. – Львів : Друкарня братства, 1690. – [27], 412 арк. [зберігається у відділі рідкісних і цінних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського].

ЗизГр – Зизаній Л. **Граммати́ка словенска**. – Вільна, 1596. – 180 с. / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1980. – 55 с.

ЗизЛекс – «Лексис» Лаврентія Зизанія // «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славеноросская» / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В.В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 23–89.

ІЗ 1609 – **Иже въ святыхъ Оца нашено Іванна Златоустаго. Бесѣда избраннаа, въ воспитаніи чадъ**. – Львів : Друкарня братства, 1609. – [4], 40 арк. [сканована копія, режим доступу: <http://www.nationallibrary.bg/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?s=001&p=0038&g>].

ІЗ 1624 – **Іва(н)на Зла(т)оустаго ... Бесѣды на Дѣлніа стѣхъ Ап(с)лъ**. – Київ : Друкарня лаври, 1624. – [24], 534 с. [сканована копія, режим доступу: <http://www.stsl.ru/manuscripts/staropечатnye-knigi/518>].

Лим. 1628 – **Лімонарь. Сирѣчь, цвѣтникъ**. – Київ : Друкарня Соболя, 1628. – [8], 183 арк. [сканована копія, режим доступу: http://www.rarelib.undp.org.ua/ukr/catalogue/catalogue.php3?*45#].

ЛМГ – **Лѣтописецъ в перво(м) зачатїи и созданїи ст҃ага швители мн(с)тра г҃сти(н)ского** // Чтенія въ императорскомъ обществе исторїи и древностей російскихъ при Московском университетѣ. – М. : Въ Университетской типографїи, 1848. – Год третій. – № 8. – С. 1–46.

МД 1666 – **Меч(ъ) дѣвнѣй еже естъ гл҃ъ Бжїй ... или книга проповѣдї(й) слова вѣго ... юже соорѣжи ... Лазарь Барановичъ**. – К. : Друкарня лаври, 1666. – [15], 465, [1] арк. [сканована копія, режим доступу: <http://stsl.ru/manuscripts/staropечатnye-knigi/371>].

МО 1680 – **Минїа Шциал ... Тцанїемъ ... Інокентїа Гизела**. – К. : Друкарня лаври, 1680. – [11], 508, [11] арк. [сканована копія, режим доступу: <http://www.stsl.ru/manuscripts/staropечатnye-knigi/1019>].

ОБ 1581 – **Библіа сирѣч книги ветхаго и новаго завѣта, по яззыкѣ словенскѣ**. – Острог : Друкарня Костянтина Острозького, 1581. – [8], 276, 180, 30, 56, 78 арк. [сканована копія, режим доступу: <http://www.spsl.nsc.ru/rbook/Издания%20Ивана%20Федорова/Острожская%20библия/index.html>].

ПКП 1661 – **Патерїкъ или штечникъ печерскїй**. – Київ : Друкарня лаври, 1661 – [21], 289 [15] арк. [зберігається у відділі рідкісних і цінних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського].

ПМ – **Собственноручныя записки Петра Могилы** // Архивъ Юго-Западной России, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Кіевъ : Типографїя Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1887. – Часть 1, томъ 7. – С. 49–180.

PO 1683. – Туптало Дмитрій [Ростовський]. Руно орошенное. – Чернігів, 1683. – [7], 106, [1] арк. [сканована копія, режим доступу: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/13>].

Розм. – Розмова–Бесѣда. Rozmova–Besěda. Das ruthenische und kirchenslavische Berlaimont – Gesprächsbuch des Ivan Uževyč. Mit lateinischem und polnischem Paralleltext herausgegeben von Daniel Bunčić und Helmut Keipert. – München : Verlag Otto Sagner, 2005. – S. 287.

Сильв. – Бегунов Ю. К. До історії українсько-східнороманських взаємин у епоху барокко (Ієромонах Сильвестр і Тирговиштський гурток) // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 221–229.

Син. 1680 – Синописіс // Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Кречотня ; Ред. тому О. В. Мишанич. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 167–181.

СинСл – Синоніма славеноросская // «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славеноросская» / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В. В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 98–172.

Сл. 1629 – **Лейтґргіаріонъ си естъ: Слѣжевникъ.** – К. : Друкарня лаври, 1629. – [28], 144, 300, [4] с. [сканована копія, режим доступу: http://www.rarelib.undp.org.ua/ukr/catalogue/catalogue.php3?*44#].

СмГр – Смотрицький М. **Грамматіки славенскіа правилое Свнѣтагма** / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1979. – 492 с.

Тр. 1646 – **Євхологіѡн албо молитвословъ, или требникъ.** – Київ : Друкарня лаври, 1646 – [20], 890, 900–946 с. [зберігається у відділі рідкісних і цінних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського].

ТрП 1648 – **Трїѡдіон си естъ: Трипѣснець. сѣой великой четғырдесѣтници.** – Київ : Друкарня лаври, 1648. – [12], 880 с. [сканована копія, режим доступу: http://www.rarelib.undp.org.ua/ukr/catalogue/catalogue.php3?*45#].

ТрЦв 1631 – Тріюдь цвітна – Київ : Друкарня лаври, 1631. – [22], 828 с. [зберігається у відділі рідкісних і цінних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського].

ТрЦв 1642 – **Трїѡдіон си естъ, Трипѣснець, сѣой великой Патдесѣтницы.** – Львів : Типографія Михайла Сльозки, 1642. – [6], 433, [1] арк. [сканована копія, режим доступу: <http://www.stsl.ru/manuscripts/staropечатnye-knigi/1069>].

Ч 1617 – Часослов. – Київ : Друкарня лаври, 1617. – [21], 190, [2] арк. [сканована копія, режим доступу: <http://www.stsl.ru/manuscripts/staropечатnye-knigi/131>].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

IX МСС – IX Международный съезд славистов. Киев, сентябрь 1983 г. Материалы дискуссии. Языкознание. – К. : Наукова думка, 1986. – 326 с.

Абдулхакова 2007а – Абдулхакова Л. Р. Из истории русского деепричастия: учебн. пособ. для студ. филол. фак. / Л. Р. Абдулхакова / Казан. гос. ун-т, филол. фак., каф. ист. рус. яз. и языкознания. – Казань : Казан. гос. ун-т, 2007. – 64 с.

Абдулхакова 2007б – Абдулхакова Л. Р. Развитие категории деепричастия в русском языке : автореф. дис. на соискание научн. степени докт. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Л. Р. Абдулхакова / Казанский государственный университет имени В. И. Ульянова-Ленина. – Казань, 2007. – 41 с.

Абраїмова 1999 – Абраїмова Т. В. Система іменника в українській літературній мові XVII ст. (на матеріалі «Синопису» : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. В. Абраїмова ; Харківський державний університет. – Харків, 1999. – 18 с.

Азарх 1984 – Азарх Ю. С. Словообразование и формобразование существительных в истории русского языка / Ю. С. Азарх. – М. : Наука, 1984. – 247 с.

Алексеев 1987 – Алексеев А. А. Пути стабилизации языковой нормы в России XI – XVI вв. / А. А. Алексеев // Вопросы языкознания. – 1987. – № 2. – С. 34–46.

Арполенко 1980 – Арполенко Г. П. Числівник української мови / Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, Г. К. Щербатюк. – К. : Наукова думка, 1980. – 142 с.

Бевзенко 1960 – Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (нариса із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.

Бевзенко 1962 – Бевзенко С. П. Форми давнього-місцевого відмінків однини на -ОВІ українських іменників на загальнослов'янському фоні / С. П. Бевзенко // Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Серія філологічних наук. – Вип. 15. Питання слов'янської філології. – Одеса, 1962. – С. 142–148.

Бевзенко 1980 – Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.

Бернштейн 1974 – Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Чередования. Именные основы. / С. Б. Бернштейн. – М. : Наука, 1974. – 378 с.

Беседіна-Невзорова 1962 – Беседіна-Невзорова В. П. До історії складних форм майбутнього часу в українській мові / В. П. Беседіна-Невзорова // Питання історичного розвитку української мови: праці міжвузівської наукової конференції. – Харків : ХДУ, 1962. – С. 251–257.

Бичкова 2005 – Бичкова Т. С. Фонетичні і словозмінні особливості рукописних апокрифічних збірників XVII – XVIII ст. у контексті становлення

української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. С. Бичкова ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с.

Бичкова 2007 – Бичкова Т. Система дієслівної словозміни в західноукраїнських рукописних апокрифічних збірниках XVII – XVIII ст. / Т. Бичкова // Вісник Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XV – XVIII. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – С. 78–80.

Білодід 1986 – Білодід І. К. Українська літературна мова другої половини XV, XVI і XVII ст. / І. К. Білодід // Білодід І. К. Вибрані праці в трьох томах. Т. 2. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 21–81.

Благова 1963 – Благова Э. К значению и употреблению местоимения *jь в старославянском языке / Э. Благова // Вопросы славянского языкознания. – Вып. 7. – М. : АН СССР, 1963. – С. 34–42.

Бобрик 1990 – Бобрик М. А. Представление о правильности текста и языка в истории книжной sprawy в России (от XI до XVIII в.) / М. А. Бобрик // Вопросы языкознания. – 1990. – № 4. – С. 61–85.

Борковский 1949 – Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот / В. И. Борковский. – Львов : ЛГУ, 1949. – 391 с.

Борковский, Кузнецов 1963 – Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка / В. И. Борковский, П. С. Кузнецов. – М. : АН СССР, 1963. – 512 с.

Булаховський 1977 – Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови / Л. А. Булаховський // Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. – т. 2. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 217–568.

Булич 1893 – Булич С. К. Церковнославянские элементы в современном литературном и народном русском языке. Ч. I / С. К. Булич // Записки историко-филологического факультета императорского Санкт-Петербургского университета. Часть XXXII. – СПб : Типография И. Н. Скороходова, 1893. – 409 с.

Бунина 1959 – Бунина И. К. Система времен старославянского глагола / И. К. Бунина. – М. : АН СССР, 1959. – 160 с.

Вайан 1952 – Вайан А. Руководство по старославянскому языку / А. Вайан ; перевод с фр. В. В. Бородич ; под. ред. и с предисл. В. Н. Сидорова. – М. : Издательство иностр. литературы, 1952. – 446 с.

Ван-Вейк 1957 – Ван-Вейк Н. История старославянского языка / Н. Ван-Вейк ; перевод с нем. В. В. Бородич ; под. ред. и с предисл. Н. А. Кондрашова. – М. : Издательство иностр. литературы, 1957. – 368 с.

Верещагин 2001 – Верещагин Е. М. Церковнославянская книжность на Руси. Лингвотекстологические разыскания / Е. М. Верещагин. – М. : Индрик, 2001. – 608 с.

Верещагин 2012 – Верещагин Е. М. Кирилло-Мефодиевское книжное наследие. *Межъязыковые, межкультурные, межвременные и междисциплинарные изыскания*. С двумя приложениями / Е. М. Верещагин. – М. : Индрик, 2012. – 520 с.

Виноградов 1961 – Виноградов В. В. Основные проблемы изучения и развития древнерусского литературного языка / В. В. Виноградов // Исследования по славянскому языкознанию. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 4–113.

Виноградов 1982 – Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX веков / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1982. – 528 с.

Вишенский 1955 – Вишенский И. Сочинения / И. Вишенский ; Подгот. текста, статья и комментарии И. П. Еремина. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 352 с.

Владимирова 1974 – Владимирова Л. А. Местоимения *иже, яже, еже* в словоуказателе к древнерусскому памятнику / Л. А. Владимирова // Памятники русского языка: Вопросы исследования и издания. – М. : Наука, 1974. – С. 283–296.

Воронич 1982 – Воронич Г. В. З історії закінчень родового відмінка / Г. В. Воронич // Культура слова. Республіканський міжвідомчий збірник. – 1982. – Випуск 23. – С. 66–68.

Воронич 2008 – Воронич Ганна. Кореляція північно- і західноукраїнських формантів в іменниковій словозміні середньонадніпряньського говору XVII ст. / Ганна Воронич // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Збірник наукових праць. Випуск 428–429: Слов'янська філологія / наук. ред. Бунчук Б. І. – Чернівці : Рута, 2008. – С. 51–57.

Воронич 2013 – Воронич Ганна. Четья Мінея 1489 р. і Кирило-Мефодіївська традиція / Ганна Воронич // Українська мова. – 2013. – № 2. – С. 119–136.

Востоков 1865 – Востоков А. Х. Разсуждение о славянском языке, служащее введениемъ къ Грамматике сего языка, составляемой по древнейшимъ онаго письменнымъ памятникамъ / А. Х. Востоков // Филологические наблюдения А. Х. Востокова. Издаль, по поручению 2-го отделения Академии наук, И. Срезневский. – СанктПетербург : въ типографии Императорской Академии наук, 1865. – С. 1–27.

Врадий 1984 – Врадий А. А. К истории именного склонения в церковнославянском языке русского извода (на материале Острожской библии 1581 г. и «Грамматики» М. Г. Смотрицкого) : автореф. дис. на соиск. научн. степени канд. фил. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А. А. Врадий ; Ташкентский государственный университет имени В. И. Ленина. – Ташкент, 1984. – 20 с.

Вступ 1966 – Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / А. Й. Багмут, В. Т. Коломієць, А. П. Критенко і ін. ; за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1966. – 595 с.

Гадолина 1963 – Гадолина М. А. История форм личных и возвратного местоимений в славянских языках / М. А. Гадолина. – М. : АН СССР, 1963. – 147 с.

Гаспаров 2003 – Гаспаров Б. Наблюдения над употреблением перфекта в древнецерковнославянских текстах (К вопросу о природе грамматического значения) / Б. Гаспаров // Русский язык в научном освещении. – 2003. – № 1. – С. 215–242.

Генсьорський, Керницький 1957 – Генсьорський А. І., Керницький І. М. Спостереження над формами аориста і імперфекта в староруських і староукраїнських пам'ятках / А. І. Генсьорський, І. М. Керницький // Дослідження з мови та літератури. – т. IV – К. : АН УРСР, 1957. – С. 92–101.

Герд 1986 – Герд А. С. Ареально-типологическая модель славянского склонения эпохи средневековья и вопрос о древнерусском литературном языке / А. С. Герд // Проблемы исторического языкознания. – Вып. 3. – Литературный язык древней Руси. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1986. – С. 72–81.

Герд 1998 – Герд А. С. Церковнославянский язык: Лингвистические аспекты / А. С. Герд. – СПб : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1998. – 16 с.

Герд 2008 – Герд А. С. Лингвистическая типология древнеславянских текстов / А. С. Герд. – СПб : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 145 с.

Герасимова 2009 – Герасимова М. В. Структурно-семантический и функциональный анализ глагольных форм прошедшего времени в старорусской письменной речи XV – XVI веков : автореф. дис. на соиск. научн. степени канд. фил. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / М. В. Герасимова ; Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2009. – 22 с.

Гиппиус 1990 – Гиппиус А. А. Из истории взаимодействия региональных изводов церковнославянского в древнейшую эпоху (формы номинатива действительных причастий на *-onts) / А. А. Гиппиус // Советское славяноведение. – 1990. – № 1. – С. 58–59.

Гиппиус 1993 – Гиппиус А. А. Морфологические, лексические и синтаксические факторы в склонении древнерусских членных прилагательных / А. А. Гиппиус // Исследования по славянскому историческому языкознанию. Памяти проф. Г. А. Хабургаева. – М. : Издательство МГУ, 1993. – С. 66–84.

Глинкина 1998 – Глинкина Л. А. Грамматическая вариантность в истории русского языка: автореф. дис. в форме научного доклада на соискание уч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Л. А. Глинкина ; Уральский государственный педагог. ун-т. – Екатеринбург, 1998. – 111 с.

Гринчишин 1995 – Гринчишин Дмитро. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови / Дмитро Гринчишин // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – т. ССХХІХ. – Праці філологічної секції. – Львів, 1995. – С. 251–276.

Грищенко 1978 – Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко – К. : Наукова думка, 1978. – 207 с.

Грковић-Мејдор 2006 – Грковић-Мејдор Јасмина. О методологији проучавања црквенословенског језика / Јасмина Грковић-Мејдор // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – 2006. – XLVIII/1–2. – С. 11–21.

Гумецкая 1985 – Гумецкая Л. Л. Глагольный постфикс -ся в украинском языке / Л. Л. Гумецкая // Восточные славяне. Языки, история, культура. К 85-летию академика В. И. Борковского. – М. : Наука, 1985. – С. 126–130.

Демянов 1974 – Демянов В. Г. О явлениях имперфекта, дифференцирующих древнерусские тексты по происхождению / В. Г. Демянов // Памятники древнерусского языка. Вопросы исследования и издания. – М. : Наука, 1974. – С. 105–120.

Дегтярев 1987 – Дегтярев В. И. Плюрализация имен собирательных в истории славянских языков / В. И. Дегтярев // Вопросы языкознания. – 1987. – № 5. – С. 59–73.

Добосевич 2003 – Добосевич Уляна. Українська мова в учительному Євангелії середини XVII століття / Уляна Добосевич // Діалектологічні студії. 1: Мова в просторі і часі / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 45–63.

ДРГ 1995 – Древнерусская грамматика XII – XIII вв. / В. В. Иванов, С. И. Иорданиди, Л. В. Вялкина и др. ; отв. ред. д. ф. н. В. В. Иванов. – М. : Наука, 1995. – 520 с.

Дурново 2000 – Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка / Н. Н. Дурново // Дурново Н. Н. Избранные работы по истории русского языка. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 1–337.

Духанина 2008 – Духанина А. В. Морфологические нормы в сочинениях Епифания Премудрого (система глагола) : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык» / А. В. Духанина ; Московский государственный ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2008. – 25 с.

Єрмоленко 2004 – Єрмоленко С. Я. Норма мовна / С. Я. Єрмоленко // Українська мова: енциклопедія / Редкол. Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 420–421.

Живов 1987 – Живов В. М. Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе / В. М. Живов // Вопросы языкознания. – 1987. – № 1. – С. 46–65.

Живов 1988 – Живов В. М. Роль русского церковнославянского в истории литературных языков / В. М. Живов // Актуальные проблемы славянского языкознания. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1988. – С. 49–98.

Живов 1993 – Живов В. М. Унификация склонений существительных в косвенных падежах множественного числа в памятниках XVII в.: характер вариативности и обуславливающие факторы / В. М. Живов // Исследования по историческому языкознанию. Памяти профессора Г. А. Хабургаева. – М. : Издательство МГУ, 1993. – С. 93–110.

Живов 1998 – Живов В. М. Автономность письменного узуса и проблема преемственности в восточнославянской средневековой письменности / В. М. Живов // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Краков, 1998 г. Доклады российской делегации. – М., 1998. – С. 212 – 247.

Живов 1999 – Живов В. М. К истории форм 2 лица ед. числа презенса (о неоднородности элементов языка и ее исторических импликациях) /

В. М. Живов // Славянские этюды. Сборник к юбилею С. М. Толстой. – М. : Индрик, 1999. – С. 181–202.

Живов 2006 – Живов В. М. **ХОУ-ть-И**. Об идиосинкратических факторах при выборе морфологических вариантов / В. М. Живов // Живов В. М. Восточнославянское правописание XI – XIII века. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – С. 200–224.

Житецкий 1987 – Житецкий П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. / П. Г. Житецкий // Житецкий П. Г. Вибрані праці. Філологія. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 19–138.

Жовтобрюх 1980 – Жовтобрюх М. А. Відмінкові форми в «Розмові» XVI ст. / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 32–43.

Жолобов 2001 – Жолобов О. Ф. Древнеславянские числительные как часть речи / О. Ф. Жолобов // Вопросы языкознания. – 2001. – № 2. – С. 94–109.

Жолобов 2002 – Жолобов О. Ф. Морфосинтаксис числительных *два, три, четыре*: к истории малого квантитатива / О. Ф. Жолобов // Russian Linguistics. – 2002. – № 26. – С. 1–27.

Жолобов 2003 – Жолобов О. Ф. К истории малого квантитатива: аднумеративные формы прилагательных и существительных / О. Ф. Жолобов // Russian Linguistics. – 2003. – № 27. – С. 177–197.

Жолобов 2004а – Жолобов О. Ф. Заметки о древнерусских числительных. I: Природа числительных в генетическом аспекте / О. Ф. Жолобов // Русский язык в научном освещении. – 2004. – № 1 (7). – С. 125–135.

Жолобов 2004б – Жолобов О. Ф. Заметки о древнерусских числительных. II: «1», «3», «4» / О. Ф. Жолобов // Русский язык в научном освещении. – 2004. – № 2 (8). – С. 209–223.

Жолобов 2005а – Жолобов О. Ф. Заметки о древнерусских числительных. III: «5» – «10» / О. Ф. Жолобов // Русский язык в научном освещении. – 2005. – № 9 – С. 163–176.

Жолобов 2005б – Жолобов О. Ф. Динамика древнерусских числительных: «11» – «19» / О. Ф. Жолобов // Russian Linguistics. – 2005. – № 29. – С. 213–226.

Жолобов 2007 – Жолобов О. Ф. Древнеславянские числительные как часть речи: учебное пособие по спецкурсу «Сравнительно-историческое языкознание: числительные». – Казань : Изд-во Казанского гос. ун-та, 2007. – 68 с.

Жолобов 2010 – Жолобов О. Ф. Древнерусский имперфект в корпусе учительных сборников / О. Ф. Жолобов // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2010. – № 4 (42). – С. 5–11.

Журавский 1965 – Журавский А. И. Некоторые особенности взаимодействия древнеславянского и белорусского литературных языков / А. И. Журавский // Советское славяноведение. – 1965. – № 2. – С. 44–54.

Журавський 1967 – Журавський А. Й. Про білоруський варіант церковнослов'янської мови / А. Й. Журавський // Мовознавство. – 1967. – № 4. – С. 21–26.

Запаско 1981 – Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1 (1574–1700) / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1981. – 135 с.

Запольская 2003 – Запольская Н. Н. «Общий» славянский язык: типология лингвистической рефлексии / Н. Н. Запольская. – М. : Индрик, 2003. – 240 с.

Зализняк 1981 – Зализняк А. А. Противопоставление относительных и вопросительных местоимений в древнерусском / А. А. Зализняк // Балто-славянские исследования. 1980. – М. : Наука, 1981. – С. 89–107.

Зализняк 2003 – Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. – 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995 – 2003 гг. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 872 с.

Зализняк 2008 – Зализняк А. А. Древнерусские эклитики / А. А. Зализняк. – М. : Языки славянских культур, 2008. – 280 с.

Иванова 1957 – Иванова Т. А. Из истории именного склонения (К вопросу о происхождении именительно-винительного падежа множественного числа мужского рода на -а в русском языке / Т. А. Иванова // Вопросы языкознания. – 1957. – № 6. – С. 50–58.

Ильинский 1900 – Ильинский Г. А. Из истории старославянского аориста / Г. А. Ильинский // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1900. – т. V. Кн. 1. – С. 191–203.

Иорданиди 1979 – Иорданиди С. И. К истории функционирования флексии именительного множественного *-ове* в восточнославянских языках / С. И. Иорданиди // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1979. – М. : Наука, 1981. – С. 167–183.

Иорданиди 1980 – Иорданиди С. И. Из истории форм существительных именительного множественного на -а в русском языке / С. И. Иорданиди // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1980. – М. : Наука, 1982. – С. 212–236.

Иорданиди 1988 – Иорданиди С. И. Из истории форм родительного падежа множественного числа имен существительных в русском языке. I / С. И. Иорданиди // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1984. – М. : Наука, 1988. – С. 246–266.

Иорданиди 1993 – Иорданиди С. И. Из истории форм родительного падежа множественного числа имен существительных в русском языке. II / С. И. Иорданиди // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1988–1990: Сборник научных трудов. – М. : Наука, 1993. – С. 116–134.

Иорданиди 1996 – Иорданиди С. И. История именных парадигм множественного числа в русском языке : научный доклад, представленный в качестве диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / С. И. Иорданиди ; Институт русского языка РАН им. В. В. Виноградова. – М., 1996. – 100 с.

Иорданиди, Крысько 1995а – Иорданиди С. И., Крысько В. Б. Древнерусские инновации во множественном числе именного склонения. I /

С. И. Иорданиди, В. Б. Крысько // Вопросы языкознания. – 1995. – № 4. – С. 64–77.

Иорданиди, Крысько 1995б – Иорданиди С. И., Крысько В. Б. Древнерусские инновации во множественном числе именного склонения. I. / С. И. Иорданиди, В. Б. Крысько // Вопросы языкознания. – 1995. – № 5. – С. 88–104.

Иорданиди, Шульга 1984 – Иорданиди С. И., Шульга М. В. Морфологическое выражение категории рода в истории русского языка / С. И. Иорданиди, М. В. Шульга // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1981. – М. : Наука, 1984. – С. 187–227.

Ист. грам. 1982 – Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол / Под. ред. Р. И. Аванесова, В. В. Иванова. – М. : Наука, 1982. – 436 с.

ГУММ 1978 – Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. В. Лукінова [та ін.] ; В. В. Німчук (відп. ред.). – К. : Наукова думка, 1978. – 539 с.

ГУМФ 1979 – Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко ; В. В. Німчук (відп. ред.). – К. : Наукова думка, 1979. – 367 с.

Карпова 1985 – Карпова В. Л. Зміцнювати фундаментальну базу дослідження історії східнослов'янських мов / В. Л. Карпова // Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 12–20.

Карский 1962 – Карский Е. Ф. Малорусский Люцидарий по рукописи XVII в. / Е. Ф. Карский // Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 518–557.

Касаткин 1990 – Касаткин Л. Л. Церковнославянский язык / Л. Л. Касаткин // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 575–576.

Кедайтене 1955 – Кедайтене Е. И. Из наблюдений над категорией лица в памятниках русского языка старшей поры / Е. И. Кедайтене // Вопросы языкознания. – 1955. – № 1. – С. 124–128.

Кедайтене 1985 – Кедайтене Е. И. Вариантность форм имен существительных мужского рода единственного числа в языке памятников полемической литературы Юго-Западной Руси XVI – XVII вв. / Е. И. Кедайтене // Восточные славяне. Языки, история, культура. К 85-летию академика В. И. Борковского. – М. : Наука, 1985. – С. 130–135.

Керницький 1959 – Керницький І. М. Із спостережень над формами давноминулого часу в староруських і староукраїнських пам'ятках / І. М. Керницький // Дослідження і матеріали з української мови. – К. : АН УРСР, 1959. – С. 95–107.

Керницький 1960 – Керницький І. М. Відміна іменників чол. р. в українських пам'ятках XVI ст. / І. М. Керницький // Дослідження і матеріали з української мови. – т. II. – К. : АН УРСР, 1960. – С. 47–48.

Керницький 1967 – Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький – К. : Наукова думка, 1967. – 288 с.

Киянова 2007 – Киянова О. Н. Проблемы языковой нормы русских летописных текстов конца XVI – XVIII вв. : автореф. дис. на соиск. научн. степени докт. филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык» / О. Н. Киянова ; Московский государственный ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2007. – 48 с.

Козирева 1997 – Козирева З. Іменникова парадигма у Добриловому євангелії 1164 р. у формуванні східнослов'янської редакції старослов'янської мови / З. Козирева // Актуальні проблеми граматики: Збірник наукових праць. – Кіровоград : КДПУ, 1997. – Вип. 2. – С. 3–7.

Коломієць 1962 – Коломієць Л. І. З історії флексії давального відмінка однини іменників чоловічого роду -ові / Л. І. Коломієць // Питання історичного розвитку української мови. – Харків : ХДУ, 1962. – С. 210–216.

Конеский 1971 – Конеский Б. Варианты церковнославянского языка в Македонии в первой половине XIV в. / Б. Конеский // Исследования по славянскому языкознанию. – М. : Наука, 1971. – С. 75–78.

Копыленко 1966. – Копыленко М. М. Как следует называть язык древнейших памятников письменности? / М. М. Копыленко // Советское славяноведение. – 1966. – № 1. С. 36–41.

Косаренко 1996 – Косаренко С. В. Специфика употребления форм прошедшего времени в памятниках письменности второй половины XVI века : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык» / С. В. Косаренко ; Воронежский государственный университет. – Воронеж, 1996. – 19 с.

Котков 1963 – Котков С. И. Южновеликорусское наречие в XVII ст. (фонетика и морфология) / С. И. Котков. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 235 с.

Кравецкий, Плетнева 2001 – Кравецкий А. Г., Плетнева А. А. История церковнославянского языка в России (конец XIX – XX в.) / А. Г. Кравецкий, А. А. Плетнева / Отв. ред А. М. Молдован. – М. : Языки русской культуры, 2001. – 400 с.

Кравчук 2010а – Кравчук А. Є. Функціонування прикметникових форм родового відмінка однини в мові староукраїнських пам'яток / А. Є. Кравчук // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: Збірник наукових праць. – Випуск 12. – К., 2010. – С. 101–109.

Кравчук 2010б – Кравчук А. Є. Діалектні риси в структурі прикметника (на матеріалі волинських пам'яток кінця XVI – першої половини XVII ст.) / А. Є. Кравчук // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: Збірник наукових праць. – Спеціальний випуск. – К., 2010. – С. 60–69.

Крымский 1907 – Крымский А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназий и семинарій Приднепровья. – Том II, выпуск 1-й / А. Крымский. – М. : Типографія Вяч. Ал. Гатцук, 1907. – 197 с.

Крысько 1992 – Крысько В. Б. Неличная одушевленность в древнерусском языке / В. Б. Крысько // Вопросы языкознания. – 1992. – № 4. – С. 29–44.

Крысько 2007 – Крысько В. Б. К происхождению и истории древненовгородской флексии -е в Nom. sg. masc. *о-склонения / В. Б. Крысько // Очерки по истории русского языка. – М. : Гнозис, 2007. – С. 83–114.

Куземська 2012 – Куземська Ганна. Якою мовою молилася давня Україна: Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. Вид. 2-ге доопрацьоване і значно доповнене / Ганна Куземська. – К. : КЖД «Софія», 2012 – 112 с.

Кузнецов 1956 – Кузнецов П. С. Букварь Ивана Федорова / П. С. Кузнецов // Вопросы языкознания. – 1956. – № 2. – С. 91–97.

Кузнецов 1958 – Кузнецов П. С. У истоков русской грамматической мысли / П. С. Кузнецов. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 76 с.

Кузьминова 1996 – Кузьминова Е. А. Грамматика Лаврентия Зизания в Московской Руси в первой половине XVII ст. (типы адаптации) : автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык» / Е. А. Кузьминова ; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М., 1996. – 24 с.

Кузьминова 2007 – Кузьминова Е. А. Комментарий / Е. А. Кузьминова // Грамматика 1648 г. / Предисл., науч. коммент., подг. текста и сост. указателей Е. А. Кузьминовой. – М. : МАКС Пресс, 2007. – С. 495–612.

Кузьминова 2012 – Кузьминова Е. А. Грамматики церковнославянского языка в культурно-языковом пространстве России XVI – XVIII вв. : автореф. дисс. на соиск. уч. степени доктора филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык» / Е. А. Кузьминова ; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М., 2012. – 47 с.

Кульбакин 1911 – Кульбакин С. М. Древне-церковно-славянский язык. – Харьков : Типо-Литография М. Зильбербергъ и С-въя, 1911. – 124 с.

Кунавин 1986 – Кунавин Б. В. Причастные грецизмы и исконно славянские конструкции в древнерусских литературных текстах XIV – XV вв. / Б. В. Кунавин // Проблемы исторического языкознания. – Выпуск 3. – Литературный язык древней Руси. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – С. 152–157.

Кутина 1978 – Кутина Л. Л. Последний период славяно-русского двуязычия в России / Л. Л. Кутина // Славянское языкознание. VIII Международный съезд славистов. Загреб – Любляна, сентябрь 1978 г. Доклады советской делегации. – М. : Наука, 1978. – С. 241–264.

Лиса 1982 – Лиса Г. І. Категорія двоїни в «Граматичі» М. Смотрицького / Г. І. Лиса // Східнослов'янські граматики XVI – XVII ст. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 132–135.

Лиса 1996а – Лиса Галина. Варіантні форми активних дієприкметників минулого часу / Галина Лиса // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Збірник наукових праць, присвячених пам'яті професора С. П. Самійленко: ч. 1. – Запоріжжя, ЗДУ, 1996. – С. 101–104.

Лиса 1996б – Лиса Галина. Характеристика дієприкметників за пам'ятками XI – XIII ст. / Галина Лиса // Актуальні проблеми граматики: Збірник наукових праць. – Кіровоград, 1996. – Вип. 1. – С. 12–16.

Лиса 1997 – Лиса Галина. З історії формування граматичної системи східнослов'янського варіанта старослов'янської мови XI – XIII ст. / Г. Лиса // Актуальні проблеми граматики: Збірник наукових праць. – Кіровоград : КДПУ, 1997. – Вип. 2. – С. 7–11.

Лиса 1999 – Лиса Галина. До характеристики фонетико-орфографічної системи Добрилового євангелія 1164 р. / Галина Лиса // Східні слов'яни. Мова. Історія. Культура. – Вип. 3. – К. : Вид-во Київського інституту «Слов'янський університет», 1999. – С. 139–145.

Лиса 2000 – Лиса Галина. До проблеми становлення східнослов'янської редакції старослов'янської мови (за матеріалами Добрилового євангелія 1164 р.) / Г. Лиса // Християнство й українська мова. Матеріали наукової конференції. – Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 342–352.

Лопушанская 1985 – Лопушанская С. П. Элемент -ть (-ть) в формах прошедшего времени древнерусского глагола / С. П. Лопушанская // Восточные славяне. Языки, история, культура. К 85-летию академика В. И. Борковского. – М. : Наука, 1985. – С. 135–142.

Лукинова 1986 – Лукинова Т. Б. Имя числительное / Т. Б. Лукинова // Историческая типология славянских языков / Под. ред. А. С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 99–120.

Лукінова 2000 – Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / Т. Б. Лукінова. – К. : Наукова думка, 2000. – 370 с.

Львов 1966 – Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности / А. С. Львов. – М. : Наука, 1966. – 320 с.

Макович 2013 – Макович Х. Я. Діалектні риси в іменниковій словозміні в мові учительних євангелій XVI – XVII ст. / Х. Я. Макович // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. пр. / за ред. проф. І. С. Попової. – Дніпропетровськ : Видавець Біла К. О., 2013. – Вип. 14. – С. 108–115.

Мареш 1961 – Мареш В. Ф. Древнеславянский литературный язык в Великоморавском государстве / В. Ф. Мареш // Вопросы языкознания. – 1961. – № 2. – С. 12–23.

Мареш 1966 – Мареш В. Ф. Проект подготовки словаря церковнославянского языка / В. Ф. Мареш // Вопросы языкознания. – 1966. – № 5. – С. 86–99.

Марковський 1962 – Марковський Є. М. До характеристики мови українських інтермедій XVII – XVIII століть / Є. М. Марковський // Питання історичного розвитку української мови. – Харків : ХДУ, 1962. – С. 97–124.

Марчило 1999 – Марчило Л. М. Історія форм майбутнього часу дієслова в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. М. Марчило ; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 1999. – 18 с.

Маслов 1954 – Маслов Ю. С. Имперфект глаголов совершенного вида в славянских языках / Ю. С. Маслов // Вопросы славянского языкознания. – Вып. 1. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – С. 68–138.

Маштабей 1986 – Маштабей О. М., Самійленко В. Г., Шарпило Б. А. Передмова / О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило // Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів). – К. : Наукова думка, 1986. – С. 5–17.

Маштабей 2013 – Маштабей О. М. «Актові книги полтавського городского уряду» як джерело для історичного вивчення полтавсько-київського діалекту (дієслівні форми): монографія / О. М. Маштабей; упоряд. : В. В. Леснова, А. О. Найрулін, І. О. Ніколаєнко; заг. ред. Глуховцевої К. Д. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 244 с.

Мейе 1951 – Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе; перевод с фр. и примеч. проф. П. С. Кузнецова; под. ред. проф. С. Б. Бернштейна; предисл. проф. Р. И. Аванесова и проф. П. С. Кузнецова. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1951. – 491 с.

Мечковская 1984 – Мечковская Н. Б. Ранние восточнославянские грамматики / Н. Б. Мечковская; под. ред. А. Е. Супруна. – Минск : Изд-во «Университетское», 1984. – 159 с.

Мещерский 1995. – Мещерский Н. А. Древнеславянский язык – общий литературно-письменный язык на раннем этапе культурно-исторического развития всех славянских народов / Н. А. Мещерский // Мещерский Н. А. Избранные статьи. – Санкт-Петербург : С.-Петербургский университет, 1995. – 364 с.

Миронова, Ремнева 1986 – Миронова Т. Л., Ремнева М. Л. Некоторые особенности функционирования личных глагольных форм в литературном языке Руси / Т. Л. Миронова, М. Л. Ремнева // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 1986. – № 1. – С. 44–52.

Михаиле 1966 – Михаиле Э. Г. О работе над собиранием материала для составления словаря книжнославянского языка румынской редакции / Э. Г. Михаиле // Вопросы языкознания. – 1966. – № 5. – С. 105–109.

Мова 1988 – Мова беларуской пісьменнасці XIV – XVIII стст. / А. М. Булыка, А. І. Жураускі, І. І. Крамко, У. М. Свяжынскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1988. – 319 с.

Мозер Міхаель. Огляд історії української мови середньої доби / Міхаель Мозер // Міхаель Мозер. Причинки до історії української мови; Монографія; Вид. третє перегл. і поправл. / За заг. редакцією Сергія Вакуленка. – Вінниця : Нова книга, 2011. – С. 40–54.

Мойсієнко 2003 – Мойсієнко Віктор. «Артыкулы бра^Тству косопудьскому ...» – пам'ятка української мови XVII ст. / Віктор Мойсієнко // Українська мова. – 2003. – № 3–4. – С. 130–139.

Мойсієнко 2006а – Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. : монографія. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.

Мойсієнко 2006б – Мойсієнко В. М. Відображення фонем /p/ у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI – XVII ст. / В. М. Мойсієнко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2006. – № 26. – С. 192–196.

Мойсієнко 2010 – Мойсієнко В. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові (на прикладі текстів північноукраїнського ареалу XVI ст.) / В. Мойсієнко // Волинь – Житомирщина. – 2010. – № 22 (1). – С. 114–125.

Молдован 1980 – Молдован О. М. Мовні особливості «Слова о законѣ и благодати» Іларіона / О. М. Молдован // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 69–76.

Молошная 1996 – Молошная Т. Н. Плюсквамперфект в системе грамматических форм глагола в современных славянских языках / Т. Н. Молошная // Руссистика. Славистика. Индоевропеистика. Сборник к 60-летию А. А. Зализняка. – М. : Индрик, 1996. – С. 564–573.

Мошинский 1966 – Мошинский Л. Отношение словаря церковнославянского языка к словарям отдельных языков / Л. Мошинский // Вопросы языкознания. – 1966. – № 5. – С. 81–85.

Мустафина 1991 – Мустафина Э. К. Редкая форма имперфекта глагола *быти* в литературном языке Древней Руси / Э. К. Мустафина // Исследования по глаголу. История славянского глагола. – М., 1991. – С. 55–61.

Мустафина, Хабургаев 1985 – Мустафина Э. К., Хабургаев Г. А. Проблема древнерусских форм сложного будущего с глаголами *имамь*, *хощу* и *могу* (на материале «Повести временных лет» по спискам XIV – XV вв.) / Э. К. Мустафина, Г. А. Хабургаев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 1985. – № 2. – С. 20–32.

Назор 1966 – Назор А. О словаре хорватско-глаголической редакции общеславянского литературного (церковнославянского) языка / А. Назор // Вопросы языкознания. – 1966. – № 5. – С. 99–105.

Нариси 2008 – Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI – XIII ст. / Г. П. Арполенко, З. Г. Козирева, Г. І. Лиса, К. С. Симонова, Г. Х. Щербатюк ; В. В. Німчук (відпов. ред.). – К. : Вид-чий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 191 с.

Никифоров 1948 – Никифоров С. Д. Из наблюдений над именами существительными в памятниках второй половины XVI века / С. Д. Никифоров // Ученые записки Львовского государственного университета им. Ив. Франко. – т. VII. – Вопросы славянского языкознания. – Книга первая. – Львов, 1948. – С. 140–152.

Никифоров 1952 – Никифоров С. Д. Глагол. Его категории и формы в русской письменности второй половины XVI в. / С. Д. Никифоров. – М. : АН СССР, 1952. – 344 с.

Никифорова 1991 – Никифорова Е. Б. Темпоральные и аспектуальные значения древнерусских глагольных форм аориста и имперфекта : автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский

язык» / Е. Б. Никифорова ; Саратовский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского. – Саратов, 1991. – 19 с.

Німчук 1980 – Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1980. – 304 с.

Німчук 1981 – Німчук В. В., Симонова К. С. Передмова / В. В. Німчук, К. С. Симонова // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів). – К. : Наукова думка, 1981. – С. 5–23.

Німчук 1983 – Німчук В. В. Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності / В. В. Німчук – К. : Наукова думка, 1983. – 141 с.

Німчук 1985а – Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. / В. В. Німчук – К. : Наукова думка, 1985. – 223 с.

Німчук 1985б – Німчук В. В. З історії формування давньоруської редакції старослов'янської мови (Ізборник 1076 р.) / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1985. – № 3. – С. 17–25.

Німчук 1993 – Німчук В. В. Українська мова в Київському псалтирі 1397 р. / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 9–21.

Німчук 1994–1995 – Німчук В. В. Про походження Супрасльського рукопису / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 3 – 12; 1995. – № 1. – С. 35 – 44.

Німчук 1997 – Німчук В. Київський псалтир 1397 р. – пам'ятка північного діалекту української мови / В. Німчук // Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової. – К. : Довіра, 1997. – С. 219–230.

Німчук 2001 – Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови / В. В. Німчук // Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури / Відп. ред. В. В. Німчук. – К. : КСУ, 2001. – С. 4–38.

Німчук 2004 – Німчук В. В. Церковнослов'янська мова / В. В. Німчук // Українська мова: енциклопедія / Редкол. Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 782–784.

Німчук 2014 – Німчук Василь. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики / Василь Німчук // Українська мова. – 2014. – № 4. – С. 12–31.

Німчук 2015 – Німчук Василь. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики / Василь Німчук // Українська мова. – 2015. – № 1. – С. 3–35.

Обнорский 1941 – Обнорский С. П. Образование глагольных форм 3 лица настоящего времени в русском языке / С. П. Обнорский // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Т. II. – М., 1941. – № 3. – С. 29–48.

Обнорский 1953 – Обнорский С. П. Очерки по морфологии русского глагола / С. П. Обнорский. – М. : АН СССР, 1953. – 251 с.

Огієнко І. І. – Огієнко І. І. Історія українського друкарства / І. І. Огієнко ; Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К. : Либідь, 1994. – 448 с.

Огієнко 1995 – Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 294 с.

Онишкевич 1969 – Онишкевич М. М. Форми давального – місцевого відмінків однини особових та зворотного займенників у південно-західних говорах / М. М. Онишкевич // Українська діалектна морфологія. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 159–168.

Передрієнко 1979 – Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі / В. А. Передрієнко. – К. : Наукова думка, 1979. – 143 с.

Петрухин 2004 – Петрухин П. В. Перфект и плюсквамперфект в Новгородской первой летописи по Синодальному списку / П. В. Петрухин // *Russian Linguistics*. – 2004. – № 28. – С. 73–107.

Петрухин, Сичинава 2006 – Петрухин П. В., Сичинава Д. В. «Русский плюсквамперфект» в типологической перспективе / П. В. Петрухин, Д. В. Сичинава // *Вереница литер: Сборник к 60-летию В. М. Живова*. – М., 2006. – С. 193–214.

Петрухин, Сичинава 2008 – Петрухин П. В., Сичинава Д. В. Еще раз о восточнославянском серхсложном прошедшем, плюсквамперфекте и современных диалектных конструкциях / П. В. Петрухин, Д. В. Сичинава // *Русский язык в научном освещении*. – 2008. – № 1 (15). – С. 224–258.

Пиккио 2003 – Пиккио Рикардо. *Slavia Orthodoxa: Литература и язык / Рикардо Пиккио*; Отв. ред. Н. Н. Запольская, В. В. Калугин; Ред. М. М. Сокальская; Предисл. В. В. Калугина. – М. : Знак, 2003. – XVI, 704 с.

Півторак 1974 – Півторак Г. П. Мофологія інфінітива в східнослов'янських мовах: (Порівняльно-історичний нарис) / Г. П. Півторак. – К. : Наукова думка, 1974. – 144 с.

Півторак 1988 – Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис) / Г. П. Півторак. – Київ : Наукова думка, 1988. – 280 с.

Полюга 1991 – Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. / Л. М. Полюга; АН України. Ін-т сусп. наук; Відп. ред. Л. С. Паламарчук. – К. : Наукова думка, 1991. – 240 с.

Потебня 1958 – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – т. I–II. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1958. – 536 с.

Потебня 1977 – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня – т. IV. – Вып. II – Глагол – М. : Просвещение, 1977. – 406 с.

Примушко 2001 – Примушко Н. Система словозміни іменників жін. роду у Волинських грамотах XVI ст. / Н. Примушко // *Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. – 2001. – № 7. – С. 25–38.

Примушко 2009 – Примушко Наталія. Морфологія інфінітива з основами на гортанний і задньоязиковий за пам'ятками староукраїнської мови / Наталія Примушко // *Українська мова*. – 2009. – № 2. – С. 21–25.

Примушко 2010а – Примушко Н. О. З історії форм майбутнього часу (на матеріалі універсалів українських гетьманів) / Н. О. Примушко // *Наукові Записки. Філологічні науки*. – Ніжин, 2010. – Кн. 1. – С. 32–37.

Примушко 2010б – Примушко Н. Форми минулого часу в пам'ятках Середньої Наддніпрянщини / Н. Примушко // Волинь – Житомирщина. – 2010. – № 22(1). – С. 133–145.

Примушко 2011 – Примушко Н. Форми умовного способу дієслова середньонаддніпрянського ареалу XVII – XVIII ст. / Н. Примушко // Мовознавчий вісник: Зб. наук. пр. / МОНМС України ; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького ; Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2011. – Вип. 12–13. – С. 38–45.

Прокопова 1986 – Прокопова Т. И. Лексико-семантические группы перфекта в древнерусских переводных памятниках XI – XII вв. / Т. И. Прокопова // Проблемы исторического языкознания – Выпуск 3. – Литературный язык древней Руси. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – С. 120–130.

Ремнева 1983 – Ремнева М. Л. О степени императивности нормы «Грамматики» М. Смотрицкого 1648 года / М. Л. Ремнева // НДВШ. Филологические науки. – 1983. – № 3. – С. 36–42.

Ремнева 1988 – Ремнева М. Л. Литературный язык древней Руси. Некоторые особенности грамматической нормы / М. Л. Ремнева. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 148 с.

Ремнева 1998 – Ремнева М. Л. Оформление условных конструкций в памятниках деловой и книжно-славянской письменности XI – XIII вв. / М. Л. Ремнева // Филологические науки. – 1998. – № 4. – С. 47–54.

Романова 1995 – Романова З. А. Отражение живой русской речи в московском издании «Грамматики» Мелетия Смотрицкого (1648 г.): автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык» / З. А. Романова ; Московский государственный педагогический ун-т им. В. И. Ленина. – М., 1995. – 16 с.

Русанівський 1971 – Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 315 с.

Русанівський 1985 – Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В. М. Русанівський – К. : Наукова думка, 1985. – 231 с.

Русанівський 1996 – Русанівський В. М. Ще раз про дві літературні мови в Київській Русі / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 3–12.

Русанівський 1997 – Русанівський В. М. Староукраїнська і слов'яноруська мови на тлі розвитку інших слов'янських літературних мов / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 3–11.

Русанівський 2001 – Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.

Русанівський 2004 – Русанівський В. М. Старослов'янська мова / В. М. Русанівський // Українська мова: енциклопедія / Редкол. Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 640–641.

Русанівський, Німчук 1983 – Русанівський В. М., Німчук В. В. Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі (XI – XIII ст.) / В. М. Русанівський, В. В. Німчук // IX Міжнародний з'їзд славистів. Слов'янське мовознавство. Доповіді. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 185–210.

Русановский 1970 – Русановский В. М. Вопросы нормы на разных этапах истории литературного языка / В. М. Русановский // Вопросы языкознания. – 1970. – № 4. – С. 54–68.

Самійленко 1962 – Самійленко С. П. З історії форм давального відмінка однини особових займенників у давньоруській і українській мовах / С. П. Самійленко // Питання історичного розвитку української мови. – Харків : ХДУ, 1962. – С. 228–250.

Самійленко 1964 – Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. I: навч. посібник для студ. філолог. ф-тів / С. П. Самійленко – К. : Радянська школа, 1964. – 234 с.

Самійленко 1970 – Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. II: навч. посібник для студ. філолог. ф-тів / С. П. Самійленко – К. : Радянська школа, 1970. – 190 с.

Сарікова 2013 – Сарікова І. Форми називного-знахідного відмінків однини прикметників у пам'ятках Середньої Наддніпрянщини XVII–XVIII ст. / І. Сарікова // Волинь – Житомирщина. – 2013. – № 24. – С. 168–179.

Селищев 1951 – Селищев А. М. Старославянский язык. В 2 ч. Ч. 1. Введение. Фонетика : учеб. пособие для студентов и аспирантов филолог. ф-тов / А. М. Селищев. – М. : Гос. уч.-пед. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1951. – 336 с.

Селищев 1952 – Селищев А. М. Старославянский язык. В 2 ч. Ч. 2. Тексты. Словарь. Очерки морфологии : учеб. пособие для студентов и аспирантов филолог. ф-тов / А. М. Селищев. – М. : Гос. учебно-пед. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1952. – 206 с.

Семенюк 1990 – Семенюк Н. Н. Норма языковая / Н. Н. Семенюк // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 337–338.

Сергеева 2010 – Сергеева Т. С. Состав и функционирование местоимений в летописных памятниках XIII – XV веков : автореф. дис. на соиск. научн. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Т. С. Сергеева ; Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2010. – 22 с.

Сиромаха 1979 – Сиромаха В. Г. Языковые представления книжников Московской Руси второй половины XVII в. и «Грамматика» М. Смотрицкого / В. Г. Сиромаха // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 1979. – № 1. – С. 3–14.

Скупский 1967 – Скупский Б. И. Старославянский язык. Учебник для студентов университетов и педагогических институтов. Часть 2-я. – Махачкала : Дагестанское учебно-педагогическое издательство, 1967. – 191 с.

Словарь 1987 – Словарь старославянского языка восточнославянской редакции XI – XIII вв. Проспект. – К. : Наукова думка, 1987. – 179 с.

Соболевский 1980 – Соболевский А. И. История русского литературного языка / А. И. Соболевский. – М. : Наука, 1980. – 194 с.

Соболевский 2005 – Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка / А. И. Соболевский – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 328 с.

Станівський 1983 – Станівський М. Ф. Старослов'янська мова : підручник / М. Ф. Станівський. – К. : Вища школа, 1983. – 263 с.

СтСл – Старославянский словарь (по рукописям X – XI вв): около 10000 слов / Э. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др. ; Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. – М. : Русский язык, 1994. – 842 с.

Стрельчук 1990 – Стрельчук Г. П. Система словоизменения в украинских интермедиях XVII – XVIII вв. : автореф. дис. на соиск. научн. степени канд. филол. наук : специальность 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / Г. П. Стрельчук ; Киевский государственный ун-т им. Т. Г. Шеченко. – К., 1990. – 20 с.

Стрельчук 2002 – Стрельчук Галина. Словозмінні особливості іменника в мові українських інтермедій XVII – XVIII ст. / Галина Стрельчук // Мовознавство: Доповіді та повідомлення. IV Міжнародний конгрес україністів / Відп. ред. В. В. Німчук. – К. : Пульсари, 2002. – С. 286–291.

Супрун 1961 – Супрун А. Е. Старославянские числительные / А. Е. Супрун. – Фрунзе, 1961. – 108 с.

Супрун 1969 – Супрун А. Е. Славянские числительные. Становление числительных как особой части речи / А. Е. Супрун. – Минск : Изд-во Белорусского университета, 1969. – 232 с.

Тезисы – Тезисы Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок. Сборник статей / Составление, редакция и предисловие Н. И. Кондрашова. – М. : Прогресс, 1967. – С. 17–41.

Тимберлейк 1977 – Тимберлейк А. Аугмент имперфекта в Лаврентьевской летописи / А. Тимберлейк // Вопросы языкознания. – 1997. – № 5. – С. 66–86.

Толстой 1957 – Толстой Н. И. Значение полных и кратких форм прилагательных в старославянском языке / Н. И. Толстой // Вопросы славянского языкознания – Выпуск 2. – М. : АН СССР, 1957. – С. 43–122.

Толстой 1961 – Толстой Н. И. К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян / Н. И. Толстой // Вопросы языкознания. – 1961. – № 1. – С. 52–66.

Толстой 1964 – Толстой Н. И. Проблемы истории древнеславянского литературного языка на V Международном съезде славистов / Н. И. Толстой // Вопросы языкознания. – 1964. – № 4. – С. 155–161.

Толстой 1988 – Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков / Н. И. Толстой – М. : Наука, 1988. – 239 с.

Толстой 1990 – Толстой Н. И. Старославянский язык / Н. И. Толстой // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 491–493.

Толстой 1998а – Толстой Н. И. Древнеславянский литературный язык в XII – XIV вв. (его функции и специфика) / Н. И. Толстой // Толстой Н. И.

Избранные труды, том II. Славянская литературно-языковая ситуация. – М. : Языки русской культуры, 1998. – С. 90–101.

Толстой 1998б – Толстой Н. И. Языковая ситуация в западных пределах восточного и южного славянства в XVII в. (опыт сопоставительного рассмотрения) / Н. И. Толстой // Толстой Н. И. Избранные труды, том II. Славянская литературно-языковая ситуация. – М. : Языки русской культуры, 1998. – С. 174–181.

Толстой 2002 – Толстой Н. И. Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз / Н. И. Толстой // Вопросы языкознания. – 2002. – № 1. – С. 81–90.

Тот 1985 – Тот Имре. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. / Имре Тот. – София : Изд-во Болгарской Академии Наук, 1985. – 385 с.

Трубецкой 1995 – Трубецкой Н. С. К украинской проблеме / Н. С. Трубецкой // Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. – М. : Издательская группа «Прогресс» «Универс», 1995. – С. 262–280.

Успенский 1994 – Успенский Б. А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI – XIX вв.) / Б. А. Успенский. – М. : Гнозис, 1994. – 240 с.

Успенский 2002 – Успенский Б. А. История русского литературного языка (XI – XVII вв.). – 3-е изд. испр. и дополн. / Б. А. Успенский. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 558 с.

Устюгова 2008 – Устюгова Л. К вопросу о единой программе исследования языка памятников древнерусской письменности / Л. Устюгова // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. – Випуск 18. – 2008. – С. 89–95.

Устюгова 2009 – Устюгова Л. Плюральные формы именительного падежа существительных в «Истории о великом князе Московском» А. Курбского / Л. Устюгова // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць / Ужгородський національний університет. – Ужгород : Говерла, 2009. – Вип. 13. – С. 147–151.

Фаріон І. Д. Суспільний статус староукраїнської мови в XIV – XVII ст. : дис. ... докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. Д. Фаріон ; Інститут української мови НАН України. – Київ, 2015. – 456 с.

Филин 1981 – Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского литературного языка / Ф. П. Филин. – М. : Наука, 1981. – 327 с.

Филин 2006 – Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. – М. : КомКнига, 2006. – 656 с.

Фортунатов 1908 – Фортунатов Ф. Ф. Старославянское -ть в 3-м лице глаголов: (Посвящается Игнатию Викентьевичу Ягичу) / Ф. Ф. Фортунатов // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1908. – Т. XIII. Кн. 2. – С. 1–44.

Фролов 2010 – Фролов Д. В. Морфологические нормы в псалтыри с воследованием 1648 года (глаголы прошедшего времени и двойственное

число) : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. фил. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык» / Д. В. Фролов ; Татарский государственный гуманитарно-педагогический ун-т. – Казань, 2010. – 22 с.

Фунікова 2012 – Фунікова Т. В. Становлення флексій давального та місцевого відмінків іменників чоловічого роду в українській літературній мові XVII ст. (на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софроневича / Т. В. Фунікова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1014. Серія «Філологія». Вип. 5. – С. 103–109.

Хабургаев 1978 – Хабургаев Г. А. Судьба вспомогательного глагола древних славянских аналитических форм в русском языке / Г. А. Хабургаев // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 1978. – № 4. – С. 42–53.

Хабургаев 1984 – Хабургаев Г. А. Старославянский – церковнославянский – русский литературный / Г. А. Хабургаев // История русского языка в древнейший период. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 5–35.

Хабургаев 1986 – Хабургаев Г. А. Старославянский язык : учебник / Г. А. Хабургаев. – М. : Просвещение, 1986. – 288 с.

Хабургаев 1987 – Хабургаев Г. А. К вопросу о терминологическом обозначении объекта палеославистики / Г. А. Хабургаев // Вопросы языкознания. – 1987. – № 4. – С. 59–68.

Хабургаев 1988а – Хабургаев Г. А. Дискуссионные вопросы истории русского литературного языка (древнерусский период) / Г. А. Хабургаев // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 1988. – № 2. – С. 47 – 62.

Хабургаев 1988б – Хабургаев Г. А. Становление древнерусской письменной культуры в связи с крещением Руси в 988 г. / Г. А. Хабургаев // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 1988. – № 5. – С. 10–17.

Хабургаев 1988в – Хабургаев Г. А. Старославянский как язык средневековой славянской культуры / Г. А. Хабургаев // Актуальные проблемы славянского языкознания. – М. : Издательство Московского ун-та, 1988. – С. 5–48.

Хабургаев 1990 – Хабургаев Г. А. Очерки исторической морфологии русского языка. Имена / Г. А. Хабургаев. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 296 с.

Хабургаев 1991 – Хабургаев Г. А. Древнерусский и древнепольский глагол в сравнении со старославянским (К реконструкции праславянской системы претеритов) / Г. А. Хабургаев // Исследования по глаголу. История славянского глагола. – М., 1991. – С. 42–54.

Хабургаев 1994 – Хабургаев Г. А. Первые столетия славянской письменной культуры: Истоки древнерусской книжности / Г. А. Хабургаев. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 184 с.

Хабургаев, Рюмина 1971 – Хабургаев Г. А., Рюмина О. Л. Глагольные формы в языке художественной литературы Московской Руси XVII века (К вопросу о понятии «литературности» в предпетровскую эпоху) /

Г. А. Хабургаев, О. Л. Рюмина // НДВШ. Филологические науки. – 1971 – № 4. – С. 65–76.

Хамм 1964 – Хамм Й. Сербская и хорватская редакции общеславянского литературного языка Й. Хамм // Вопросы языкознания. – 1964. – № 3. – С. 84–87.

Хан Чжи Хен 2010 – Хан Чжи Хен. Острожская Библия 1581 г.: направление книжной sprawy новозаветных книг : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Хан Чжи Хен ; Московский государственный ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2010. – 24 с.

Хоргоши 1982 – Хоргоши Й. Составление словаря русской редакции древнеболгарского языка по кратким рукописям XI – XII вв. / Й. Хоргоши // Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Симпозиум кирило-методиевистика и старобългаристика. – София : Българска Академия на науките, 1982. – С. 331–337.

Цейтлин 1959 – Цейтлин Р. М. Вопросы изучения старославянского языка на IV Международном съезде славистов / Р. М. Цейтлин // Вопросы языкознания. – 1959. – № 2. – С. 157–160.

Цейтлин 1977 – Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X – XI вв. / Р. М. Цейтлин. – М. : Наука, 1977. – 336 с.

Цейтлин 1987 – Цейтлин Р. М. О содержании термина «старославянский язык» / Р. М. Цейтлин // Вопросы языкознания. – 1987. – № 4. – С. 43–58.

Целунова 2006 – Целунова Е. К. Псалтырь 1683 года в переводе Авраамия Фирсова. Филологическое исследование памятника / Е. К. Целунова // Псалтырь Авраамия Фирсова. Текст, словоуказатель, исследование / Предисловие, исследование, подготовка текста и составление словоуказателя Е. А. Целунова. – М. : Языки славянских культур, 2006. – С. 13–176.

Чепіга 1985 – Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоаникія Галятовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. / І. П. Чепіга // Галятовський Іоанікій. Ключ розуміння. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 5–51.

Чепіга 1989 – Чепіга І. П. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI – п.п. XVII ст. / І. П. Чепіга // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 79–92.

Чепіга 1993 – Чепіга І. П. Мова медичного трактату другої половини XVII ст. / І. П. Чепіга // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 38–44.

Чепіга 1995 – Чепіга І. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI століття (на матеріалі перекладів Євангелія) / І. Чепіга // НТШ. – т. ССХХІХ. – Праці філологічної секції. – Львів, 1995. – С. 227–288.

Чепіга 1997 – Чепіга Інна. Пересопницьке Євангеліє і морфологічний стандарт української мови (на матеріалі іменника) / Інна Чепіга // Український діалектологічний збірник : Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової. – К. : Довіра, 1997. – С. 231–236.

Чепіга 2001 – Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови / І. П. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 : Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик / НАН України,

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут української мови, Український мовно-інформаційний фонд; підгот. І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко ; наук. ред. В. В. Німчук. – К. : [б.в.], 2001. – С. 13–54.

Черных 1952 – Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка / П. Я. Черных. – М. : Гос-нное уч.-пед. изд-во Мин-ва просв. СССР, 1952. – 313 с.

Черных 1953 – Черных П. Я. Язык Уложения 1649 года / П. Я. Черных. – М. : АН СССР, 1953. – 375 с.

Шахматов 1957 – Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка / А. А. Шахматов – М. : Гос. уч.-педагог. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1957. – 400 с.

Шевелева 1984 – Шевелева М. Н. Функционирование временных форм в русской житийной и повествовательной литературе XV в. (формы прошедшего времени) / М. Н. Шевелева // Вестник Московского ун-та. Серия 9. Филология. – 1984 – № 5. – С. 55–65.

Шевелева 2007 – Шевелева М. Н. «Русский плюсквамперфект» в древнерусских памятниках и современных говорах / М. Н. Шевелева // Русский язык в научном освещении. – 2007. – № 2 (14). – С. 214–252.

Шевелева 2008 – Шевелева М. Н. Еще раз о истории древнерусского плюсквамперфекта / М. Н. Шевелева // Русский язык в научном освещении. – 2008. – № 2 (16). – С. 217–245.

Шевелева 2009 – Шевелева М. Н. Плюсквамперфект в памятниках XV – XVI вв. / М. Н. Шевелева // Русский язык в научном освещении. – 2009. – № 1 (17). – С. 5–43.

Шевельов 2002 – Шевельов Юрій. Исторична фонологія української мови / Юрій Шевельов. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.

Шевченко 2005 – Шевченко Світлана. Особливості творення дієприкметників в українській актовій мові XVII – XVIII століть (на матеріалі ареалу полтавських говірок) / Світлана Шевченко // Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2005. – С. 209–218.

Шимко 2007 – Шимко О. В. Вплив церковнослов'янської мови української редакції на московську книжно-писемну традицію / О. В. Шимко // Мовознавство. – 2007. – № 2. – С. 26–36.

Шимко 2008 – Шимко Елена. Методологические проблемы описания церковно-славянского языка / Елена Шимко // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. – Випуск 18. – 2008. – с. 96–100.

Шульга 1982 – Шульга М. В. Формы существительных типа *кънягыни*, *кърмъчи* в истории русского языка / М. В. Шульга // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1980. / М. В. Шульга. – М. : Наука, 1982. – С. 177–195.

Шульга 1983 – Шульга М. В. Унификация русского субстантивного склонения с точки зрения родовых и числовых противопоставлений / М. В. Шульга // Вопросы языкознания. – 1983. – № 2. – С. 118–122.

Шульга 1984 – Шульга М. В. О причинах устранения родовых различий во множественном числе у родоизменяемых слов / М.В. Шульга // Вопросы языкознания. – 1984. – № 3. – С. 98–104.

Шульга 1987 – Шульга М. В. К истории восточнославянского генитива / М.В. Шульга // Вопросы языкознания. – 1987. – № 6. – С. 71–83.

Этерлей 1969 – Этерлей Е. Н. Функции простых форм прошедшего времени глагола «быти» в древнерусском языке / Е. Н. Этерлей // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. – М. : Наука, 1969. – Т. XXVIII. Вып. 2. – С. 155–160.

Этерлей 1970 – Этерлей Е. Н. Древнерусский имперфект (значение и употребление) : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Е. Н. Этерлей ; Ленинградское отделение Института языкознания АН СССР. – Ленинград, 1970. – 30 с.

Юрковский 1991 – Юрковский М. Сложное будущее время в украинском языке XIV – XV вв. / М. Юрковский // Исследования по глаголу в славянских языках. История славянского глагола. – М., 1991. – С. 101–105.

Юрьева 2009 – Юрьева И. С. Семантика глаголов имѣти, хотѣти, начати (почати) в сочетаниях с инфинитивом в языке древнерусских памятников XII – XV вв. : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / И. С. Юрьева ; Московский государственный ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2009 – 24 с.

Язык 1990 – Язык русской агиографии XVI века: Опыт автоматического анализа / С. А. Аверина, А. С. Герд, Е. Л. Кузнецова и др. ; под ред. А. С. Герда. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. – 340 с.

Hamm 1974 – Hamm Josip. Staroslavenska grammatika / Josip Hamm. – Zagreb : Školska knjiga, 1974. – 203 s.

Leskien A. 1905 – Handbuch der altbulgarischen Sprache. Grammatik – Texte – Glossar. – Weimar : Herman Böhlau Nachfolger, 1905. – S. 348.

Miklosich 1862–1865 – Miklosich Fr. Lexikon palaeoslovenico-greco-latinum. – Vindobonae, 1862–1865. – S. XXII, 1171.

Slovník – Slovník jazyka staroslověnského. – Praha : Academia, 1966 – 1997.

Наукове видання

Білих Олександр Петрович

**Словозміна в церковнослов'янській мові української
редакції (кінець XVI – XVII ст.)**

Підписано до друку 11.01.2016 р.

Формат 60x84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Друк різнограф.

Ум. др. арк. 19,1. Наклад 300. Наряд 5842.

ФО-П Александрова Марина В'ячеславівна.

Свідоцтво про реєстрацію серія БО 2 №521706.

м. Кіровоград, вул. Пашутінська, 12, оф. 4

тел./факс: (0522) 24-86-34, 27-02-24,

www.avangard.kr.ua, e-mail: info@avangard.kr.ua